

МАМАТҚУЛ ЖҰРАЕВ

ЎЗБЕК МАВСУМИЙ МАРОСИМ ФОЛЬКЛОРИ

«Фан»

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

НАВОИЙ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

МАМАТҚУЛ ЖЎРАЕВ

ЎЗБЕК МАВСУМИЙ МАРОСИМ ФОЛЬКЛОРИ

(ўқув қўлланма)

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2008

Ўзбек фольклорининг жанрлар тизими ғоят ранг-баранг бўлиб, тарихий асослари қадим аجدодларимиз бадиий тафаккури кашфиётларига бориб тақаладиган бу маънавий қадриятлар силсиласида анъанавий халқ тақвими билан боғлиқ бўлган мавсумий маросимлар фольклори муҳим ўрин тутди. Ўлкамизда деҳқончилик маданияти ва чорвачилик анъаналари юксак даражада тараққий этганлиги учун ҳам халқ тақвимининг бир неча хил усуллари келиб чиққан. Шу асосда халқ орасида фасллар билан боғлиқ «Қор хат», «Шерда», «Бойчечак хабари», «Қозон тўлди», «Наврўз», «Шоҳмойлар», «Лола сайили», «Обло барака», «Суст хотин», «Суз хотин», «Чайла қозоқ», «Чоймомо», «Яли момо», «Ё Ҳайдар» каби мавсумий маросимлар фольклори шаклланган. Мазкур ўқув қўлланмасида халқ тақвимининг генезиси, деҳқон ва чорва ҳисобларининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда ўзбек мавсумий маросимлар фольклорининг жанрлар таркиби атрофлича ёритилган.

Ўқув қўлланмаси олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари, шунингдек, фольклоршунослик ва этнология масалалари юзасидан илмий тадқиқот ишлари олиб бораётган магистрантлар ҳамда аспирантларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори
Асқар МУСАҚУЛОВ

Тақризчилар:
тарих фанлари доктори
Адҳамжон АШИРОВ
филология фанлари номзоди
Олимжон ҚАЮМОВ

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2008 йил.

ISBN 978-9943-09-743-8

МУҚАДДИМА

Маълумки, ўзбеклар жаҳондаги энг қадимий маданий анъаналарга эга бўлган халқлардан биридир. Халқимиз томонидан асрлар мобайнида яратилиб, сайқал берилган моддий ва маънавий маданият дурдоналарининг илдизлари жуда олис замонларга бориб тақалади. Бадиий салоҳияти ғоят юксаклиги туфайли жуда қадим замонларданоқ халқ оғзаки бадиий ижодиётининг бабаҳо намуналарини яратган халқимиз нафақат Ўрта Осиё, балки Шарқ халқлари маданияти ривожда муҳим роль ўйнаган фольклор анъаналари ҳамда маросимий қадриятларнинг ҳам ижодкори ҳисобланади. Ҳар бир даврда яшаган аждодларимиз ота-боболари томонидан яратилган бебаҳо миллий фольклор анъаналарини ўз бадиий тафаккури маҳсули билан бойитиб, янада ривожлантирганлиги учун ҳам ўзбек халқининг миллий анъаналари авлоддан-авлодга ўтиб, такомиллашиб келмоқда.

Халқимиз бадиий тафаккурининг сарчашмага монанд қадим илдизлари шу қадар олис замонларга бориб тақаладики, минг йиллар мобайнида халқ дилига жо бўлиб, сўзга чечан ижрочилар тилидан гушмай такомиллашиб, бойиб, тўлишиб келган фольклор асарлари миллий қадриятларимиз хазинаси саналади. Бу тафаккур мўъжизалари халқимиз маънавиятини шакллантириб ва муттасил ривожлантириб келганлиги учун ҳам қадрлидир. Маънавият эса, юртбошимиз таъкидлаганларидек, «инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир»¹. Зеро, ёшлар тафаккури, дунёқарашини миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида шакллантириб, уларнинг бунёдкорлик борасидаги фаоллигини ошириш-келажаги буюк бўлган Ўзбекистон пойдевори ни мустаҳкамлаш борасида амалга оширилаётган эзгу ишлардан бири ҳисобланади.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008, 19-бет.

Маиший турмуш тарзи бевосита деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқ бўлган боболаримиз авлоддан-авлодга ўтиб келувчи бой ҳаётий тажрибага эга бўлганлар. Улар экинларни қай вақтда экиш, йилнинг қайси вақтида қандай парвариш қилиш, ҳосилни йиғиштириб олишга қачон киришишни яхши билишган. Тажрибали чўпонлар эрта кўкламда сурувни яйловга олиб чиқиш, ўтлоқларни алмаштириш, кўйларни урчитиш ва тўл вақтининг аниқ ҳисоб-китобига асосланган қадимий анъаналар мажмуаси - “чорва ҳисоби”га суяниб иш юритганлар.

Фикримизча, инсоният ўзининг энг қадимий тараққиёт босқичида даставвал термачилик ва овчилик билан шуғулланиб кун кўрганлиги боис ўша даврда меҳнатнинг шу икки тури билан боғлиқ тақвимий амаллар ёки вақт ҳисобини юритишнинг ибтидоий усуллари қўлланилган бўлиши керак. Ижтимоий меҳнат тақсимоти ҳосиласи бўлган деҳқончилик ва чорвачилик ишлаб чиқариши ҳам аслида инсониятнинг ана шу илк фаолиятдан келиб чиққан.

Таниқли авестошунос М.Бойснинг қайд қилишича, қадимги зардуштийларда тақвим билан боғлиқ «маидйой-зарэмайя» (баҳор ўртаси), «маидйой-шема» (ёз ўртаси), «маидйайрйя» (қиш ўртаси), «пайтишахйя» (ғалла йиғиш байрами), «айатрима» (чорванинг ёзги яйловдан қайтиши), «хамаспатмаэда» (йилбошидан бир кун аввал фравашини(рух)лар шарафига зиёфат бериш байрами) каби мавсумий байрамлар кенг нишонланган (Бойс М., 1987. – С.44).²

Аждодларимиз календарь - тақвим яратиш учун самовий жишмлар ҳаракати ва табиат ҳодисаларини асос қилиб олганлар. Жуда қадим замонларда яратилган ўзбек халқ тақвими боболаримизнинг табиат ҳодисаларини узоқ вақт давомида муттасил кузатиб бориши натижасидаги катта ҳаётий тажрибалари ва турмуш кўникмалари маҳсулидир. Халқимиз йил фасллари ва ойлари, ўлкамизнинг табиий-иқлимий шароити ҳақида жуда кўп мақол, матал ва эътиқодий қарашларни яратганлар ҳамда уларни ёдда сақлаб, кундалик гурмушда амал қилганлар.

Ўзбек халқ тақвими аждодларимизнинг неча-неча асрлар синовидан ўтган ҳаётий тажрибалари ва меҳнат анъаналари асосида юзага келгани учун ҳам унда йил фасллари ва ҳар бир ойнинг моҳияти, табиат ҳодисалари ва ўзгаришларининг муддати, деҳқончилик ва

² Мазкур ўқув қўлланмасини ёзишда фойдаланилган адабиётларнинг тўлиқ рўйхати китоб охирида шлова қилинган бўлиб, матн ичида иқтибос олинган ҳар бир манбанинг қисқартма шакли бериб борилади.

чорвачилик ҳужалигини юритишнинг табиат ҳодисалари билан боғлиқ жиҳатлари ўз аксини топган. Асрлар давомида яратилиб, сайқал берилган бу ойнома мукамал маданий меросга айланган. Йил ва ойлар ҳолати, дала ишларини бажариш муддатлари, табиат ўзгаришларини олдиндан айтиб берувчи билгич одамлар “**ҳисобдон**”, “**дўғал**», “**тажрибакор**», “**юлдузчи**» дейилган.

Айтишларича, илгарилари ҳар бир қишлоқнинг ўз ҳисобдони бўларкан. Одамлар далага экин экиш, парваришlash, ҳосилни йиғиб олиш муддатларини, ҳатто наврўз олдиндан келгуси йилда қайси экиндан барака топиш мумкинлигигача у билан маслаҳатлашиб иш кўришган. Ҳисобдонлар ота-боболарининг тажрибаларига таяниб туриб, табиатда бўладиган ҳар хил ўзгаришларга, ўсимлик ва жониворлар ҳолати ҳамда самовий жисмлар ўрнига қараб, келгуси ой обҳавосини олдиндан айтиб беришга ҳаракат қилганлар. Улар ҳатто кузда дарахтлар баргининг тўкилиши, иссиқ ўлкаларда қишлайдиган қушларнинг учиб кетиш тартиби, ёғин-сочин миқдорига қараб кўклам қандай келишини тахмин қила олганлар.

Ҳисобдонларнинг маълумотларига қараганда, илгарилари ота-боболаримиз вақт ҳисобини юритишда қуйидаги усуллардан фойдаланишган: 1) Ернинг куюш атрофидаги даврий айланишига асосланган **шамсий тақвим**; 2) Ой фазаларининг ўзгариши ва ҳаракатига асосланган **қамарий тақвим**; 3) мавсумий қушларнинг кўкламги учиб келиши ва кузда иссиқ ўлкаларга қишlash учун учиб кетиш муддатларига асосланган «**қуш қайи**» ёки «**долға ҳисоби**»; 4) Ҳулкар юлдузи билан ойнинг ҳаракат йўналишидаги муайян кесишув муддатларига асосланган «**тўғал**» ёки «**тўқуш ҳисоби**»; 5) ўлкамиздаги дарёлар сатҳининг кўтарилиши муддатларини ўз ичига олган «**тошув ҳисоби**»; 6) деҳқончилик йилидаги экинларни экиш, парваришlash ва ўриб-йиғиб олиш муддатларини англатувчи «**деҳқон ҳисоби**»; 7) чорвадорларнинг чорва йили давомида бажарадиган удум ва амалларини ўзида мужассамлаштирган «**чорва ҳисоби**»; 8) ёз ва қишнинг энг иссиқ ҳамда энг совуқ қирқ кунлик муддатлари билан боғлиқ халқ қарашлари асосида келиб чиққан «**чилла ҳисоби**»; 9) Ўзбекистоннинг табиий-иқлимий шароитида экинларнинг пишиб етилиш муддатини белгиловчи «**юз ҳисоби**»; 10) фасллар алмашишувидаги фенологик кузатувлар маҳсули бўлган «**гўқсон ҳисоби**»; 11) юлдузлар ҳаракатини кузатиш асносида келиб чиққан «**юлдуз ҳисоби**»; 12) «**мучал ҳисоби**».

Халқ тақвимининг бу хил кўринишларидан узоқ даврлар мобайнида фойдаланиб келган аждодларимиз ҳар фаслдаги меҳнат фаолиятининг муайян муддатлари билан боғлиқ удум, урф-одат ва маросимларни яратишган. Тақвим билан боғлиқ эътиқодий инончлар, халқ қарашлари ва тасаввурларни ўзида мужассамлаштирган бундай маросимларда ижро этиладиган кўшиқлар, айтим ва аломатлар тизими «мавсумий маросимлар фольклори»ни ташкил этади.

Ўзбекларнинг вақт ҳисобини юритиш билан алоқадор анъаналари барча ҳудудлар бўйича яхлит ҳолда тўпланиб тадқиқ этилган бўлмаса-да, атоқли олим Ҳ.Зарифовнинг халқ оғзаки ижодиёти намуналарини ёзиб олишни ташкил этиш борасидаги улкан ташкилотчилик фаолияти натижасида халқ тақвимига доир гоят қимматли материаллар тўпланган.

Ўзбек халқ дostonларини ёзиб олиш ишини ташкил қилиш ва бевосита эпик асарларни ёзиб олишда фидойилик кўрсатган Исо Эрназар ўғли 1926-27 йилларда ўзи истиқомат қиладиган Булунғур туманининг Каптархона қишлоғи ҳамда Самарқанд, Жиззах вилоятларида яшовчи аҳолининг одам туғилишидан тортиб, то унинг вафотигача бўлган даврда ўтказиладиган урф-одат, ирим-сирим ва маросимларини тўплаган. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архивида 9622—сақлов бирлиги остида рўйхатга олинган мазкур манбада чорвадорларнинг кўклагини яйловга кўчиш удумлари, деҳқонларнинг далага қўш чиқариш маросими, шунингдек, «юлдуз ҳисоби» ва сафар оғи билан боғлиқ анъаналарга оид материаллар ҳам мавжуд.

Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Қоракурсоқ қишлоғида истиқомат қилувчи ҳисобдон Ҳазраткул Муҳаммадкул ўғли Абдулазизбеков 1958 йилда ўзи яшайдиган ҳудуд чорвадорлари ва деҳқонлари орасида амалда бўлган халқ тақвимига доир материалларни ёзиб олиб, «Чорвадор ва деҳқон оғзаки халқ ҳисоби ҳамда ундаги ҳикоялар, тимсоллар, мақоллар ва ҳикматли сўзлар» номи остида бир умумий дафтарга кўчириб, ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор архивига топширган. Фольклор архивида 1830/1 рақами остида рўйхатга олинган ушбу материал чорва ва деҳқон ҳисобларини тадқиқ этишга асос бўлди.

Бахши ва ҳаваскор фольклор тўпловчи Раҳматулла Юсуф ўғли эса 1964 йил 12 февраль, 1967 йил 14 сентябрь, 1980 йил 20 декабрь кунлари Қўшрабод ва Нурота туманлари қишлоқларининг аҳолиси орасида машҳур бўлган «Кўзибой майриқ ҳисоби» деб атал-

ган анъанавий тақвимнинг тўла тавсифини, шунингдек, «юлдуз ҳисоби», «тўғал ҳисоби», «Қамбар тўғал» каби вақт ҳисоби амалларига оид маълумотларни ёзиб олган бўлиб, ушбу материаллар ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор архивида 1443/III, 1443/II, 1443/ VIII рақами остида сақланади.

Ушбу сатрлар муаллифи ҳам 1980 йилдан буён ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг доимий «Фольклор экспедицияси», халқаро «Бойсун» фольклор экспедицияси, қарийиб ўн йил давомида иш олиб борган «Остонаси тиллодан» фольклор экспедицияси, шунингдек, Тошкент вилоят давлат педагогика институти, Навоий давлат педагогика институти, Бухоро давлат университети филология факультетлари талабаларининг «Фольклор амалиёти», таркибида мамлакатимизнинг барча ҳудудларида изланишлар олиб бориб, ўзбек халқ тақвимига доир материалларни тўплаш билан изчил шуғулланди.

Ўзбек халқ тақвими билан боғлиқ халқ қарашлари, миф ва афсоналар, урф-одат ва маросимлар фольклорини тадқиқ этиш ишлари эса ўтган асрнинг 80-йилларидан бошланди. Жумладан, фольклоршунос олим Б.Саримсоқовнинг мавсумий маросимлар фольклорининг «яс-юсун», «шоҳ мойлар», «Суст хотин», «Чоймомо», «Ё Ҳайдар» каби жанрлари тадқиқига бағишланган ишлари бу борадаги илк изланишлар сирасига киради (Саримсоқов Б., 1986).

Ушбу сатрлар муаллифи томонидан ҳимоя қилинган докторлик диссертациясининг «Тақвимий афсоналар генезиси ва тарихий эволюцияси» номли бобида «деҳқон ҳисоби»нинг хут ойида дохил бўладиган аямажуз, аҳман-дахман, хезим-хирмон, оби раҳмат кунлари билан боғлиқ космогоник қарашлар тадқиқ этилган (Жўраев М., 1996, 46-50-бетлар). Бизнинг бир қатор китоб (Жўраев М., 1990,6; Жўраев М., 1994,а; «Боболардан қолган нақллар») ва мақолаларимизда ўзбек халқ тақвимининг тарихий асослари, тақвим турлари ва у билан боғлиқ фольклор асарлари таҳлилга тортилган (Жўраев М., 1989, 12-сон, 14-15-бетлар; Жўраев М., 1992,а; Жўраев М., 2005, 106-113-бетлар; Жўраев М., 2006, б, 20-28-бетлар; Жўраев М., 2006, в, 83-90-бетлар). Узоқ йиллар давомида наврўз байрамининг тарихий асослари, ўтказилиш тартиби, узвлари ва бу баҳорий шодиёнаннинг фольклорини изчил ўрганиш асосида бир қатор тадқиқотлар нашр этилган (Жўраев М. 1997,а, 12-13-бетлар; Жўраев М., 2004, 36-47-бетлар; Жўраев М., 2006,а).

Шунингдек, халқимизнинг наврўз байрами билан алоқадор афсона, ривоят, қўшиқ ва инончлари («Наврўз»), «ё рамазон» қўшиқла-

ри («Улуғ ой умидлари»), фасллар об-ҳавосини наботот ва ҳайвонот олами, осмон ёритқичлари ва бошқа белгиларга қараб олдиндан тахмин қилиш билан боғлиқ асрий тажрибалар асосида келиб чиққан фенологик кузатишлар («Об-ҳаво даракчилари») чоп эттирилди. Ушбу сатрлар муаллифи ҳамда ўзбек халқ мавсумий маросимлар фольклорини тадқиқ этаётган ёш олима М.Пирматова ҳамкорлигида «чорва ҳисоби» ва «юлдуз ҳисоби»га бағишланган мақолалар юзага келди (Жўраев М., Пирматова М., 2005; Жўраев М., Пирматова М., 2006). Ўзбек халқ тақвими билан боғлиқ фольклор жанрлари ёш тадқиқотчи М.Пирматованинг мақолаларида ҳам таҳлилга тортилган (Пирматова М., 1997, 51-53-бетлар; Пирматова М., 1998, 33-36-бетлар; Пирматова М., 2005, 62-64-бетлар).

Биз ҳар қандай маросим, урф-одат, ирим-сиримлар, инончлар таркибида у ёки бу даражада архаик ёки замонавий диний элементлар мавжудлигини маъқуллаб, ўзбек маросим фольклори жанрларини тасниф қилиш билан боғлиқ илмий қарашлар орасида профессор Т.Мирзаев томонидан илгари сурилган классификация ҳар жиҳатдан асосли деб ўйлаймиз. Олимнинг қайд қилишича, ўзбек маросим фольклори «мавсумий маросимлар фольклори», «оилавий-маиший маросимлар фольклори» ва «диний-ибодат маросимлари фольклори»га бўлинади (Мирзаев Т., 1998, 43-бет).

Мавсумий маросимлар фольклорининг ўзини тасниф қилиш борасида ҳам бир қатор таклифлар ўртага ташланган. Рус олимлари В.П.Аникин билан Ю.Г.Кругловлар ҳамкорлигида нашр эттирилган дарсликда мавсумий маросимлар қиш, баҳор-ёз ва кузги маросимларга бўлиб ўрганилган (Аникин В.П., Круглов Ю.Г., 1983. — С.59-67). Л.В.Покровскаянинг фикрича эса мавсумий маросимлар фольклори учга, яъни қишки, баҳорги ва ёзги-кузги каби типларга бўлинади (Покровская Л.В., 1983. — С.67).

Ўзбек фольклоршуноси Б.Саримсоқов ўзининг маросим фольклорига бағишланган монографиясида мавсумий маросимлар фольклорини қуйидагича таснифлаган: 1) Қишки маросимлар фольклори (яс-юсун ва гап-гаштаклар); 2) Баҳорги маросимлар фольклори (шоҳ мойлар, қўш чиқариш, лой тутиш, наврўз байрами, «Суст хотин»); 3) Ёзги маросимлар фольклори («Чой момо»); 4) Кузги маросимлар фольклори («Обло барака» ва шамол чақириш) (Саримсоқов Б., 1989, 155-156-бетлар).

Марказий Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбекларнинг маросим фольклори мусиқасини тадқиқ этган санъатшунос олим Р.Абдуллаевнинг фикрича, календар маросимлар қуйидагича таснифланади:

1) *йил фасллари билан боғлиқ жанрлар*: наврўз байрами қўшиқлари, «барот келди», «бойчечак», «бинафша», «гул сайли», «лола сайли», «қизил гул сайли», «суст хотин», «сафар қочди», «шамол чақирин», «қор келди, қиш келди» ва ҳ.к.; 2) *деҳқон ва чорвадорларнинг мавсумий меҳнати билан боғлиқ жанрлар*: «шоҳ мойлар», «ёзи», «майда», «тоғ сайли», «ҳосил байрами», «обло барака», «шоҳи нақшбанд», «турей-турей», «чирей-чирей» ва ҳ.к.; 3) *мусулмон тақвимининг тўққизинчи ойи билан боғлиқ маросим мусиқаси жанрлари*: «ё рамазон» ёки «ё раббим» (Абдуллаев Р., 2007. — С.50-51).

Ўзбек мавсумий маросим фольклорини махсус ўрганган ёш тадқиқотчи М.Пирматова ўзининг диссертация ишида фольклоршunosликда мавжуд бўлган илмий қарашлар ва таснифларни яхлит ҳолда умумлаштириб, қуйидаги янги таснифни ўртага ташлади: 1) *қамарий йил ҳисоби билан боғлиқ фольклор жанрлари*: «барот келди», «ё рамазон», «сафар қочди», «охир чоршанба»; 2) *йил фасллари билан боғлиқ маросим фольклори жанрлари*: «яс-юсун», «лой тутин», «шоҳ мойлар» ёки «биринчи қўш», «қозон тўлди», наврўз, меҳржон, сумалак пишириш билан боғлиқ маросимлар («Аишшадарози» ўйини, «сумалак бевити», «сумалак сайли»), «бойчечак хабари» ёки «бойчечак сайли», «лола сайли», «гули сурх» сайли, «қизил гул сайли», ёмғир ёғдириш маросими («Суст хотин», «Чала хогин», «Сўз хотин», «Чайла қозоқ» ва ҳ.к.), шамол чақирин («ё Ҳайдар») ва шамол тўхтатиш маросимлари («Чой момо», «Ялли момо»), «обло барака», ҳосил байрамлари, «шоҳи нақшбанд», «мошоба»; 3) *мучал ҳисоби билан боғлиқ маросим фольклори*: «мучал гўйи» (Пирматова М., 2008.).

Бизнинг назаримизда, ана шу кейинги тасниф маълум даражада мукамал бўлиб, ўзбек мавсумий маросим фольклорининг маълум бўлган барча жанрларини қамраб олганлиги билан характерланади. Шунинг учун мазкур ўқув қўлланмасида ҳам мавсумий маросим фольклорини ушбу тасниф асосида талқин қилишни маъқул деб билдик.

Халқ тақвими ва у билан боғлиқ фольклор жанрларининг мукамал таснифини яратиш ҳамда ҳар бир жанрнинг ўзига хос хусусиятлари, тарихий-генетик илдизлари, ривожланиш босқичларини гадқиқ этиш ўзбек маросим фольклорининг поэтик табиатини ўрганишда муҳим илмий аҳамият касб этади. Ушбу китобда ўзбек халқ тақвимининг тарихий асослари, деҳқон ва чорва ҳисобининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда йил фасллари билан боғлиқ мавсумий маросимлар фольклорининг жанрлар тизими хусусида сўз юритилади.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТАҚВИМИ

ХАЛҚ ТАҚВИМИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Ўзбек халқ тақвими аждодларимизнинг кўп асрлик фенологик кузатишлари, календар мифлари, осмон жисмлари ва табиий ҳодисалар тўғрисидаги қосмогоник қарашларининг тадрижий ривожини натижасида келиб чиққан бўлиб, илк тақвимий тушунчалар тош асрига оид петроглифларда ҳам ўз ифодасини топган.

Ўрта Осиё ҳудудида яшаган аждодларимиз томонидан яратилган қоятош суратларида қадимги мифологик тасаввурлар, турли хил магик қарашлар, ҳосилдорлик ва қут-барақа ғояси билан боғлиқ инонч-эътиқодлар, архаик маросим ва удумлар ўз ифодасини топган. Фарғона тизма тоғларидаги Кўгарт доғи яқинида денгиз сатҳидан 3,5 минг км баландликда жойлашган Саймалитошдаги қоятош суратлари ва чизгиларда (Хлудов Н.Г., 1902.-С.40-43; Зимма Б.М., 1950; Бернштам А.И., 1952, №2. - С.50-67; Голендухин Ю.Н., 1971. - С.181-202) деҳқончилик маданиятининг юзага келиши даврига оид мифологик қарашлар, хусусан, календарь мифлар, кўёш, ой ва ҳосилдорлик култи билан боғлиқ асотирий тасаввурлар, наврўз байрами ва ерга биринчи марта қўш солиш маросими ўз ифодасини топган.

Саймалитош қояларига чизилган қадимий суратларнинг яратилиши узоқ давом этган тарихий жараён бўлиб, А.Н.Бернштамнинг фикрича, бу ерда қуйидаги даврларга оид петроглифлар мавжуд: 1) милoddан аввалги II-I минг йилликлар — протосак, яъни сакларнинг аждодлари ёки саклардан аввалги даврга мансуб петроглифлар; 2) милoddан аввалги VIII-III асрлар - саклар даври петроглифлари; 3) милoddан аввалги III асрдан - милoddнинг II асригача бўлган давр - хунн-усун даври петроглифлари; 4) милoddнинг III-VIII асрлари - хунн-туркийлар даври петроглифлари (Бернштам А.Н., 1952. №2. - С.50-67).

Шунга қўра, уч-тўрт минг йил бурун яшаган қадим аждодларимизнинг вақт ҳисоби амаллари тўғрисидаги нодир маълумотларни

ўзида мужассамлаштирган Саймалитош суратлари халқ тақвимининг тарихий илдиэлари протосак маданиятига бориб тақалишини кўрсатувчи муҳим далилдир. Бу ердаги қоятош бўлакларидан бирида боши доирасимон шаклдаги афсонавий маъбуд тасвири мавжуд. Унинг бошида айланасига 28та чизиқча (нур белгиси) туширилган бўлиб, бошининг ичига чизилган “куёш одамча”нинг бошида эса 12та чизиқ бор. Маъбуд тасвирининг тепасида эса ярим ой ёки дўнглик шаклидаги белги чизилган. Бу ой маъбудининг тасвири бўлиб, унинг бошидаги 28 чизиқча тунги ёритқичимиз фазаларининг ўзаро ўрин алмашишидан иборат бир ойлик муддатнинг тақвимий ифодасидир. Қадимги одамлар ой фазалари 28 кун ичида қайталанишини яхши билишган ҳамда ой тангрисининг юз кўрсатиши, яъни янги ой кўринган кун ёки ойбошини алоҳида магик ритуаллар билан қаршилаганлар. Бугунги кунгача янги ой кўрганда “*Ҳаққой, ҳаққой, ойни кўрдик омонлик, ҳеч кўрмайлик ёмонлик, янаги ой, янаги йилларга, бош эсон, бағрим бутун бўлиб етайлик*” қабилдаги ритуал айтимларнинг ижро этилиши ўтмишда ой тақвимида самарали фойдаланган аждодларимизнинг календарь маросимлари тизимида ой маъбудини шарафлаш билан боғлиқ магик қарашлар ҳамда ритуаллар кенг урф бўлганлигидан далолат беради.

Ой маъбуди бошининг ичига чизилган “куёш одамча”нинг бошида 12та чизиқ мавжудлиги эса Ю.Н.Голендухин тўғри тахмин қилганидек, қадимги фарғоналиклар ҳар бири 28 кунлик ой тақвими қўллаганликларини кўрсатади. Бу тақвимга кўра, бир йил 12 ой ёки 336 кундан иборат бўлиб, шамсий йилга нисбатан йўл қўйилган 30 кунлик “хато” ўн учинчи ой ҳисобига тўлдириб, тенглаштириб борилган. Саймалитошда қайд қилинган бошида ўн учта нур мавжуд бўлган одамча тасвирини Ю.Н.Голендухин ана шу “қўшимча ой”нинг тимсолий ифодаси деб ҳисоблайди (Голендухин Ю.Н., 1971. - С.190).

Бизнинг фикримизча, ой маъбуди тасвирининг устидаги ярим ой ёки дўнглик шаклидаги белги ушбу суратнинг қамарий тимсол эканлигини тасдиқловчи чизги бўлиши керак.

Саймалитош суратларида боши куёш шаклидаги афсонавий образлар, қўш ҳайдаётган одамлар, рамзий рақсларни ижро этаётган шомонлар, қурбонликка аталган жониворга камонидан ўқ узаётган тирандозлар тасвирланганлиги мазкур худуд қадимги деҳқонларнинг мавсумий маросимлар ҳамда осмон ёритқичлари ҳақида қурбонлик ритуалларини ўтказадиган муқаддас жойларидан бири

вазифасини бажарганлигини кўрсатади. Маълумки, қуёш ва ой култи Ўрта Осиёда яшаган қадимги одамлар турмушида, мифологияси, урф-одат ва маросимларида муҳим ўрин тутган. Саймалитош петроглифлари орасида боши нур таратиб турган қуёш шаклидаги одамлар образининг кўп учраши ҳам ана шу фикрни тасдиқлайди. Қадимги космогоник мифологияда осмон ёритқичлари ҳам жонлантириб тасаввур қилинган, мифларда улар одамга хос сифатларга (масалан, одам кўринишига) эга бўлган асотирий персонажлар тарзида талқин қилинган. “Ширин қиз” номли мифда кечаси нур таратувчи ой аввал ерда яшаб, Ширин деган соҳибжамол билан ҳусн талашганлиги туфайли осмонга чиқиб кетган қиз деб тасвирлангани сингари қадимги одамлар қуёшни ҳам инсоний қиёфада тасаввур этишган. Ана шу мифик қарашлар Саймалитош петроглифларидаги боши қуёш шаклидаги оёқли одамчалар образининг ифодаланишига асос бўлган.

Боши қуёш шаклидаги одамлар тасвирининг қоятошга чизилганлиги қадимги Фарғона водийсида истиқомат қилган аждодларимиз мифологиясида осмон ёритқичларининг антропоморф қиёфали образлари мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Ўзбек фольклорида қуёш культининг шахслантирилган образи “Кенжа ботир” эртагида («Кенжа ботир», 3-28-бетлар) тасвирланган. Бу эртақда ҳикоя қилинишича, қуёш ҳар куни эрталаб ўз уйини тарк этиб, осмонга чиқади ва кун бўйи фалакни айланиб, кечаси яна ер остига — онаси ҳузурига қайтиб келади. Қуёшнинг чиқиши ва ботишини изоҳловчи космогоник миф сифатида туғилган бу мотив эпик тафаккур тараққиёти давомида мазкур эртақ сюжетида сингиб кетган (Акрамов Ф., 1977, 51-бет). Саймалитош петроглифлари чизилган даврларда Фарғона водийси аҳолиси орасида қуёшнинг эрталаб чиқиши, тушда маълум муддат тепада туриб қолиши, кечаси қизариб ботиши, қуёш тутилиши, йилнинг турли фасларида уфқнинг турли жойларидан чиқишининг сабабларини изоҳлашга, гушунтиришга қаратилган шамсий мифлар кенг оммалашган эди.

“Қуёш одамча”ларнинг доирасимон бошидан таралаётган нурлар сонининг ўн иккита эканлиги эса бу петроглифларнинг ижодкорлари бўлган кишилар осмондаги ўн икки юлдуз буржлари, қуёшнинг йил давомидаги чиқиш ва ботиш нуқталари, бир йилнинг ўн икки ойдан иборатлиги ҳақидаги астрономик-тақвимий билимларга эга бўлганлигидан далолат беради. Жанубий чўққи олдидаги тошлардан бирига ана шундай учта “қуёш одам” тасвири

чизилган бўлиб, уларнинг тагига ой фазаларининг ҳолатини акс эттирувчи белгилар туширилган. Ю.Н. Голендухиннинг аниқлашича, бу тошнинг петроглиф туширилган тарафи деярли йил бўйи офтоб “юзини кўрмас”, фақат ёзги “қуёш туриши” пайтида ўша “қуёш одам”чалар суратига нур тушар экан (Голендухин Ю.Н., 1971. – С.188-189).

Бизнинг фикримизча, деҳқончилик маданияти ҳийла эрта тараққий этган қадимги Фарғона деҳқонлари баҳорги ва кузги тенгкунлик, ёзги “қуёш туриши”, яъни энг узун кун ҳамда қишки “қуёш қантарилиши” ёки энг қисқа кун муддатлари келганда Саймалитошда муайян мавсумий маросимларни ўтказиб, қуёш культига сифинишдан иборат ритуалларни бажаришган. Жанубий чўққи остидаги тошда тасвирланган “қуёш одам”образиининг учталиги эса, назаримизда, ёзги “қуёш туриши” вақтини аниқ белгилаш мақсадини кўзда тутган. Чунки ўзбек халқ тақвимида қуёш ҳаракати билан вақт манзилларини аниқлашда учлик мезонига амал қилиш анъанаси мавжуд. Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Назари, Айлангари қишлоқларида йилбоши-наврўз байрами бўладиган кун, яъни қуёшнинг ҳамал буржига кириши жануб томондаги чўққида ўсаётган учта асрий арчага қараб аниқланган: «Уч арча ўсаётган тоғнинг олдидаги чўққида бир катта заранг дарахти ўсади. Ўша заранг дарахтидан қуёш ботгандан кейин эртаси куни хут ойининг биринчи куни ҳисобланади. Бу кун назариликлар шеvasида “хутка” дейилади. Хут ойи охирлаб қолганида чоллар қуёшнинг ботишини кузатадилар. Бу қишлоқларда қуёш қуйи тарафдаги тоғларнинг орқасига ботади. Қуёш ана ўша уч арчанинг биринчисидан ботган куни “эртага қозон тўлди” эълон қилинади. Эртаси куни қуёш ўртадаги арчадан ботади ва кейинги куни куни йилбоши қилинади. Қуёш ўртадаги арчадан ботганининг эртасига қишлоқ ҳисобдонлари биринчи ҳамал киради дейдилар (М.Жўраевнинг дала ёзувлари. 2003 йил 25 октябрь куни 1949 йилда туғилган Ризо ака Исаевдан ёзиб олинган).

Бизнингча, Саймалитошнинг Жанубий чўққиси олдидаги тошга чизилган учта “қуёш одам” тасвири ҳам худди шунга ўхшаш тақвимий белги вазифасини бажарган бўлиши керак. Қадимги деҳқонлар қуёш нурунинг ана шу рамзий чизгиларга тушишига қараб ёзги “қуёш туриши” муддатини белгилаганлар. Қуёш нури ўртадаги суратга тушган куни деҳқончилик учун жуда зарур бўлган сувнинг мўл-кўл бўлишини, дарё ва сойлар тўлиб-тошиб оқишини сўраб маросим рақсларини ижро этишган.

Бу тошнинг қуйи қисмига юқорига ва пастга қараб турган ярим ой шакли чизилганлиги эса Саймалитошда рамзий маросимларни адо этган кишилар тунги ёритқичимизнинг манзилларини ҳам изчил кузатиб боришганлигини кўрсатади.

Жанубий чўққи остидаги қояга чизилган “қуёш одамча”лар бошининг ўртасига қўшув аломати акс эттирилганлигини аниқлаган Ю.Н.Голендухин “қадимги деҳқонларга дунёнинг тўрт томони (шимол, ғарб, жануб, шарқ) ҳақидаги тушунчалар маълум бўлган” деган хулосага келади. Бизнинг фикримизча, қоятош суратлари ва чизгиларидаги қўшув ҳамда бут аломати аслида космогоник тимсол бўлиб, моҳиятига кўра қуёш рамзидир. Зеро, Саймалитош петроглифларини тадқиқ этган А.Н. Бернштам бу ердаги қоятошлардан бирида учта “шамсий белги” акс этган чизгилар мавжудлигини аниқлаган эди (Бернштам А.Н., 1952, 63-бет (13-сурат)). Бу петроглифларнинг учаласи ҳам доирасимон шаклда бўлиб, иккитасининг ўртаси қўшув аломати билан бўлинган бўлса, учинчисининг орасига саккиз қиррали (яъни иккита қўшув белгиси) чизиқ чизилган.

“Қуёш одамча”лар тасвири чизилган бу қоятошлар мажмуаси қадимда муайян мифологик ритуаллар, хусусан, деҳқончилик маданияти билан боғлиқ маросимлар, қуёш тангрисини шарафлаш удумлари ўтказиладиган муқаддас жойлардан бири бўлган. Фикримизча, Саймалитош петроглифларидаги “қуёш юзли” одамчалар қадимги Фарғона деҳқонлари топинган шамсий маъбудларнинг қоятошларга чизилган образи бўлиши керак. -

Аждодларимизнинг тақвимий қарашлари, хусусан, йилбоши байрами билан боғлиқ мифологик тасаввурлари ва инончлари Марказий Қизилқумдаги Буқантов тоғидаги қоятош суратларида ҳам ўз ифодасини топган. Ойбохансой деган жойдаги Бохали булоғи ёнидаги тошда бир-бирига рўпарама-рўпара турган иккита қўш ўрқачли нор туя сурати чизилган (Оськин А.В., 1981. – С.113). Унг гомондаги туянинг оёқлари орасида, чапдаги туянинг эса ўрқачи ўртасидаги астраль белги бу жонзотлар қуёш культига алоқадорлигини кўрсатади.

Ўйлашимизча, бу суратда халқимизнинг йилбоши байрами – наврўз билан боғлиқ қадимий ритуалларидан бири – туя уриштириш удуми акс эттирилган. Туя уриштириш наврўз байрами тантаналарининг доимий ва қадимий элементларидан бири бўлиб, ҳосилдорлик култи билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан анъанавий ритуалдир. Н.Я. Бичуриннинг келтиришича, Куча вилоятининг Оқтоғ

деган жойида яшаган одамлар ҳар йили янги йилда етти кун мобайнида кўчқор, от ва туя уриштириш томошаларини ўтказишган ҳамда уларнинг уришишига қараб туриб, йилнинг баракали ёки камҳосил бўлишини тахмин қилганлар (Бичурин Н.Я., 1950. - С.296-297).

Фикримизча, Саймалитош қадимги деҳқонлар ва чорвадорлар томонидан йилнинг муайян фасларида анъанавий мавсумий маросимлар ўтадиган муқаддас жой вазифасини бажарган кўринади. Шунинг учун ҳам, мазкур чизгиларни календарь мифлар билан боғлаб тадқиқ этган Ю.Н.Голендухин «Саймалитошдаги суратлар ўзига хос обсерватория вазифасини бажарган бўлиб, қуёшнинг чиқиши ва ботишига асосланган вақт ҳисобини акс эттиради», - деб ёзган эди (Голендухин Ю.Н., 1971. - С. 189).

Самовий жисмлар ҳаракати ва фасллар об-ҳавосидаги ўзгаришларни яхши биладиган билгич ҳисобдонлар баҳорий тенгкунликнинг дохил бўлиш муддатини ҳам беҳато айтиб бера олишган. Чунки астрономик билимлар ҳийла эрта тараққий этган мамлакатимизда вақт ҳисобини юргизишнинг бир неча хил усуллари мавжуд бўлган. Ҳисобдонлар орасида қуёшнинг йиллик ҳаракатини кузатишга асосланган “шамсий тақвим”, ой фазаларининг муттасил ўзгаришини ифодаловчи “қамарий тақвим”, ой ва Ҳулкар юлдузининг ҳаракат йўналишидаги кесишув нуқталарини белгиловчи “тўғал ёки тўқуш ҳисоби”, ўлкамиздаги дарёлар сатҳининг кўтарилиб-тушишини кўрсатувчи “тошув ҳисоби”, экинларни экиш, парваришлаш ва ўриб-йигиб олиш муддатларини ўз ичига олган “юз ҳисоби”, қушларнинг кузда иссиқ ўлкаларга қишлаш учун учиб кетиши ва кўкламда яна юртимизга қайтиб келишини кўрсатувчи «қуш қайи» ёки «долға ҳисоби» жуда машҳур бўлган. Бундан ташқари, халқимиз орасида «мучал ҳисоби», «деҳқон ҳисоби», «чорва ҳисоби», «тўқсон ҳисоби», «чилла ҳисоби», “юлдуз ҳисоби”, “Қамбар тўғал” ҳисоби ҳам амалда қўлланилган. Ана шу далилларнинг ўзи бизнинг аجدодларимиз қуёш ва ой манзиллари, юлдузлар ҳаракати, табиий ҳодисаларнинг рўй бериш сабаблари ва муддатларини кузатишга асосланган катта фенологик билимга эга бўлганликларини кўрсатади.

ДЕҲҚОН ҲИСОБИ

Қадим замонлардан буён икки дарё оралиғидаги мўътабар замин — она Ўзбекистонимизда деҳқончилик маданиятини яратган аجدодларимиз вақт ҳисобини юритишда кўпинча қуёшнинг осмон

гумбазидаги йиллик ҳаракатига асосланиб иш кўришган. Куёш бир йил давомида ўн икки юлдуз буржини айланиб чиқишига асосланган ҳолда деҳқонларимиз орасида кенг амалда бўлган «шамсий тақвим» - «**деҳқон ҳисоби**» вужудга келган. Деҳқонларимиз амалиёгида қўлланиладиган бу тақвим «**ўроқ ҳисоби**» деб ҳам юритилади.

«Деҳқон ҳисоби» ва у билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар махсус тадқиқ этилмаган бўлса-да, А.Нарзикулов, З.Исоқов, А.Аширов, А.Саримсоқов ва бошқа олимларнинг этнографик тадқиқотларида (Нарзикулов А., 1991; Исоқов З., 2004, 205-208-бетлар; Аширов А., Саримсоқов А., 2006, 98-105-бетлар) вақт ҳисобини юри-тишнинг бу усулига доир қимматли мулоҳазалар билдирилган.

Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Қорақурсоқ қишлоғида истиқомат қилган ҳисобдон Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғлининг айтишича, экин-тикин ишларини бажаришнинг аниқ астрономик ҳисобини яхши ўзлаштирган билгич деҳқонларни «деҳқончилик ҳамалининг устаси» деб ҳисоблайдилар. Булунғурликлар таъбирича, ҳақиқий деҳқон бўлишнинг уч шарти бўлади: *биринчиси*, деҳқончилик ҳамали ҳисобининг шарт-шароитларини яхши билиш; *иккинчиси*, ҳўкизларига ҳар куни чорақ (2 кг)дан ем бериш, шудгорни «лола оби» қилиб ҳайдаш, ҳар кузда уч мартадан кам ҳайдамаслик, ҳар ҳайдаганда омочга янги тиш солиш; *учинчиси*, деҳқончиликнинг ҳамма туридан экиш, ҳатто мош ва бургакча экиш. Деҳқончиликнинг ҳамма туридан экадиган деҳқонни «ашрафий» ёки «дуруст деҳқон» дейдилар («ЗЎФА». Инв.№1830. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Мамлакатимиз бўйлаб ўтказган фольклористик кузатишларимиздан шу нарса маълум бўлдики, ҳар бир худуд, қишлоқнинг ўз ҳисобдонлари бўлган ва улар ўша жойнинг иқлими, табиий шароитларидан келиб чиқиб ўзига хос тақвимий амалларни қўлаганлар. Натижада халқимиз орасида бир неча хил номлар билан аталувчи «деҳқон ҳисоби» усуллари шаклланган.

Масалан, Нуротанинг Қоракиса қишлоғида истиқомат қилган Раҳматулла Юсуф ўғли томонидан ёзиб олинган маълумотга кўра, «бундан беш юз йиллар чамаси илгари Қоратовда Қўйчибой деган ҳисобдон одам бўлган экан. Ривоятларда бу ҳисобдоннинг исми Қўзибой мерган деб ҳам юритилади. Баъзиларнинг айтишича, Қўзибой майриқ жудаям бурунги замонда туркийлардан чиққан бир ҳисобчи экан. «**Қўзибой мерганнинг ҳисоби**» бўйича араб ҳисобидан ҳафта олдин ойбоши қилинади. Масалан, жадий 29 кун бўлса, 23-

арабий жадида Қўзибой майриқнинг ҳисоби бўйича биринчи далл киради» («ЗУФА». Инв.№1713).

Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғлининг қайд этишича, булунғурлик ҳисобдонлар фикрича, Ўзбекистон шароитида ерга экилган уруғларнинг кўкариб чиқиши мумкин бўлган ойларни белгилашда «деҳқон ҳисоби»нинг уч хил тури, яъни «Бухор ҳисоби», «Ховос ҳисоби» ва «Ўрта ҳисоб» қўлланилар экан. «Бухор ҳисоби»нинг келиб чиқиши ҳақида шундай нақл мавжуд: Бухоро амирининг Абдуллавали деган бир ҳисобдони бўлган экан. Бир йили у йил алмашилигида Ховосда экан, янги йил кирганлигини маълум қилиб мактуб ёзибди ва Бухоро амирига чопар юбортирибди. Чопар олти кун йўл юриб, Бухорога келса, ҳали ҳам эски йил юритилаётган экан. Амир ҳисобдоннинг мактубини олгач, янги йил кирганлигини элга маълум қилибди. Шундай қилиб, «Бухор ҳисоби» ховосликлар тақвимида олти кунга фарқланадиган бўлиб қолган экан.

«Бухор ҳисоби»да деҳқонлар ҳамал юлдузига қараб иш юритишган. Ҳисобдон осмондаги қўзи шаклидаги ҳамал юлдузини топиб, йилбошини тайин қилган ва бошқа ойларни шунга қараб белгилайверган.

«Ховос ҳисоби»нинг «Бухор ҳисоби»дан олти кунга фарқланишига сабаб, Бухорода ҳаво нисбатан иссиқ бўлиб, Ховосда кечки экинларни Бухорога қараганда ҳафта бурун совуқ уриши тажрибада кузатилган. «Деҳқон ҳисоби» бўйича саратон ойи уч ойлик кечки экинларнинг «ҳамали» ҳисобланади. Шунга кўра, Бухорода 21 июлгача саратон бўлса, Ховосда бу ой 15 июлгача давом этади. «Саксон кунда сабоқда, тўқсон кунда тобоқда» деган нақл ҳам экинларни ўз вақтида экмаса, пишиб етилмаслигига ишора қилади.

Булунғур туманининг Қорақурсоқ қишлоғида яшаган саксон ёшли ҳисобдон Холжигит махсумнинг айтишича, агар кун саратоннинг бир-иккисидан узая бошласа, «кўк экин»лар пишмасдан хом қолиши мумкин экан. Мободо кун саратоннинг учидан эътиборан узая бошласа, бу муддат ойнанинг еттисигача чўзилар ва кузга бориб хом экин қолмас экан. Ҳисобдонлар ана шуларга асосланган ҳолда кўпинча «Бухор ҳисоби» ва «Ховос ҳисоби»ни умумлаштириб, ўзига хос «Ўрта ҳисоб» бўйича иш юритишганлар («ЗУФА». Инв.№1830, 6-7-бетлар. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғлининг айтишича, Булунғурда юқоридаги ҳисоблардан ташқари деҳқончиликда яна икки хил ҳисоб юритилар экан. Бу ҳисоблардан биринчисига кўра, қиш ойларини

жад, дал ва ҳут деб ҳисоблайдилар. Бунда «чилла» уч ойнинг юзиги кўради: беш кун «жад», «далв» тўлиғича ва беш кун «ҳут» «чилла»га даҳлдор бўлади. Бу ҳисобда «аҳман-даҳман» ҳам «ҳут»да қолади, «сади пок» бўлмайди. «Қантар» далвнинг ўн бешида оғади. Иккинчи ҳисобга кўра, қиш қавсдан 10 кун олади, кейин 40 кун «чилла», 40 кун «ҳилла» киради. Мазкур ҳисобда «қантар» тушунчаси бўлмаганлиги сабабли куннинг узайиши куннинг қантарилиши билан белгиланмайди («ЗЎФА». Инв.№1830, 50-бет. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган). Аммо бу икки ҳисоб деҳқонлар орасида унчалик шухрат топган эмас.

Анъанага кўра, ўзбек халқ тақвимидаги «деҳқон ҳисоби» ҳамалдан бошланади. Ҳамал баҳор мавсумининг биринчи ойи бўлиб, 21 мартдан 21 апрелгача давом этади. «Ҳамал» арабча сўз бўлиб, «кўзи» деган маънони англатади. Маълум бўлишича, қадимги мунажжимлар осмондаги ўн икки юлдуз буржидан биринчисига кирувчи ёритқичлар тўпини кўзига ўхшатишган.

Қадим замонларданоқ кўкламнинг илк ойи жуда катта ҳаётий аҳамиятга эга деб қаралган. Буюк олим Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, туркийлар илк баҳор ойини «улуг ой» ёки «умид ойи» деб атаганлар. Бу даврда улар наврўзи оламни нишонлашган, шунингдек, оммавий сайил-томошалар ўтказишган. Қиш бўйи сўлим фасл - кўкламни орзиқиб кутган одамлар ям-яшил дала-қирлар бўйлаб чечаклар очилган кунларда сайилга чиқишган.

Қашқадарёликлар баҳорнинг дастлабки биринчи ва иккинчи ойларини «аламжўй» дейдилар ва табиатдаги ҳамма ўсимлик, дов-дарахтлар жадал ўсиш палласига кириб, гуллаётган бу даврда ёш болаларни боғ-роғларда, дов-дарахтлар орасида, айниқса, катта дарахтлар тагида ёлғиз қолдириш, ўт-ўланлар ичида ёлғиз ўйнаши ва ухлашига йўл қўймайдилар (Мирзаев Н., 1991, 11-бет).

Кўклам кунлари дала ишларининг бориши ҳақида гурунглашаётган кексалар суҳбатига қулоқ тутсангиз, «Хутда томмасин, ҳамалда тинмасин», «Хутда ёғ бўлсаям томмасин, ҳамалда қон бўлсаям тинмасин» каби мақолларни кўп эшитасиз. Ҳамалдан аввалги ой - ҳутда ёмғир кўп ёгса, далаларда одатдагидан кўпроқ нам тўпланиб қолади, ер лой-балчиққа айланиб, деҳқонларга кўп ташвиш келтиради. Ҳадеганда нами кўтарилавермаган далаларни ўз вақтида ҳайдаб экишга тайёрлай олмаган деҳқоннинг юриш-туришида ҳаловат бўлади дейсизми! Ахир, «Бир кун бурун эксанг, ҳафта бурун ўрасан», деган нақл бор. Экиш мавсумини қўлдан бой беришнинг

ҳосилга таъсирини яхши билган боболаримиз кўкламда қулай об-ҳаво бўлишини орзу қилишган. Ҳамалда ҳамма ўсимликлар жонланиб, ўсишга киришади, яъни «амалга киради». Шунинг учун халқ мақолида «*Ҳамал кирди — амал кирди*» дейдилар. Ҳамалда ерга суқилган чўп ҳам кўкариб дарахт бўлади. Бу ойда «*Қочиб кетгунча сочиб кет*» мақолига амал қилган деҳқонлар баҳори экинларни экиш учун шошиладилар. Айниқса, донли экинлар уруғини сеппишда эҳтиёткор бўладилар: қалин кўкарган майса нимжон бўлиб ўсади ва камҳосил бўлади. Шу боис, тажрибадор деҳқонлар «*Қалин шош келтирар, сийрак бош келтирар*» дейдилар («ЗУФА». Инв.№1830, 6-7-бетлар. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Ҳамал ёмғири, айниқса, кузги бугдойнинг “қони”. Ҳаво жўнашиб кетган баҳор кунлари тез-тез ёмғир ёғиб турса, лалмига экилган донли экинлар ривожига тезлашади. Ҳароратли офтоб остида кўклам оби ҳаётдан баҳра олиб бўй чўзган бугдойларнинг бошоқлари бўлиқ, дони йирик бўлади. Кўклам қурғоқ келса, бугдойзорлар барвақт ўсишдан тўхтайтиди, ҳосили ҳам бебарака бўлади. Шунинг учун “*Хут билан ҳамал орасида ёмғир ёгса, сомонлар ҳам олтин бўлар*» дейдилар. Ҳатто ҳамалда серёғин кунлар кўплиги учун уни “**ҳамал йиғлоқи**” деб ҳам атайдилар.

Ҳамалнинг охирида аксарият дала-қирларда, тоғларда лола қийғос очилади. Ана шу даврда деҳқонлар баҳорикор ерларни шудгор қиладилар. Лола очилган пайтда шудгор қилинган ерлардан ёзи билан нам кетмайди. Агарда баҳорикор деҳқон ҳайдаган ерига мола бостириб қўйса, бундай ерларни «*лола оби қилиб нам бостириш*» дейдилар. Одатда «лола оби» қилинган ерга лалми қовун, тарвуз, кунгабоқар, тарик, маккажўхори экилса, ёзи билан қопқора бўлиб авж қилиб кетаверади. Чунки ҳамалда ҳайдалган ердан кесак кўчмайди, тупроқ майин бўлади, сира нам кетмайди («ЗУФА». Инв.№1830, 11-бет. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Бу ойда тоғ ва тоғолди худудларида яшовчи деҳқонлар ўзаро суҳбатлашганда «**терма кўчи**» деган ибора кўп қўлланилади. Бу ҳодиса ўзбек фольклорига «*Ҳамалда тоғ бағридан кўчар терма, Одам бўлсанг номардга сиринг берма*» мисраларида ҳам ўз ифодасини топган. Маълумки, қиш бўйи ёққан қор тоғ тепасидаги чўққилар ва ўнгурларда тўпланади. Хут кириб, ҳаво исиши билан ана шу қорлар эрий бошлайди. Айниқса, ер тагидан иссиқ юргач, тўпланиб қолган қор уюмлари яшин тезлигида тоғдан пастга қараб эниб тушади. Халқимиз ана шу табиий ҳодисани «**терма кўчиши**» деб атайди.

Ҳамал ёмғири дала-тузлардаги барча гиёҳларни, ўт-ўланларни кўкартиради. Шунинг учун халқ термаларида:

*Ердан гиёни кўкартар,
Ҳамалнинг ёмғир, жаласи,
Бутун йўлларни яшнатар,
Саврнинг гулу лоласи, - дейилади*

(«ЗУФА». Инв. №1313).

Ҳамалдан кейин **савр** ойи киради. Савр — “хўкиз” демакдир. Фалакиётда иккинчи юлдуз буржидаги самовий жисмлар хўкизга ўхшаб кўрингани учун “савр” деб номланган. Қадимги сўғдлар йилнинг иккинчи ойини «**хуагуаз**» деб атаганлар. Ҳозирги ҳисоб бўйича 21 апрелдан 21 майгача давом этган бу ой номи «қуёшга топишиш ойи» маъносини англатган (Фрейман А.А., 1959. — С.122).

«Савр ойи — давр ойи»дир. Бу ойда буғдойлар бошоқлайди, момақалдироқ гумбурлаб, тез-тез ёмғир ёғиб туради. Қоракўл туманидаги Арабхона қишлоғида яшовчи 87 яшар Қаландар Хўжакуловнинг айтишича, кузги буғдой «*Беш ойда бир қарич ўсдим, бир ойда беш қарич ўсдим*» дер эмиш. Чунки ҳамалнинг охири-саврнинг бошига келиб кузги буғдой ривожига жадаллашиб кетади.

«Гулнор пари» достонида «*Савр кирса кўчар деҳқонлар боққа, Сулув қиз силкиллаб кирар чорбоққа*» дея тасвирланганидек, савр ойида деҳқонлар ўзларининг боғларига, дала ҳовлиларига кўчиб ўтганлар. Зеро, қадимда ўзбек деҳқонлари орасида эрта кўклам кунлари дала ҳовлига кўчиб чиқмоқчи бўлганда ўзлари танлаган жойга пичоқ суқиб белги қилиш ва бу жойни банд этиш учун бирор буғчани ташлаб келиш — «*буғча ташлади*» удуми мавжуд бўлган. Фольклор тўпловчи Исо Эрназар ўғли томонидан 1926-1927 йилларда Жиззах ва Самарқанд вилоятидан ёзиб олинган этнографик материалларнинг гувоҳлик беришича, баҳор фасли бошланиб, далага чиқиладиган бўлганда халқ тақвимини биладиган одамлардан «*юлдуз ўнгми, чап?*» - деб юлдузнинг «ўнг» ёки «чап»-ини сўрашган: Агар у юлдузни «ўнг» деса, кўчиб чиқишган, «*чап*» деса, юлдуз «ўнг» бўлганига қадар кутиб туришган. Борди-ю, ўша сўраган кун юлдуз «ўнг» бўлмаса, ё танланган жой қулай бўлмаса, ё қўшнисини бўлмаса, ё бирон зарур иш чиқиб қолганлиги сабабли шу кун кўчолмайдиган бўлса, оқсоқоллар: «*шу бугун кўчмаққа ўнг эди, кўчмасангиз борадиган жойингизга бир нарсани ирим қилиб ташлаб келинг*», - дейишган.

Шунда далага отланаётган деҳқон «юлдуз чап бўлиб қолмасин» деб бир буғча, ё бўлмаса, шунга ўхшаган бирор рўзгор буюмини қўлига олиб йўлга тушган. Агар даласига қўшни кўчиб чиққан бўлса, ҳалиги буғчани шунинг уйига ирим қилиб қўйиб келган. Далада қўшни бўлмаса ва эрта-индин юлдуз чап бўлиб, кўчолмай қоладиган бўлса, ўзи кўчиб боришга мўлжаллаган жойга бир пичоқни суқиб, ё ташлаб келган.

Кўчаётганда эса от-аравага кўч-қўронини ортган деҳқон ўзи йўлга чиқишдан аввал дарвозасининг олдида кўчанинг икки тарафига ўт ёққан ва шунинг ўртасидан отини миниб ўтган («ЗУФА». Инв.№9622. 1926-27 йилларда Самарқанд вилоятидан Эрназар ёзиб олган).

Деҳқонлар савр кириши билан дала ишларини қизитиб юборишади. Саврнинг дастлабки кунлари кўпинча қурғоқ келади. Шу боис, деҳқонлар «*Ҳамал йиғлоқ - савр қурғоқ*» деб бамайлихотир экин-тикин ишларини давом эттираверадилар. Халқимиз орасида «*Саврнинг саноғида қишининг ёғини бор*», «*Савр деган сонли қиш*» деган мақоллар ҳам учраб туради.

Самарқанд вилояти деҳқонлари орасида «*ойнинг боши, беши ва ўн бешидан қўрқ*» деган нақл бор. Баъзи йиллари савр ойининг бошида бўлиб ўтадиган «**пишайи савр**» деган муддат ҳам анчайин совуқ ва ёғингарчилик билан ўтиши кузатилган (Нарзиқулов А., 1991, 20-бет).

Булунғурда эса саврнинг 7-8-кунини «**пиша совуқ**» деб аталган бўлиб, бу кунлари баъзан ёш экин ва меваларни совуқ уриб кетади дейдилар. Саврда «саври шоли», пахта ва ҳ.к. олти ойлик экинларни экадилар. Бу ойда деҳқонлар ўз экинларини суғоришга киришадилар. Булунғурликлар орасида кўп қўлланиладиган «*Чурчи-момо гуллаганда қўшинингга айтмасдан экиннингни суғор*» деган мақол ҳам шундан далолат беради. Одатда саврда экинларни унчалик кўп суғормайдилар, чунки устидан ёмғир ёғиб, «хиналаб» қолади. Аммо зиғирга қанча кўп сув қўйса, ҳосили шунча мўл бўлади. Ҳатто зиғир тилидан айtilган «*Қирқ марта суғорсанг қирқ йиллик қарзингдан қутқазаман*» деган нақл ҳам бор.

Саврда тут пишиғи бошланади. Қашқадарёликлар орасида халқ гақвимининг бу даври «**баччахўрак**» дейилади. Балхи тутлар оқара бошлаганини кўрган одамлар «тут баччахўрак бўлибди» дейдилар (Жўраев Б., 1977, 125-бет).

Саврнинг охирида ғалла экинлари бош олиб, донга тўлиша бошлайди. Тақвимнинг бу даврини Олот туманидаги Баҳринбаёт қиш-

логи деҳқонлари «буғдой кокил ташлади» дейдилар. Агар даладаги буғдой ўралиб, кокилга ўхшаб турган бўлса, ҳосил мул бўлади деб бирорта жонлиқ сўядилар ва худойи қиладилар. Шў қишлоқ деҳқонлари орасида қайд қилинган «Савр — арпа-буғдойингни қовур» деган мақол бу ойда мазкур экинларнинг дони нисбатан қотиб, ейишга яроқли бўлиб қолишини англатади («ЗУФА». Инв.№1827/17. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган).

Халқ орасида «Савр деган сонли қиш, мен жавзондан қўрқаман» деган нақлга кўра, гоҳо саврда қор-ва совуқ ёмғир ёғиб, экинларга катта зарар етказганлиги маълум. Аммо шундай бўлса-да, тажрибали боғбонлар саврдан кечиктирмай ток очишга ҳаракат қиладилар. Чунки совуқ уради деб тоқ очиш кечиктирилса, токнинг селини тупроқ сўриб кўяди дейдилар. Натижада ток камҳосил бўлиб қоларкан. Шунинг учун саврнинг биринчи ҳафтасидан қолдирмай токни очадилар. Савр охирида ток гуллайти, шу боис миришкорлар ток гулламасдан хомток қилишга ҳаракат қиладилар. Чунки «Узум гуллаганда токнинг кундасидан илон ўтмасин» деган нақл бўйича, гуллаган ток қирқилса, ҳосили тўкилар экан. Бошқача қилиб айтганда, «Боғбон бўлсанг — хархор қил, деҳқон бўлсанг — шудеор қил» дейдилар («ЗУФА». Инв.№1830, 22-23-бетлар. 1958 йилда Ҳазраткул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Нуротанинг Қоракиса қишлоғилик Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган «Қўзибой майриқ» ҳисоби бўйича, савр ойига келиб кеча анча сурилади, бу кунларда деҳқонлар боғ очадилар. Баъзи йилларда савр аёзли келиб, тоқларни совуқ уриб кетади. Тўртинчи савр “тарра-тарра”нинг кунини дейилади. Деҳқонлар тарра-тарранинг келганини кўриб туриб ток очадилар. Тарра-тарра кўк рангли қуш бўлиб, жарларда, тоғда юради. Жўхори кўриқловчилар бу қушнинг ўлигини хомага осиб кўядилар.

Ойномамизнинг учинчи ойи жавзо бўлиб, баҳор фасли ёз тўқсонни билан алмашинадиган санага тўғри келади. Жавзо, фалакиёт илми талқинига кўра, ўн икки юлдуз буржидан учинчисининг номи бўлиб, “бир-бирига нисбатан яқин жойлашган Кастор ва Поллукс юлдузлари кўпинча эгизаклар” (Азизов С., 2004) тарзида тасаввур қилинади.

Деҳқонлар жавзони “юзнинг усти” деб атайдилар. Бу ибора май ойининг охирларидан бошланадиган “юз ҳисоби” билан алоқадордир. “Юз ҳисоби»да деҳқонлар «Уч ойлик — кўкча бойлик» деган мақолни айтишган. Деҳқонлар «боғ эксанг уч йилда кўқаради, қовун

эксанг уч ойда, яъни 90-100 кунда пишади» деганлар. Навоий вилоти-нининг Навбаҳор туманидаги Қалқон ота қишлоғида яшовчи Тур-сунмурод Аллабергановнинг айтишича деҳқонлар «*юзнинг ичида уч ойда пишадиган қовунни емаганнинг бошини уриб ёр*» деганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда ёзиб олинган). Олот туманидаги Баҳринбаёт қишлоғида яшовчи Жумадурди Бегиевнинг айтишича, халқ орасида «*Юз кун - узгин*» деган мақол қўлланилиши ҳам «юз ҳисоби» билан боғлиқ. Чунки Олот туманининг табиий-иқлимий шароитида гулоби қовун роппа-роса юз кун ичида пишиб етилади. Шунинг учун бу қовун навини экишда «юз ҳисоби» асосга олинади («**ЗУФА**». Инв.№1827/17. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган).

Деҳқонларнинг анъанавий ҳисоб-китобига кўра, «юз ҳисоби» «мезон ойи киришига юз кун қолди» деган маънони англатади. Масалан, жавзода «юз ҳисоби» олтмишга киргунга қадар, яъни июннинг охиригача оқ жўхори ва шоли экилади. Чунки бу экинларнинг пишиб етилиши учун камида олтмиш кун зарур. «Юз ҳисоби» деҳқончилик қилиш учун қулай об-ҳаво сақланиб турадиган юз кунлик мавсум ҳисобланади. Кўклам ноқулай келиб, ерга сочилган уруғ қатқалоқ таъсирида кўкаролмай қолса, бундай ерлар қайта ҳайдалиб, бошқатдан экин экилган. «*Жавзода жўғдек экиш*» иборасининг маъноси ҳам ана шунда. Экин экишда ҳар бир куннинг аҳамияти катта бўлиб, у ҳосил йиғиштираётганда яққол билинган. Айниқса, экинлар барқ уриб ўсаётган даврда ёгингарчилик бўлса экинга катта зарар етказилади. Чунки деҳқонларнинг айтишларича, намгарчилик ва ёмғирдан ёмон кўргулик йўқ. Шунинг учун бўлса керак, улар «*Жавзода ёққан ёмғирдан илон ёққани яхши*» деб нақл қилишган.

Жавзо ойи «деҳқон ҳисоби» бўйича шоли, жўхори, макка қаби экинларнинг ҳамалидир. Деҳқонлар шоли экиш муддатини жийданинг гуллаш мавсуми бошланишига қараб белгилайдилар. Шунинг учун ҳам «*Шолини жийда гуллаганда эк*» деган мақол яратилган. Жавзо билан саратон «кўк экин»лар қизгин ўтоқ қилинадиган давр ҳисобланади. Уруғидан кўпаймайдиган бегона ўтларни ер ҳайдаш пайтида тозалашга ҳаракат қилинади. Айниқса, ажриқларни ердан суғуриб олгач, аввал қуришиб сўнгра хашак ғарамига қўшиб қўядилар. Чунки ажриқ қуриб қолган бўлса-да, намга тегиши билан яна кўкариб кетиш хусусиятига эга. Нақл қилишларича, бир кун шолипоядан суғуриб ташланган ҳилол сувда «Вой ўлдим!» - деб оқиб келаётган экан, лайлак уясида ётган ажриқнинг унга кўзи тушиб:

- Ҳа, ҳилол, намуна войвойлайсан, қачон оқизилдинг? — деб сўрабди.

- Мени шу бугун ўтаб оқизишди, - дебди ҳилол.

- Ўлмаган бизнинг жонимиз, етти йил бўлди лайлак уядаман-у, ёнбошим ерга тегса яна кўкараман деб умид қилиб ётибман, - дебди ажриқ.

Шу ойда арпа пишиб етилганлиги учун булунғурлик ҳисобдонлар «*Жавзонинг ўн еттисиди сувнинг тагидаги арпа пишади*» дейдилар («ЗУФА». Инв.№1830, 24-бет. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Жавзода арпа, кузги буғдой каби донли экинлар пишиб етилганлиги учун, ўрим-йиғим ишлари ҳам бошланади. Деҳқончилик амалиётидаги бу мавсум ҳақида «*Жавзо — арпа, буғдойингни қавза*» деган мақол яратилган («ЗУФА». Инв.№1827/17. Олот туманидаги Баҳринбаёт қишлоғида яшовчи 74 яшар Жумадурди Бегиевдан 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган). Бу мақол матнидаги «қавза» сўзи чошдаги донни чўп-чорлардан тозалаш, яъни қавзаш маъносида қўлланилган.

Қоракўллик деҳқонлар ўрилган буғдойни бирор тақир жойга уюб қўйишган ва уч-тўртта эшакни галаговга қўшиб буғдой янчанлар. Жониворлар гарамнинг ўртасига ўрнатилган ёғоч атрофидан айланаётганда деҳқон қўлидаги «ёвоқ» - паншаҳаси билан буғдойни ағдариб турган. «*Оёқ дўғмас, ёвоқ дўғар*» (яъни «Оёқ янчмас, паншаҳа янчар») дейди тажрибали деҳқонлар. Ёрдамга келган қўниқўшнилар «*Хирмонга барака!*» ёки «*Чошга барака!*» деса, бундан хурсанд бўлган деҳқон «*Умрингизга барака!*» - деб жавоб қайтарган.

Баъзи қишлоқларда эса жавзони «**етти сариқ**» деб ҳам атайдилар. Бунинг маъноси шуки, жавзо ойида тут, ўрик, олма, гилос каби мевалар, буғдой, арпа, тарих сингари донли экинлар, турли сабзавотлар пишиб етилади. Шу маънода жавзода тўкин-сочинлик, пишиқчилик мавсуми бошланади.

Саратон ёз тўқсонининг биринчи ойи бўлиб, 21 июндан 21 июлгача давом этади. Кўкдаги ўн икки буржнинг тўртинчиси - Саратон «қисқичбақа» деган маънони англатади. Бу ой ичида экинлар парваришига эътибор кучаяди. Бутун саратон экинларнинг амали ҳисобланади. Бу ойда жавзодан қолган уч ойлик экинлар экилади. Лекин гоҳида уруғликни қурт-қумурсқа еб кетади. Баъзан бутун ангор(экин майдони)ни тозалаб ташлайди. «*Саратонда сара экиш, қолаверса, тарих экиш*», деган гап ҳам бор. Саратоннинг охирига қадар экилган жўхориларнинг ҳам дони пишиб улгуради.

Деҳқон “юз ҳисоби” тугагунга қадар ўзига зарур экинларни экиб улгуришга интилади. Қимматли дамларни ўтказиб юбориб, экиш мавсумини қўлдан бой берган кишилар “ер қуруқ тургандан кўра ҳеч бўлмаса мол ўтию, товуқ дони бўлади-ку”, деб ерларига тариқ экишади. Деҳқонлар тариқ экканда уруғликни имкони борича қалин сепадилар. Халқ орасида «*Тариқни этикнинг миҳига менгзаб се*» деган нақл ҳам бор. Бу ойда булунғурлик деҳқонлар ўз экинларини «**саратон суви**» деб аталган машҳур сув билан кечалатиб сугоришга ҳаракат қиладилар. Чунки бу сув экинлар ҳамалини олдинга олади, яъни пишишини тезлатади дейдилар. Саратонда экилган тариқ қийғирак (яъни сумбула)да дон олади, қийғиракда эса чумчуқ дурмак бўлиб қолган бўлади, яъни тариқ донининг қаттиқ пўстини ечолмайди.

Тажрибакор деҳқонлар «*Саратонда чигиртка ўтиради*» дейдилар. Чунки жавзода экинларни чигиртка еса, саратон ойи дохил бўлиши билан бу хавф йўқолади, чунки чигиртка «ўтириб қолади», яъни уруғ қўяди ва уруғ қўйган чигиртканинг ўзи эса ўлади. Саратон ойининг яна бир ўзига хос белгиси, бу ойда жизилловуқ чиқади («ЗЎФА». Инв.№1830, 24-бет. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Нуротанинг Қоракиса қишлоғилик ҳисобдонлар талқини бўйича, саратоннинг 17-сидан 22-сигача “**иссиқ сув**” дейилади. Шу кунларда полиз ва боғ сугорилса, экин ва дарахтлар сўлиб қолади. Полизчи деҳқонлар “иссиқ сув”дан парҳез қиладилар. Халқ орасида азалдан қўлланилиб келинган «тошув ҳисоби» номли тақвимга асосан Зарафшон дарёсининг тўртинчи тошиши “*гармоб*” ёки “*иссиқ сув*” дейилган. Иссиқ сув саратон ойининг 17-кунини (9 июль) бошланган. Гармоб келиши муддатини деҳқонлар янтоқнинг гуллаши ёки узум пишиғига қараб аниқлаганлар. Одатда “иссиқ сув” 17 кун давом этган, аммо бухоролик деҳқонлар бунга яна беш кун қўшиб, “иссиқ сув” ни 22 кунга етказганлар. Ана шу қўшимча беш кунни ҳисобдонлар “*иссиқ сувнинг оқоваси*”, “*оби талаш*”, “*талаш суви*”, “*жанжалли сув*” деб юритганлар. “Иссиқ сув” даладаги ҳосилнинг пишиб етилишини таъминлаган (*Бу ҳақда қаранг: Мухамеджанов А., 1978. - С.119-122*).

Бухоро вилоятининг Когон туманидаги Гулистон жамоа хўжалиги деҳқонлари ёзда «иссиқ сув»дан кейин келадиган муддатни «**аччиқ сув**» деб атайдилар. Бу даврда келган сув билан сугорилган экинлар қуриб қолгани учун шу атама келиб чиққан дейдилар.

Саратонни “**ёз чилласи**” деб ҳам атаймиз. “Чилла” ёз ва қиш тўқсонининг энг иссиқ ва энг совуқ қирқ кунлик муддати атамаси бўлиб, саратонни ҳам ўз ичига олади. “*Чилла - ҳар дами тилла*”, “*Чилла суви - тилла суви*” каби мақолларда ҳам деҳқончилик ойномасининг бу даври нақадар масъулиятли эканлиги таъкидланади. Айниқса, сув камчил бўлган йиллари ишнинг кўзини биладиган тажрибали мироблар оби ҳаётнинг ҳар томчисидан тежаб-тергаб фойдаланишга ҳаракат қилишган. Илгариги даврларда сув камчилигидан ёки саратоннинг иссиқ гармселидан юрагини олдириб қўйган деҳқонлар табиатнинг ҳарна “инсоф қилишига” умид боғлаб, “*Чилладан қолгани бизники*” дейишган.

Жанубий Қозоғистоннинг Тулкибош қишлоғида яшовчи ўзбеклар шеvasида ёз чилласида куннинг энг исиган пайти «**чанқай чуш**» дейилади (Мухаммаджонов Қ., 1988, 17-бет).

Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Баҳринбаёт қишлоғида яшовчи 74 яшар Жумадурди Бегиевнинг айтишича, деҳқонлар ёз чилласини «**совуқ сув**» ва «**иссиқ сув**» деб аталган икки қисмга бўладилар. Ер совуқ сувга қондириб суғорилгач, экин экилса серҳосил бўлади дейдилар («ЗУФА». Инв.№1827/8. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган).

Ёз тўқсонининг ўртасида **асад** ойи дохил бўлади. Фалакиёт илмига кўра, ўн икки бурждан бешинчисининг кўриниши шер шаклида тасаввур қилинган ва унга “асад”, яъни “шер” номини беришган. Кўёш асад буржига ўтганда деҳқонлар тақвимида асад ойи бошланади. «Асад кирган кун осмондаги айиқ, яъни Етти қароқчи юлдузи ағдарилиб ухласа, ёз иссиқ келар эмиш. Саратоннинг 10-идан асадгача “**Туз куни**” ва “**Қумга тушиш**” вақти бўлади», - дейди Раҳматулла Юсуф ўғли. Чиндан ҳам, анъанага кўра саратон ойида, ёз чилласида одамлар дарддан халос бўлиш учун эски туз конларига бориб, тузга кирадилар. Халқ орасида қум ва тузга кириш муддати-ни белгиловчи тақвимий ҳисоб ҳам мавжуд бўлган.

Халқ орасида «*Асадда оралаб е, сумбулада саралаб*» деган мақол бор. Бу мақол асад ойида боғ-роғларда пишиқчилик бошланганлигини англатади. Миришкорлар довул қоқиш, палахмон отиш орқали ўз боғларидаги узумларни, ғалла экинларини чумчуқ, зарғалдоқ, майна, чуғурчуқ ва бошқа қушлардан қўриқлаганлар. Ана шу жараён билан боғлиқ ҳолда «Хой гала» ёки «Қўриқчилик даъватлари» деб аталган қўшиқлар келиб чиққан. Хассос олима М.Алавия томонидан Тошкент вилоятининг Юқори Чирчиқ туманидаги Ёнариқ

қишлоғида яшовчи Султоной Қосимовадан ёзиб олинган куйидаги кўшиқ донли экинларни кўриқлаш чоғида йжро этилган:

*Сарғалдоқ сариф-о,
Еганинг ботмон тариф-о,
Кетингда югура-югура,
Бўлдим ариф-о!
Гала ўлсин-о,
Омбор-ғалладонларга,
Донлар тўлсин-о,
Гала чумчуқ-чумчуғ-о,
Бурнинг пучуқ-пучуғ-о,
Узумларни чўқилаб,*

Қилдинг учиқ-учиғ-о! (Алавия М., 1974, 121-бет).

Булунғурлик деҳқонлар «Асад, магарам шолғом расад» мақолига амал қилиб, асаднинг аввалида шолғом экса бўлади деб ҳисоблайдилар. Боғбонлар тилидаги «Асад — ангур расад» мақолидан маълум бўладики, бу ойда узумлар фарқ пишиб етилади. «Янтоқ гулласса, чилги пишади» деган нақл ҳам бор. Чунки асад кириши билан янтоқлар гуллаб, устида асаларилар гужғон ўйнай бошлайди. Шу даврда булунғурда «доройи» деб аталган узум пишади. Буни кўрган деҳқонлар «Доройи ола бўлди, сув бало бўлди» дейдилар. Чунки қадимда доройи пиша бошлаши билан Зарафшон дарёсининг суви кўтарилиб, тошув мавсуми бошланган («ЗУФА». Инв.№1830, 27-бет. 1958 йилда Ҳазраткул Муҳаммадкул ўғли ёзиб олган).

Июлнинг охиридан бошлаб қуёш беҳад қиздиради. Айниқса, гўза тез-тез сувталаб бўлиб туради. Асад ойида бажариладиган дала юмушлари ҳақида гап кетса, бир пахтакор иккинчисига: “Ҳозир айни гўзалар ҳосил тугадиган пайт, “асад - гўзангни ясат”, деса, бошқаси “Биродар, ҳозир ҳавонинг дами қайтиб турибди, гўзани қондириб суғормаса, у гулини тўкиб юборади, ахир, “асад суви - асал суви” деб бежиз айтмаган. Экиндан бўшаган ерларни кўрган отахонлар “Асад кирди, ётма тек, макка билан шолғом эк” дейишган.

Асаддан кейинги **сумбула** ойи ҳозирги ҳисоб бўйича 21 августдан бошланади ва 22 сентябргача давом этади. Сумбула юлдуз буржларидан олтинчисининг номи бўлиб, “бошоқ” деган маънони англатади.

“Сумбулада сув совийди” деган мақолни эшитгандирсиз? Айрим жойларда эса “Сумбула тушганини сув билар” дейдилар. Бунинг бо-

иси шуки, ёз тўқсони охирида, чилла тугаши билан, ўлкамизда фасллар алмашади, ариқ ва дарёлардаги сув ҳарорати пасаяди. Ёз кечаси аста-секин узаяди, тунлар салқин тушади. Энди ташқарида, ҳовлида ётиб ухлаш мумкин бўлмай қолади: ярим кечаси ҳаво бирдан совуйди. Шунинг учун одамлар уйда ётадилар. “Сумбулада суниб кир” деган гап шундан қолган.

Ҳазраткул Муҳаммадкул Ўғлининг айтишича, булунғурлик ҳисобдонлар сумбула ойини иккига бўлиб ҳисоблайдилар. Бу ойнинг дастлабки 17 куни «сумбула» деб аталса, қолган 14 куни «қийғирак» дейилади. Яъни сумбуланинг ўн еттисидан бошлаб биринчи мезонгача «қийғирак» ҳисобланади. Мазкур муддатнинг «қийғирак» деб аталашига сабаб, шу вақтда тўполон, куюнли шамол билан олғир қушлар, шу жумладан, қирғий деган қуш тоғдан болаларини учирма қилиб пастга тушади ва овга ўргата бошлайди. Шунинг учун ҳам бу вақтда чумчуқлар экинларни ейолмасдан, ҳуркак, дурмак бўлиб қолади. «*Қийғиракнинг бошида дондагиси пишади, куз яхши келса қиндагисиям пишади*», «*Қийғиракда қинда, ё донда*» дейдилар. Қийғирак ўн бир ойлик кузги буғдойнинг ҳамали ҳисобланади.

«*Қирғиракда етти сариқ пишади*» мақолига кўра, бу даврда халқ орасида «етти сариқ» дея тавсифланадиган буғдой, арпа, тарик, ўрик, анжир, жийда ва беҳи пишиш мавсуми ўз ниҳоясига етган (Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш., 1987, 328-329-бетлар).

Деҳқонлар орасида бу давр билан боғлиқ «*Қийғиракда қирқ томгунча, мезонда бир томсин*» деган мақол ишлатилади. Чунки қийғиракда ёққан ёғингарчилик қишга ғамлаб қўйилган мол ўти — емишларни чиритади, донли экинларнинг янчилиши қийинлашади («ЗУФА». Инв.№1830, 28-бет. 1958 йилда Ҳазраткул Муҳаммадкул ўғли ёзиб олган).

Нуротанинг Қоракиса қишлоғи ҳисобдонлари орасида машҳур бўлган «Кўзибой майриқ ҳисоби»га кўра эса, 15-сумбула “қирғияк куни” дейилади. Бу кунда ҳам совуқдан хатар етиши эҳтимоли бор. Чунки баъзи йиллар сумбулада полиз экинларини совуқ урган. Қирғияк куни қирғий келади. Ундан кейин чумчуқлар галалашиб учолмайдилар. Тарик, жўхори кўрувчиларнинг меҳнати енгиллашади. 5-сумбуладан кейин “*жўхори балиқ кўзи бўлган вақт*” дейилади. Бу кунларда ҳам 1-2 кун қумга тушиш мумкин дейдилар.

Хингов водийси тожиклари тақвимида ҳам сумбула ойининг 17-21 кунлари «қирғияк» деб аталади. Бундан ташқари, тожик ҳисоб-

донлари талқинича, сумбулада ўзининг серёғин ва аёзли кечиши билан ажралиб турадиган ҳар бири етти кунлик «ғазак» ва «амуд» деган муддатлар ҳам бор (**Рахимов М.Р.**, 1957. — С.156).

«Қирғияк»да ҳаво совуқ келиши ўзбек халқ кўшиқларида ҳам ўз ифодасини топган:

*Қишнинг боши қирғияк, уч ой тўқсон,
Сувнинг музи сўлқиллар болта суқсам* («**Оқ олма, қизил олма**», 183-бет).

Бухоро вилоятининг Когон туманидаги Гулистон жамоа хўжалиги деҳқонлари тақвимига кўра, кузда «**қирғияк**», «**якчума**» каби муддатлар бўлиб ўтади.

Турмуш тарзи чорвачилик билан бевосита боғлиқ бўлган айрим туркий халқлар, масалан, қозоқлар тақвимида “қирғияк” деган ой бор бўлиб, бу сентябрга тўғри келади. Х. Абишевнинг фикрича, “қирғияк” лексемаси *қирғий* ва *куйек* сўзларининг қўшилишидан ясалган. Чунки бу ойда қирғий учиб келади. Кўчқорларни қўйга қўшиш муддати яқинлашганлиги учун уларнинг белига махсус мослама — «куйек» боғлаб қўйилади (**Қаранг: Абишев Х.**, 1949. — С.10).

Мезон 21 сентябрдан 21 октябрга қадар давом этиб, деҳқончилик учун энг масъулиятли даврлардан бири ҳисобланади. Ҳавода оқ ипсимон нарсалар — мизонларнинг уча бошлаши мезон оғи кирганлигининг аломати деб қаралади. Бу пайтда теварак-атрофда оппоқ толалар учиб юради. Бойсунликлар буни “**мизом**” дейдилар ва ана шу мизомнинг йўғон ёки ингичкалигига қараб туриб қишнинг қандай келишини тахмин қиладилар. Бойсун туманининг Назари қишлоғида яшовчи 1949 йилда тугилган Ризо Исаевнинг айтишича, «**мизом**» баланд учса, қиш қаттиқ келади, паст учса енгил келади. Мизомнинг олди йўғон бўлса, қишнинг боши қаттиқ келиб, охири енгил бўлади. Агар тескари бўлса, қиш об-ҳавоси ҳам шунга мос бўлади.

Халқ орасида «мизом» деб аталувчи ипсимон нарсалар аслида ўргимчакларнинг ипи бўлиб, Р.Олимжоновнинг ёзишича, «эрта кузнинг қурғоқчил ва иссиқ пайтларида ўргимчакларнинг тухумларидан жуда кўп ёш ўргимчаклар чиқади. Буларнинг ҳаммасига бир жойдаги озиқ етишмаслиги сабабли бу ёш ўргимчаклар ўзларидан ип чиқариб турли томонларга учиб тарқаладилар» (**Олимжонов Р.**, 1958, 39-бет).

“Сумбулада сув совийди, мизонда кун совийди”, “Тарозида тонг совийди, мизонда кун” каби мақоллар ҳам тақвимнинг бу даври об-ҳавосидаги ўзгаришлар борасида маълумот беради. Деҳқон йил бўйи пешона тери тўкиб етиштирган ҳосилини нес-нобуд қилмай йи-ғиб-териб олишга ҳаракат қилади. Бу ойдан «куз тўқсони» бошла-нади, дарахтлар барги сарғайиб, аста-секин тўкилишга киришади. Боғларда ва тутзорларда, ишкомлар остида ҳар куни эрталаб анча-мунча хазон тўпланиб қолади. Қишдан дарак берувчи совуқ ша-моллар бошланиши билан кексалар “*Мизондан сўнг ёз бўлмас, на-врўздан сўнг қиш бўлмас*” дейишади.

Мезонда экинларнинг пишиши жуда тезлашади, ҳатто ёш кич-кина қовунларнинг ҳам таъми яхши бўлиб қолади. Буни булунғур-ликлар «**мезон тўйнак**» дейдилар. Ҳисобдонлар мезон ойини ҳам иккига бўладилар: ойнинг дастлабки 17 куни «**мезон**» деб, қолган 13 куни эса «**туро**» деб аталади. Деҳқонлар мезонда ёққан ёмғирни фойдали деб биладилар, чунки қиш юмшоқ келади деб таъбирла-нади. Бундан ташқари, мезоннинг ёмғири теккан қорақурт чақол-майди дейдилар.

Мезон шамолини еб пишган қовун-тарвузлар жуда мазали бўла-ди, мева-сабзавотлар ҳам қиши билан яхши сақланади. Мириш-корлар бу даврда палакдан узиб олинган хамакларниям мезон ша-моли ва офтобини еб пишсин учун томдаги пичан устига ёзиб қўядилар. Ҳатто ернинг остида яшайдиган ҳашаротлар, жондорлар ҳам мезоннинг офтобига ўзини ёймаса, қишда чириб кетар эмиш.

Хоразмда қовуннинг пишгану хомига қарамай тамоман палаги билан йиғиб олиб том тепасига чиқариб қўйилишини «**лош этмак**» дейдилар.

Булунғурлик ҳисобдонлар тақвимига кўра, 5 октябрдан — 18 октябрғача бўлган 13 кунлик муддат «**туро**» дейилади. Бундай дейи-лишига сабаб, мезоннинг ўн еттисидан кейин совуқ тушиб экин-ларни уриб кетади, урмасаям кечалар анча узайгани боис шабнам тушиб сабзавотдан бошқа экинларнинг наф олиши тўхтаб қолади. «*Саксон кунда сабоқ, тўқсон кунда табоқ*» деган мақол ҳам камида гуругача 80 кунни ҳисоблаб экилган экин ниқ бўлиб пишмасаям, ўз ўрнини олишини англатади. Масалан, асад 31 кун, сумбула 31 кун, мезоннинг ўн еттиси билан, ярим кун саратондан, ярим кун гурудан олиб ҳисоблаганда 80 кун бўлади. «Ховос ҳисоби» билан эса бу муддат 86 кунгача боради («**ЗУФА**». Инв.№1830, 29-бет. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўгли ёзиб олган). Этнограф М.Р.Ра-

ҳимовнинг ёзишича, Хингов дарёси соҳилида, Дорвоз тоғлари этакларида яшовчи тожик деҳқонлари ҳисобича, октябрнинг 17-числосидан «**дукак**» деб аталган давр бошланади. Юлдуз номи билан аталувчи бу икки кунлик муддат совуқ бўлиши билан характерланади (**Рахимов М.Р.**, 1957. – С.156).

Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ туманидаги Батош қишлоғида куз фаслининг мезондан кейин келадиган ойи **тура** деб аталади (**Жўраев Б.**, 1974, 151-бет). Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган «Қўзи-бўй майриқ ҳисоби»ча ҳам 15-мезонда **тира** киради. Шундан кейин ҳеч қандай экин ўсмайди. Ўссяям тикка эмас, балки қиясига ўсади, шолғом энига янада катталашади. Бинобарин, **“тира”** атамаси шева-ларимизда куз фасли маъносига қўлланилувчи “тирамо” сўзига ўзак-дош бўлиб, аслида Ўрта Осиё халқларининг қадимги тақвимидаги ой номларидан бири – “Тирмоҳ” атамасидан олинган. Қадимги хо-размликлар тақвимига кўра, Тирмоҳ - кузнинг биринчи куни. Бу ҳақда Абу Райҳон Беруний “Фарвардин моҳ (йилнинг биринчи ойи) ёзнинг бошланиш муддати, Тирмоҳ (4-ой) кузнинг бошланиш вақ-гидир”, - деб ёзган (**Беруни**, 1957. - С.223).

Миришкор полизчилар орасида *“Мезон шамолини еган мевалар мазали бўлади”* деган нақл юради (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. Навоийлик Тошева Назокатдан 2004 йилда ёзиб олинган). Бу ойда кузги мевалар ва полиз маҳсулотлари мезон шамолини еб, ошқо-воқ, қовун, тарвуз ширин бўлиб пишади. Навбахор туманидаги Қалқон ота қишлоғида яшовчи Аллаберганов Турсунмурод ота-нинг айтишича, мизонда «деҳқон ҳисоби» бўйича экилган экин-ларнинг бирортасиям пишмай қолмайди. Мизон шамолини еб пишган меваларга *“мизом туйнак”* дейдилар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда ёзиб олинган). Мизон кириши билан ариқларда оқаёт-ган лойқа сув тинади (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. Навоийлик Музаффарова Ферузадан 2004 йилда ёзиб олинган).

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида «**мизом**»нинг ўнини ўтказиб, ер нам олгандан кейин тромойи олма ва қишда турадиган узумларни узишади (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. Бойсун шаҳрида-ги Ариқ усти маҳалласида яшовчи 93 яшар Умбар бобо Хўжамовдан 2003 йил 24 октябрда ёзиб олинган).

Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Шерқишлоқ маҳалласида яшовчи 79 яшар Дурди Чўллийевнинг айтишича, дарахтлар баргини совуқ урган пайтга «**мезони хазон**» дейдилар. Бу даврда дов-дарахт-лар барги сарғайиб, ҳар куни барг ташлайди. Шунинг учун ҳисоб-

донлар «Мезон – ҳар кун хазон» деган нақлни келтирадилар («ЗУФА». Инв.№1827/9,14. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган). Ариқларда, томорқаларга сув борадиган жўяклар ичида, ишкомлар остида, тутзорларда ҳар тонг офтоб кўтарилиши билан барглар дув-дув тўкилади. Одамлар шибиртки ёки паншаха билан у ер-бу ерда тўпланиб қолган хазонларни йиғиштириб офтоб тушиб турадиган айвон ёки бостирма тагига ёйиб қўйиб қуритадилар. Сўнгра обдон қуриган хазонлар офилхона бурчагига уюб ташланади. Бу мазали озуқа қишқировли кунларда молларга жуда асқотади. Одатда қишлоғга ғамланган беда ва бошқа хашаклардан аввал хазон едирилади. Шунинг учун «Мезон – кунда хазон» мақоли келиб чиққан.

Бойсун туманининг Ариқусти маҳалласида яшовчи Умбар бобо Хўжамов мезондаги хазонрезгилик ҳақида шундай дейди: «тажрибакорлар *“дарахт бошидан сарғайса, қиш қаттиқ келади”* деб таъбирлайдилар. Қараб турибман, бу йил дарахтнинг бошидан сарғайиб жўнаган. Ҳалигина қаср-қусур бўлди. Яқинда Бойсунга ҳам қасир-қусур қилиб бир ёғиб ўтди. Бир хил тажрибакорлар айтадики, “агар тоқда қасирдаса, ҳеч нима бўлмайди. Ё олдидан, ё кейнида бир аломат бўлади. Бир-икки қасрдаса кун иссиқ келади». Мен ёш пайтимда ана шунақанги қиш яқин қолган вақтда ҳаво қасрдагандан кейин кун ёзилиб кетиб, даштдан қуриган таппи ҳам териб келганмиз. Тажрибакорлар *“туя эгиз тугса ҳам қиш илиқ келади”* дейдилар».

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Осиё қишлоғида кузги момақалдироқ гумбурлаганини эшитган деҳқонлар «*Ана, қишни уриб кетди, энди совуқ бўлмайди*» деб таъбир қиладилар.

Бойсун шаҳридаги Кўктепа маҳалласида истиқомат қилувчи 1912 йилда туғилган Холиқ бува Раҳмонов “Биз томонларда қишнинг қандай келишини дарахт баргининг сарғайишига қараб аниқлайдилар. Агар дарахтларнинг япроқлари тепадан сарғая бошласа, демак қиш товдан бўлади. Мободо дарахтларнинг барглари пастдан қовжирай бошладими, биламизки, қиш чўлдан бўлади. Кузда баъзан ерга чодир тушади. Майдагина бир қурт бўлади, ҳар ер-ҳар ерга оппоқ чодир ташлайди. Яъни тортанак ерга тўрлайди. Ер оппоқ бўлиб қолади. Ер бетини, чуқурчаларни қоплаган оқ чодирчаларнинг ичида “паланг қурт” деган сариқ, ола қурт бўлади. Агар мезон охирида ер бетиде ана шундай тортанак чодирлари кўпайса, қишимиз мазза қилмайди, яъни қиш совуқ келмайди. Ёғингарчилик кам бўлади», - дейди.

Бундан сўнг **ақраб** оғи киради. Ақраб арабча “чаён” демакдир. Ақрабда оқ жўхори ўриб олинади. «*Ақраб - жўхори пишар қақраб*»

мақолида ҳам шунга ишора қилинган. *“Ақраб -экинлар келар қақраб”*, *«Ақраб — ёвонлар келар қақраб»* каби мақоллар ҳам бор. Булунғурлик ҳисобдонлар орасида машҳур бўлган *«Тўққиз ойлик тўйғазади, етти ойлик етказоди»* мақоли бўйича ақраб 9 ойлик кузги буғдойнинг экиш ҳамали ҳисобланади. Деҳқонлар ақрабда кузги буғдойни майсалатиб “панжа урдириш” учун шошиладилар. Қоракўл туманининг Тангачар қишлоғида буғдой экаётган деҳқон ёнига борганда *«Тухум боши илари (юқори)!»* дейилади. Деҳқон эса бунга жавобан *«Айтганингиз келсин!»* дейди.

Богбонларнинг ҳам юмуши кўпаяди: тоқларни буташ, хомтоқ қилиш, кўмиш каби ишлар бажарилади. Бу ойда деярли барча экинларни, дов-дарахтлар баргини совуқ уриб кетади. Чунки бу ойда кузнинг энг совуқ даври бошланади, шу сабабли *“Ақраб келар айқириб, совуқларни чақириб”* дейишади. Ақраб барги хазон даври саналади. Тажрибакорлар дарахт бошидан хазон бўлса, қишнинг боши қаттиқ бўлади, пастдан барг ташласа қишнинг охири қаттиқ келади деб таъбирлайдилар.

Булунғурлик ҳисобдонлар ақрабнинг 17-18-кунларини **«малиқ совуғи»** деб атайдилар. Чунки ҳозирги ҳисоб бўйича 4-5 ноябрда сув музлайди, баъзан қор ёғади (**«ЗУФА»**. Инв.№1830, 32-бет. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

«Малиқ» атамаси Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Авлод қишлоғи «дўғаллари», яъни ҳисобдонлари амалиётида ҳам қўлланилади. Шу қишлоқлик 1933 йилда туғилган Турдивой ака Маматқуловнинг айтишича, «ақраб ойида уч кун малиқ бўлади, шу уч кун малиқ уч ойга сарфланади». 1933 йилда туғилган авлодлик ҳисобдон Ваҳоб Манноповнинг ҳикоя қилишича, **«малиқнинг маъноси шуки, боболар тирамонинг уч кунининг об-ҳавосини соатма-соат кузатиб туриб, шунга қараб қишнинг қандай келишини тахминлаганлар. «Малиқ» уч кун бўлиб, 27 октябрь малиқнинг биринчи куни, у 30 октябргача давом этади. Малиқнинг бир куни бир ойга нисбат беради. Ана шу уч кун уч ойга - катта чилла, кичик чилла, ҳутга сарфланади. Агар шу уч кун малиқда қўйлар уёнласа, яъни қўйлар куннинг иссиғида калласини бир-бирининг кетига тиқиб турса, қиш салгина дадилроқ келади деб таъбирлайдилар. Эски боболаримиз, қўй, эчки, молларнинг ҳолатига қараб малиқнинг қишга нисбатини белгилардилар. Масалан, малиқнинг ҳар бир куни шамол қайси тарафдан эсганини, шамолнинг кучини кузатадилар. Шамол эсиб совуқ бўладими, шамол булутларни**

олиб келадими, шамолдан кейин ёғингарчилик бўладими, ана шуларнинг ҳисобини бир кунга оладилар. Шу бир кун ичида рўй берган аломатлар қиш об-ҳавосини белгилайди дейдилар. Шунинг учун боболар ақраб ойининг номини “малик” деб ҳам атар эдилар» (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2003 йил, 27 октябрь).

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Мачай қишлоғида гуғилган Б.Умуркуловнинг айтишича, агар ақрабнинг бошида қор ёғса, «*Қиш бола ташлади*» дейдилар.

Н.Ликошиннинг ёзишича, биринчи қор ёққанда аёллар «**қор ёғди**» маросимини ўтказганлар. Ўтган йил биринчи қор ёққан вақтда яқин қариндошларидан бирови ўлган оилаларда аёллар махсус ош пишириб, марҳум хотирасини эслаганлар ва «Қор ёғди, сиз қайдасиз, келмадингиз», - деб йиғлаганлар (**Ликошин Н.**, 1893, №82).

Нуротанинг Қоракиса қишлоғи ҳисобдонлари орасида:

*Ақраб чаёндур - чақар,
Қавс камондур — отар,
Далв қовғасин тутар,
Жадий бобонгдур — сўкар,*

Хут наҳангдур — ютар, - деган нақл бор бўлиб, унда «деҳқон ҳисоби»га мансуб ойлар табиатининг ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, бу ойлар тўғрисидаги асотирий қарашлар ўз аксини топган.

Куз фаслининг яқунловчи ойи **қавс** бўлиб, арабча бу сўзнинг луғавий маъноси “ёй, камалак” демакдир. У 21 ноябрдан 21 декабрга қадар давом этади. Деҳқонлар қавс ойида экиндан бўшаган ерларни яхшилаб шудгорлаб, келгуси мавсумга тайёрлай бошлайдилар. Ипакдай майин қилиб ҳайдалган далалар қиш бўйи оппоқ қор остида дам олади. Булунғурлик деҳқонлар экинларни иккига, яъни «**оқ экин**» ва «**кўк экин**»га бўладилар. «Оқ экин» деганда арпа ва буғдой назарда тутилади. Сабзавот, картошка, ёзда экиладиган гарик, кўноқ, маккажўхори, оби қовун, тарвуз эса «**кўк экин**» бўлиб, қиши билан совуқ уриб ётган обикор ерларга экилган «**кўк экин**»ларнинг ҳосили мўл бўлади («**ЗЎФА**». Инв.№1830, 3-4-бетлар. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Булунғурлик ҳисобдонлар қавснинг дастлабки кунлари об-ҳавосига алоҳида диққат қиладилар: агар қавснинг киришида икки кун сув музлаб турса 2 ой қиш, уч кун музлаб турса 3 ой қиш совуқ бўлади деб таъбирланади. Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғлининг айтишича, булунғурлик ҳисобдонларнинг «*Қавсни қишдан ажратолма-*

дим, хутни баҳордан» мақолига кўра, қавснинг 15 куни (14-29-кунлари) қишга тобе бўлса, хутнинг ҳам 15 куни (1-15-кунлари) қишга дахлдор деб қаралади. Бу ҳисоб бўйича «обирахмат» кунлари хут ойига киради. Айрим ҳисобдонлар эса қавснинг 17-кунидан бошлаб қишга тобе бўлади дейдилар. Бунга кўра 3 кунлик «обирахмат» ҳамалга ўтиб кетади ва тақвим бўйича ҳар ойннинг 17-куни бир аломат бўлиб туради. Масалан, жавзонинг 17-сида арпа пишади; сумбуланинг 17-сида «қийғирак» киради; мезоннинг 17-сида «туро» бошланади; ақрабнинг 17-сида «молиқ» дохил бўлади; қавснинг 17-сида «тўқсон» бошланади ва ҳ.к.

Қавснинг 15-куни (бошқа ҳисоб бўйича 17-куни)дан бошлаб «тўқсон» киради. Кексалар: **“тўқсон кирди”** ёки **“тўқсон туғди”** дейдилар. «Тўқсон» киришининг белгиси Хулкар юлдузининг ботиши бўлиб, бу даврда дарахтлар «маст бўлиб қолади», совуқ урмайди.

Тўқсон кириши биланоқ аста-секин кунлар узая бошлайди. Чўпонлар тушки пайт таёқларини ерга қадаб қўйиб, унинг соясига қараб кун узайишини кузатиб борадилар. Шу боис, халқимиз орасида *“Тўқсонда тўрғай одимидай, чиллада чил (қуш) одимидай, қантарда қарға одимидай, оқпонда от одимидай кун узаяди”*, деган нақл бор. *Тўқсон кирса, тўрғай одимидай кун узаяр»* деган мақолга кўра бу ҳисоб киргандан кейинги 25 кун давомида кун узаяди. 25 кундан кейин «чилла» киргач, кун узайиши миқдориди ўзгариш рўй беради.

Баъзан йил яхши келса, қавсда саккиз ойлик буғдой экишган. Аммо кўпинча, экилган дон музлаб, кўкармай қолганлиги сабабли деҳқонлар орасида *«Қавсда эккунча қовурмоч қил»* деган нақл кенг оммалашган («ЗЎФА». Инв.№1830, 33-бет. 1958 йилда Ҳазрақул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Халқ орасида *“Қавсга етган буғдойни қовурмоч қилиб е”* деган мақол ҳам бор. Бунинг сабабини Бойсун шаҳридаги Ариқ усти маҳалласида истиқомат қилувчи 93 яшар Умбар бобо Хўжамов 2003 йил 24 октябрда шундай изоҳлайди: «Хозир (яъни 24 октябрь) туққан ойннинг ўн беши ақрабга, ўн беши қавсга тааллуқли бўлади. Қавсда ер ҳайдамайдилар. Буғдой экмайдилар, чунки ерга нам тушгандан кейин уруғлик ғалла шишиб, кўкариб, шишиниб қолади. Иссиқ бўлгандан кейин эса бу дон ниш уриб кўкармай даббалаб қолади».

Деҳқончилик учун энг масъулиятли давр бўлган яхоб суви бериш мавсуми бошланади. Қишнинг қорли-қировли кунлари бошланмай, ер музламасдан туриб далаларнинг шўрини ювиб, келгуси

йилга тахт қилиб қўйган деҳқон янги йилни хотиржам қаршилайди. Деҳқонлар «қавс суви»да ҳикмат кўп деб биладилар. Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғлининг айтишича, қавсда тоқларни, дарахтларни суғорса экинларга зарар етказувчи қурт-қумурсқалар ўлади. Келгуси йил экин экиладиган ерларга «қавс суви» берганда сув камчил бўлсаям ернинг нами кетмайдиган бўлади. Қавсда суғорилган ернинг тубига-ча сув етиб, «ернинг зеҳи очилади» ва натижада ёзда экинларни «гарм урмайди», ҳатто бундай ерлар келгуси йили ҳам «нам қусади». Аммо «қавс суви»ни бедага қўймайдилар, чунки йўнғичқани «кўтариб ташлайди». Яъни бедазорга қўйилган сув музлаб, йўнғичқани илдиз-пилдизи билан қисиб ердан чиқаради. Шунинг учун ҳисобдонлар «Йўнғичқани қуритмоқчи бўлсанг қавсда сув қўй» дейдилар («ЗўФА». Инв.№1830, 33-34-бетлар. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган). Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Осиё кишлоғида яшовчи Саттор бува Аҳмедовнинг айтишича, «қавс суви ернинг қичиғини олади», яъни ернинг шўри кетиб, ширин бўлади («ЗўФА». Инв.№1827/14. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган).

«Деҳқон ҳисоби» бўйича буржи ҳокий (қиш) **жаддадан** бошланади. Мунажжимлар ўнинчи бурждаги юлдузларнинг жойлашувини улоқчага ўхшатиб тасаввур қилишгани боис ўша бурж билан алоқадор ойга ҳам “жадда” номини беришган. Бинобарин, “жадда” сўзи арабча бўлиб, “улоқча” деган маънони англатади. Жадда 21 декабрдан 21 январгача давом этади.

Жаддада ер музлайди, сувлар совиб, қаттиқ музлама бошланади. Қишнинг бошида қуруқ қор ёққани яхши бўлади, агар ёмғир ёғса емишлар, ўтин-чўплар чириб кетади. Буни яхши билган деҳқонлар «Жаддада ёмғир ёққани, йиғинга жала ёққани» дейдилар. Жаддада етти ойлик кузги буғдой экадилар. Бу буғдой қиши билан бўртмасдан, қор тагида ётади ва кўклам келиши билан серавж бўлиб униб чиқади. Шунинг учун ҳисобдонлар «*Етти ойлик етказди*» дейдилар («ЗўФА». Инв.№1830, 37-бет. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган). Қор-қировли кунларда кузги буғдой эккан деҳқонлар қанча кўп қор ёғса шунчалик суюнадилар. Чунки қор - ернинг қони, қишда қанча кўп қор тўпланиб, ер намга тўйинса, кўкламда майсалар тез жонланиб, баравж бўлиб ўсади. Шунинг учун қор ёғаётганини кўрган деҳқон “*Қор ёғди - дон ёғди*”, деб хурсанд бўлади.

Деҳқонлар қишда ҳам айрим белгиларга қараб об-ҳаво ўзгаришларини олдиндан чамалаганлар. Масалан, қишда кечга томон

туман тушса - ҳаво исиб кетади, мўрилардан чиққан тутун кўкка ўрласа - қаттиқ совуқ тушади, кечаси ҳаво очиқ бўлишига қарамасдан ой қўтонлаб турса - бу яқин орада қаттиқ ёғингарчилик бўлишининг белгиси деб билганлар. Ахир *“ой қўтонласа ойда ёғар, кун қўтонласа кунда ёғар”* деб бежиз айтишмаган-да!

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманида қишнинг энг совуқ мавсумини **«қора қиш»**, **«қатқоқ қиш»**, **«катта чилла»**, **«кичик чилла»** деб юритадилар. Зеро, човдир туркманлари ҳам қишни «гарагыш», «улы чилле», «кичи чилле» каби муддатларга ажратганлар (Ниязклычев К., 1973. – С.91).

Гўксон ҳисоби йигирма бешга тўлгач, яъни жадданинг охирида қишнинг энг совуқ палласи - чилла киради. Халқимиз қиш чилласини иккита йигирма кунлик муддатга - катта ва кичик чиллага бўлган. “Чилла” атамаси форс - тожик тилидаги “чил” (қирқ) сўзидан олинган бўлиб, ёз ва қиш фаслларининг энг иссиқ ва энг совуқ қирқ кунлик муддати атамасидир.

Айтишларича, ўз даврини ўтаб бўлаётган катта чилла сўнги кунларининг бирида ўрнини кичик чиллага, яъни ўз укасига бўшатиб бераётиб:

- Эсиз, қор бўронлари билан қаҳратон совуқни юбориб, бутун жонли-жонзотни қиш уясига қамаб қўйиб, бир мазза қилмоқчи эдим, бўлмади-да! Одамлардан уялдим, юзим чидамади. Минг қилсаям, ёшим катта, “эсли-хушли бўла туриб, қилаётган ишини қаранг”, деб дашном беришларидан чўчидим. Сенинг йўригинг бошқа, укажон! Ҳали ёшсан, айнаи кучга тўлган навқирон пайтинг. Бостириб совуқларингни қўйворавер, бешикдаги боладан тортиб ўчоқдаги қумғон ичида қайнаётган обжўшгача барини музлатмасанг, сендан рози эмасман. Ҳеч ким сендан ранжимади ҳам. “Бу ҳали ёш бола, қўяверинглар, бир кунмас бир кун эси кириб қолади”, деб сенинг ишларингни ёшлик бебошлиқларига йўйишади. Энди ҳамма умйдим сендан, бўш келма, укажон! - дер эмиш.

Кичик чилла ҳам:

- Хўп бўлади, - деганича энг шимариб ишга тушиб кетаркан. Лекин бола барибир бола-да! У тажрибасизлик қилиб, совуқ изғиринларни дам у тарафдан-дам бу тарафдан юборар, унинг орқасидан одамларни қорга тутиб, кўп ташвиш келтираркан. Аммо гоҳ-гоҳ ўйинга берилиб кетиб, ўз ўрнини ташлаб кетиб қолар, ана шунда чилланинг шашти қайтиб совуқлари пасайиб қолар экан.

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Авлод қишлоғида яшовчи 1933 йилда туғилган Турдивой ака Маматқуловнинг айтишича, «кичик чилла “*акамнинг жойида бўлсам, бияларни болайи чала қилардим*” (яъни “*акамнинг ўрнида бўлганимда эди, совуқнинг зўридан бияларни бола ташлаттирардим*”) дер эмиш».

XIX аср охирида В.П.Наливкин томонидан Тошкентдан ёзиб олинган этнографик маълумотга кўра, кичик чилла катта чиллага қараганда совуқроқ кечса-да, кун узайганлиги сабабли аёз аста-секин бўшашар экан. Айтишларича, кичик чилла «*Агар менинг ортимдан кўклам келмаганида биянинг қорнидаги қулунигача музлатар эдим*» дер эмиш (Наливкин В.П., 1896. – С.22).

Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Каттабаёт қишлоғида яшовчи 80 яшар Зиёд бобо Олтиевнинг айтишича, катта чилла «*Варқ эттим, шарқ этдим, ўтдим*» дермиш. Кичик чилла эса «*Чириллатаман*» дер экан. Шу қишлоқлик 58 яшар Ойпара Муродованинг айтишича, катта чилла «*Мен хўпнайиб, хар-хур қилиб ўтдим*», дер экан. Қоракўл туманининг Бандбоши қишлоғида яшовчи 67 яшар Бобораҳмат Жумаевдан ёзиб олинган халқ қарашига кўра, чиллада ерда қор эримаса, «*ер бўғоз бўлди*» дейишган. Бунда экинзорларнинг ҳосили баракали бўлар эмиш («ЗУФА». Инв.№1827/8. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган).

Чилла билан боғлиқ бундай календарь мифлар бошқа туркий халқлар фольклорига ҳам қайд қилинган. Масалан, кўмиқлар тақвимида қиш чилласи «уллу чилле» ва «киччи чилле»га бўлинади. «Киччи чилле», яъни кичик чилла ўйинқароқлиги туфайли қорлиқировли кунларни ўтказиб юборгандан кейин акасига қараб:

- Агар мен ҳам сиздай катта бўлганимда эди, кучимни бир кўрсатиб уч яшар ҳўкизнинг шохигача зирқиратардим, - дер эмиш (Гаджиева С.Ш., Трофимова А.Г., Шихсаидов А.Р., 1964. – С.10).

Қашқадарё вилоятининг Филон, Қизил эмчак қишлоқларида яшовчи тожиқлар тақвимида «кичик чилла» «**чилла хурд**» дейилади. Баъзан ана шу кичик чилла ҳақида сўз кетганда ахборотчилар «**бахман**» атамасини ҳам қўллайдилар (Кисляков Н., 1960. – С.89).

Катта чилланинг ўртасида, яъни 21 январда далв ойи дохил бўлади. Далв ўн биринчи буржнинг номи бўлиб, “қудуқдан сув оладиган чарм идиш, қовға” деган маъноларни англатади. Нурота туманидаги Қоракиса қишлоғи ҳисобдонлари талқинича, биринчи далвда “**қантар оғади**”. Одамлар “*Далвда қовғали сувини тўкмасин*”, яъни ёғингарчилик кўп бўлмасин дейдилар.

“Қантар” атамаси қадимий “чорва ҳисоби” билан боғлиқ бўлиб, озуқаси камайган чорвадорларнинг отларни қантариб қўйиши билан алоқадор. Зеро, чорвадорларнинг қишга ғамлаган ем-хашакларини баҳоргача етказиш мақсадида тежаб-тергаб сарфлашлари “чорвани қантариб қўйиш” дейилган.

Қантар ҳисобига кўра иш юритган аждодларимиз қиш тўқсонининг ярми ўтгач, яъни февраль ойининг бошида (айрим манбаларга кўра 8 февралда) “қантар оғди” дейдилар. Бунинг маъноси шуки, қиш совуқларининг кўпи ўтиб, ози қолди, энди қиш кунлари камайиб, баҳор яқинлашди деганидир. Кунлар исий бошлагани боис қантар оғгандан кейин ёққан қор кўп туриб қолмайди. “Қантар оғса қозик бошида қор турмас” мақолида ҳам ана шунга ишора қилинган.

Нуротанинг олис Қоракиса қишлоғида яшаган зукко бахши Раҳматулла Юсуф ўғли ўз қўли билан ёзиб топширган «Райҳон араб» достонида қадимда урф бўлган бир одатни таърифлаб, шундай дейди: «Бурунгилар қишки мавсумда кирлаган кийимларини ечиб, тўплаб қўя берар эди. Кир кийимлар кўп бўлиб кетганидан кейин қишнинг ярми ўтиб, қантар оққандан кейин аёллар булоққа чиқиб, тўпланган кир кийимларни ювар эди, кўклам чиққанидан кейин аёллар булоққа чиқиб иккинчи марта кир ювар эди» («Гўруғли достонлари», 109-бет).

1926 йилда Тошкентда туғилган Тоҳир Содиковнинг айтишича, «қантар» астрономик тушунча бўлиб, аслида юлдузлар мажмуасининг номи. Бу юлдузлар ҳар йили икки марта, яъни баҳорда (март ойида) ва кузда (сентябрь ойида) ғуж бўлиб кўринад экан.

Қорақўл туманининг Тангачар қишлоғида яшовчи 1932 йилда туғилган Шарофат Мурод Олим қизининг айтишича, февраль ойининг ўрталарида қиш бўйи ёққан қорлар эриб, ердан буғ кўтарила бошлайди. Ана шунда тажрибали деҳқонлар «Мана энди қантар оғди, ер бўғоз бўлди», - дейишар экан. Қантар оққандан кейин ер тагидан иссиқ чиқиб, қишда яхоб суви билан суғорилган ерлар «товлаб», яъни тобига келиб, экиш мавсумига тайёр бўларкан. Шу гуманнынг Осие қишлоғилик Саттор бува Аҳмедовнинг айтишича, 21 январда «қантар оғади». Қантар оғса, ерга чўғ юради, ўсимликларнинг илдизи сув тортади, кун орқага қайтади. Деҳқонлар ўз ерларига пиёз, картошка экадилар («ЗўФА». Инв.№1827/14. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган).

Бойсун туманидаги Авлод қишлоғида яшовчи Турдивой ака Маматқуловнинг ҳикоя қилишича, «Бойсуннинг тоғида бир айиқ бор, шу айиқ уч ой ётади дейдилар. Тўксон кун ичида қирқ беш кун бир томонига, қирқ беш кун иккинчи томонига ағдарилиб ухлар экан. Қирқ беш кунда у ёнбошидан бу ёнбошига бир ағдарилади дейдилар. Шу ағдарилган вақтида бир вағ этса, қиш ёмон келади, совуқ бўлади дейдилар. Бобойлар ана шу айиқнинг ағдарилишини “қантар оғди” деб атайдилар».

Ўзбек фольклорида қантар билан боғлиқ мақоллар ҳам бор бўлиб, улар деҳқонларимизнинг кўп йиллик ҳаётий тажрибалари ва кузагишлари асосида келиб чиққан. Маълумки, «қантар оққандан» кейин ер тагига иссиқлик югуриб, замин кўкламга тайёрлана бошлайди. Қорлар эриб, ердан буғ кўтарилаётганини кўрган деҳқонлар кўклам яқинлашиб қолганлиги, демак, уруғликни саралаб, омоч-бўйинтуруқларни тайёрлаб кўйиш кераклигини англаб, шошилиб қоладилар. Кўшга кўшиладиган ҳўкизларнинг парвариши ҳам кучайтирилади. Қиш бўйи йиғилиб қолган гўнгни араваларга ортиб экин экиладиган далаларга ташийдилар. Шу боис, зукко боболаримиз «*Қантар оғса қалт этар, деҳқоннинг кўзи ялт этар*» мақолини яратганлар. Халқ орасида бу мақолнинг «*Қантар оғди қалт этди, бойнинг кўзи ялт этди*» варианты ҳам бор. Чунки қадимда ер-суви кўп бўлган бойлар ҳам қантар оғиши билан кўклам тараддудини бошлаб юборганлар: хизматкорлар ва чоракорларини ишлатиб, ерларига маҳаллий ўғит чиқаришган, янги мардикорларни ёллаганлар.

Қиш бўйи туриб қолган қорнинг тинимсиз эрий бошлаши қантар оғишининг энг асосий белгиси деб қаралган. Қантардан кейин ёққан қор эса ерга «чўкмасдан», дарҳол эриб кетган. Деҳқонлар қантар оққандан кейин қор ёғса ҳам чўчимаганлар, ер бағрига иссиқлик югурганлиги боис бу қор тезда эришини яхши билишган. Шунинг учун «*Қантар оғса, қозиқ бошида қор турмас*» дейдилар.

Қишнинг ўрталарига келиб кечалар аста-секин қисқариб, кун гобора узая бошлайди. Чиллада бу жараён, айниқса, тезлашади. Қантар оққандан кейин эса кўклам яқин қолганлиги боис кун узайиши авж олади. Шунинг учун ҳам деҳқонлар «*Қантарда қарға одимидай кун узаяр*» дейдилар.

Қозоқ этнографи Х.Абишевнинг фикрича, “қантар” атамаси “куннинг қантарилиши”, яъни “кун қисқаришининг тўхташи” маъносини билдиради. Чуваш тилида эса туш вақти “қантар” дейилади (Абишев Х., 1960, 251-252-бетлар). Демак, “қантар”//“қанг-

гар” атамалари куёшнинг осмон гумбазидаги ҳаракатини муттасил кузатиш асосида келиб чиққан тақвимий тушунчадир.

«Қантар» ўзбек халқ тақвими билан алоқадор қадимий атамалардан бири бўлиб, ўлкамизнинг турли вилоятларида анъанавий вақт ҳисобининг муайян бир муддатини ифодаловчи тушунча маъносини англатар экан. Маълум бўлишича, «қантар» тушунчаси қадимги аждодларимизнинг осмон ёритқичларини муттасил кузатишга асосланган илк фалакий қарашлари замирида келиб чиққан бўлиб, куннинг қантарилиши, яъни қисқаришдан тўхташ муддатини ифодалайди. Маълумки, кунчиқар тарафдан чиққан куёш осмоннинг ерга нисбатан жанубий шари бўйлаб ҳаракатланади ва қибла томонга ботади. Куёшнинг осмон гумбазидаги энг баланд нуқтага кўтарилган вақти ёз фаслига, аниқроғи, 22 июнга тўғри келади. Унинг қуйи томон бўйлаб ерга энг яқин келиши, яъни энг паст нутқада бўлиши эса 22 декабрда рўй беради. Ўша нуқта куёшнинг уфққа энг яқин келган ҳолати ҳисобланади. Куёшнинг осмон бўйлаб йўлидаги ўрта нуқтаси уфққа бундан яқин даражада пасаймайди. Ана шу табиий ҳодиса «куёшнинг қантарилиши» деб ҳам юритилган. Куёш билан уфқ орасидаги масофа максимал даражада қисқарган ана шу даврда кундузнинг қисқариши ва туннинг узайиши жараёни ҳам юқори нуқтага етади. «Қантар» билан боғлиқ халқ қарашлари аждодларимизнинг ушбу фалакий ҳодисаларни узоқ йиллар давомида узлуксиз кузатиши натижасида келиб чиққан.

Этнограф М.С.Андреев томонидан 1927 йил 9 март куни тошкентлик Юсуф исмлик чолдан ёзиб олинган «деҳқон ҳисоби» тақвимида кўра (Андреев М.С., 1959. – С.173), қиш фасли билан «ёз», яъни баҳор ораси 100 кунни ташкил этади. Бу муддат учун «тўқсон» ҳисоби асосга олинган бўлиб, қиш кириши билан 25 кун ўтгач «чилла» бошланади ва қирқ кундан кейин яна 25 кун «тўқсон»га паҳлдор бўлади. «Тўқсон тўлгач», «шаша», «сарик сумалак», «ҳисоб йўқ» каби муддатлар келади. Маълумки, илгари уйларнинг ҳозиргидай томи шифер билан ёпилмаган бўлиб, лойсувоқ қилинган. Қиш бўйи ёққан қор ва ёмғир томда тўпланиб, музлаб тураверган. Тўқсон тугагач, кунлар исиши биланоқ тушга яқин томлардаги қорлар ҳам эриб, тарновлардан, бўғотлардан оқа бошлаган. Бу давр ҳақида халқ орасида “**Тушгача мугуз, тушдан кейин кигиз**” деган нақл мавжуд бўлган. Чунки томдан оқаётган қор суви кечга томон музлаб, сумалакка айланади. Шунинг учун “тушгача мугуз”, яъни “шоҳдай қаттиқ” дейишган. Тушдан кейин ҳаво бир оз илиши билан сума-

лаклар эриб, кигиздай юмшаб қолади. Илгари уйларнинг томлари лойсувоқ қилингани учун қор суви лой билан аралашиб сумалаклар сарғиш тус олган. Шу боис, ҳисобдонлар хут ҳақида сўз кетганда **“сарик сумалак кирди”** ёки **“сарик сумалак чиқди”** деган ибораларни ишлатишган. Одамлар *«Сариқсумалак ўтгандан кейин қиш бўйи ухлаб ётган кўкқарға уйғонади»*, деб нақл қиладилар.

Ўзбек тилининг Шаҳрисабз шеvasида февраль охирида кундузи кунлар исиб, тушга яқин эриган қор-музлардан ҳосил бўлган сумалаклар бўготларда осилиб кечга томон музлаб қоладиган кунлар номи **саримуз** дейилган (**Жўраев Б.**, 1977, 148-бет).

Тошкент шаҳрида 1926 йилда туғилган Т.Содиқовдан 1995 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, хут ойи **«қақрайла»**, **«сарик сумалак»**, **«очам сумалак»**, **«бойчечак чиқар вақт»**, **«терақ кучала қори»**, **«лайлак қор»**, **«ўрик гули қори»** каби даврларни ҳам ўз ичига олади. «Қақрайла» атамаси аслида «қаҳр айла» бирикмасининг фонетик жиҳатдан ўзгаришга учраган кўриниши бўлиб, хут ойининг бошида бўладиган бир-икки кунлик аёзли кунлар номини англатади. Лой томлардан оқиб турган қор суви февраль ойининг охирларига бориб сарик тусга киради. Пешин ҳаво совийди ва лой билан сувнинг қўшилишидан ҳосил бўлган сумалаклар сарик тусга кириб қотади. Шу даврни «сарик сумалак» дейдилар. «Очам сумалак»да тарновларда ҳосил бўлган сумалаклар оқариб, учи тумтоқ ҳолатга келиб қолади.

Дехқон ойномаси хут билан яқунланади. Хут қадимги фалакиётда ўн иккинчи юлдуз буржининг атамаси бўлиб, маъноси “балиқ” демакдир. Хут ойи “қиш тўқсонни” билан ҳижрий-шамсий йилни яқунлаб, янги йилни бошлаб беради. Дехқонларимиз *“Хут кирди, ер остига дуд кирди”* дейишади. Яъни, хут ойида табиатда уйғониш бошланади, қорлар эриб, қир-адирлар яшнаб кетади.

Бойсун туманидаги Назари қишлоғи ҳисобдонлари орасида **«хутка»** деган тушунча мавжуд. Шу қишлоқ фуқаролар йиғини раиси, 1949 йилда туғилган Ризо ака Исаевнинг айтишича, “Хутка” деганимиз хут ойининг биринчи куни дегани. Биз буни тоғдаги бир заранг дарахтига қараб аниқлаймиз. Тоғнинг тепасидаги энг баланд чўққида бир катта заранг дарахти ўсарди. Биров кесиб кетганми ё ўзи йиқилганми, билмадим, ҳозир унинг кундаси омон қолган, холос. Ён-веридан шох-шабба чиқариб, хурпайиб турибди. Ўша заранг дарахтидан қуёш ботгандан кейин эртаси куни хут ойининг биринчи куни ҳисобланади. Биз ўша кунни «хутка» деб атаймиз».

Хут ойида бўладиган изғиринли совуқлар ўткинчи бўлганлиги учун деҳқонлар орасида «*Кўрқма хутнинг қишидан, кўрқ ҳамалнинг бешидан, Йўлчини йўлдан қолдирар, хўкизни қўяр ишидан*» мақоли ишлатилади. Чунки ҳамалнинг бошида дала ишлари айни қизиган пайтда бўладиган ёғинли совуқ деҳқон ишига халал берган.

Хут кириши билан боғбонлар дарахтларни бутага киришадилар. Чунки халқ ҳикматларидан бирида «*Хут тўққизида чироқ ёқиб боғ бута*» дейилганлиги бежиз эмас.

Тошкентда хут ойининг ичида «**терак кучала**», «**лайлак қор**» деган муддатлар ҳам мавжуд. Эрта баҳорда тераклар барг ёзишдан аввал куртак бўртмаларини чиқаради. Бу пўпаксимон «гул»лар, яъни кучалалар тез орада тўкилиб, уларнинг ўрнидан терак барглари чиқа бошлайди. Айтишларича, тераклар илк куртак чиқарганда ҳосил бўлган кучалалари ерга тушаётганда «қаттиқ ерга тегиб белимиз синмасин», деб худодан қор тиларкан. Шунинг учун ҳам Тошкентда терак куртак чиқарган пайтда ёққан қорни «терак кучала» дейдилар.

Бойсун шаҳрининг Кўктепа маҳалласида «*Юз битди, ҳисоб йитди*» деган мақол бор. Бу мақол «энди қишдан холис бўлдик, совуқдан хавф қолмади» деган маънода қўлланилар экан.

Хут ойининг сўнгида - қоқигулларнинг заъфарон ёноқларида кўклам таровати жилоланган ажойиб кунларда диёримизда қадимий халқ байрами бўлмиш наврўзи олам нишонланади. Наврўз - янги йилни, янги ойномани бошлаб берадиган анъанавий шодиёнадир.

ЧОРВА ҲИСОБИ

Дунёдаги кўплаб халқларнинг турмуш тарзи ва тирикчилик манбаини белгиловчи асосий меҳнат турларидан бири чорвачилик ҳисобланади. Чорвадорларнинг турмуш тарзи, урф-одат ва маросимлари, чўпонлар фольклори, мол боқиш билан боғлиқ халқ қарашлари этнографик (Аргинбаев Х., 1974. – С.194-205; Гуляева Л.П., 1986. – С.172-180; Криничная Н.А., 1986. - С.181-189; Фишман О.М., 1986. - С.190-205; Сейткулова Ж.Б. 2002; Маншеев Д.М., 2003; Бўриев О., 2005, 40-50-бетлар; Саримсоқов А.А. 2005) ва фольклористик (Ксенофонтов Г.В., 1929; Журавлев А.Ф., 1978. – С.71-94; Дзендзелевский И.А., 1984. – С.256-277; Камол Очил, 1992, 22-29-бетлар) нуқтаи назардан маълум даражада ўрганилган. Зеро, жониворларни қўлга ўргатиш ва хонакилаштириш жараёни бошланган қадимги даврлардан эътиборан одамлар чорва моллари-

ни боқиш, кўпайтириш, яйловларни алмаштириш муддатларини белгилаш асносида аста-секинлик билан чорва тақвимини яратганлар. Шунинг учун ҳам турмуш тарзи чорвачилик билан боғлиқ бўлган халқлар маънавий маданиятида “чорва ҳисоби” тақвими жуда муҳим ўрин тутди (Куфтин Б.А., 1916, №3-4. – С.123-150; Абишев Х., 1949. – С.10; Гаджиев Г.А., 1987. – С.31; Фиельструп Ф.А., 2002. –С.210-211; Бельчибоев Е.А., Бурнаков В.А., 2003. №12 (13), - С.110). Бу ҳисобнинг юзага келишида чорвачилик билан боғлиқ маросим ва урф-одатлар ҳам муҳим роль ўйнаган. Жумладан, “Хорда Авесто”да “айатрима”, яъни “Чорвани ёзги яйловдан қайтариш байрами” ўтказилганлиги ҳақида маълумотлар бор (Бойс М., 1987. – С.44; Аширов А., 2001, 10-бет).

Чорвачилик билан шуғулланувчи кўпгина халқлар орасида «чорва ҳисоби» тақвими кенг қўлланилган. Хусусан, лезгин чўпонларининг тақвими қамарий-шамсий ҳисобга асосланган. Улар тунги ёри-тқичимиз тўлин ой фазасига кирганида отарни янги яйловга кўчиришган. Шунингдек, қўйлар жунини олиш, яъни қирқимни ҳам ой тўлин бўлганда бошлашган. Ой тўлин бўлганда бошланган қирқим баракали бўлади деб ҳисоблаганлар (Гаджиев Г.А., 1987. – С.31).

Турмуш тарзида чорвачилик хўжалиги билан боғлиқ анъаналар муҳим ўрин тутган туркий халқларнинг тақвимий қарашлари тизимида “чорва ҳисоби” алоҳида аҳамият касб этган. Масалан, қирғиз тилида қўлланиладиган айрим ой номларини билдирувчи қуйидаги лексик бирликларнинг маъносини изоҳлайдиган халқ таъбирлари ҳам шу фикрни тасдиқлайди: “*жилған куран*” – тоғ эчкилари ва тоғ қўйларининг бевақт тўл бериши; “*чин куран*” – ҳақиқий тўл вақти; “*бугу*” – кийикларнинг модаси наридан ортда қоладиган вақт, яъни тез орада уларнинг тўли бошланади; “*қулжа*” – тоғ такаси; “*боли оона*” – бир яшар эчкилар такалар билан яқинлашади; “*айик оона*” – ёши катта ва қари эчкилар такадан чиқади (Фиельструп Ф.А., 2002. –С.210-211) Туркий халқлардан яна бири – тўба халқ тақвимида эса ой номларининг маъноси овчилик ва чорвачилик анъаналари билан боғлиқ ҳолда шаклланиган (Бельчибоев Е.А., Бурнаков В.А., 2003. – С.110).

Ўлкашунос Б.А.Куфтин томонидан ёзиб олиниб, ўтган асрнинг бошида чоп эттирилган этнографик материалларга кўра, Ўрта Осиё халқлари тақвимидаги айрим ой номларининг келиб чиқиши чорвачилик хўжалиги билан боғлиқ бўлган. Бу тақвимдаги ой номлари қуйидаги маъноларни англатади: «*чилда*» – қирқ кун давом эта-

ди ва майнинг ўрталаридан бошлаб, июннинг охиригача давом этади; “*сараша тамиз*” - ўтлар иссиқдан сарғаядиган пайт; “*қораша*” - ёзги яйловлардаги ўт-ўланлар подалар оёғи остида босилиб, ер қорайиб очилиб қолади. Чўпонлар аста-секин қишки ўтовларига қайтишга тайёргарлик кўрадилар; “*қирқ уйоқ*” - ёз ойида қўйларнинг ўсиб кетган жунлари қирқиладиган ой; “*қозон*” - октябрнинг ярмигача давом этадиган муддат атамаси бўлиб, одамлар сутли овқатдан гўштли таомга ўтадилар; “*икки оғайни*” - одамлар сўқим зўйишиб, қишки мавсумга гўшт тайёрлайдилар; «*қантар*» (отни қантариб қўйиш) - январнинг бошларига қадар, қиш ўртаси; «*оқпанг*» - қаттиқ совуқлар бошланади, қишки тўқсон тугайди; «*ола сапран*» - баландликлардаги қорлар аста-секин эриб, бир қанча ерлар очилиб қолади; “*кўк-кўк*” - яйловларда ўсимликлар ўсиб чиқадиغان вақт; “*мамил*” - апрелнинг йигирманчи кунигача давом этадиган ой номи, бу даврда қиш бўйи озиб кетган ориқ моллар семира бошлайди; «*мавсум*» ёки “*ота моли*” - мол ўтлатиш даври, йигирманчи майга қадар чўпонлар ёзги яйловга кўчиб ўтишади (Куфтин Б.А., 1916. – С.123-150).

“Чорва ҳисоби” ўзбек халқ тақвимининг ҳам қадимий турларидан бири бўлиб, чўпонлар орасида фаол қўлланилган. Анъанавий халқ тақвимининг бу кўриниши ҳозирга қадар фольклористик ва тарихий-этнографик жиҳатдан ўрганилган эмас. Фольклоршунос олим Б.Саримсоқовнинг ёзишича, ўзбеклар ўзининг “меҳнат фаолиятида икки хил календардан фойдаланганлар. Бу календарлар кишиларнинг чорвачилик ҳамда деҳқончилик фаолиятининг амалга кириши ва тугалланиши билан бошқарилган. Демак, ўзбекларда икки хил йил ҳисоби бўлиб, улар қуйидагича белгиланган. Деҳқон йили 22 мартдан бошланса, чўпон йили 16 мартдан бошланган. Дарҳақиқат, 22 мартдан кейин Ўрта Осиё шароитида ер илиб, ўсимликларга амал киради. Чўпон йилининг 16 мартдан бошланиши ҳам ерга амал кириши ва ўт-ўланларнинг ўсиб чиқа бошлаши билан боғлиқ. Ана шу кундан чорвадорлар ёзги яйловга кўчиш ишларини бошлаб юборадилар” (Саримсоқов Б., 1986, 40-41 – бетлар).

Ўзбек чорвадорлари орасида қўлланилган «чорва ҳисоби» тақвими қуйидаги ойларни ўз ичига олган: «*оз*» - март ойининг чорвадорлар орасида оммалашган номи бўлиб, халқ мақолида «*Оз бўлмай ёз бўлмас, ёз бўлмай маз (мазза) бўлмас*» («*Ўзбек халқ мақоллари*», 1989, 489-бет) дейилади; «*ўт ёқмас*» - кунлар исиб кетганлиги сабабли уйларда ўт ёқилмайди (апрель); «*кўк-кўк*» - «*кўк-кўк*» деб

сайрайдиган мавсумий қуш учиб келади (май); «**чилда**» - кўклам гугаб, ёз иссиғи бошланади (июнь); «**сорчи**» - иссиқдан яйловлардаги ўт-ўланлар сарғая бошлайди (июль); «**қирқ куяк**» - қўйга қўшиладиган қўчқорларнинг белига жундан туқилган махсус белбоғ - куяк боғланади (август); «**мизом**» - ҳавода ўргимчак уясига ўхшайдиган оқ иплар учиб юради (сентябрь); «**қорача**» - шу ном билан аталадиган ғозлар иссиқ ўлкаларга учиб кетади (октябрь). Бу даврда ёққан қор кўп турмай, тезда эриб кетади. Шунинг учун «*Қорачанинг қори турмас*», «*Қорачада от туқимидай қор ёғса, олти ойлик йўлга чиқ*» деган мақоллар яратилган. Қозоқ чўпонлари ҳам илк хазонрезги мавсумида ёққан қорни «**қарашанинг қори**» (**Кенесбаев I., 1977, 635-бет**) дейдилар; «**қозон**» - қатик, сут, сарийғ билан тирикчилик қилиб, ёз бўйи қозон осмаган чорвадорлар семирган сўқимларни сўйиб, қозон осадилар (ноябрь); «**қантар**» - қуёш қантарилиб, кун узая бошлайди (декабрь); «**оқпон**» - январь ойининг чорвадор тақвимидаги номи бўлиб, бу ойнинг олти кунни айниқса, қаттиқ совуқ билан кечганлиги учун халқ орасида «*Оқпон-оқпон олти кун, ой-ҳой сенинг қотувинг, Ўлчаб осган этингга, қўноқ келса қаттиқ кун*» деган мақол юради. Оқпонда кун узайиши янада тезлашади, яъни «*Оқпонда от одимидай кун узаяр*» («**Ўзбек халқ мақоллари**», 1989, 490-бет); «**наврўз**» - (февраль).

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Назари қишлоғида яшовчи 1949 йилда туғилган Ризо ака Исаевнинг айтишича, «чорвадорлар баҳорни деҳқондан ўн беш кун аввал олади. «**Чорва ҳисоби бўйича йилбоши кирди**» деган гаплар ҳам бор. Яйловда ўт ўса бошлашига қараб туриб, сурувни ҳайдайди».

Бойсун туманининг Айлангари қишлоғида яшовчи 1920 йилда туғилган Шариф бобо Саидовнинг айтишича, “Чорва ҳисоби деҳқонниқидан 15 кун илгари киради. Чорванинг баҳори февралнинг 10-15-идан бошланади, деҳқоннинг баҳори эса март ойидан киради. Тўл мартдан бошланади. Ақрабда чорвага қўчқор қўшади».

Демак, ўзбек халқ тақвимида кўра, асосан икки хил вақт ҳисоби амаллари фаол қўлланилган бўлиб, “чорва ҳисоби” календари бўйича меҳнат мавсуми “деҳқон ҳисоби”дан 10 кун олдин бошланади. Навоий вилоятининг Навбаҳор туманидаги Қалқон ота қишлоғида яшовчи Аллаберганов Турсунмурод бувадан ёзиб олинган этнографик маълумотга кўра, “деҳқон ҳисобини ҳазрати Али эшадилар. Бу ҳисоб “чорва ҳисоби”дан ўн кун кейин келади. Чорва ҳисобини ҳазрати Усмон биладилар. Бу ҳисоб 10 кун олдин келади.

Деҳқон ҳисоби мартнинг 18-20-сидан киради. Хулқар ҳазрати Усмон ҳисобини белгиловчи юлдуз ҳисобланади. Одамлар ҳазрати Усмоннинг ҳузурига бориб: “Хулқар туғдими?” деб сўрашган. Хулқар ботса, кийиклар, олқорлар бир-бирига яқинлашадилар. Ноябрьда Хулқар ботади, мартнинг 20-сигача улар туғадилар” (**Муаллифнинг дала ёзувлари**, 2004 йил). Хатирчи туманидаги Қуччи қишлоғида қайд қилинган маълумотга кўра, чорва ҳисоби 5 мартда бошланади (**Муаллифнинг дала ёзувлари**, 2004 йилда 74 яшар Жоникул бобо Қаландаровдан ёзиб олинган).

Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жиғачи қишлоғидан ёзиб олинган этнографик маълумотларга кўра, илгарилари одамлар ўз қўйларини бирор чўпоннинг қўйларига “қўшиб”, яъни чўпон ёллаб боқтирганлар. Чўпон ўзининг шахсий чорваси бўлмаган, яъни бошқа кишиларники бўлган қўй-эчкиларни “чакана” деб атаган. Баъзи чўпонлар эса фақат одамларнинг қўй-эчкиларинигина боқади, бундай чўпонни “чаканачи” ёки “чаканакаш” дейдилар. Эрта баҳорда чакана қўйларни сурувга қўшганлар.

Чорвани кўкламда яйловга олиб чиқишга ҳозирлик кўриш ишлари Бухоро вилоятининг Қоракўл, Олот, Жондор туманларида февраль ойининг ўрталарида, яъни қантар оғандан кейин бошланади. Қиш чилласи тугаб, ерга чўғ тушганидан сўнг қорлар эриб, тушдан кейин ердан буғ кўтарила бошлайди. Шундан кейин қор кам ёғади, ёғсаям туриб қолмайди, тез эриб кетади. Шу даврни чўпонлар “қантар оғди” деб атайдилар.

“Қантар оғандан” кейин, яъни ер бетига иссиқ кўтарилиб, баҳор яқинлаша бошлаши билан чўпонлар қиш кўтонни тарк этиб, яйловга кўчиш тараддудига тушадилар. Шунинг учун ҳам ўзбеклар орасида “чорва ҳисоби” тақвимининг бу муддати билан боғлиқ “Қантар оғди қалт этди, чўпоннинг кўзи ялт этди”, “Қантар оғиб қайтади, чўпон чолига (кўтонга) қайтади” каби халқ мақоллари мавжуд.

Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Қорақурсоқ қишлоғида яшаган билгич ҳисобдон Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғлининг тақвимий қарашлари бўйича, қиш тўқсонининг қирқ беш куни, чилланинг йигирма беш куни ўтса, “қантар оғади”. Булунғурликлар ҳисобига кўра, қантар январь ойининг 18-куни “оғади”. “Қантар оғди қалт этди, бойнинг кўзи ялт этди” мақоли ҳам бор. Декабрь ва январь ойларининг биринчи ярмигача ёққан қор ва чопқин бўрон чорвадорлар учун чинакам синов даврини бошлаб беради. Қаттиқ совуқ туфайли чорва моллари чўлда ем-хашак то-

полмайдилар. Нагижада уларнинг изғирин зўридан нобуд бўлиш хавфи туғилади. Қантар огиши билан эса об-ҳавода бирдан ўзгариш рўй беради ва қиш совуғи ҳам маълум даражада кесилади. Чорва молларининг кўплаб қирилиб кетиш хавфи йўқолади. Табиатдаги ана шу ўзгариш рўй берадиган муддатни чорвадорлар “қантар” номи билан атайдилар («ЗУФА». Инв.№1830/І. 40-бет. М.Пирматова ёзиб олган).

Халқ орасида қантар билан алоқадор афсона ва ривоятлар ҳам мавжуд. Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли томонидан ёзиб олинган ривоятда айтилишича, «бир бой қишнинг ўргаларида ўғлини чўлдаги қўйига юборади. Бойнинг ўғли чўлда юрганида қибладан бўрон бўлиб, қор ёғмоқда эди. Қўйлар ётадиган кўтон қор билан қопланади, қўйлардан совуқ ўтгач, бўрондан қочабошлайди. Кебанак кийган бойвачча қўйни қайтаришга ҳаракат қилади, аммо уддалай олмайди. Қўйни бўрон ҳайдагандан кейин одати шундай бўладики, сира ортига қайтмайди. Агар олдинга тушиб бир бошдан қириб гашласа ҳам қайтмайди, битта қолса ҳам ўшанинг ўзи қочиб кетаверади. Агар бирор деворми, жарликми қорайиб олдидан чиқиб қолса, шундагина кўра олиб тўхтайтиди. Қорни совуриб рўбарў кучаяётган бўронда кўра олмасдан қочишда давом этса, чарчаб қор остида қолиб ҳалок бўлар эди.

Бойнинг ўғли ҳали ҳам қўйни қайтариш умидида чопар эди, ахири қўйлар жуда чарчаб қор тагида қолиб кетди. Бойнинг ўғлини ҳам қор кўмиб қолди. Тажрибакор чўпонлар бўлса, ҳалок бўлмасдан эсон-омон қолиб кетади. Аммо умрида қўй боқмаган бойвачча бу ишнинг уддасидан чиқолмаслиги аён эди.

Қишлоқда бу совуқни билиб ўтирган бой: «агар шу бугун ярим кечагача ўғлим билан қўйлар омон-эсон бўлса, ярим кечадан кейин қантар оғади, соғ-саломат қолади», -деб ўйлаб чиқади.

Эртаси кунни тонг саҳарда бой чўлга жўнайди. Чўпонларни топиб олиб, биргалашиб ўғлини излашга тушади ва ахири уни қор гагидан топиб оладилар. Қараса, ўғли тирик, қўйлар эса ҳалок бўлибди. Шунда бой ўғлидан аҳволини сўрайди. Ўғли эса «мен ҳолдан тойиб йиқилганимдан кейин қор босиб қолди. Рўбарў баданларим совиб яхламоқда эдим. Совуқнинг шиддати кучаймоқда эди. Яхлаш ҳолатимда ярим кечада ернинг тагидан иссиқ чиқди ва мен яхламасдан омон қолдим», - деди. Ана шунда бой «чиндан ҳам ярим кечада қантар оққан экан» деди» («ЗУФА». Инв.№1830, 42-43-бетлар. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Айрим ҳисобдонлар “қантар” атамасининг маъносини чорвачилик хўжалиги билан боғлаб изоҳлайдилар: қиш ўртасига келиб чорвадорлар томонидан қишлоқ учун тайёрланган ем-хашакнинг асосий қисми сарфланади. Шунда улар жониворларга озукани тежаб-тергаб, меъёр билан бера бошлайдилар. Бу одат чорвадорлар тилида “чорвани қантариб қўйиш” дейилар экан. Қозоқ ва қирғиз халқ тақвимида “қантар” деган ой номи мавжуд бўлиб, 27-28 кунлик бу ой январнинг бошларига қадар давом этади. Чорвадорлар бу ойда жониворларнинг қишдан беталофат чиқиши учун тайёрланган ем-хашакни тежаб-тергаб ишлатади (**Куфтин Б.А.**, 1916. - С.128).

Лақай чўпонлари тақвимида қишнинг охири - эрта баҳор мавсуми “**қора қилтинг**” ёки “**қора ғалтанг**” деб аталган. Одатда қирқ кун давом этадиган бу муддатнинг бошланиши она қўйлар елинининг сутга тўлишига қараб аниқланган ва то тўл бошлангунига қадар давом этган. “Қора қилтинг” бошланиши билан лақайлар чорвани қишки қўтондан чиқариб, яйловда боқа бошлашган (**Кармышева Б.Х.**, 1954. – С.110).

Қўйларни яйловга олиб чиқиладиган хосиятли кунни ҳисобдонлардан сўраб аниқлайдилар. Чунки чорва ҳисобини билмаган кишилар молларини чўлга ҳайдаб, яйловга чиққанлар ва натижада аямажуз, тўғал, аҳман-даҳман каби кунлар келиб қолиб бемаҳал яйловга чиқарилган чорваларидан айрилиб қолишган. Тажрибали чўпон эса ана шу кунларни ўтказиб, кейин яйловга чиқиб кетган. Бойсун туманидаги Кўктепа маҳалласида истиқомат қилувчи 1912 йилда туғилган Холиқ бува Раҳмоновнинг айтишича, чўпонлар чоршанба ва пайшанбани ирим кўрмайдилар. Жумани улуғ кун деб биладилар (**Жўраев М.**, 2005, 108-бет). Шунинг учун ҳам “чорва ҳисоби”ни билладиган кишилар қўтон бузиш муддатини кўпинча чоршанба кунига белгилаганлар. Чунки чоршанбани баракали кун деб билишган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Бойсун туманидаги Паданг қишлоғида яшовчи 1936 йилда туғилган Хадича Маматқуловадан ёзиб олинган).

Сурхондарёлик чўпонларнинг чорва молларини баҳор охирларида тоққа ҳайдаш пайти «**вўрлам**» дейилган (**Раҳимов С.**, 1985, 82-бет). Тошкент вилоятининг Пискент туманидаги “Гулистон” жамоа хўжалигига қарашли Эски маҳалла қишлоғида яшовчи 1926 йилда туғилган Исмағ ота Раҳмонқулов деган чўпондан ёзиб олинган маълумотларга кўра, “чорва ҳисоби” 10 мартдан, яъни аямажуз, аҳман-даҳман, хезим-хирмон кунлари ўтгандан кейин бошланади.

“Чорва ҳисоби”нинг боши “**қўтон бузиш**” деб аталади. Бу баҳорда гоққа, яйловга кўчиш деган маънони англатган. Кекса чўпонлар “эрта баҳорда йилқилар бир-иккита қулунлагандан кейин чўрчи-кал деган қуш келади” дейдилар. *Чўрчиқал* – бургутдан катта, бошининг тепасида озроқ жойи патсиз бўлган бир қушнинг номи. Чўпонлар бу қушни “*ҳисобчўт*” дейишади. Улар бу қушни кўргач, “чўрчиқал келди, энди қўтонларни бузиб, яйловга чиқаверса бўлади. Бундан кейин қор, ёмғир, аёзли кунлар хавф солмайди” дейдилар. Чунки бу қуш келган вақтда ернинг иссиғи бетига кўтарилганлиги учун ёққан қор кўп турмай, эриб кетади” (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1986 йил 8 ноябрда ёзиб олинган).

Шимолий Фарғона чўпонлари эрта баҳорда “*наврўз чумчуқ*” деб аталувчи қушнинг учиб келиши вақтига ва унинг рангига эътибор беришган: агар у оқ рангли бўлса, ёғингарчилик кам бўлади, сариқ гусли бўлса, ёмғир кўп ёғади деб таъбир қилишган (**Саримсоқов А.А.**, 2005, 137-138-бетлар).

“Чорва ҳисоби”ни билиш сурхондарёлик чўпонлар учун жуда катта амалий аҳамият касб этган. Чунки “чорва ҳисоби”ни яхши билган ва унга тўла амал қилган чўпон сурувни хатардан холи сақлай олган. Воҳада қайд қилинган афсонада айтилишича, бир ҳисобдон “Бугун кечқурун Амударё музлайди, от, туя билан нариги томонга ўтса бўлади”, - дебди. Одамлар унинг гапига ишонмайдилар. Аммо айтганидай, ўша кечаси ҳаво совиб, Амударё музлаган ва чорвадорлар нариги томонга ўтиб кетишган.

1945-46 йилларда Турдиқул бобо деган ҳисобдон ҳамқишлоқларига қараб: “Бугун кечаси Азизмомо киради, ҳар эҳтимолга қарши ҳайдовда юрган йилқиларнинг қорнини тўйдириб, тушовлангларда, бир жойга боғлаб қўйинглар”, - дебди. Ўзи йилқиларини айтганидай қилиб боғлабди. Кўп одамлар унинг бу сўзига эътибор бермай, “Ҳеч нарса бўлмайди” деб от, бияларини яйловга ҳайдаб юборибдилар. Эртаси куни қарасаларки, бўш юрган йилқиларнинг бари ўлиб ётар, тушовлаб боғлаб қўйилган отлар эса тирик эмиш. Ана шунда ҳамма ҳисобдон Турдиқул бобонинг билгичлигига тан берган экан (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Қизириқ туманидаги Работак қишлоғида яшовчи Шерзод Турдиқуловдан ёзиб олинган).

Бошқа чорвадорлар билан биргаликда белгиланган куни баҳорги яйловга кўчиб кетолмаган чўпон оиласи ўзининг бирорта рўзгор анжомини кўчувчилардан бериб юбориши удуми «**Абрук чиқариш**» деб юритилган. Одатда оқсоқолларнинг йўл-йўриғи, юлдузлар ҳола-

ти ва сайёралар ҳаракатини яхши билувчи ҳисобдонлар маслаҳати, кекса қўйчивонларнинг кўп йиллик тажрибаларига суяниб иш кўрган чўпонлар эрта кўкламда ҳафтанинг қайси куни яйловга кўчиш омадли келишини аниқлаганлар. Бахтли ёки омадли кунда яйловга кўчиб чиққан чўпон кўрасидан барака аримаслигига ишонган чорвадорлар орасида бирор киши кўчишга имкон тополмаса ёки бирор сабаб билан кўчолмай қолса, сурувни яйлов сари ҳайдаётган ҳамкасбларига ўз ўтови ёки капасининг бирор анжомини бериб юборган. Шу удум «*абрук чиқариш*», яъни, «чорванинг баракасини сақлаб қолиш» дейилган. Бинобарин, «*абрук*» атамасининг ўзи ҳам аслида арабча бўлган «барака» сўзининг кўплик шаклидаги кўриниши бўлиб, «*абрук чиқариш*» удуми чорвага барака тилаш маъносини билдиради (Омонтурдиев А., 2007, 134).

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғидан ёзиб олинган этнографик маълумотларга кўра, эрта баҳорда қўйларни сурувга кўшишининг ҳам ирими бўлган. Фольклоршунос У.Жуманиёзов томонидан 1981 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, “баҳорда қўйни дастлаб чўпонга кўшиш пайтида кўчқор ёки серка шохига бир тарвузни уриб ёриб: “*Илоҳим, бу йил қўйларимиз тарвузнинг тухумидай кўпайиб, баракали бўлсин*», - деб яхши ният қиладилар ва “*Куръон*” оятларини ўқийдилар” («ЗУФА». Инв.№1760/1. 1981 йилда Бухоро вилояти Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида яшовчи 1926 йилда туғилган Остон Жўраевдан ёзиб олинган).

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Бандбоши қишлоғида яшовчи 67 яшар Бобораҳмат Жумаевнинг айтишича, “қўйлар ҳут ойида яйловга олиб чиқилади ва қишда янтоқ яхлаганидан сўнг қишлоғга қайтариб олиб келинади” («ЗУФА». Инв.№1827/24. 2005 йил 20 августда М.Пирматова ёзиб олган).

Чорванинг қишки кўтондаги қишлоғ мавсумини яқунлаб, баҳорги мавсумни бошлашда қатор ирим-сиримларга амал қилганлар. Хусусан, Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Катта Баёт қишлоғида яшовчи 80 яшар чўпон Зиёд бобо Олтиевдан ёзиб олинган маълумотларга кўра, эрта баҳорда чўпонлар сурувни яйловга олиб чиқишдан олдин кўтон-чолисининг олдига катта олов – гулхан ёқишган. Эрта тонгда қўйларни кўтондан олиб чиқиб, ана шу олов атрофида айлантириб, чўпон таёғини ҳам шу ловиллаб ёнаётган олов тилига тегишиб, уч марта “ялатиб” олганлар. Бу удум “**гаёк қизартирар**” дейилган. Шундай қилинса, йил бўйи сурувга ҳеч қандай зиён-заҳмат етмайди деб ўйлаганлар («ЗУФА». Инв.№1827/24. 2005 йил 13 августда М.Пирматова ёзиб олган).

Қашқадарё вилоятида яшовчи барлосларнинг баҳорда молни қишлоқдан тоққа ҳайдаш пайти ўтказилган анъанавий маросими «**сурпа қоқти**» деб аталган. Деҳқонобод, Китоб туманлари чўпонлари янги яйловга кўчиш, отарни қишки кўтондан чиқариш муддатини «**юлдуз ўнглари**» одатига кўра аниқлашган. Кўчиш пайтида кўчадиган томонга Зуҳра юлдузи рўпара келиб қолса, юлдуз ўз ҳаракатини ўзгартиргунга қадар кўчишни уч-тўрт кунга кечиктириб турганлар (**Жўраев Б.**, 1971, 105, 159-бетлар).

Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жигачи, Қораҳожиди, Қулончи, Қуввача қишлоғи чўпонларининг одатига, эрта баҳорда сурувни яйловга ҳайдаётганда бир ялангликнинг икки тарафига қатта гулхан ёқишган ва қўйларни ана шу икки ўт орасидан ҳайдаб олиб ўтишган. Шундай қилинса, «*Ҳамма бало-қазо, зиён-заҳматлар оловда куйиб, сурувга зарар етказмайди*» деганлар. Ёвмит гуркманлари ҳам «*кўз тегмасин*» учун баҳорда отарларини олов орасидан ўтказганлар. Туркман фольклоридаги «*От астында бела галмаз*» («Олов остида бало қолмас») мақоли ҳам шу удумга дахлдир (**Басилов В.Н.**, 1973. — С.192).

Навоий вилоятининг Хатирчи туманида сурувни баҳорда биринчи марта яйловга чиқарганда қўйларнинг қий-қумалоғини олиб яйловга сепиб юборадилар. “*Кўй-қўзилар, эчки-улоқлар ана шу қумалоқдай кўпайиб кетсин*” деб ирим қиладилар (**Муллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Музаффарова Ферузадан ёзиб олинган).

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Паданг қишлоғида қайд қилинган анъанага кўра, сурувни баҳорда биринчи марта яйловга чиқаришдан олдин муллани чақириб, қўй сўйилади ва чорвадорлар пири “Чўпон ота”нинг ҳақиға дуо ўқилади. Эртаси куни чўпон ҳам-қишлоқларининг фотиҳасини олади-да, битта нонни синдириб белига бойлаб, қўйларни яйловга ҳайдаб кетади.

Чорвадорлар учун хут ойи жуда муҳим аҳамият касб этган. Бойсун шаҳрининг Кўктепа маҳалласида яшовчи Холиқ бува Раҳмоновнинг айтишича, “*Хутда мол овқат олади. “Яхши келса, кади-кади сут, ёмон келса сой тўла пунт*” дейди. Агар хут ойи ёмон келса, яъни совуқ кунлар чўзилиб, ер бетини қоплаган ўтлар яхши ўсмаса, унинг ўтлиги бўлмайди. Ерда ҳеч нима бўлмаса, мол овқатини ололмайди. Сўнг нима бўлади, қаттиқроқ бир қор ёғиб, совуқ бўлса, мол ўлаверади».

Шунинг учун ҳам баъзан бу ой ҳақида гап кетганда «*хут - ют*» ибораси қўлланилади. Агар баҳор барвақт келса, молларнинг қорни

ўтга тўйса, қиш қаҳатчилиги тезда унутилиб кетади. Мободо қиш фасли бироз чўзилиб, хут ёмон келса, бу чорвачилик учун талай гашвишларни туғдиради. Шу боис, кексалар «*Яхши келса хутни кўринг, хурма-хурма сутни кўринг, Ёмон келса хутни кўринг, серрайиб ётган путни кўринг*» деб нақл қиладилар. Хут ойи билан алоқадор мақолларда кўп такрорланадиган «Керагада пут», «серрайиб қолган пут», «сой тўла пут» каби ибораларнинг қўлланилишига сабаб шундаки, агар хут ойи қут-баракасиз келиб, ҳаво совуқ бўлганлиги боис эндигина кўкариб чиққан ўт-ўланларни совуқ уриб кетса чорва учун ҳалокатли давр бошланган. Чўпонлар ориқлаб, тўзиб кетган қўйлар бекорга ҳаром ўлиб кетмасин учун уларни сўйиб, гўштини ўтовнинг четансимон девори — керагага осиб қўйишган. Ҳаром ўлган қўйларнинг эса терисини шилиб олиб, маслигини сойга ташлаганлар.

Хут ойининг ана шундай аёзли, совуқ ва бебарака келиши халқ орасида «ют» (ёки «жут») дейилади. Бу ой ҳақида гап кетганда чорвадорлар орасида «*Ҳой-ҳой март ойимиз жут бўлди, қаҳрга олиб ют бўлди*», «*Яхшиликка олса — хут, ёмонликка олса — жут*», «*Хут ойимиз қаҳрли келди, молимиз учун заҳарли келди*» каби мақоллар қўлланилганлигини эшитиб қоламиз. Тошкент вилоятининг Пискент туманидаги Гулистон қишлоғида яшовчи 1926 йилда туғилган Исмат Раҳмонқуловдан 1986 йил 8 ноябрда ёзиб олинган маълумотга кўра, хут ойи одатдагидан кўра совуқроқ келиб, ўт-ўланлар вақтида кўкариб чиқмаса ёки эндигина ниш урган майсаларни совуқ уриб кетса қишқи қўтондан яйловга ҳайдаб келинган чорва моллари қирилади. Бунини чорвадорлар «жут» дейдилар.

Туркий халқлар орасида мавжуд бўлган инончларга кўра, чорва учун ҳалокатли бўлган бундай «жут»лар кўпинча қуён йилида рўй бериб, ҳар ўн-ўн икки йилда бир марта қайтарилар экан. Аммо халқ орасидаги «тўнғиз қирғин», «қўй қирғин», «товуқ қирғин» каби ибораларнинг қўлланилиши бундай «жут»лар мучал тақвими-нинг бошқа йилларида ҳам рўй бериши мумкинлигидан далолат беради (*Бу ҳақда қаранг: Арғынбаев Х., 1969, 56-58-бетлар*).

Чўпонларнинг «*тўл вақти*» да амал қиладиган инонч-эйтиқодлари ва удумлари ҳам ўзига хосдир. Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшаган кекса чўпон Бардиш Султоновнинг айтишича, тўл бошланиши билан чўпон, чўлиқ ва обкаш (сув ташувчи)лар тирноқ олмаганлар, соч-соқол олдиришдан ҳам тийилиб турганлар. Мободо бу таъқиқ бузилса, чорванинг барака йўли ҳам қирқилади деб кўрқишган. Худди шундай табу ёвмит

гуркманлари орасида ҳам қайд этилган: чўпонлар тўл вақти соч ва тирноқ олмаганлар. Тўл якунлангандан кейин эса улар олинган гирноқ ва сочларини қўзилар оёғи тагига ташлаганлар ёки қўйлар ётоғига кўмганлар (**Басилов В.Н.**, 1973. – С.189).

Қашқадарёлик чўпонлар орасида тўл пайтида ўчоқдаги чала, ёниб тугамаган ўтинни ёниб тугамасдан чиқаришни манъ этиш одати мавжуд бўлган. Улар агар ўчоқдаги ўтин охиригача ёндирилмасдан чала қолдирилса, бўғоз молларнинг бола ташлашига ёки чала туғишига сабаб бўлади деб ўйлашган (**Мирзаев Н.**, 1991, 93-96-бетлар).

Тўл вақтида кўп совлиқлар бир кечада ўнлаб, юзлаб қўзиласа, чўпонлар шошиб қолиб қўзиларни бир жойга қўйса, ҳиди бир-бирига уриб қолади. Шунда боласини олмаган қўйларга, шунингдек, барраси сўйилган она совлиқларни соғиш пайтида «турей-турей» қўшиқлари ижро этилади:

*Болагинанг оққина, турей-турей,
Уйқулари соққина, турей-турей,
Агар боланг олмасанг, турей-турей,
Сағирдир бебоққинанг, турей-турей.*

*Ол болангни жонивор-а, турей-турей,
Сол меҳрингни жонивор-а, турей-турей,
Ёна ерда ётганда-я, турей-турей,
Ёнингда ўйнар шул боланг-а, турей-турей.*

*Даштга борсанг чанг босар-а, турей-турей,
Бозорга борсанг дам босар-а, турей-турей,
Агар боланг олмасанг, турей-турей,
Юракқинанг ғам босар-а, турей-турей.*

Баҳорда эчкилар ҳам болалай бошлайди ва биринчи марта туққан ёш она эчкилар улоғини олмай, улоқиб кетаверса, чўпонлар “чурей-чурей” қўшиғини айтиб, эчкига боласини эмизадилар. Эчкини боласига йдириш ёки эчки соғиш қўшиқлари “чириё”, “чурей-чурей”, “чирия” каби номлар билан аталади:

*Молдан билинар қашқанг-а, чириё,
Борма-ё бундан бошқага, чириё,*

*Ёна ерда ётганда-ё, чириё,
Ёнингда ўйнар жон боланг-а, чириё.*

*Шохларинг бор бир минор, чириё,
Минорга қушлар қўнар, чириё,
Боланг олиб искасанг, чириё,
Куюнган юрагинг қонар, чириё.*

«Чорва ҳисоби»ни яхши биладиган кишилар суҳбатида «*Савринг ўтидан ҳамалнинг тупроғи яхши*» деган мақол кўп қўлланилади. Бу мақол қишдан озиб-тўзиб, нимжон бўлиб чиққан чорва молларининг ҳамалда наф олишини англатади. Ҳамалда яйловларда кўқарган ўтлар «**ялама**» дейилади. Чўпонлар қўйлар бақувват бўлиши учун йилда икки маҳал қирқ кеча боқиш керак дейдилар. Яъни ҳамалда қўзилар оёқлангандан кейин қирқ кеча қўйларни «ялама»га ҳайдаб боқишган бўлса, кузги «**қўчқор қўшиш**» палласи она қўйлар қирқ кеча бўлиқ ўтли яйловда боқилган. Шундай қилинса, қўйлар эгиз туғади деб нақл қиладилар. Кечаси боқишнинг ҳикмати шундаки, қўйлар ёйилмасдан тўп бўлиб юради, кундузлари эса чўпон сурув олдида юрсанига ўглайди, яъни кўп юради. Қўй кечаси кўп семиради дейдилар. Чўпонлар ўзаро суҳбатлашганда «**Қўйни ўтдан ўтказдингми, ёки ўтни қўйдан?**» деган савол ўртага ташланганини эшитиб қоламиз. Агар чўпон сурувнинг олдидан юриб борса, буни «**қўйни ўтган ўтказиш**» дейилади. Ана шунда қўй ҳеч нарсани қолдирмай еб кетаверади ва яхши семираиб, соғлом бўлади («**ЗЎФА**». Инв.№1830, 11-бет).

Жавзо кириши билан тоғ ва тоғ олди ҳудудларида яшовчи кишилар пичан ҳозирлашга киришадилар. Халқ орасидаги «*Пиширғачи топилса, куйдиргани топилур*» мақолида ҳам жавзода ўтин тўплаш билан овора бўлмасдан, имкони борича кўпроқ пичан, хашак йиғиш кераклиги уқдирилади. Чунки ҳисобдонлар тўғри таъкидлаганларидек, «*Ўтин йиғсанг кул бўлар, емиш йиғсанг пул бўлар*» («**ЗЎФА**». Инв.№1830, 24-бет).

«Чорва ҳисоби»нинг энг масъулиятли даврларидан бири ёз фасли ҳисобланган. Этнограф Х.Тошевнинг ёзишича, Зарафшон воҳаси чўпонларининг ёзги яйловда қўй боқиш муддати майнинг охиридан августнинг бошигача давом этган. Бу даврда сурув эрта тонгдан тушга қадар ўтлатилган ва иссиқ тушгач, сувлоққа ҳайдаб борилган. Шундан кейин сурувни яна яйловга ёйишган ва қуёш ботгунигача боқилган. Куннинг энг иссиқ пайтидаги боқув вақти чўпонлар тилида «*гарм*» деб юритилган (Тошев Х., 1972. – С.63.).

Қорақўл туманидаги Жигачи, Тангачар, Қулончи, Вахм қишлоқларининг чўпонлари ёзнинг энг иссиқ даврини “**томус**”, “**тошқизар**” дейдилар (*Муаллифнинг дала ёзувлари*. 2003 йил). Бухоро араблари тақвимида жавзонинг ўргасидан сумбуланинг ярмигача бўлган муддат “**таммуз**” деб аталган. Таммузда чўпонлар қўйларини қўрага қамамасдан, туни билан боқиб чиқишган. Сурув ўтлашдан тўхтаб ётганида чўпон битта узун арқонни олиб, бир учини қўйларидан биттасига боғлаган, иккинчи тарафини эса ўзининг оёғига тугиб қўйиб, бемалол ухлайверган. Сурув қўзғалиб, ўтлагани кетаётганини ана шу ипнинг тортилганидан бидган чўпон ҳам уйқудан уйғониб қўйларининг изидан борган. Тажрибали чўпонлар “*Таммузда қўйни бир кеча ўтда қўйсанг, уч кеча сувда қўй*” деб нақл қиладилар. Чунки ёзнинг иссиғида сувдан қониб ичмаган қўйларни қишда бит босади дейдилар (**Винников И.Н.**, 1962. – С.220).

Чўпонлар қўйларни ҳар куни икки маротаба тонгда ва кун боғишдан аввал санаганлар. Бунинг учун чўпон бир қўлига ўн-ўн бешга қий олиб, қўйларини чўлиқларига ҳайдатган. Ҳар 50 қўйни санаганда ўнг қўлидаги қийлардан биттасини чап қўлига олаверган. Шундай қилиб, чап қўлидаги қийлар сонига қараб сурув ҳисобини олишган («**ЗЎФА**». Инв.№1827/24. Ёзиб олувчи: М.Пирматова).

Қорақўл туманининг Жигачи қишлоғида истиқомат қилган кекса чўпон Жумоқ буванинг ҳикоя қилишича, баҳор серёғин келса чўпон-чўлиқлар ёмғир сувини пастлик-тақирликларга оқизиб, сунъий қўлларни вужудга келтирганлар. Бу қўлчалар чўпонлар тилида «**қоқ**» деб аталган. Баҳор ёмғирли келса, ана шундай «қоқ»ларнинг суви билан ҳатто ёзда ҳам қўй-қўзиларни суғоришган. Кўкламда ёмғир ёғмай, яйловдаги ўт-ўланлар қурий бошласа, сўйилган қўй-эчкиларнинг калла суяқларини ҳамда ишлатиб бўлинган эски сувқовоқларни куйдириб, худодан ёғин тилашган.

Чўпонлар ёзда қўйларни асосан кечаси ўтлатишган. Қўйлар ётса, чўпон мободо кўзи илиниб сурув улоқиб кетмаслиги учун ипнинг бир учини чаққонроқ серканинг оёғига боғлаган ва бир учини қўлига боғлаб калтагини бошининг тагига қўйиб ухлаган. Чўлда кўп бўладиган қорақурт, бий, илон, чаён зарар етказмасин деган умидда чўпон ўзининг теварагини қўй жунидан қилинган арқон билан доирасимон шаклда ўраб қўйган. Шундай қилинса, зиён-заҳматлар ана шу арқондан ўтолмайди деб ирим қилишган.

Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Каттабаёт қишлоғида яшовчи 58 яшар Ойпара Муродованинг айтишича, чўпонлар асадда қор-

нида боласи бор бўлган молларни сувсиз қолдирмаганлар. Акс ҳолда бола ташлайди деб чўчиганлар («ЗУФА. Инв.№1827/14. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган).

Чорвадорлар орасида «*Кўй керак бўлса асадда, жун керак бўлса сумбулада қирқимни ўтказ*» деган мақол бор. Одатда сумбуланинг ўрталарига келиб қирқим мавсуми бошланган.

«Чорва ҳисоби» бўйича «**қирғияк**» кириши билан кўйга кўшиш учун боқилаётган кўчқорларнинг белига жундан тўқиб тайёрланган махсус тасма - «куяк» боғлаб кўйилади. Бинобарин, Нурота тоғларида қўлланилган «Кўзибой майриқ ҳисоби» деб аталувчи маҳаллий тақвимга кўра, сумбула ойининг 15-куни «қирғияк куни» дейилади («ЗУФА». Инв.№1443/VIII. 1969 йил 14 сентябрда Раҳмагулла Юсуф ўғли ёзиб олган).

«Чорва ҳисоби» бўйича энг масъулиятли давр «**кўчқор кўшиш**» мавсуми ҳисобланган. Этнограф олима Б.Х.Кармишеванинг ёзишича, лақай чўпонлари Хулкар юлдузи оқшом ботиши ва эрта тонгда уфқ узра кўринишини ёз фасли тугаб, куз фасли яқинлашганлигининг белгиси деб билишган. Тарози ва Жарқировуқ юлдузларининг кўриниши эса куз бошланганлигининг аломати деб қаралган. Жарқировуқ, яъни Сириус юлдузи (тожик тилида бу юлдуз «Ситораи хунук» деб аталади) чиққандан сўнг ер юмшайди ва яна ўт-ўланлар ўса бошлайди. Ана шу даврни лақай чорвадорлари «*кўчқор кўшиш вақти*» дейдилар (**Кармышева Б.Х.**, 1954. - С.107). Чўпонлар орасида «*Хулкар ботгач, чўпон сурувига кўчқор тушади*» деган гап ҳам бор. Қорақалпоғистонда яшовчи кўнғирот уруғига мансуб ўзбекларда чорва молларини кўчқорга кўшиш мавсуми «**қочириш мапази**» дейилади (**Ишаев А.**, , 1979, 136-бет).

Бухоро вилоятида истиқомат қилувчи араблар орасида қўлланилган «чорва ҳисоби» бўйича ақраб ойининг саккизинчи кунидан бошлаб кўйларга кўчқор кўшилган. Ҳамалнинг саккизинчи кунидан эса тўл олиш бошланган (**Винников И.Н.**, 1962. – С.220). Шу вилоятнинг Қорақўл туманидаги Бандбоши қишлоғидаги чўпонлар ақрабнинг 20-чисида кўйларни кўчқорга кўшишган. Кўзилатиш мавсуми эса ҳамалнинг 20-чисидан бошланган («ЗУФА». Инв.№1827/24. Ёзиб олувчи: М.Пирматова). Навбаҳор тумани Қалқон ота қишлоғида яшовчи Аллаберганов Турсунмурод отанинг айтишича, қадимда чўпонлар Хулкар ботгандан кейин сурувга кўчқор кўшишган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йил). Тошкент вилоятининг Пискент тумани чўпонлари октябрнинг 10-16

числоларида бир ой боқилган қўчқорларни қўйга қўшишган. Ана шунда улар беш ойу беш кунда туғар экан (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1986 йил 8 ноябрда 1926 йилда туғилган Исмаи ота Раҳмонқуловдан ёзиб олинган). Бойсунлик чўпонлар ҳам қўйнинг қўпайиши муддатини беш ой, беш кун, беш соат деб ҳисоблашади. Шу вақтда қўй боласини ерга бериши керак. Бу ерда октябрнинг ўнида қўйни қўчқорга қўйган чўпон мартнинг йигирмасида тўлини олади (**Жўраев М.**, 2005, 108-бет).

Қўйларни қўчқорга қўшаётганда ҳам ҳосилдорлик ғояси билан боғлиқ магиқ амаллар бажарилган. Қорақўл туманидаги Осиё қишлоғида яшовчи 1926 йилда туғилган Саттор бобо Аҳмедовнинг айтишича, қўчқор қўшишдан аввал чўпонлар қўй сўйиб, Чўпон ота ҳақиқа худойи қилишган. Қўй каллаларини тўплаб оловда қуйдирганлар, сурувга исириқ тутатиб, теварагидан айлантирганлар. Кейин битта пишган тарвузни олиб, сурувга қўшиладиган энг зўр қўчқорнинг шохига уриб ёришган. Бу билан *“Қўйларимиз тарвуз тухумидай қўпайсин”* деб ирим қилишган («ЗУФА». Инв.№1827/24. 2005 йил 20 августда М.Пирматова ёзиб олган).

Одатда чўпонлар “чорва йили”нинг кузги мавсумида қишлоқ яқинидаги “ангора”, яъни экиндан бўшаган далаларга сурувни ҳайдаб келадилар. Ана шу пайтда баҳорда чакана қўшган кишилар ўз қўй-қўзиларини, эчки-улоқларини ажратиб оладилар. Чўпон билан ҳар бир бош қўй-қўзи ҳисобидан боқилган давр учун ҳисоб-китоб қиладилар. Чўпон ҳам қўкламда қабул қилиб олинган чорва сони бўйича ҳисоб беради, касалланиб нобуд бўлган ёки жондор (бўри) тегиб ўлган молларнинг терисини эгасига топширади. Ҳар бир оила ўз чорвасининг қишлоқ озуқасини жамғариб қўйгани учун қўй-эчкиларига қиш бўйи ўзи қарайди. Улар қўй-эчкиларнинг қишки озуқаси етарли бўлишига алоҳида эътибор берадилар. Чунки чўпонлар эътирофича, қўй совуққа чидамли бўлади, эчки эса совуққа юпқадир. Шунинг учун тажрибали чўпонлар орасида *“қўй – қорнимни тўйғазиб қорда қўй, эчки – қорнимни тўйғазим қўрда қўй”* дер эмиш деган нақл юради (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1980 йилда Бухоро вилоятининг Қорақўл туманида яшовчи 1948 йилда туғилган Абдулла Файзуллаевдан ёзиб олинган).

Чорвани кузда ёзги яйловдан қиш қўтонига қайтариб олиб келишда ҳам маълум урф-одатлар, иримларга амал қилганлар. Ўзбекистоннинг кўпгина жойларида кузда қўйлар суруви қишлоғга қайтарилаётганда икки жойга катта олов ёқиб, отарни ана шу гул-

хан орасидан ўтказганлар (Шаниязов К., 1974. – С.230-231; Саримсоқов А.А., 2005, 138-бет). Олов орасидан ўтказиш удуми ўт воситасида поклаш ритуалларининг таъсирида келиб чиққан.

Яйловда ўтлаётган сурувнинг ўртасидан бўлиб ўтиш гуноҳ саналганлиги учун мабодо бирор киши тасодифан сурув орасидан ўтиб қолса, бирдан еттигача бўлган сонларни уч марта санаши керак дейдилар. Шундай қилинса, сурувдаги қўйлар бўлиниб кетмас экан. Эрта баҳорда қўтон бузиш маросимида яйловга чиқарилаётган қўйлар отарининг орасидан ўтиш, яъни сурувни бўлиб ўтиш ҳам гуноҳ ҳисобланган.

Чўпонлар чорва йили мобайнида отарда касаллик пайдо бўлса ёки бирорта қўй-эчки касалга чалинса маълум магик амалларни бажаришган. Дейлик, “чорва молларига ўлат касали дориса, эшонларга назр бериш, ёмон кўзлардан асраш учун молларнинг бўйнига, шохига тумор тақиш, талоқ касали билан оғриган моллардан бирининг тўрт оёғини юқори қилиб, йўл ёқасида тириклай кўмиш каби магик характердаги ирим-сиримларни бажариш одат тусига кириб қолган” (Камол Очил, 1992, 22-бет).

Қашқадарёлик чўпонлар эса қўй отарларида касаллик ёки ўлат пайдо бўлса, сурувни “Чўпон ота” деган “бузруквор”нинг қадамжосига олиб ўриб уч марта айлантирганлар («ЗУФА». Инв.№1753/15. «Кўнғирот қабиласининг ирим-сирим, қаъда, расм-русумлари». Қашқадарё вилоятининг Қамаш туманидаги Чим қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Эски Қамай қишлоғида яшовчи 1920 йилда туғилган Ҳазратқул бахши Худойбердиев томонидан 1981 йилда тўпланган).

Навбаҳор туманидаги Учтут қишлоғидаги “Учтут” қабристонинда “Ойимбуви” деган муқаддас мазор бор. Агар одамларнинг қўйлари ёки моллари касалга чалинса, молига биров қасд қилган бўлса ана шу мазорни айлантириб, мол сўйиб худойи қилишади (Муаллифнинг дала ёзувлари. 1991 йилда Навбаҳор туманидаги Учтут қишлоғида яшовчи Зулфия Шодиевадан ёзиб олинган).

Чорвани касалликлардан ва зиён-заҳматдан асраш учун ёки моллар касал бўлиб қолса, чорраҳа йўлга чиқиб тўрт томондан чўпчак гериб исириқ тутатганлар. Бу “чўпчак чорраҳа” деб юритилган. Агар сизир болалаган бўлса, уни ёмон кўздан асраш учун саримсоқ, туз, жийданинг чўпи, итнинг оқ тезагидан тумор тикиб, унинг шохи олдига илдириб қўйилади (Муаллифнинг дала ёзувлари. 1991 йилда Навбаҳор туманидаги Охунбобоев номли жамоа хўжалигида яшовчи Маърифат Ўразовдан ёзиб олинган).

Шимолий Фарғона қишлоқларида “сурувни ёзги қароргоҳга ҳайлаш вақтида ёвуз кучлардан, ёмон кўзлардан сақлаш мақсадида чўпонлардан бири қўлида машғала ушлаган ҳолда сурувни айланиб чиққан ва қўйларга исириқ солган. Ҳар йили яйловга кетишдан ва яйловдан қайтишдан олдин чорва ҳомийлари – Чўпон ота (қўйчилик ҳомийси), Чечан ота (эчкичилик ҳомийси) ва Занги отага (қора мол ҳомийси) бағишлаб қурбонлик қилинган” (Саримсоқов А.А., 2005, 138-бет).

Чорвадорлар ўз отарларини офатдан сақлашга алоҳида эътибор берганлар. Халқ орасида “*Чорва чорвага қирқ йилда етади, деҳқон деҳқонга бир йилда етади*” деган нақл ҳам яратилган («ЗУФА». Инв.№1830/1. 19-бет). Бунга кўра чорва моллари бўрондан, очликдан ёки касалликдан қирилиб кетса, уни тиклаш учун кўп йил вақт талаб қилинади. Баъзи чўпонлар «*Эчки юзга етмайди, юзга етсаям кузга етмайди*» деган нақлни келтирадилар. Бунга сабаб, биринчидан, ўзбекнинг нимаси кўп, меҳмони деганларидай, меҳмонга улоқ сўйиш, тўйларга улоқ қўшанг қилиб бориш, қушночларнинг ирими-сиримига улоқдан қон чиқариш каби удумлар туфайли эчкилар сони тез камаяди. Бундан ташқари, эчкилар орасида «олаўпка», яъни ўпкасига куйдирги тушиши ва қўтир касали кўп учрайди.

Чўпонлар қўй-эчкиларни ёшига қараб турли номлар билан атайдилар. Масалан, найман уруғига мансуб ўзбекларда қўй олти ойлигида «**барра**», бир ёшда «**кўзи**», икки ёшда «**тўқли**», уч ёшда ургочи бўлса - «**тусоқ**», нар бўлса «**шишак**» ёки «**чори**», тўрт ёшда «**новчори**», беш ёшда «**панжи**», олти ёшда «**манги**», етти ёшда «**чанги**» дейилади. Боласи сўйилган қўйлар «**марри**», она қўйлар «**совлиқ**», қисир қўйлар «**қирри**» деб юритилади.

Булунғурлик чўпонлар таърифича, қўй бир яшарлигида «**кўзи**», икки яшарлигида «**шишак**», уч яшарлигида «**чори**», тўрт яшарлигида «**панжи**», беш яшарлигида «**шашши**», олти яшарлигида «**манги**» дейдилар. Ҳисори қўйларни иложи бориша шишаклигида сўймайдилар. Чунки «*Шишак сўйдинг, пишак сўйдинг*» деган мақолда айтилганидек, шишак гўштни оз қилади, аммо эти мазали бўлади. Булунғурлик чўпонлар жунни кўп берадиган «*жундас жайдари*», оёқлари узун, юнги қилчиқ бўладиган «*ҳисори*» ва бўйни узун бўлиб, юз килогача семирадиган «*қўнғироти*» қўйларни боқишган. Халқ орасида «*Юнги оламан десанг жайдари, бой бўламан десанг ҳисори*» деган мақол ҳам бор («ЗУФА». Инв.№1830, 12-бет. 1958 йилда Ҳазраткул Муҳаммадкул ўғли ёзиб олган).

Қашқадарё вилоятининг Қамашы туманидаги Чим қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Эски Қамай қишлоғида яшовчи 1920 йилда туғилган Ҳазратқул Худойбердиевнинг айтишича, қамайлик кўнғирот чўпонлари бозордан қўй-эчки сотиб олса, «*ҳамиша теварагида мол кўнайиб, ўралиб, айланиб юрсин*» деб шу ушоқ молнинг атрофидан ўроқ айлантириб олади. Агар қўй отарларида касаллик пайдо бўлса, «Чўпон ота»га атаб бирор жонлиқни худойи қилиб юборишади. Бирорта қўйда қўтир касаллиги пайдо бўлса, Қамашидаги Ўғлонжон ота деган бузрукворнинг қабрига олиб бориб етти марта айлантириб келадилар («ЗУҒА». Инв.№1753/14,15,16,21).

«Чорва ҳисоби»га кўра, қавснинг ўрталарида кийикларнинг нари модаси билан қўшилади. Айтишларича, кийикнинг олқори билан модаси икки бошқа юрар эмиш. Кузнинг охирларида ҳар тонг катта бир тошнинг устига чиқиб Ҳулкарнинг ботишига қарар эмиш. Қайси куни Ҳулкар ботса, нари билан модаси қўшилиб бирга юрар эмиш. Олқор Ҳулкарга қараган вақтларда унинг тошга оққан нафси мумиё бўлар эмиш («ЗУҒА». Инв.№1830, 36-бет. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Далвнинг 2-3-кунидан бошлаб «қантар оғиши» билан қўйларнинг «**ботқоқ касаллиги**» деб аталувчи касалликка чалиниши эҳтимоли кучаяди. Булунғурлик Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғлининг айтишича, агар қишда кун иссиқ бўлса, қорда қўй бир кун кўёшга қараб ётса ҳам «ботқоқ касаллиги»га чалиниши мумкин. Қиш иссиқ келганда қўйлар қўтонда сақланса, қий ҳам, кун ҳам, қўй ҳам иссиқ бўлганлиги учун жониворлар касалланиши кузатилган («ЗУҒА». Инв.№1830, 39-бет. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Қиш ўртасига келиб чорвадорлар томонидан қишлоқ учун тайёрланган ем-ҳашакнинг асосий қисми сарфланади. Шунда улар жониворларга озуқани тежаб-тергаб, меъёр билан бера бошлайдилар. Бу одат чорвадорлар тилида «**чорвани қантариб қўйиш**» дейилади.

Чўпонлар қўйларининг ёшини тишига қараб аниқлайдилар. Масалан, булунғурлик ҳисобдон Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғлининг айтишича, кўзининг тишлари майда бўлади, қўй иккига кирса, иккита курак тиш пайдо бўлади. Уч яшарлигида кўзи тиши қолмайди, яъни тишларини тўғрилайди. Олти яшар қўйларнинг тишининг ораси очилади. Етти-саккиз яшарлигида «тишини уради», яъни мўлтоқ бўлиб қолади. Тўққиз-ўн яшар қўйларнинг оғзида тиши қолмайди («ЗУҒА. Инв.№1830, 13-бет. 1958 йилда Ҳазратқул Муҳаммадқул ўғли ёзиб олган).

Халқимиз орасида қўй билан алоқадор удум ва анъаналар ҳам талайгина. Қадимги хоразмликларнинг удумига кўра, боланинг милкида дастлабки тишлари пайдо бўла бошлаганда, тиш ёриш жараёни қийин кечса, оила даврасида кичкинагина “тиш тўйи” қилинган. Бунинг учун қўй сўйилиб, “тиш тўйи”нинг анъанавий таоми ҳисобланган калла шўрва пиширилган. Қўйнинг калласини юнгдан тозалаб, тишларини қоқиб олмасдан бурун икки киши уни боланинг боши устида ушлаб туриб, уч марта айлантириб олгач, иккига ажратган. Шундай қилинса, боланинг тишлари милкни тез ёриб осон чиқади, деб ўйлаганлар. Айрим жойларда боланинг тиши чиқаётганда “унинг тишлари худди қўзиникидай бўлиб текис чиқсин” деб қўзига миндирганлар. Боланинг биринчи тушган тишини қўйлар ўтлайдиган жойга ёки қўрага ташлаш одати ҳам бўлган. Бу билан боланинг янги чиқадиган тишлари эгри-бугри бўлмасдан, қўзиларнинг тишидай текис чиқсин деб умид қилинган.

Ҳовлиларда, боғларда қўчқорларни боглаб қўйиб боқишда ҳам муайян рамзий маъно бўлган. Қадимги инончларга кўра, қўй ёки қўчқор боқилаётган жойга ёвуз кучлар яқин келолмас, бу жониворлар хонадонни ёмон кўздан ҳам асрар эмиш. Яъни бад ниятли одамнинг назари қўчқорга тушиши биланоқ унинг “қўзи” ўз кучини йўқотади деб ишонганлар.

Қўчқор барака, хайр-саховат тимсоли деб қаралганлиги туфайли илгари бирор эзгу ишга қўл уришни ният қилган кишилар даставвал қўй бозорига бориб, қўчқор бошини силаганлар. Шундай қилса, бошланажак иш бароридан олар экан. Наврўз байрамида, халқ сайиллари ва тўйлардаги қўчқор уриштириш удумининг замирида ҳам серҳосиллик, эл-юрт хотиржамлиги ҳамда қут-барака ғояси мужассамлашган.

Қўй қадим замонлардан буён қут-барака, ҳосилдорлик, тансиҳатлик, ободончилик, хотиржамлик ва меҳр-мурувват тимсоли сифатида эъзозланган.

Чорвадорлар орасида **чўпон таёғи** билан боғлиқ қизиқарли инончлар мавжуд. Куйи Зарафшон воҳаси чўпонлари орасида урф бўлган анъанага кўра, чўпон таёғи тол, ирғай каби дарахтлардан ясалган бўлиб, узунлиги тўққиз тутам бўлган. Фольклоршунос О.Қаюмов Хатирчи туманидан ёзиб олган маълумотга кўра, ҳар бир чўпон ўзига гаёқ ясаётган пайтда «*Тол таёқ, толмон таёқ, эчки оёқ, мохов таёқ, чўпон таёқ*», - деб тутамлаган. Ҳар бир одамнинг тутами ўз гавдасига мос бўлганлиги боис чўпон тўққиз тутам узунликдаги таёққа суяниб

турганида унинг устки қисми чўпоннинг иягига тегиб турар экан.

Бойсун шаҳридаги Кўктепа маҳалласида истиқомат қилувчи 1912 йилда туғилган Холиқ бува Раҳмоновдан 2003 йил 23 октябрь куни чўпон таёғи билан алоқадор қуйидаги ирим-сиримларни ёзиб олдик: «Чўпоннинг таёғининг ирими бўлади. Ирими шуки, унинг устидан ҳеч бир инсон ҳатлаб ўтмайди. Уйнинг ёнида бир ип бўлади, таёқни шу ерга илиб қўяди. У ерга ҳеч ким бормайди, уни ҳеч ким олмайди, тегмайди. Ирими шундай. Ундан кейин бир одам номардикор иш қилди. Мен шу одамнинг олдига бориб, “сен менинг бир молимни егансан” дейман. У “мен сенинг молингни емаганман” деб бўйнига олмайди. Мен қасамга тирайман, емабсанми, олмабсанми, мен сени урмайман, сўкмайман, мана шу таёғимдан ўт дейман. Таёқдан ўтади ва агар ҳақиқатан ҳам молимни еган бўлса, таёқдай қуриб ўлади. Агар айби бўлмаса, ҳеч таъсир қилмайди.

Таёғимизни менга бобом берган бўлса, мен чўпончиликни ташламоқчи бўлганимда ўғлимнинг қорнини тўйғазаман-да, ёнимга ўтқазиб: “Улижон, мен қаридим, энди молга ярамай қолдим, эл ичида маърака бор, тўй бор, ўлим бор, мен булардан қуруқ қола-япман, бориб шерик бўлмаяпман”, - деб боламга топшираман таёқни. Бобом Зокирбой дегич эди, таёғини отамга топширган. Отам менга берганлар, мен йигирма бир йил чўпончилик қилдим. Бу йил боламга топширдим. Болам таёғини олдирди, уриб олдилар қўлидан. Ҳозир ҳам таёғимга ичим ачишади. Чўпон таёғини олдирса, давлат кетади, баракаси кетади. Бошингиздаги телпакни, ёнингиздаги пичоқни бировга бермайсиз, белингиздаги белбоғни бирор одамга бермайсиз, таёғимни ўғлим йўқотган, ҳозир ҳам таёғимга ичим ачишади» (Жўраев М., 2005).

Исо Эрназар ўғли томонидан 1927-28 йилларда Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидан тўпланган маълумотларга қараганда, чўпон таёғининг ирими қуйидагича бўлади: «Ушоқ жонлиқ боқадиган чўпонлар ирғай таёқ билан мол боқади. Мевали ёғочларнинг шохидан кам таёқ қилади. Гужум, қайрағоч, тол, тут, товдинг қаттиқ ёғочларидан таёқни қилаберади. Лекин жингғил деган ёғочдан таёқ қилмайди. Сираям уйига келтирмайди. Ёқмоқ учун ўтинга олиб келсаям, косовам қилмайди. Жингғилни таёқ қилмаслик катта ирим бўлади. Молининг сони кўп бўлса, жингғилдан таёқ қилса озаяди, деган ирим бор. Шунинг учун жингғилдан чўпон таёқ қилмайди».

Қашқадарёлик қорлуқларда «чўпон таёғи мўътабар тутилган. Ерда ётган чўпон таёғининг устидан ҳатлаб ўтиш мумкин бўлмаган. Мо-

бодо бирор киши билмасдан таёқ устидан ҳатлаб ўтса, яна иккинчи марта қайтиб ҳатлаши, дарров чўпон таёғини қўлига олиб уч марта ўпиб тавоф қилиши керак дейишган. Кимда-ким чўпон таёғининг устидан ҳатлаб ўтса бамисоли таёқдай қуриydi деб ирим қиладилар. Ҳомиладор аёл чўпон таёғи устидан ҳатлаб ўтса, вақтидан аввал кўзи ёриши ёки боласи тушиши мумкин деб қўрққанлар. Бундан ташқари, чўпон таёғи билан қасам ичиш одати ҳам мавжуд бўлган» (Шаниязов К., 1964. - С.76-77).

Чўпонлар нутқида «**таёқ кўтариш**» ибораси чўпонлик қилиш маъносига қўлланилса, «**таёқ ташламоқ**» чўпонлик касбини ташлашни англатади. Сурхондарё чўпонлари орасида «**таёқ топширди**» деган удум бор. Бу маросимда узоқ йиллар давомида «таёқ кўтарган», яъни чорва боққан кекса чўпон ўз ўғлига таёғини топшираёттиб: «*Таёғинг қутлуғ бўлсин, чорванг сутли бўлсин, ота-бободан қолган бу таёқ сенга бахту баракот ва омад келтирсин, бошинг тошдан бўлсин, омин!*» - деб фотиҳа берган. Баъзан бу маросимда ёш чўпонга ирғай ёки заранг деган ёғочи қаттиқ дарахтдан йўниб тайёрланган таёқ ҳам топширилади. Бундай таёқни яхши ният билан кекса чўпоннинг ўзи тайёрлайди ва шогирдига топшираётганда:

*Ирғайдан кесдим таёқ,
Йўлинг тўғри бўлсин деб,
Зарангдан йўндим таёқ,
Бошинг тошдан бўлсин деб,* - дейди (Омонтурдиев А., 2006, 112-бет).

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек халқ тақвимининг қадимий ва анъанавий турларидан бири ҳисобланган “чорва ҳисоби” ўз ичига чорвани эрта баҳорда биринчи марта яйловга олиб чиқиш, “қўтон бузиш”, тўл олиш, яйлов алмаштириш, “қирқим”, яъни қўйларнинг жунини олиш, қўчқор қўшиш, кузда яйловдан (тоғ ва тоғ олди туманларида) тушиш, қишлоғга қайтиш каби муддатларни ўз ичига олади.

ҚИШКИ МАРОСИМЛАР ФОЛЬКЛОРИ

Халқимизнинг қиш фасли билан боғлиқ мавсумий маросимлари тарихи олис замонларга бориб тақалади. Абу Райҳон Берунийнинг маълумот беришича, қадимги хоразмликларнинг қиш фаслидаги байрам ва маросимлари ҳам хилма-хил бўлган. Улар «а-х-ш-р-в-и-р» ойининг биринчи куни «**Ф-б-р-и-х**» ёки «**Ф-а-р-у-ба**» маросимини ўтказишган. Бу маросим Хоразм подшолари совуқ келиши билан шаҳар ташқарисидаги қароргоҳларига кўчиб чиқиб, ўз юртини ёвдан ҳимоя қилиш куни сифатида нишонланган. «**Умри**» ойининг биринчи куни эса «**Аздоқандхвар**», яъни «совуқ тушиши билан олов ёқилган уйларда ўчоқлар атрофида йиғилиб, ёғлиқ нон ейиш куни» маросими ўтказилган. Ўша куни қаттиқ совуқ бошланганлиги учун одамлар иссиқ уйларга кириб, ўчоқ ёнида ёғлиқ нон (патир) ейишган. Бу ойнинг ўн учинчи куни Чир-Руж байрамини нишонлашган. Бу байрам худди Меҳржон сингари жуда катта тантана билан ўтказилган. Қадимги хоразмликларнинг қиш фасли билан боғлиқ мавсумий маросимлари тизимида «**Р-и-м-ж-д**» ойининг ўн бешинчи куни нишонланган «**Минач-ахиб**» ҳайити жуда муҳим ўрин тутган. «**Мина кечаси**» маъносини англатувчи бу байрамнинг келиб чиқиши ҳақидаги афсонада айтилишича, қадимда бир малика қишнинг охири-баҳорнинг бошланиши арафасида юпқа шойи куйлак кийиб кечаси саройдан ташқарига чиққан ва бир жойда ухлаб қолган. Кечаси бирдан аёз бошланиб, маликани совуқ урган ва ўлиб қолган экан. Шундан буён ўша кун ёвуз руҳларни ҳайдаш мақсадида бажариладиган турли-туман урф-одатларни ўз ичига олган байрамга айлантирилган экан. «Минач-ахиб» куни одамлар исериқ тутатганлар ва турли хил таомлар тайёрлаб, шуларнинг исидан ёвуз кучлар қочади деб ишонганлар. Шунингдек, ҳар хил афсун-дуолар ҳам ўқилган.

Қадимда Ўрта Осиё ва Эрон ҳудудида истиқомат қиладиган халқлар қишнинг энг узун тунни, яъни ҳозирги ҳисоб бўйича 22 декабрда алоҳида маросимни ўтказганлар. «**Сада**» деб аталган бу маросимда одамлар кўча-куйда, дарвозаларининг олдида, майдонларда гулхан ёқишган ва олов атрофида хурсандчилик қилиб, ўйин-

кулгу билан тонг оттирганлар. «Қишнинг захрини даф қилиш» мақсадида махсус тутатқиларни тутатганлар. «Барча зиён-заҳматларни бартараф қилиш мақсадида сопол идишларни уриб синдириш»ган. (*Аширов А.*, 2001, 16-бет).

Бу қадимий маросимлар аллақачонлар унутилиб кетган бўлсада, халқимиз орасида биринчи қорнинг ёғиши муносабати билан қилинадиган «қор хат» удуми, қиш фасли бошланиши билан деҳқонлар, боғбонлар, сабзавоткор ва полизкорлар ўзларининг дала юмушларидан бўшаб, кўпроқ уйда бўлганликлари боис ўтказилган «тўкма», «шерда», «гап», «дангана», «гаштак», шунингдек, ҳозирги жорий тақвим билан боғлиқ «янги йил» байрами кенг оммалашган.

ҚОР ХАТ

Қиш фасли бошлангач, биринчи қорнинг ёғишини халқимиз алоҳида эътибор билан қаршилаган. Чунки бу табиат ҳодисаси фаслда кескин ўзгариш рўй бериши ва совуқ кунлар бошланишидан дарак берибгина қолмай, инсон руҳиятида ҳам муайян эврилишлар мавсумини бошлаб берган. Ўтган йилги қор-қировли мавсумдан кейин ўтган давр мобайнида бирор яқин қариндоши ёки оила аъзоларидан бирови вафот этган кишилар «қор ёғди» маросимини ўтказганлар. Бунда ўтганларнинг хотираси ёдга олиниб, йўқлов кўшиқлари ижро этилган.

Биринчи қор ёққанда ўтказилган анъанавий маросимлардан бири «қор хат» удумидир. Ўзбекларнинг «қор хат» ёзиш анъанаси ҳақида илк маълумот ўлкашунос Н.Ликошиннинг 1893 йилда ёзган бир мақоласида учрайди. Бу мақолада одамларнинг ҳар йили қиш фасли бошида илк қор ёққан куни бир-бирларига «қор хат» ёзиш одати ҳақида маълумот берилган (*Ликошин Н.*, 1893. – №82).

«Қор хат» ёзиш ва шу муносабат билан махсус зиёфат ўтказиш анъанаси халқимиз орасида кенг ёйилган. Масалан, Сурхон воҳасида бу маросим қуйидаги тартибда ўтказилган: ерга биринчи қор тушиши биланоқ кишилар бир-бирларига «қор хат» ёзишган. «Қор хат»да мактуб мўлжалланган кишининг оиласига соғлик-омонлик, гинчлик-тотувлик, барака тиланган ҳамда хат олиб борувчини туголмасалар бир зиёфат қилиб бериш шарт қилиб қўйилган. Одатда бундай мактублар «Қор хатга тушириш биздан, зиёфат бериш сиздан» деган ёзув билан тугаган. «Қор хат»ни ёзган киши мактуб кимга аталган бўлса ўша одамнинг ўз қўлига топшириши керак бўлган.

Агар у киши билмасдан хатни қўлига олиб қўйса, «қор хат»га тушган бўлади. Хатни берувчи киши эса мактубни топшириши биланок орқасига бурилиб қочган. Агар хатни олган киши мактуб ёзган одамни дарвозасига етмасдан тутиб олса, хат ёзгувчининг ўзи «қор хат»га тушган ҳисобланади ва зиёфат беришига тўғри келади. Дарвозадан ичкарига кирганда ушлаб олса ҳисобга ўтмайди. Яна бир шарти шундаки, «қор хат»ни олган киши уни ўқиса-ўқимаса, қўлига олган бўлса бас, агар хат эгасини қувиб етолмаса зиёфатга тушган ҳисобланади (**Ҳабибулла Ғафур.**, 1992, 33-бет). «Қор хат»га тушган киши белгиланган вақтда зиёфат қилиб берган.

Қашқадарё вилоятининг Қамаши туманидаги Эски Қамай қишлоғида «қор хат» деган расмга кўра, ҳар йили биринчи қор ёққанда бу қишлоқдан у қишлоққа ёки бир овулдан бошқа овулга «қор хат» ёзилган. Бундай хатни қишлоқнинг энг чаққон йигитлари олиб бориб нариги қишлоқдаги тенгқурларидан бирига бериб келишган. Агар улар хат олиб борувчини ушлаб қолса, «қор хат» ёзган қишлоқ зиёфат бериши шарт бўлган; мობодо ушлай олишмаса улар белгиланган муддатда «қор хат»да кўрсатилган шарт бўйича «ҳақ» беришган («ЗУФА». Инв.№1757/19. 1981 йилда Ҳ.Худойберди ўғли ёзиб олган).

«Қор хат» ёзиш маросимини анъанавий халқ ўйини сифатида таҳлил қилган Ш.Галиевнинг фикрича, «бу ўйин эркаклар жамоасининг анъанавий йиғинлари – меҳмонхона, гап-гаштаклар билан боғланиши унинг қачонлардир ритуал аҳамият касб этганлигини кўрсатади» (**Галиев Ш.**, 1998, 45-бет).

Биринчи қор ёққанда алоҳида маросим ўтказиш анъанаси Ўрта Осиёнинг бошқа халқларига ҳам маълум бўлган. Жумладан, Серахс ўлкасида яшовчи туркманлар биринчи қор тушган куни «қор ёғди» маросимини ўтказишган. Маросим қуйидаги тартибда ўтган: илк қор ёққан куни йигит-яланглар тўп-тўп бўлиб уйма-уй айланиб юрганлар ва бирорта дўстларининг хонадони олдига келганда қорни думалоқлаб копток ясаб ичкарига отганлар. Агар қор-коптокни биллентирмасдан ичкарига отган йигит ўз уйигача югуриб келгунига қадар уй эгаси уни қувиб етолмаса, дўстларига зиёфат бериши шарт бўлган. Мობодо уй эгаси қор отган кишини қувиб етса, унинг ўзи зиёфат берган (**Джикиев А.**, 1983. – С.101-102).

Тожикларда бу маросим ўйини «Барфи» деб аталган бўлиб, анъанага кўра бир қишлоқ йигитлари – жўралар қўшни қишлоқдаги тенгқурларига «қор хат» ёзиб жўнатганлар. Мактубни олиб борган йигит уни бирорта белгили жойда қўйиб, ўзи «қор хат» олиб келган-

лигини баланд овозда қичқириб маълум қилган ва орқасига қараб қочган. Қўшни қишлоқ йигитлари хат олиб келган кишини қишлоғига етиб келгунига қадар қувиб етолмасалар зиёфат беришга мажбур бўлишган (**Рахимов Р.Р.**, 1990. — С.48-49). Шунингдек, «қор хат» ёзиш маросим-ўйини ҳақидаги илмий қайдлар **Н.А.Кисляковнинг** бир мақоласида ҳам учрайди (**Кисляков Н.А.**, 1947. - №1. — С.125).

Ўзбек фольклорида «қор хат» ёзиш билан боғлиқ ўзига хос фольклор асарлари ҳам яратилган. **Ф.Жаҳонгировнинг** ёзишича, «бундай қор хат»лар «Қорни ёғдирган худойимнинг ўзи» сўзлари билан бошланарди. Қорда қолган одам ночор сифатида тасвирланар, кўпинча, чол ёки кампирлар тилга олинарди» (**Жаҳонгиров Ф.**, 1975, 68-бет). Олим анъанавий «қор хат»ларда қўлланиладиган қуйидаги мисраларни келтирган:

*Қор ёғади гупналаб,
Аммам келар чўккалаб,
Кўрпача солинг ёнимга,
Аммам келсин уйимга* (**Жаҳонгиров Ф.**, 1975, 68-бет).

ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтининг Фольклор экспедициялари натижасида бу анъанага алоқадор халқ кўшиқлари — «қор хат» матнлари ҳам ёзиб олинган. Хусусан, Кўқон шахрининг Фурқат кўчасидаги 63-уйда яшовчи 70 яшар Лутфинисо Аҳмедовадан 1965 йилда Адолат Фозилова қуйидаги «қор хат»ни ёзиб олган:

*Одам Отодур наслимиз,
Қор хат ёзмоқ фарзимиз,
Бўлди зиёфат растимиз,
Гўзал қишдур фаслимиз.*

*Сизга айтдик арзимиз,
Энди чўзинг қарзингиз,
Ҳеч бормадик тўйингизга
Таклиф этарсиз уйингизга.*

*Кўп десак инсофданмас,
Йўқ десак ҳам яхши бўлмас,
Зиёфат бермоқ энди ишингиз,
Ёздек ўтсин қишингиз.*

*Ўзимиз ҳам ўн киши,
Қиш билан бўлмас иши,*

21. даф. 1/6).

Ўтказилиш вақти қиш фаслида локаллашганлиги, иштирокчилар таркиби томонидан бажариладиган хатти-ҳаракатлар («қор хат»ни ёзиш, уни «эга»сига олиб бориб бериш, мактуб олиб борувчининг таъқиб этилиши ва ҳ.к.) муайян ҳаётий-драматик моҳият касб этиши, вербал («қор хат», хат ёзувчи ва уни олган киши ўртасидаги нутқий мулоқот) қисмнинг мавжудлиги ва энг асосийси, маросимнинг биринчи қор ёққан куни ўтказилиши «Қор хат» ёзиш анъанасининг ўзига хослигини кўрсатадиган белгилар сирасига киради.

ШЕРДА

Халқимизнинг қадимий анъанасига кўра, йил бўйи меҳнат қилиб, кузда дала ишларини ниҳоясига етказган деҳқон ва боғ-бонлар, шунингдек, ўз сурувини қишлоғга қайтариб келган чорвадорлар қиши билан турли-туман маросимлар орқали вақтнинг кўнгилли ўтишини таъминлаганлар. Ёши тенг бўлган кишилар, яъни ҳамтенг, жўра, дўст-ёрлар «тенг-тенгги» билан йиғилишиб, *гап-гаштак, дангана, тўкма, шерда, ҳарфона (халпана), ўтиришма, зиёфат, ташкил, гурунг* каби турли хил маросимларни ташкил этишган. Ана шу хилдаги ўтиришлар халқ орасида кенг оммалашган бўлиб, одатда ўзига хос маросим тарзида ўтказилган.

«Гап» ёки «гаштак». Тенгдош дўстлар ёки улфатларнинг чойхона ёки ўз уйларида навбати билан зиёфат бериши маросими «гап», «гаштак» деб аталган бўлиб, жўрабоши (оқсоқол) томонидан бошқариб турилган. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳам «гап» сўзи «дўст-тенгқур, ҳамкасаба улфатлар орасида навбати билан ҳафта ёки ойда улардан бириникида ўтказиладиган зиёфат, улфатчилик» деб изоҳланган («Ўзбек тилининг изоҳли луғати», 485-бет).

Ўзбек тилидаги «гапхона», «гапхона қилиб ўтирмоқ» сингари лисоний бирликлар қадимда «гап-гаштак»лар махсус меҳмонхоналар (этнограф Р.Раҳимов таъбири билан айтганда, «эркак уйлари»)да ўтказилганлигидан далолат беради. «Гап-гаштак» маросими иштирокчилар томонидан навбатма-навбат улардан бирининг хонадо-нида ўтказилиши нисбатан кейинги ҳолатдир. Ҳар ҳолда, Н.С.Ликошин, Г.П.Снесарев, М.С.Мирҳосилов, Р.Р.Раҳимовлар томонидан тўпланган этнофольклористик далиллар (Ликошин Н.С., 1916.

– С.353; **Снесарев Г.П**, 1963. – С.171; **Мирхасилов М.С**, 1963. – №5. – С.116-121; **Рахимов Р.Р**, 1990. – С.22-24) мазкур маросим генгдош дўстлар, улфатлар томонидан аввалдан қатъий тарзда белгилаб қўйилган навбат асосида гапхўрларнинг уйида галма-галига ўтказилишини тасдиқлайди.

Бу маросим номини билдирувчи «гап» атамасининг семантикаси «мулоқот», суҳбат», «фикр алмашиш», «маслаҳатлашиш» маъноларини англатса, «гаштак» лексемасининг этимологик асоси форс-тожик тилидаги «навбат» маъносини билдирувчи «гашт» сўзи бўлиб, «-ак» сўз ясовчи қўшимчадир (**Рахимов Р.Р**, 1990. – С.24). Демак, «гаштак» сўзи «навбатма-навбат ўтказиладиган маросим» маъносини беради.

«Гап» одатда чойхўрликдан бошланган ва гап берувчи кишининг имкониятига қараб қуюқ-сууюқ таомлар тортилган. Таомлар орасида куй-қўшиқлар тингланган, ашулалар ижро этилган, аски-ябозлик, қизиқчилик қилинган, латифа, нақл, ривоятлар ҳикоя қилинган. Б.Саримсоқов тўғри таъкидлаганидек, «гап-гаштак маросимларида халқ қўшиқлари ва термалари ҳам ижро этилади. Аммо мазкур маросимнинг ўзидагина айтиладиган махсус қўшиқ ёки айтимлар ҳақида аниқ маълумот мавжуд эмас. Тахминимизча, ўтмишда гап-гаштак қўшиқлари бўлган, лекин кейинчалик улар нутилиб кетган» (**Саримсоқов Б.**, 1986, 45-бет).

«**Дангана**». «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «дангана» сўзининг икки хил маъноси берилган. Бу сўзнинг биринчи маъноси, «бир қанча оилалар ўртасида навбат билан тайёрланган, тайёрландиган ва тарқатиладиган овқат» бўлса, иккинчи маъноси «шерикчиликка бирор тирик мол (от, сигир, туя ва ш.к.) сотиб олиб, сўйиб, гўштини тенг тақсимлаш» деб изоҳланган («**Ўзбек тилининг изоҳли луғати**», 555-бет).

Чиндан ҳам, Ҳазраткул бахши Худойберди ўглининг маълумот беришича («**ЗУФА**». Инв.№1757/77), Қашқадарё вилоятининг Қамаш туманидаги Эски Қамай қишлоғида қиш кириши билан шу қишлоқда истиқомат қилувчи 20-30 киши бирлашиб бозордан ёки бирор ҳамқишлоғидан битта қўй ёки хўкиз сотиб олиб сўядилар. Гўштни тенг бўлиб олиб, сотиб олинган молнинг пулини кимга қанчадан етса қўшилишиб тўлайдилар.

Бу одат Сурхон воҳаси чорвадорлари орасида ҳам мавжуд бўлиб, гилшунос А.Омонтурдиев томонидан «дангана» сўзи «кимдир ўз молини нархлаб сўйиб сотиши» деб изоҳланган. Воҳа чорвадорлари

орасида кенг тарқалган «Дангана деса ёқади, пули мени чақади» айтими (Омонгурдиев А., 2006, 135-бет) ҳам шу одат билан алоқадордир.

«Тўкма». Тенгқур, тенгдош, жура, улфатларнинг қиш кунларида ўртада маблағ тўплаш ёки масаллиқ йиғиш йўли билан ўтказадиган анъанавий маросими «тўкма» деб аталган. «Тўкма» сўзининг маъноси «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳам «улфатлар ўртага тўккан маблағ ва масаллиқ ҳисобига, одатда, қиш кунларида ўтказиладиган ўтириш» («Ўзбек тилининг изоҳли луғати», 233-бет) деб талқин қилинган.

Қиш фаслида ўтказиладиган «тўкма» маросими Тошкент (Гаврилов М.Ф., 1929. – С.4) ва Самарқанд (Мирҳасилов М.С., 1963. - №5. – С.116-121) вилоятларида ҳам мавжуд бўлганлиги қайд этилган.

Бу маросимнинг ўтказилиш вақти ва давомийлиги гап-гаштакка ўхшаб аввалдан қатъий белгиланган муддат асосига қурилган эмас. Қиш кириши билан ёш-яланглар, йигитлар, ўрта яшар ва кекса кишилар ҳар қайси ўз тенгдошлари – «тўпи» билан уюшиб, ўртага маблағ ёки масаллиқ тўкиб бу ўтиришни ташкил қилaverишган. Масалан, Фарғона водийсида ҳам «тўкма»нинг ўтказиладиган вақти қатъий белгилаб қўйилмаган бўлиб, улфатлардан бировининг уйига меҳмон келиши, узоқ сафарга кетган жўралардан бирининг қайтиб келиши ёки ўзаро келишувга кўра белгиланган кунда ўтириш иштирокчиларидан бирининг уйида ўтказилган. «Тўкма»ни ўтказиш учун улфатлар асосий масаллиқ – гўшт, думба ёғ, гуруч, сабзи ва ҳ.к.ларни ўртада пул йиғиш йўли билан сотиб олишган. Конибодом, Хўжанд атрофидаги қишлоқларда қиш бўйи ҳафтанинг пайшанба (жума арафаси) ва шанба (бозор бўладиган якшанба кун арафаси) кунларидан ташқари деярли ҳар куни «тўкма» қилинаверган (Рахимов Р.Р., 1990. – С.24-25).

«Тўкма» атамасининг этимологияси хусусида илмий манбаларда турли хил қарашлар баён этилган. Масалан, XX асрнинг 50-йилларида Хўжанд вилояти қишлоқлари аҳолиси турмуш тарзида «тўкма» маросимининг мавжудлигини аниқлаган Н.А.Кисляков бу атаманинг келиб чиқиши араб тилидаги «таом», «овқат» маъноларини англатувчи «туъма» сўзи билан боғлиқ деган илмий фаразани илгари сурган эди (Кисляков Н.А., 1973. - С.93). Фарғона вилоятининг Риштон туманида яшовчи кексалар бу атама «маблағ ёки масаллиқни тўплаш, бир жойга йиғиш, тўкиш» маъносини билдиради деб ҳисоблайдилар (Рахимов Р.Р., 1990. – С.25).

Бизнингча ҳам, «тукма» атамасининг этимологик асоси «тук» феъли бўлиб, унга «-ма» ясовчи қўшимчасини қўшиш орқали ушбу мавсумий маросим номи сифатида қўлланилиб келинган атама ясалган.

«Шерда». Қиш фасли билан боғлиқ мавсумий маросим фольклорининг ўзига хос қўшиқлар силсиласини жонли ижро ҳолатида ХХ асрнинг 80-йилларига қадар сақлаб келган қадимий жанрларидан бири «шерда» деб аталган. Таниқли олим Б.Саримсоқов ўзининг маросим фольклорига бағишланган монографиясида қиш фаслида ўтказилган анъанавий маросимлар хусусида тўхталар экан, «яс-юсун атамаси мўғулча бўлиб, унинг биринчи қисми «яс» қандай маъно англатишини аниқлай олмадик, иккинчи қисми эса мўғулча «ёсо» сўзидан олинган бўлиб, тартиб, қоида, урф-одат, хатти-ҳаракат маъноларини англатади. Ўзбекларда бу маросим бошқача номлар билан ҳам юритилади. Масалан, Тошкент ва Фарғона водийсида бўзахўрлик; Бухоро, Самарқанд ва Туркистон ҳамда Сайрам атрофларида кўна ўтиришлари деб аталади. Биз қуйида фақат Яс-юсун атамасини қўллаймиз» деб ёзган ва ўзбек маросим фольклори жанрлар тизими таснифотида мазкур маросимни «яс-юсун» номи билан тавсифлаган эди (**Саримсоқов Б.**, 1986, 45-бет).

Бу атаманинг қўлланилиши анчайин баҳсли бўлиб, биринчидан, ўзбеклар орасида ғоят кенг қамровда оммалашган бу маросимнинг халқ орасида «яс-юсун» тарзида номланиши кузатилмаган ва аслида мўғулча бўлган сўзлар негизида ясалган бу атамани ўзбек фольклори жанрлар таркибига тиқиштириш ўзини оқламаган. Бинобарин, М.Ф.Гаврилов ҳам «яс-юсун» атамаси мўғул тилида «ҳақ-хуқуқ», «тартиб-қоида» маъноларини билдиришини қайд этган ва 1928 йилда Шахристон-Зомин йўналиши бўйлаб ўтказилган этнофольклористик экспедиция давомида аниқланган мазкур маросимни «шерда» деб талқин қилган эди (**Гаврилов М.Ф.**, 1929. – С.3-4).

Иккинчидан, ўзбекларнинг қиш фаслида ўтказиб келган бу маросимининг номини билдирувчи «шерда», «бўзахўрлик», «кўна ўтиришлари», «ҳаққона» каби атамалар мазкур жанрни билдирувчи терминни ўзбек тилининг ички имкониятлари асосида танлаш мумкинлигини кўрсатади. Бизнинг фикримизча, қиш фаслида тенгкур жўраларнинг ўзаро маблағ тўплаш ёки галма-галлик принципи асосида ташкил қилинган ва ўзининг анъанавий поэтик фольклорига эга бўлган мавсумий маросим фольклорининг бу жанрини «шерда» номи билан фольклоршуносликнинг илмий терминологияси тизимига киритиш мақсадга мувофиқдир. Зеро, М.Ф.Гав-

рилов ҳам, Б.Саримсоқов ҳам бу маросим «шерда уюштириш йўли билан ташкил этилиши»ни таъкидлаганлар (Гаврилов М.Ф., 1929.- С.4; Саримсоқов Б., 1986, 45-бет). Демак, маросимнинг ташкилий асоси «шерда» усулига қурилиши ҳам бу жанрнинг номи учун шу сўз асос бўлиши зарурлигини кўрсатади.

Халқимиз орасида «шерда» атамасининг бир неча хил талқинлари бор. Қашқадарё вилоятининг Қамаши туманидаги Эски Қамай қишлоғида яшовчи Ҳазратқул бахши Худойберди ўглининг айтишича, «шерда деганимиз масалан, 20 киши бирлашиб бир қўйни бозор куни сўйиб бир ярим ёки икки кг.дан бўлиб олиши одати. Улар янаги ҳафтада мен, ундан кейинги ҳафтада сиз деб навбат тузиб, дастлаб шерда бошлаганда қанчадан гўшт бўлиб олинган бўлса, ана шу давом этиб, йигирмаси ҳам биттадан қўй сўйиб бўлиб беради» («ЗУФА». Инв.№1757/76).

Сурхон воҳаси чорвадорларининг «шерда» удуми ҳақида тилшунос олим А.Омонтурдиев шундай ёзади: «Чорвадор яйловга кўчиб боргач (яйлов ҳаёти 6,8 ой давом этиши мумкин), қўйлар семира бошлаши билан, овул аъзолари бир-бирига тир (тенг) келадиган, навбатма-навбат сўйилиши керак бўлган биттадан қўйларни қўтон ўртасига олиб келишади; овулбоши маъқуллагач, **буруш урилади** (буруш уриш – қўй орқасидан бирор жойининг жунини кесиш, белги қилиш). Мана шу удум билан боғлиқ сўйиладиган қўй **шерда** (шерикли маъносида) дейилади. Шерда овул аъзолари томонидан тенг тақсимлаб (қўпинча тарозисиз, чамалаб) олинади. Чорвадор нутқидаги «бугун шерда куни», «бугун шерда бўлади» гаплари «бугун қўй сўйиладиган, гўшт ейиладиган кун» ёки «шерда қўй», «буруш урилган қўй», «сўйиладиган қўй» тушунчаларининг эвфемик ифодасидир» (Омонтурдиев А., 2006, 135-бет).

«Шерда» маросимининг тўлиқ тавсифи 1928 йилда этнограф олим М.Ф.Гаврилов томонидан Зомин ва Шаҳристон туманларида истиқомат қилувчи «қирқ», «минг», «юз», «қарапчи», «парчаюз» уруғларидан ёзиб олинган.

Анъанага кўра, «шерда» маросими икки хил йўл билан, яъни ўтириш учун зарур бўладиган масаллиқларни биргаликда, қўшилишиб харид қилиш ёки «тўкма» усулида (шунинг учун ҳам М.Ф.Гаврилов бу маросим Тошкент атрофидаги қишлоқларда «тўкма» деб аталади деб ёзган эди) ҳамда маросим иштирокчиларининг ҳар бири галма-гал харажат қилиши йўли билан ташкил этилган. «Шерда» қиш бўйи ўтказилиши кўзда тутилганлиги са-

бабли бу маросимда иштирок этадиган жўралар, улфатлар ёки тенгдошлар ўзларининг ичидан бир кишини «бек» қилиб сайлаганлар. Бек эса ўзига ёрдам берадиган «ўнг оталиқ» ва «чап оталиқ»ни гайинлаган. Улар бирор сабаб билан бек «шерда»да қатнашмай қолса, унинг вазифасини бажарувчи ўринбосар ҳисобланишган.

Одатда қиш кириши билан ўтказилган биринчи «шерда»да «бек» сайланган. Жиззах вилоятининг Фориш туманидаги Фориш давлат хўжалигининг 2-бўлимида яшовчи 70 яшар Ортиқвой Рисбековнинг айтишича, бу удум «бек кўтариш» дейилган. Бунда «шерда»га йиғилган йигитлар ўзларининг энг обрў-эътиборли жўрасини «бек» қилиб кўтаришгач, ҳаммалари қур тўкиб ўтиришган ва улардан бири косагулнинг қўлидан бўза қуйилган пиёлани олиб қуйидаги қўшиқни ижро этган:

*Эй бегим, бекликкинанга ёна бўл,
Мажлиса кирган йигитлар доно бўл!
Дўст келиб, душман кетар кундир бугун,
Эй бегим, қўш оталиқ, мардона бўл,
Бегим аллаёр, аллаёр,
Бегим аллаёр, аллаёр!*

*Эй бегим, нечада бордир ёшингиз,
Ҳамиша давлатда бўлсин бошингиз,
Дўст келиб, душман кетар кундир бугун,
Ҳамиша Хизр бўлсин йўлдошингиз,
Бегим аллаёр, аллаёр,
Бегим аллаёр, аллаёр!*

*Қор ёғмайин ола бўлган тоғлар-а,
Гунчасинда хазон бўлган боғлар-а,
Куйистонда куйиб ўтган бедилхон,
Устида қағиллаб ўтган ғозлар-а,
Бегим аллаёр, аллаёр,*

Бегим аллаёр, аллаёр!

(«ЗУФА». Инв.№1745. 1980 йилда Б.Саримсоқов ёзиб олган).

Форишликлар орасида урф бўлган анъанага кўра, «шерда»да баъзан ҳатто 50-60 нафар улфатлар иштирок этган ҳоллар ҳам бўлган экан. Ана шундай кўп кишилиқ «шерда»ни бошқариш, ташкил қилиш ва тартибли ўтказиш бекдан алоҳида маҳорат, тажриба

ва қаттиққўллиқни талаб қилган. Одатда бундай «шерда»нинг «бек кўтариш» удумида йигитлар «Салламно» қўшиғини ижро этиб, бекнинг сифатларини таъриф-тавсиф қилганлар. Хусусан, Фориш гуманидаги Учма қишлоғилик Юсуф деган йигитни бек қилиб кўтарганда жўралари қуйидаги қўшиқни ижро этишган:

*Юсуфбек Учма сойидан,
Сухбат қуриб жат⁴ ойидан,
Элик йигитга бош бўлиб,
Юсуф бегимга салламно!*

*Элик йигитниям ози,
Ярашиққа олтин қози,
Анинг ўзи бўлиб сози,
Баҳушёрингга салламно!*

*Яна келдик Юсуфбекка,
Эркавойнинг бўйи тикка,
Косани сунганда бекка,
Цароз бўйингга салламно!*

*Ясавули Эркавойдир,
Минганлари қилич тойдир,
Анинг ўзи якка бойдир,
Баҳушёрингга салламно!*

XX асрнинг 20-30-йилларида «шерда» маросимида тарикдан тай-эрланадиган махсус ичимлик — бўза ичилган (**Гаврилов М.Ф.**, 1929. - С.4; **Саримсоқов Б.**, 1986, 45-бет). Шунинг учун бек улфатлар орасидан бир кишини «**косагул**» этиб тайинлаган ва у ҳар бир ўтиришда жўраларга бўза сузиб узатиш вазифасини адо этган. Бундан ташқари, бекнинг ҳамма буйруқларини бажартирадиган чаққон бир йигитни «**ясавул**» этиб сайлашган. «Шерда» бўлиб ўтадиган уй эгаси «**эшик оғаси**» дейилган.

«Шерда» маросимининг ўзига хос тартиб-қоидалари мавжуд бўлиб, унда иштирок этувчи кишилар қуйидаги талабларга амал қилишлари керак бўлган: 1) маросимнинг ҳар бир иштирокчиси

⁴ «жат» - форишлик чўпонлар январь ойини шу ном билан атайдилар.

косагул томонидан узатилган бўзани дарҳол қўлига олиб, бир на-
фасда ичиб юбориши керак; 2) косани кўтариб ичаётганда бўзани
гўкмаслик керак; 3) маросимда қатнашаётган йигитларнинг бари
чўкка тушиб, яъни «чорзани» усулида ўтириши ва фақат бек рух-
сат берган тақдирдагина оёғини узатиб, чордона қуриб ёки бошқа
шаклда ўзига қулай ҳолатда ўтириши мумкин бўлган; 4) ўтириш
гугамагунга қадар хушёр бўлиб ўтириши, маст бўлиб шовқин сол-
маслиги, сўкинмаслиги, бақирмаслиги керак; 5) «шерда» ўтаётган
хонани эшик оғасининг рухсатисиз тарк этган киши қайтиб кел-
ганида бекнинг қўлида коса бўлса, дарҳол косани олиб бўзани
ичиб юбориши лозим бўлган.

«Эшик оғаси» билан ясавул даврадаги йигитларнинг хатти-
ҳаракати, ўзини тутишини кузатиб туришган ва бирор киши
қоидани бузган тақдирда дарҳол буни бекка билдиришган. «Шер-
да» талабларини бузган йигит бекнинг буйруғига кўра ясавул
томонидан жазоланган. Жазо турлари ҳам хилма-хил бўлган: ма-
салан, қоидабузарни қаҳратон қишда ташқарига олиб чиқиб, бир
дарахтга боғлаганлар ва устидан совуқ сув қуйганлар, дарра би-
лан урганлар ва ҳ.к. (Гаврилов М.Ф., 1929. - С.6; Саримсоқов Б.,
1986, 46-бет).

Бу маросимнинг ўзига хос жиҳати шундаки, унда иштирок этувчи
йигитларнинг барчаси «шерда»да айтиладиган анъанавий халқ қўшиқ-
ларини ширали овоз билан ижро этишган. Иштирокчилардан бири
томонидан ижро этилган тўртлик бошқа киши томонидан қайта-
рилмаган. «Шерда» бошлангач, косагул бўза қуйилган косани ул-
фатлардан бирига тутар экан:

*Алёр бўлсин-ай,
Хўжам ёр бўлсин-ай,
Хўжам берган бу давлатга
Душман зор бўлсин-ай!* –

деб қўшиқ айтган. Косани олаётган киши бунга жавобан одатда
«Олло ёр бўлсин-эй!» деган бўлса-да, кўпинча жавоб тўртликлари
ҳам айтилган:

*Ойга ўхшайдир юзинг,
Чўлпонга ўхшайди кўзинг,
Мунча ҳам яхши бўлурми,
Эл ичинда юлдузинг* (Гаврилов М.Ф., 1929. - С.9).

Профессор Т.Мирзаевнинг фольклор экспедициялари натижасида Туркистон, Қарноқ, Иқон, Сайрам, Қорабулоқда «шерда» маросимида ижро этиладиган анъанавий халқ кўшиқлари «ҳаққоналар», «кўналар», «бўзагарлар кўшиғи» деб аталиши маълум бўлди. Бу жойларда урф бўлган анъанага кўра, бекнинг амри билан бўза тўла косани олган киши чилдирма жўрлигида «ҳаққона» кўшиғининг икки тўртлигини ижро этиши, бинобарин, биринчи тўртлик қайси сўз билан бошланган бўлса иккинчи тўртликни ҳам айнан ўша сўз билан бошлаш қоидасига риоя қилиши лозим бўлган.

1963 йилда тилшунос олим Ф.Абдуллаев Туркистон туманидаги Қарноқ, Иқон, Ибота қишлоқларида истиқомат қилувчи Усмон Муҳаммедов, Тўғон Султонов, Мирза Шораҳимов, Бобош Турсунбоевлардан «Шерда» маросимида ижро этилган «ҳаққона» ёки «кўҳна дунё» (кўналар) деб аталувчи қадимий халқ кўшиқларини ёзиб олган. Бу кўшиқлар «шерда» маросими фольклорининг ўзига хос ижро усули ва матний тузилиши тўғрисида аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини беради:

*Бийик-бийик тепалардан тойрилдим,
Учар қушман, қанотимдан қайрилдим,
Мен найлайин шу улфатнинг дастидан,
Югрук отман, туёғимдан айрилдим.*

*Бийик-бийик тепада қуш ўлтурур,
Йўқчилик бошимга кулфат келтирур,
Ёрли бўй, оғайнига хор бўлгунча,
Тоғдаги арслон бўлай то ўлгунча.*

*Қизларжон, қилиққинанг қил ёради,
Лабларингнинг шакари тил ёради,
Қошларинг қози бўлиб юрт сўраса,
Кипригинг жаллод бўлиб жон олади.*

*Қизларжон, қайнар булоққа бошлананг,
Моли кўп деб бой боласин хушлананг,
Мол деган қўлнинг кири, ювса кетар,
Кокилингиз чор тарафга ташлананг.*

*Қошингнинг қорасига пайвастанан,
Ман сани олай деган ҳавасданан,*

*Ман сани олай дедим, ололмадим,
Тўтиқуш боласидек қафасдаман.*

*Қошингнинг қорасига қотгил мани,
Ошиқлар бозорида сотгил мани,
Ошиқлар бозорида олмасалар,
Кипригингдан ўқ ясаб отгил мани*

(Абдуллаев Ф., 1978, 123-125-бетлар).

Маълумки, «шерда» маросимида ижро этилган қўшиқларда юксак ахлоқий-маърифий ғоялар, ҳақиқий йигитликка хос мардлик, жўмардлик, ҳалол-покиза яшаш, оилани ардоқлаш, эл-юртга, ватанга садоқат тараннум этилади. Иқон қишлоғида 1900 йилда туғилган Юнус Эрмат ўғлидан ёзиб олинган «ҳаққона»ларда бевосита «шерда» маросими билан боғлиқ ана шундай мотивлар яққол кўзга ташланиб туради:

*Бўзанинг ҳам косаси, пиёласи,
Йигитга ҳамроҳ бўлур қайнонаси,
Йигитнинг олган ёри яхши бўлса,
Олдида уйнаб турар жононаси.*

*Бўзанинг асли онаси курмакдин,
Ҳеч мажолим қолмадику, юрмакдин,
Келганим йўк бу ерга бўза ичгали,
Ғаразим яхши-ёмонни кўрмакдин.*

*Эр йигитнинг минган оти оладир,
Ярашиққа ёл-қуйруғин тарайди,
Эр йигитга ўғил фарзанд бўлмаса,
Улар чоғда орқасига қарайди.*

*Эр йигитнинг минган оти буврилдир,
Чуҳ деганда қўлдан қамчи суврилди,
Эр йигитнинг фарзандлари бўлмаса,
Улар чоғда замонаси қуврилди.*

*Бий ака, бийлингинга йўқдур гумон,
Ҳайбатингнинг зўридан тоғлар туман,
Биринг арслон, биринг қоплон, бекларим,
Иккингиз бир бўлсангиз, кимлар душман?*

*Бий ака, деб айтабермасми киши,
Мард бўлиб мардона бўлмасми киши,
Ҳар киши жоним деса, таним деса,
Қип-қизил девона бўлмасми киши*

(Абдуллаев Ф., 1978, 117-119-бетлар).

XX асрнинг 20-йилларида тўпланган материалларга кўра, бу маросим ўзига хос тарзда яқунланган. Ўтириш учун тайёрланган бўза тугагач, косагул бузанинг охирини косага солаётиб:

*Тоғоралар тақ этди,
Хизматлар бажо этди,
Охир туби оқ тўш! –*

деган. Буни эшитган бек маросим қатнашчиларини уй-уйларига тарқалишга изн берган ва шу билан «шерда» ўз ниҳоясига етган.

«Шерда» маросимининг қадимий анъаналари ўтган аср ўрталарига қадар яшаб келган бўлса-да, халқимиз турмуш тарзи ва қадриятларининг изчил ривожиде давомиде сақланиб қолмади. Аммо бу маросимда ижро этилган халқ кўшиқлари кекса авлод хотирасида сақланган бўлиб, фольклор экспедициялари чоғида «ҳаққона», «кўҳна» деб аталувчи бу тафаккур дурдоналарининг кўплаб намуналари ёзиб олинган.

БАҲОРГИ МАРОСИМЛАР ФОЛЬКЛОРИ

Маълумки, мавсумий маросимларнинг аксарияти халқимизнинг йил давомида қиладиган меҳнатининг турлари ва характериға боғлиқ ҳолда келиб чиққан бўлиб, ҳар бир фаслда ўтказилган анъанавий маросимларда деҳқон, чорвадор ва боғбонларнинг ўша фаслдаги меҳнат фаолиятининг у ёки бу қирраси ўз ифодасини топганлиги кўзга ташланади. Янги меҳнат мавсумини бошлаб берадиган баҳор фасли ҳам ана шундай маросим ва урф-одатларға бой фасл саналади.

Халқимизнинг баҳор фаслида ўтказган маросимлари қадимийлиги ва асрлар давомида изчил тараққий этиб келганлиги билан ажралиб туради. Улуғ юртдошимиз Абу Райҳон Беруний ўзининг «Осорул-боқия ан ал қарун ул ҳолия», яъни «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида келтиришича, ажлодларимиз фарвардин ойининг биринчи куни наврўз байрамини нишонлаганлар. Хоразмликлар эса йилбоши байрамини новсоржи ойининг биринчи куни нишонлаганлар. «Х-р-в-дот» ойининг биринчи куни «арижосувон», яъни «Иссиқ кийимдан чиқиш» маросими қилинган. Берунийнинг қайд этишича, бу маросим ўтказилгач, деҳқонлар ерларига кунжут каби экинларни экишган. Қадимги хоразмликларнинг эрта баҳорда ўтказган бу маросими қиш фаслининг якунланиши ва кўкламнинг бошланиши тантанаси ҳисобланган (*Қаюмов А., 1974, 11-12-бетлар*).

Баҳор фасли янги меҳнат мавсумини бошлаб берганлиги сабабли қадимдан йилнинг бу давриға оид кўплаб маросимлар вужудға келган. Бу фаслдаги маросимларнинг аксарияти йилбоши-наврўз байрами билан бевосита боғланиб кетади. Халқ орасида анъанаға айланган «лой тутиш», «охир чоршанба», «қозон тўлди», «сумалак сайли», «ашшадарози», «сумалак бевити», «йилбоши», «кади синдирди», «варрак учириш», «ҳалинчак учиш», «шоҳмойлар», «дарвешона», «эломон худойи» каби маросимлар бевосита наврўз байрами тизимига мансуб бўлган. Бу маросимлар билан боғлиқ кўшиқ, афсона, ривоят, нақл, айтим, ирим-сирим ва эътиқодий қарашлар тақвим фольклорининг наврўз туркумиға оид халқ ижоди намуналари сирасига киради.

Баҳорги маросимлар силсиласида гул сайиллари алоҳида муҳим ўрин тутган. Мамлакатимизнинг тоғ ва тоғ олди ҳудудларида «бой-чечак хабари», «лола сайли» маросимлари ўтказилган бўлса, бошқа жойларда «қизил гул», «гули сурх», «гули арғувон» сайиллари урф бўлган. Наманган вилоятининг Чуст туманига қарашли Тошқўрғон, Машҳад қишлоқларида ҳар йили май ойида «Сумбула сайли» ўтказилган. Бу маросимлар Ўрта Осиё халқлари мифологиясида ўлиб-тирилувчи табиат тимсоли сифатида тасаввур қилинган Сиёвуш култи билан боғлиқ ҳолда келиб чиққанлиги характерлидир.

Кузда иссиқ ўлкаларга қишлаш учун учиб кетган мавсумий қушлар эрта баҳордан эътиборан юртимизга қайтиб кела бошлайдилар. Тошкент вилоятининг Бурчмулла қишлоғида яшовчи болалар баҳорда илк бор саъвани кўрганда:

*Саъва момо, саъва момо,
Эсон-омон келдингизми?
Саъва момо, саъва момо,
Кўзингиз тузалдими,
Пўстакларингиз очилдими?*

– деган айтимни айтишган. Халқ қарашларига кўра, саъва бутун қиш бўйи қўй пўстагидан тикилган пўстинига ўралганча, кўзларини юмиб ётар эмиш (**Пещерева Е.М.**, 1925. - С.96).

Турналар учиб кетаётганда уларга қараб: *“Ҳой турналар, турналар, хизмат қилаётган акамга салом айтинлар!”* – деб армияда хизмат қилаётган яқинларини ёдга олганлар. Нақл қилишларича, турналар пастлаб учса, арзончилик бўлади. Навоий вилоятининг Навбаҳор туманида яшовчи Азима Саидованинг айтишича, турна келганда:

*Арқон бўл, гилам бўл,
Арқон бўл, гилам бўл,*

– дейилади. Айтишларича, турналар баландлаб учса – қимматчилик, пастлаб учса – арзончилик бўлар эмиш. Навбаҳор туманида яшовчи Сиддиқ бува Турдиевдан эса турна келганда ижро этиладиган қуйидаги айтим-қўшиқни ёзиб олган эдик:

*Турналар қурей-қурей,
Тўрғай чулдир-чулдирей,
Қайда сўқмоқ - йўлдир-ей,
Оёқ ости гулдир-ей!*

-Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Қуввача қишлоғида эса баҳорда турналарнинг арқондай бўлиб учиб ўтаётганини кўрган болалар қувончини қўшиққа жо қилиб, шундай дейдилар:

*Турна, турна, арқон сол,
Киссангга талқон сол,
Толқонингни ейлик,
Теваверсун дейлик.*

Турналар барвақт учиб келса, баҳор эрта бошланади дейди деҳқонларимиз. Бу қушлар тўп-тўп бўлиб ўйин-рақсга тушса, кун исийди, улар қичқирса, ёмғир ёғади деб таъбир қилинади. Тажрибали деҳқонлар турналарнинг кўкламги учиб келишигагина эмас, балки кузда иссиқ ўлкаларга учиб кетишига ҳам эътибор берадилар. Уларнинг кўп йиллик кузатувларига қараганда, кузда турналар баланд учса, куз узоқ вақт давом этади. Улар барвақт ва пастлаб учиб кетишса, қиш қаттиқ келади. Ҳатто халқ орасида “Турнанинг орқасидан аёз келади” деган нақл ҳам бор. Шунинг учун ҳам Чимкент вилоятининг Сайрам туманида яшовчи Жаҳон опа Имомрашидова 1969 йил 10 апрелда фольклоршунос З.Хўсаиновага «Турна келди, тур хотин, тўғирлигини сур хотин» мақолининг маъносини изоҳлар экан, кузда турна учиб ўтаётганини кўрган одамлар қора уйнинг намат кигизи – тўғирлиқни жойига суриб, қиш тараддудини кўришга киришишганлигини баён қилган («ЗУФА». Инв.№1643/9).

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Назари қишлоғида яшовчи 1958 йилда туғилган Исмоил ака Нуриллаевнинг айтишича, деҳқонлар турна учиб ўтгандан кейин баҳор бошланади деб ҳисоблашар экан. Бойсунликлар турна учиб ўтганда қуйидаги қадимий халқ қўшиғини айтадилар:

*Турна ўзи кўримли,
Усти қора, бўйни-оқ,
Турна учса баландлаб,
Йил келади қурғоқ,
Арғамчи, гиламчи,
Арғамчи, гиламчи.*

*Турна тилла тарози,
Об-ҳавога қози,*

*Турна қолса юртингда,
Салқин келади ёзи,
Арғамчи, гиламчи,
Арғамчи, гиламчи.*

Тошкент вилоятининг тоғ олди қишлоқларида кўклам кунлари қиз-жувонлар дала-қирларга кўкат тергани чиқишган. Сижжак қишлоғида истиқомат қилувчилар тоғларга чиққанларида ожуд (катта сабзидай, томирлари хушбўй, хуштаъм ўсимлик бўлиб, унинг томирини худди лавлагини пиширгандай пишириб ейдилар. Илгарилари очарчилик бўлганда халқ шуни еб тирикчилик ўтказган), олғи (томирида худди картошкага ўхшаган тугунаклари бўлади, уни сутда пиширадилар) деган ўсимликларни ҳам терадилар. Халқ орасида «*Олғи деманг, ожуд деманг бизни, уч ой боқамиз сизни*», - деган нақл ҳам айтилган экан.

Қадимда болалар чучмомани “Чув-чув момо” деб аташган. Эрта баҳор кунлари чучмома териш учун далага йўл олган болаларнинг ҳар бири бу кўклам даракчисини биринчи бўлиб кўришга ошиққанлар. Далада чучмомани излаётганда:

*Чимма, чимма, чиралай,
Сенинг кўзинг қуралай,
Чув-чув момо! – деб кўшиқ айтганлар.*

Биринчи чучмомага кўза тушган болакай уни суғураётганда қувончини ичига сиғдиrolмай, завқ-шавқ билан шундай қушиқ куйлаган:

*Янги тўнинг кийиб чиқ,
Кўҳна тўнинг қўйиб чиқ,
Чув-чув момо, чиқ, чиқ! («ЗЎФА». Инв.№1713,*

1971 йил 19 март куни Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган).

Болалар наврўзда қоқи ўтнинг зарғалдоқ гулларини тераётганда қуйидаги айтимни ижро этишган:

*Топил, топил, топғач қуш,
Топилмасанг ўтғач қуш! («ЗЎФА». Инв.№1713,*

1971 йил 19 март куни Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган).

Кўкламда момақалди роқ бўлиб, осмон гумбирлаганда одамлар ерга замбуруқ-қўзиқорин тушди деб хурсанд бўлишган. Баъзан

кўпчилик бўлиб, кўзиқорин кўп бўладиган жойларга бориб, тоза кўзиқоринларни териб келиб, кабоб қилиб ейишган. Кўзиқорин теришга чиққанда битта замбуруқни топиб олган киши хурсанд бўлиб, яна излай бошлаган ва махсус айтимларни айтса, кишининг омадим чопади деб умид қилган.

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида яшовчи Қахрамон Жўраевнинг айтишича, кўзиқорин териб юрган киши «Замбуруқ, сўписи ёриқ, жўрангни топ!» деган айтимини айтса, кўп кўзиқорин терар экан.

Маълумки, суғорма деҳқончилик маданиятининг ривожини дарёлар сувининг мўл бўлишига боғлиқ бўлгани сабабли йил курғоқ келганда ёмғир ёғдириш маросимлари ўтказилган. Бундай маросимларнинг қадимийлигини Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган қуйидаги далил ҳам тасдиқлайди: “Яда - ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш усулидир. Бу одат улар орасида кенг тарқалгандир. Мен буни яғмолар шаҳрида ўз кўзим билан кўрдим. У ерда пайдо бўлган бир ёнғинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди, худонинг амри билан ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёнғинни сўндирди”.

Туркий элатлар диёрини кезиб, халқ оғзаки ижодиёти ва маросимларини синчиклаб ўрганган Маҳмуд Кошғарий “Бек ядачига дуо ўқитди, Шунинг учун шамол эсди. Ёмғир ёғди. Бу ҳодиса гурклар мамлакатида машҳурдир. Тош орқали шамол, ёмғир, совуқ кўзғатилади”, - деб ёзган ва ўз “Девон”ида (3-жилд, 322-бет) “*ятлади*” феълига “афсунчи ёмғир ёғдириш учун яда тоши билан дуо ўқитди” деб изоҳ берган.

Бу маълумотлар «сехрли» тош воситасида баҳор ойларида ёмғир ёғдириш маросимлари ўтказилганлигидан далолат беради. Зеро, 1983 йилда Оҳангарон воҳаси бўйлаб ўтказилган фольклор экспедициясида ёмғир ёғдирувчи «Ядачи бобо» тўғрисида мифлар ёзиб олинганлиги, Фарғона водийсида ёмғирни тиндириш учун «тескари яда» айтимлари айтилганлиги, Бухоро вилоятининг Гиждувон туманида тўйида ёмғир ёққан қизга нисбатан «ядаси бор» ибораси ишлатиши «яда» тоши билан боғлиқ халқ қарашлари XX асрга қадар сақланиб келганлигини кўрсатади.

Ўзбеклар ўртасида ёмғир ёғдириш билан алоқадор «Суст хотин», «Сут хотин», «Сўз хотин», «Сел хотин», «Сус хотин», «Туз хотин», «Чала хотин», «Чайла қозоқ», «Ёмғир гадойи», «Кўсам-кўсам», «Шероло» каби мавсумий маросим фольклори жанрлари

мавжуд бўлиб, бу маросимлар ўзининг ўтказилиш тартиби, ижро-чилар таркиби ва ижро этиладиган кўшиқларининг ўзига хослиги-га кўра бир-бирдан фарқланади.

Баҳорнинг охирида ҳамма жойда балхи тутлар пишади. Оппок маржонлардек тут мевалари етилиши билан илгарилари «Тут сайли» ўтказилган. Одамлар «Тут пишди — ют қочди», яъни тут пиш-гач, очлик бизлардан қочади деб суюнганлар ва кўпчилик бўлиб сайил қилиб, тут мевасидан шинни тайёрлашга киришганлар.

Қуйида ўзбекларнинг баҳор фасли билан боғлиқ мавсумий ма-росим фольклорининг айрим жанрлари хусусида сўз юритамиз.

БОЙЧЕЧАК ХАБАРИ

Мамлакатимиз ҳудудида анъанавий тарзда ўтказиб келинган гул сайилларининг энг қадимийси ва кенг тарқалгани “**Бойчечак сайли**” ёки “**Бойчечак хабари**” маросими ҳисобланади. Зарафшон да-рёси соҳилида истиқомат қилувчи аҳоли ҳар йили эрта кўкламда илк бойчечаклар очилиши биланоқ “**Бойчечак гулгардони**” номли анъанавий сайилни ўтказиш учун дала-қирларга ошиқишган.

XX асрнинг 20-йилларида Зарафшон воҳаси бўйлаб ўтказилган этнографик экспедиция қатнашчиси О.А.Сухарева Самарқанд шаҳ-ри яқинидаги қишлоқлардан бирида бойчечак билан боғлиқ маро-симни кузатишга муваффақ бўлган. Унинг ёзишича, “бойчечак чиқ-қанлигининг илк даракчилари болалар ҳисобланган. Одатда ўғил болалар тўп-тўп бўлишиб, далага чиқишади ва қор кетган ўнгир-ларда очилиб ётган бойчечакларни теришади. Улар баҳор нафаси уфуриб турган бойчечаклардан жажжигина гулдаста ясашиб, қиш-лоққа қайтиб келишади ва бойчечак кўшигини куйлаганча, уйма-уй кириб чиқишади. Кексалар, касаланд кишилар бойчечакни кўзла-рига суртишиб, болаларга нон, қанд, ширинлик ҳадя этадилар” (Сухарева О.А., 1986. - С.31-32).

Фольклоршунос А.Мусақуловнинг кузатишларича, бойчечак қадимги туркий тилдаги «бой» - муқаддас, давлат (бойлик), таъқ-иқланган, яъни руҳлар учун қурбонликка аталган ва чечак-гул маъносини англатувчи сўзdir. Худди «Бойбўри» - муқаддас бўри, «Бойкўл» (Байкал) — муқаддас кўл маъносини билдиргани каби «бойчечак» сўзининг этимологик маъноси ҳам «муқаддас гул»-dir. Шу боис, бойчечак билан боғлиқ барча маросим, урф-одат, ирим-сиримлар тарихан магик-ритуал аҳамиятга эга бўлиб, ҳосилдорлик гоёлари билан боғланади (Мусақулов А., 2003. - №2).

Тарихан магик характердаги “Бойчечак сайли” ёки “Бойчечак хабари” маросими қадимдан наврўз олди шодиёналардан бири сифатида ўтказиб келинган. Баъзи жойларда болалар бир даста бойчечакни узун ходанинг учига боғлаб олганлар ва уни кўтариб қишлоқ айланганлар. Бойчечак чиққанлиги - қиш-қировли кунлар ортда қолиб, кўклам яқинлашганлигини англатган. Шунинг учун кекса ва касал одамлар болалар олиб келган бойчечакни юз-кўзларига суртиб, ундан яқинлашаётган баҳор ҳидини туйганлар. Соғ-омон наврўзга етиб келганликларига шукрона айтиб, “*Омонлик, омонлик, ҳеч кўрмайлик ёмонлик, янаги йил шу кунларга эсон-омон етайлик! Оғирлигим ерга, енгиллигим ўзимга*”, - деганлар.

XX асрнинг бошида Тошкент шаҳрининг Бешёғоч даҳасида бойчечак очилиши болалар учун бамисоли байрамга айланиб кетган. Улар саккиз-ўн нафар бўлиб, бойчечак теришган ва кўчама-кўча юриб, ёши улуг кишилар ва кўпдан буён бетоб бўлиб ётган маҳалладошларига бойчечак олиб боришган. Бойчечак кўтарган болалар ҳар бир уй олдига келганда:

*Бойчечагим бойланди,
Қозон тўла айронди,
Айронингдан бермасанг,
Қозон-товоғинг вайрондир.
Қаттиқ ердан қазилиб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак,*

- деб қўшиқ айтганлар. Мободо уй эгаси бирор юмуш билан банд бўлиб, ҳадеганда “бойчечакчи”лар ҳузурига чиқавермаса, болалар:

*Овратманг, овратманг,
Болаларни жовратманг!*

- дейишган (Пещерева Е.М., 1925.- С.92).

Тошкент вилоятининг тоғ олди қишлоқларида эса “Бойчечак сайли” ўзига хос тарзда ўтказилган. Фольклоршунос Ш.Галиевнинг маълумотларига қараганда, даста-даста бойчечак териб олган болалар тўп-тўп бўлишиб қишлоқ айланишган ва ҳар бир хонадон эшиги олдига борганда:

*Адирлар тўла чечак,
Биз келдик уча-уча,
Бойчечагим, бойчечак,
Кутиб олинг, ҳой чечак,*

- деб қўшиқ айтганлар. Уй эгалари эса болалар олиб келган садафдек оппоқ бойчечакларни юз-кўзларига суртиб, тавоф қилганлар

ва “Омонлик, омонлик, илоҳим ҳеч кўрмайлик ёмонлик!” - деб болаларни алқаганлар. Ҳар бир хонадон соҳиби бойчечак хабарини келтирган болакайларни бирорта тансиқ ширинлик билан сийлашга ҳаракат қилган. Бундан хурсанд бўлган болалар эса:

*Бойчечак келтирдик эшигингизга,
Ҳудойим ўғил берсин бешигингизга,*

- деб қўшиқ айтиб, бошқа хонадон сари отланганлар. Баъзи болалар эса уй эгасининг фарзанди ўғил бўлишига истак билдириб қуйидаги қўшиқни ҳам куйлашган:

*Ҳурли бўлинг, ҳурли бўлинг,
Бойчечакдай гулли бўлинг,
Келаси йил шу маҳал,
Қўш кокил ўғилли бўлинг!*

(Галиев Ш., 1998, 73-74-бетлар).

Ўтган асрнинг 20-йилларида маросим фольклори ва халқ ўйинларига доир материалларни тўплаш мақсадида Тошкент вилояти бўйлаб фольклор экспедициясида бўлган Е.М.Пещерева Бурчмуллада болалар томонидан “Бойчечак сайли” да айтиладиган қуйидаги қўшиқни ёзиб олган.

*Олатой, булатой,
Мен сени йўрғалатай,
Йўрға отим ўлибди,
Гуштини кимга сотай?
Банди, бандига сотай,
Банди кетармон бўпти,
Хотин оларман бўпти,
Хотинининг кучи йўқ,
Чачвонининг учи йўқ,
Ошиқ ўйнар ўғли йўқ,
Кашта тикар қизи йўқ*

(Пещерева Е.М., 1925. – С.93).

Наманган вилоятида кўкламги биринчи чечак – “гулбарра” очилганда “Бўка-бўкавой” маросими ўтказилган. “Гулбарра” сап-сарик рангли лолага ўхшаш гулнинг номи бўлиб, бу гулнинг очилганини кўрган болалар дала-қирларга ошиқадилар. Улар гулбаррадан бир даста териб олиб, кичкина таёқчанинг учига боғлайдилар ва уни кўтариб уйма-уй юрадилар. Ҳар бир хонадон эшигини тақиллатаётган пайтда улар:

*Бўка, бўкавой, бойтилла,
Уйингизга чоч тилла,
Худойим ўғил берсин,
Унинг оти Раҳматилла,
Ўлтириб чиқинг,
Ёғоч товоқни,
Тўлдириб чиқинг,*

- деб кўшиқ айтишади (**Пещерева Е.М.**, 1925. - С.92).

Айрим қишлоқларда эрта тонгданоқ болалар тўда-тўда бўлиб бойчечак излаб адирга чиққанлар. Болалардан қайси бири бойчечакни биринчи бўлиб кўрса, югуриб бориб илк кўклам чечагини юлиб олганча қишлоқ томон чошиб кетган. Бошқа болалар эса унга етиб олиш учун югурганлар. Бойчечакни кўтариб олган бола тезлик билан қишлоққа етиб келиб, энг кекса кишилар истиқомат қиладиган хонадонга кириб уларга бойчечак хабарини етказган. Уй эгалари эса болани совға билан сийлаганлар (**Абдуллаев Р.**, 1994. — С.64).

1927 йилда Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Жомбой даҳасида яшовчи 51 яшар Ҳамза биби Эшмурод қизидан Баҳром Иброҳимов (Йўқсул) ёзиб олган маълумотга кўра, «кўклам вақти бир турлук сариқ чечак чиқади. Мана шунинг муносабати билан кўйлар, моллар ўтлоққа ёйилиб кетиб, қувнашадилар. Бойчечак чиққан куни болалар олиб келиб, уйма-уй юришиб, «Бойчечак» айтадилар, севинадилар:

*Бойчечак айтиб келдим эшигингга,
Худойим ўғил берсин бешигингга,
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан югуриб чиққан бойчечак.
Бойчечагим аслидир,
Асли самарқандидир,
Шу уйди орқасида ой кўрдим,
Шу уйди эгасини бой кўрдим,
Бойчечагим бойирон,
Қозон тўла айрон.*

Болалар шундай кўшиқ айтиб, уйма-уй юришади ва анча-мунча пул, нон йиғадилар» («ЗўФА». Инв.№30).

«Бойчечак хабари» маросимида ижро этилган халқ кўшигининг қуйидаги намунаси ўзига хос бўлиб, мазкур матн ушбу

маросимнинг ўтказилиш тартиби ва иштирокчилари хусусида анча тўлароқ маълумот олиш имконини беради. Маълум бўлишича, даладан янги чиққан бойчечакларни териб олган болалар қўлларидан гул билан уйма-уй юришган ва ҳар бир хонадон олдига борганда анъанавий қўшиқни айтишган:

*Ассалому алайкум, бизлар келдик,
Кўргали, кўришгали салом бердик,
Ассалому алайкум ётган бойлар,
Эчки, қўй, подага ботган бойлар,
Эчки, қўй, подани киминг ҳайдар,
Елкалари ялтиллаб қулинг ҳайдар,
Қаттиқ ердан қақраб чиққан бойчечак, бойчечак,
Юмшоқ ердан югуриб чиққан бойчечак, бойчечак.*

*Бойчечак айтган билан тўямизми,
Бурунгининг қаъдасини қўямизми,
Бойчечагим билла, бойчечак, бойчечак,
Ҳамён тўла тилла, бойчечак, бойчечак,
Уша тилладан берсангиз, бойчечак, бойчечак,
Ўғлингиз бўлсин мулла, бойчечак, бойчечак.*

Қўшиқнинг ижро усули ва матндаги айрим мисралар рўза кунлари болалар томонидан айтиладиган анъанавий «ё рамазон» қўшиқларига ўхшаб кетади. Бу эса «ё рамазон» қўшиқларининг ижро шакли аслида Ўрта Осиё халқларининг аграр культлар ва ўлибтирилувчи табиатни ўзида мужассамлаштирган мифологик персонажлар билан алоқадор календарь маросимларидан бири — бойчечак чиққанда уйма-уй юриб «қўклам даракчиси» хабарини етказиш анъанасининг ислом дини таъсирида қайта поэтик мушоҳада этилиши натижаси эканлигини кўрсатади.

Бинобарин, «Бойчечак хабари» маросими қўшиғида ҳам хонадон соҳибларига эзгу истакларни баён қилиш, айниқса, «бойчечак айтиб келинган уй эгаларининг бешигига қўчқордай ўғил тилаш» мазмуни етакчилик қилади:

*Бойчечагим боласи, қулоғида донаси,
Донасини олай десанг, югуриб чиқади онаси,
Бойчечак айтиб келдик эшигингизга,*

*Кўчқордек ўғил берсин бешигингизга,
Бойчечакни айтар экан Ҳаким ота,
Бошида катта дастор, белида пўта,
Бойчечак, бойчечак.*

Ўрта Осиё халқларининг бойчечак чиққанда ўтказган маросимларини тадқиқ этган олимлар ҳар бир оилага «бойчечак хабари»ни олиб келган болаларга хонадон соҳиблари нон, ширинлик ва бошқа бирор нарсани кўнглидан чиқариб берганлигини қайд этадилар (Бу ҳақда қаранг: Рахимов М.Р., 1957. – С.195-196; Сухарева О.А., 1986. – С.32).

«Бойчечак хабари» маросими кўшиғининг бу намунаси таркибий тузилиши жиҳатидан ҳам ўзига хос бўлиб, кўклам гулини юзкўзларига, пешонасига суртиб баҳорга етиб келганликларига шукрона қилган кишилардан турли-туман эҳсонларни олган болаларнинг уй эгаларини алқаши анъанавий фотиҳа-олқиш жанрига хос хусусият касб этган:

*Сув қайнаган қозонингда мой қайнасин,
Тўрингда тўрт-беш ўғлинг жайрангласин,
Насибаси ортиқ бўлсин болаларнинг,
Ўйнаб-кулиб ёнбошингда мой чайнасин,
Эшигингнинг олди ўр бўлсин,
Сенга келган балонинг
Икки кўзи кўр бўлсин,
Жабағадаги кигизидан,
Ёмғир ёғса ўтмасин,
Худой берган кенг давлат,
Тепкиласа кетмасин,
Ичкани қатиқ бўлсин,
Насибаси ортиқ бўлсин,
Бойчечак, бойчечак («ЗУФА». Инв.№4314).*

Назаримизда, «Бойчечак хабари»ни етказиш чоғида ижро этилган кўшиқнинг ушбу матни мазкур мавсумий маросим фольклорининг нисбатан қадимий намунаси бўлиб, «бойчечак» ва «ё рамазон» жанрлари ўртасидаги генетик алоқадорликни аниқлашда муқим илмий қимматга эга.

Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Қорақурсоқ қишлоғида истиқомат қилувчи Ҳазраткул Муҳаммадкул ўғлининг ай-

тишича, одатда далвининг 2-3-қуни «қантар оғади», яъни ер тагига иссиқ киради. Қантар оғандан кейин қори кетган беткайларда бойчечак кўрина бошлайди. Бойчечакнинг энг кўп очилиш даври эса асосан хут ойига тўғри келади. Бу баҳорий чечак очилганда болаларнинг «Бойчечак» қўшиғини айтиш одати мавжуд бўлган. Айтишларича, бойчечак чиққанда «бултурги одамлар бу йил ҳам бор экан» дер эмиш. Шунинг учун болалар бойчечакдан даста-даста териб, қишлоқдаги ҳамма одамларга тарқатиб чиқишган.

Мустақиллик йилларида “Бойчечак сайли” ёки “Бойчечак хабари” маросими наврўз байрами сценарийсининг экспозиция қисмини ташкил этувчи муҳим этнофольклорий ҳодисалардан бири бўлиб қолди.

ЛОЙ ТУТИШ

Баҳор фаслининг илк кунларида лойқа чуқиб қолган ариқ-зо-вурларни маҳалла-қишлоқ аҳли биргалашиб, кўпчилик бўлиб тозалаш, ариқ қазиш ва уларни янги мавсумга тайёрлаш ишлари билан боғлиқ маросим «Лой тутиш» дейилган. Кўкламда сув келадиган ўзанларни тозалаш билан боғлиқ маросим Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари, жумладан, тожиклар орасида қайд этилган (*Қаранг: Аламшоев М.М., Каландаров Т.С., 2000. - №4. - С.68-73*).

«Лой тутиш» маросими, яъни баҳорда ариқларни тозалаш удуми Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ туманида «хайров», Хоразм вилоятида «боқи», Республикамизнинг қатор ҳудудларида бўлгани каби, Бухоро вилоятининг Қоракўл туманида «ҳашар» деб юритилади. Анъанага кўра, ариқ қазишга маҳаллада истиқомат қилувчи эркаклар жалб қилинган ва ҳашар йўли билан амалга оширилган. Маросим пайтида ариқ қазувчилар олдидан, айниқса, қазилаётган ариқ кўпригидан бирор киши ўтиб қолса, қазувчилардан бири қўлидаги белкуракда бир хим лой олиб, устига бир бурда нон қўйган ва ана шу лойни кўтариб ўтиб кетаётган йўловчи олдига чиққан. Йўловчи лой устидаги нонни олган ва шартга кўра, ё ариққа тушиб ўзига ажрагилган жойни қазиб бериши, ёки кўшиқ, достон, топишмоқ айтиб, рақс тушиб, қизиқчилик қилиб қазувчиларнинг кўнглини овлаши, ё бўлмаса, қазувчилар орасидан энг қорувчи, полвон йигит билан кураш тушиб унинг курагини ерга тегизиши керак бўлган. Агар йўловчи курашда енгилса, ариқ қазишга жалб қилинган.

Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Осиё қишлоғида яшовчи халқ ҳисобдони, 1926 йилда туғилган Сагтор Аҳмедовнинг ҳикоя

қилишича, бир уни унинг ўзи ана шундай қазувчилар томонидан устига лой қўйилган кўприқдан ўтишига тўғри келиб қолибди. Қазувчилар бободан топишмоқ айтиб беришни сўрабдилар ва у қуйидаги жумбоқни айтибди:

«Бир киши отига бир аёлни миндириб бораётган экан, қароқчиларга йўлиқибди. Қароқчилар унга «ё отингни, ё отга мингашган аёлни қолдириб кетсанг жонинг омон қолади» дебдилар. Шунда ҳалиги аёл: «Мен бир топишмоқ айтаман, агар жавобини топсаларинг айтганингизга розиман. Мободо тополмасаларинг бизни ўтказиб юборасизлар» дебди. Қароқчилар рози бўлишгач, у отлиққа ишора қилиб шундай дебди: «Бу менинг жоним, мен бунинг жононаси, бунинг онаси менинг онамнинг қайнонаси. Қани, айтинглари, бу менга ким бўлади?» Қароқчилар бу жумбоқнинг жавобини айтиб беришолмабди».

Отга мингашган аёл отлиқнинг ўз қизи эканлигини билмаган ҳашарчилар бу топишмоқнинг жавобини тополмай, бобони ўтказиб юборибдилар.

Қашқадарё вилоятининг Қамаши туманида эрта баҳорда кўпчилик бўлиб, ариқ қазиш пайтида «**чем кўйди**» одати бажарилган. Қазувчилардан бири ариқ ёнида яшовчи хонадон эгаларидан бирининг дарвозаси олдига бир бел чим элтиб қўяди. Ўша уни бу чим эвазига хонадон эгаси ариқ қазувчиларга зиёфат қилиб берган.

Ариқ қазиш ҳашарининг ўзига хос удумлари, ирим ва инончлари мавжуд бўлган. Масалан, Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Баҳринбаёт қишлоғида истиқомат қилувчи 71 яшар Ҳанифа Рўзиеванинг айтишича, ариқ қазиётган киши ўзининг иш қуролини ариқ лойига суқиб туриб гапириши мумкин бўлмаган. Башарти бирор қазувчи шундай ҳолатда гапириб юборса, унинг ёнидагилардан бири келиб дарров белни тортиб олган-да, ўша қазувчининг исмини айтиб «Фалончиникига ошга!» - деб қичқирган. Иш қуролини лойга тикиб гапирган киши барча қазувчиларга ош қилиб бериши керак бўлган.

Олот туманининг Катта баёт қишлоғида яшовчи 80 яшар Зиёд бобо Олтиевнинг айтишича, илгарилари бефарзанд кишилар ариқ қазувчиларга зиёфат бериб фотиҳа олса фарзандли бўлиб кетади деган қараш мавжуд бўлган. Қорақўл туманининг Осиё қишлоғида яшовчи 80 яшар Саттор бува Аҳмедовнинг айтишича, қазувчилардан фотиҳа олгандан кейин туғилган ўғил болага «Элўғли» деб от

қўйганлар («ЗУФА». Инв.№1827/7. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган).

Назаримизда, «Лой тутиш» маросимининг тарихий асослари ғоят қадимийлигини Абу Райҳон Беруний томонидан нақл қилинган куйидаги афсона ҳам тасдиқлайди: «Жамшид замонида халқ кўпайди, ҳатто уларга ер торлик қилди. Шунда худо ерни турган миқдорига нисбатан уч баробар кенгайтирди. Одамларни гуноҳларидан пок бўлишлари учун сувда чўмилишга буюрди. Улар йил давомидаги офатларни ўзларидан даф этиш учун ҳар йили шундай қиладилар. Баъзи кишиларнинг гумонича, Жамшид анҳорлар қазишни буюрган ва шу (фарвардин моҳнинг 6-куни бу анҳорларга сув қўйилган. Одамлар бундай серобчилик башоратидан қувониб, шу анҳорлардаги сувда чўмилганлар. Кейинги авлод ҳам табаррук юзасидан олдингиларнинг бу ишини давом эттирган»(**Беруний**, 1968, 256-бет).

«Лой тутиш» маросимининг келиб чиқишида аждодларимизнинг зардуштийлик билан боғлиқ қадимий тасаввурлари муҳим рол ўйнаган. Чунончи, М.Бойснинг қайд қилишича, ҳар йили анъанавий тарзда ўтказилган «**abzohr**», яъни «сувга қурбонлик қилиш» маросими зардуштийлик моҳиятини ўзида мужассам этган удумлардан бири бўлиб, бу ритуал кўпинча булоқ бошида амалга оширилган (**Boyce M.**, 1985. – p.48).

ҚОЗОН ТЎЛДИ

Халқимизнинг қадимий анъанасига кўра, наврўз байрами хут ойининг охириг кечаси, яъни 20 мартдан 21 мартга ўтар кечаси оила даврасида ўтказиладиган қозон тўлди удуми билан бошланган. 1897 йилда Самарқанд шаҳрида ўтказилган наврўз байрамини кузатган шарқшунос олим В.Вяткин ўз мақоласида «қозон тўлди» удуми тўғрисида куйидагиларни ёзган эди: «Бу маросим «оби раҳмат» кечаси ёки янги йил арафасидаги оқшом ўтказилади. Бунда ҳар бир оилада бирорта тансиқ таом пиширилади ва овқат пишириляётганда қозоннинг тўла бўлишига алоҳида эътибор берилади» (**В(яткин) В.**, 1897. - №14. – С.61).

“Қозон тўлди” соф оилавий удум бўлиб, ҳар бир хонадон аҳли ўз имкониятига яраша тансиқ таомлар (кўпинча, палов), кўк сомса, бўғирсоқ тайёрлайдилар. Шунингдек, ўтган аждодлар ҳақида “ис” чиқарадилар. Ана шу “ис” ёғи билан қўшга қўшиладиган ҳўкизларнинг шохлари мойланган. “Қозон тўлди” оқшомида тайёрланган

гаомлар ва пишириклар кўни-кўшниларга, қариндош-уруғларга ҳам улашилган. Келаётган йил баракали келсин, рўзгоримиздан қут ари-масин деган эзгу ниятда ҳамма идишлар сувга тўлдириб қўйилган. Шу оқшомда кечаси билан кўпчилик бўлиб сумалак ва ҳалим ҳам пиширилган. Бу таомларнинг қозони эртасига очилган.

Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жиғачи қишлоғида наврўз арафасида ўрик туршагини қайнатилган сувда ивитиб, махсус шарбат тайёрланади. “Қозон тўлди” оқшомида ҳар бир хонадон дастурхонини ўрик туршагининг шарбати, бўғирсоқ ва кўк сомса безатиб турса, келаётган янги йилнинг ҳосили мўл бўлади деб умид қиладилар.

Илгарилар уйларнинг тахта поли бўлмаган, одамлар лойсувоқ қилиб қўйилган полда сандал учун махсус чуқурча қолдиришган. Қиш бўйи ана шу чуқурчани чўққа тўлдириб, сандал атрофида ўтирганлар. “Қозон тўлди” кўни ана шу сандаллар олиниб, чўғ солинадиган чуқурчани кўмишдан аввал унга озгина ўрик шарбати қўйганлар. Олов култи ва серҳосиллик ғояси билан боғланиб кетадиган бу одатнинг замирида ҳам эзгу тилаклар мужассамлашган. Боболаримиз наврўзни йил алмашадиган, қишнинг совуқ кунлари ортда қолиб, фусункор кўклам бошланадиган саодатли кун деб билганлар. Шунинг учун ҳам одамлар “қишдан кутулиб, кўкламга етишдик, илоҳим тўрт мучамиз бутун бўлсин, бу йил ҳам боғларимиз мевага мўл бўлсин, экинимизга Бобо деҳқон назар қилсин”, - деб ўрик шарбатини навбатма-навбат ичишган.

Қоракўл туманининг Қуввача қишлоғида яшовчи 44 яшар Бахшанда Бозорованинг айтишича, «қозон тўлди» кўни барча идишлар ун, буғдой, сувга тўлдириб қўйилади ва етти хил овқат пиширилади. Айтишларича, беҳиштнинг етти эшиги бор бўлиб, кимки «қозон тўлди» кўни етти хил таом пиширса охиратда ўша одамга жаннатнинг етти эшиги очилар эмиш («ЗУФА». Инв.№1827/4. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган).

“Қозон тўлди” деҳқонлар учун масъулиятли давр-экиш мавсуми бошланганидан дарак берувчи удум ҳисобланган. Йилбоши арафасида миришкор деҳқонлар қўшга қўшиладиган ҳўкизларини тайёрлаб, омочу бўйинтуруқларини созлаганлар. Уруғликка олиб қўйилган дон-дунларни саралашган. Экиш мавсумининг бошланиш муддати ва халқ тақвими сирларини яхши биладиган тажрибали ҳисобдонлар кузда майин шудгор қилиб, экишга шайлаб қўйилган далаларни айланиб, кўпчиб турган тупроқдан бир сиқим олиб, уқалаб

кўришган. Бу билан ернинг етилганлигини аниқлаганлар. Кўп йиллик бой ҳаётий тажрибага эга бўлган деҳқонлар наврўз арафасида етти тахтача устига буғдой, арпа, тарик, шоли, жўхори, жавдар, мош каби донли экинлар уругини ёйиб кўйиб, ҳар куни сув сепиб турганлар. Наврўз арафасида, яъни “Қозон тўлди” куни ана шу донларнинг унишига қараб келаётган меҳнат мавсумида қайси экиндан олинажак ҳосил мўл бўлиши мумкинлигини чамалашган: қайси дон бўлиқ ва бехато кўкарса, ўша экиннинг ҳосили баракали бўлади, яккам-дуккам унган майса эса камҳосиллик аломати деб қаралган.

Қиш бўйи даласини соғиниб, кўклам келишини орзиқиб кутган боғбонлар ҳам боғ оралаб, оппоқ гуллаган ўрик шохларига мамнун бўлиб боқар экан, янги меҳнат мавсумининг ҳосилини чамалайди. Турфа мевали дарахтларнинг кўчатларини экиб, янги боғлар барпо этишга киришади. Маҳалла оқсоқоллари бўлса йигит-ялангларни тўплаб, ариқ-зовурларни тозалашга бош-қош бўладилар.

“Қозон тўлди” куни бекаларнинг ҳам кўли-кўлига тегмайди. Улар оилага қут-барака ёғиладиган мунаввар байрамга тайёргарлик кўрадилар, наврўз арафасида ҳар йилги одатларига кўра, “уй кўтардилар”. Яъни уйдаги гилам-паласларни, кўрпа-тўшакларни ташқарига чиқариб, ёйдилар. Ҳамма ёқни супуриб-сидирадилар, эски-туски кераксиз рўзғор анжомлари чиқариб ташланади.

Наврўз арафасида “қозон тўлди” қилиш анъанаси аждодларимизнинг ҳосилдорлик ва қут-барака билан алоқадор қадимий эътиқодий қарашларини ҳам ўзида мужжасамлаштирган. Тарихнависларнинг маълумот беришларича, қадимги аждодларимиз томонидан мўътабарлаштирилган катта қозонлар муқаддас ҳисобланган. Чунки кенг кўламли оммавий маросимлар чоғида таом тайёрланган бундай қозонлар эл-юртнинг оғзини бирлаштиришга, ўзаро ҳамжиҳатликка, бирдамлик ва фаровонликка хизмат қилади деб билганлар.

Бизнингча, қозон тўлди удумининг тарихий асослари аждодлар култига топиниш анъанаси ҳамда эзгуликни улуғлаш билан боғлиқ қадимий тасаввурлар асосида келиб чиққан Хамаспатмаэда маросимига бориб тақалади.

Деҳқончилик билан шуғулланган қадимги аждодларимиз йилбоши байрами нишонланадиган баҳорий тенгкунлик арафасида, яъни наврўздан олдинги кун оқшомида Хамаспатмаэда маросимини ўтказганлар. Ахура Мазда ва инсон шарафига бағишлаб ўтказилган бу маросимда ҳақиқат ва саодат тимсоли Ашани улуғлаган

ҳақгўй кишиларнинг руҳи - фравашилар ёдга олинган (*Бойс М.*, 1987. – С.44).

«Авесто»нинг «Фравардин яшт» деб аталган ўн учинчи яшти ҳам ажлодлар культига бағишланган. Бу алқовнинг 49-бандида оламдан ўтган солиҳ кишиларнинг руҳлари ўз уйларига келадиган кун ҳақидаги мифологик қарашлар шундай ифодаланган:

*Кучли, ғолиб фравашии
Имонлилар руҳига
Намозимиз йўллайлик.
Улар ўз уйларига
Хамаспадмаэда
Кунда келиб сўрар
Тирикларнинг ҳолини.
Ўзларига намозу
Эътиқод борлигини.
Ва шунда ўн кун қолиб
Тириклардан хабардор
Бўлиб, кўнгиш тинарлар*

(*Авесто.* Фравардин алқови).

Алқовда айтилишича, кимки арвоҳлар келадиган кундан кейинги ўн кун давомида ота-боболарининг руҳларини ёд этиб, Аша номини эслаб қурбонликлар келтириб турса, ўша мўъмин бу олам неъматларидан тўла баҳраманд бўлиб, бахтиёр яшаркан.

Зардуштийларнинг арвоҳлар келадиган кун ҳақидаги тасаввурлари эзгу илоҳа Аша образи билан бевосита алоқадорлиги бу алқовда ҳам ўз ифодасини топган. Унда айтилишича, кимки арвоҳлар келадиган кундан кейинги ўн кун давомида ота-боболарининг руҳларини ёд этиб, Аша номини эслаб қурбонликлар келтириб турса, ўша мўъмин бу олам неъматларидан тўла баҳраманд бўлиб, бахтиёр яшаркан (*Авесто.* Фравардин алқови).

Халқимизнинг кўҳна анъаналарига кўра, наврўз арафасида қабристонларга бориб яқин кишиларининг мозорларини зиёрат қилиб, ўтган ажлодлар хотирасини эслашган. Одатда йилбоши байрамидан аввал ҳар ким ўз яқинларининг қабрларини хас-чўплардан тозалган, кексалардан бири марҳумлар ҳақида тиловат қилгач, аёллар ўтганларни ёдга олиб йўқлов қўшиқларини айтишган:

*Олмадан отлар қилай,
Баргига хатлар қилай,*

*Наврӯз кунӣ онажсонимни
Ўлтириб ёдлар қилай.*

*Ўйилсин ерлар, ўйилсин-а,
Ўртасидан бўлинсин-а,
Наврӯз кунӣ онажсонгинам
Бойчечак бўлиб кўринсин-а.*

*Ўсмалар экким келади-я,
Баргини тергим келади-я,
Наврӯз кунӣ меҳрибонимни
Биргина кўргим келади-я*

(Жўраев М., 2007, 22-бет).

Бизнингча, халқимиз орасида бугунга қадар сақланиб қолган қадимий маросимларидан бири - наврӯз байрамидан бир кун аввал, аниқроғи, ўтаётган йилнинг охириг кечаси ўтказиладиган «қозон тўлди» удумининг тарихий асослари ҳам аждодлар культига топиниш анъанаси ҳамда Аша билан боғлиқ мифологик тасаввурлар асосида келиб чиққан Хамаспатмаэда маросимига бориб тақалади.

Аждодларимиз наврӯз арафасида ўтказган Хамаспатмаэда маросимида ҳам барака ва серҳосиллик тимсоли саналган катта қозонларда эзгу илоҳа Аша шарафига қурбонлик таомларини тайёрлашган. Бу маросим орқали улар келаётган янги йил баракали бўлишини, далалар серҳосиллигини, замин қурғоқчилик ва бошқа табиий офатлардан фориғ бўлишини, эл-юртда хотиржамлик ҳукм суришини ният қилишган.

Бизгача етиб келган қадимий афсоналардан бирида айтилишича, скифларнинг улкан муқаддас қозони бўлган. Улуғ муаррих Геродот ўзининг “Тарих” асарида шундай ҳикоя қилади: “бу баҳайбат мис қозон скиф ҳоқони Ариантнинг фармониға кўра ясалган эмиш. У ўз фуқароларининг сонини билиш мақсадида ҳар ким биттадан камон ўқининг учини олиб келишини буюрибди. Ҳашпаш дегунча сарой майдонида камон ўқларининг учлари тоғ бўлиб уюлибди. Ҳоқон бу ўқларнинг барини қайтадан эритиб, каттакон қозон ясашни амр этибди. Шу тариқа скиф-сақларнинг афсонавий мис қозони пайдо бўлган экан. Бу қозонни мўътабар билишган ҳамда фақат муқаддас маросимлар чоғидагина унда махсус таомлар пиширишган экан” (Қаранг: *Геродот*. История. кн.2. - С.228.).

Улкан мис қозонлар қадимги сақлар учун ҳам муқаддас саналганлигини, тангрилар шарафига бағишлаб ўтказилган қурбон-

лик маросимларида ана шундай катта қозонларда махсус таомлар пиширилганлиги илмий манбаларда қайд қилинган (*Акишев К.А., Кушеев Г.А.*, 1963. - С.21-24). Бинобарин, наврўз байрамини энг зўр шодиёна сифатида тантана қилган саклар ҳам йилбоши куни байрам таоми пишириладиган улкан қозонларни серҳосиллик тимсоли деб билганлар. Бундай қозонларда пишган сумалақдан тановул қилган кишига йил бўйи омад, қут-барака эш бўлади деб билишган. Аждодларимиз баҳорги ва кузги тенгкунлик нишонланадиган байрамларда катта қозонларда куёш шарафига қурбонлик қилинган от гўштини пиширишган ва бу таомни биргаликда истеъмол қилишган. Бу удум эл-юрт фаровонлиги ва тўкин-сочинлигини таъминлайди деб билишган (*Кузьмина Е.Е.*, 1977. - С.109-110).

Маълумки, ҳар бир маҳалланинг, қишлоқнинг тўй-ҳашамларда, оммавий сайил-томошаларда таомлар тайёрлайдиган катта қозонлари бўлади. Одамлар ҳар йил кўкламда ана шундай қозонларда сумалақ, ҳалим (ҳалиса) ва наврўзнинг бошқа таомларини пиширишган. Қадим замонлардан буён йилбоши - наврўзда эл-юрт йиғилишиб, ана шундай катта қозонларда пиширилган сумалақ, ҳалим каби йилбоши таомларини биргаликда тановул қилишлари ўзига хос анъана бўлиб келган. Чунки наврўз азалдан умумхалқ байрами, оммавий тантана ҳисобланган. Катта қозонлар ҳамма вақт эмас, алоҳида тантанали маросимларда, умумхалқ байрамларида ишлатилгани учун ҳам азиз саналган. Қадим аждодларимиз бир қозондан таом еган кишилар қариндошдек бўлиб қолишига, яъни биргаликда ейилган таомнинг ижобий магик кучига ишонганлар. Шу боис, дostonларимизда Гўрўғли ҳар куни қирқ йигитига бир ерда чўлон берган (*Мусақулов А.*, 2003. - №3-4). Бундай қозонлар ва уларда пиширилган таомлар анъанавий дунёқарашга кўра, шубҳасиз, муқаддас бўлган.

Халқ мўътабар қозонларда муқаддас таомлар пишадиган, яъни “қозонлар тўладиган” тантаналарни зўр қувонч билан кутиб олган. Чунки қозонлар тўлиши - бу мўл ҳосил тимсоли, тўкин-сочинлик, мўл-кўлчилик, қут-барака белгиси эди. Қозон тўлса, демак эл-юрт гинч-омон, деҳқон даласидан, чўпон кўрасидан барака аримайди. Наврўз ҳам ана шундай қозонлар тўладиган, яъни қут-барака тантана қиладиган умумхалқ байрамидир. Наврўзда қозон-қозон сумалақлар қайнаши - келаётган йилнинг тўкин-сочинлиги, далалар серҳосиллиги, мамлакатимиздаги сўлим боғлар саховатидан нишонадир.

Бундай ишонч қадимги халқларнинг барчаси учун хос бўлган. Халқимиз асрлар давомида наврўзни энг муътабар байрамлардан бири сифатида кенг нишонлаб келар экан, ҳар йили бу баҳорий шодиёгани тантана қилаётганда эл-юрт фароғатини, бола-чақасининг роҳатини, яйловларга қўй ёйган чўпоннинг дўлини, олис сафарга отланган аҳли тижоратнинг йўлини, эзгу ният ила далага дон сочган бободехқон хирмонининг баракасини берсин деган умидда наврўз оқшомида катта-катта дошқозонлар тагига ўт қалаб сумалак пиширишган. Наврўз байрами азал-азалдан эзгулик, офтоб, баҳор шодиёнаси сифатида нишонланган бўлса, йилбошининг махсус таоми пишадиган муқаддас қозонлар халқ наздида барака манбаи деб эъзозланган. Кишилар кўкламнинг фарахбахш кунларига чиқиб, навжувон майсалар узра чопиб юрган илк баҳор эпкинидан баҳра олгач, наврўзи оламини нишонлар экан, жимжилоғи билан сумалак ялаётиб, “Қиш ўтиб, кўклам келди! Қозон тўлди, энди яхши кунларга етишдик, серобликка чиқдик!” - деб шукрона қилганлар.

“Қозон тўлди” - боболаримизнинг эзгулик ва ҳақиқат илоҳаси Ашадан мўл ҳосил, тансиҳатлик, фаровонлик, барака тилаш мақсадида ҳар йили наврўз арафасида жамоанинг муқаддас қозонларида йилбошининг севимли таомларини пишириш анъанаси асосида пайдо бўлган қадимий удумдир.

НАВРЎЗ БАЙРАМИ

Ҳар бир халқнинг миллий ўзига хослигини ва бошқа халқлар билан қадимдан моддий ҳамда маънавий алоқаларини кўрсатадиган анъана ва маросимлари, урф-одат ва байрамлари бор. Асрлар бўйи яратилиб, зукко халқнинг юксак ижодий салоҳияти туфайли сайқалланиб келган ана шундай анъаналар аслида ўша миллатнинг ўзлигини, менталитетини, миллий қиёфасини белгилайди. Зеро, ҳар бир миллат ўз боболарининг тафаккур сарчашмасидан баҳра олган миллий анъаналар тизимининг беқиёс руҳий-маънавий қувватидан куч олиб тараққий этади, ривожланади. Икки азим дарё оралигидаги шу муборак заминда ўзига хос қадимий маданиятни бунёд этган халқимизнинг эзгу ва ҳаётбахш анъаналарини ўзида мужассамлаштирган наврўз байрами ҳам ана шундай бетакрор бадиий қадриятдир.

Наврўз байрами бободехқонларимиз мўл ҳосил олиш ниятида она заминга барака уруғи қадайдиган, чўпон-чўликлар эса кўклам

ёмғиридан баҳра олиб яшнаган ям-яшил ўтлоқларга қўй-қўзила-рини ёядиган саодатли кундир. Халқимиз ўзлигини танибдики, янги йилни баҳорий тенгкунликдан бошлашга, қуёш ҳамал буржига кирадиган кунни байрам қилишга одатланган. Фасллар алмашадиган, йил янгиладиган, диллар яйрайдиган бу шодиёна халқимиз ҳаётига шу қадар сингиб кетганки, у билан боғлиқ дилрабо куй ва қўшиқлар, афсона ва ривоятлар, удум ва одатлар келиб чиққан. Шунинг учун ҳам наврўз фақатгина йилбоши байрами эмас, айти пайтда зукко ажодларимизнинг беқиёс тафаккур дурдоналарини ўз ичига қамраб олган маънавий қадрият ҳамдир. Қадим ажодларимизнинг вақт ҳисобини юргизиш билан алоқадор амаллари, самовий ёритқичлар ҳаракати ва табиат ҳодисаларини мутгасил кузатишга асосланган ҳаётий тажрибалари, деҳқончилик ва чорвачилик маданиятининг сарзамини вазифасини ўтаган эътиқодий қарашлар наврўз байрамининг юзага келишига асос бўлган.

Манбаларда қайд қилинишича, бизнинг ажодларимиз қуёш, ой ва юлдузларнинг даврий ҳаракатини жуда яхши билганлар. Энг қадимги даврларда йил даставвал икки қисмга, ёз ва қиш фаслларига бўлинган бўлиб, ана шу фаслларнинг ўрин алмашиш муддати муҳим ҳаётий аҳамият касб этган. Чунки қишнинг аёзли, изғиринли кунлари тугагач, наботот ва ҳайвонот олами уйғонадиган, дов-дарахтлар барг ёзиб, замин ям-яшил либос киядиган иссиқ кунлар бошланган. Шу боис, боболаримиз кўкламнинг ҳар бир аломатида эзгулик тимсолини кўрган. Табиатда рўй берган янгила-ниш ва тозариш жараёни инсон руҳий дунёсига ҳам покиза эпкин олиб киради. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, боболаримиз наврўздан бошланадиган ойни “улуғ ой” ёки “улуғ ўғлоқ ой” деб атаганлар. Бу эса йилбоши байрами қадим замонлардан бери кенг гантана қилиб келингани, наврўздан кейин бошланадиган янги меҳнат мавсуми кишиларга катта маънавий қувват бахш этганлигини кўрсатади.

Ажодларимиз учун заминни нурга чулғайдиган қуёш, ризқ-рўз манбаи бўлмиш тупроқ, поклик ва боқий ҳаёт тимсоли ҳисобланган сув ҳамда олов мўътабар саналган. Шунинг учун ҳам улар ўз уйлари-нинг эшигини қуёшга қаратиб очганлар. Эрта тонгда чиқаётган қуёшга, тунда эса тўлин ойга уч марта эгилиб, ўз эҳтиромларини ифода этишган. Шуниси қизиқки, Ўрта Осиёнинг айрим жойларида наврўз куни уй деворига доирасимон шаклларни чизиб қўйиш одати ХХ асрнинг бошларида ҳам сақланиб қолган экан. Шубҳасиз, бу доира-

лар қуёш тимсоли ҳисобланган ва наврӯз байрамида кун билан тун генглашишига ишора вазифасини ўтаган.

Қадимги афсоналарда ҳикоя қилинишича, наврӯз Жамшид подшо бўлиб, тахтга ўтирган кундир. У ўзига шоҳона тахт ясаттириб, ҳар хил қимматбаҳо тошлар билан жило берилган, неча турли дуржавоҳирлар қадалган қимматбаҳо тожини кийиб, тонг маҳали тахтга ўтирибди. Шу пайт қуёш чиқиб, офтобнинг заррин нурлари Жамшиднинг тожу тахтини ёритибди. Бутун теварак-атроф мунаввар бўлиб кетибди. Бу ғаройиб муъжизани кўрган улус ажабланиб, Жамшид тахтга ўтирган кунни “наврӯз”, яъни “янги кун” деб байрам қилишган экан (*Беруний*, 1968, 254-бет).

Х асрнинг улуг муаррихи Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахийнинг “Бухоро тарихи” номли асарида келтирилган бир далил наврӯз байрамининг ёши тўрт минг йилдан ортиқроқ эканлигини исботлайди. Наршахий бухороликларнинг кўҳна удумларидан бири хусусида ҳикоя қилар экан, шундай ёзади: “Сиевуш бу ерда (яъни Бухорода) ўзидан бир ёдгорлик қолдиришни истади. Шундай қилиб, у Бухоро ҳисорини бино қилди ва кўпроқ вақт ўша жойда турар эди. Кимлардир у билан Афросиёб ўртасида гап юргизди ва натижада Афросиёб уни ўлдирди ҳамда уни шу ҳисорда шарқий дарвозадан кираверишдаги “Дарвозаи ғўриён” деб аталувчи сомонфурушлар дарвозасининг ичкарасига дафн этдилар. Шу сабабли Бухоро оташпарастлари ўша жойни азиз тутадилар ва унга атаб ҳар йили наврӯз кунини қуёш чиқишидан олдин ўша жойда биттадан хўроз сўядилар. Бухоро аҳолисининг Сиевушнинг ўлдирилишига бағишлаб айтган марсиялари ҳам бор бўлиб, у барча вилоятларда машҳурдир. Куйчилар унга мослаб куй тузганлар ва кўшиқ қилиб айтадилар. Кўшиқчилар уни “оташпарастлар йиғиси” дейдилар. Бу гаплар бўлиб ўтганига ҳозир уч минг йилдан ортиқроқ вақт ўтди” (*Наршахий*, 1966, 28-бет).

Агар хассос муаррих “ҳозир” деганида ўзи яшаган Х асрни назарда тутганлигини, ўша замондаёқ наврӯзи олам “уч минг йилдан ортиқроқ” ёшга кириб қолганлигини эътиборга олсак, минг йиллар оша халқимиз маънавий дунёсини бойитишга хизмат қилиб келган бу фусункор шодиёна ўлкамизда тўрт-тўрт ярим минг йил давомида кенг нишонлангани маълум бўлади.

Наршахийнинг наврӯз тарихига доир юқоридаги қайдномаси ишончли эканлигини тасдиқлайдиган яна битта далил бор. “Девону луғотит турк”нинг муаллифи Маҳмуд Кошгарий “қаз” сўзига изоҳ бера-

ётиб, қуйидаги маълумотни беради: “Бутун Моворауннаҳрни туркийлар ўлкаларидан деб ҳисоблаганлар. У Янканддан бошланади. Унинг бир оти Дизруйиндир. У сариқлигига кўра, мис шаҳри демақдир. Бу Бухорога яқиндир. Бу ерда Афросиёбнинг қизи - Қазвиннинг эри Сиёвуш ўлдирилгандир. Маъжусий-оғашпарастлар ҳар йили бир кун бу ерга келиб, Сиёвуш ўлган жой атрофида йиғлайдилар. Моллар сўйиб, қурбонлик қиладилар. Сўйилган мол қонини унинг мозори тепасига тўкадилар. Уларнинг одатлари шундай”. Бу ўринда ҳам Сиёвуш дафн этилган жойда ҳар йили наврўз куни ўтказиладиган анъанавий маросим тўғрисида сўз бормоқда. Бизнингча, Маҳмуд Кошғарий ҳам “ҳар йили бир кун” деганда айнан йилбошини назарда тутган.

Наврўз байрами Сиёвуш билан алоқадорлигининг боиси шундаки, қадимги аждоқларимиз мифологиясида Сиёвуш ўлиб-тирилувчи табиат тимсоли деб қаралган. Йилбоши шодиёналари ҳам маълум маънода, кузда рамзий маънода “ўлган” табиатнинг кўкламги “тирилиши”ни нишонлаш тантанаси ҳисобланган.

Чинлик муаррихлардан бири Вэй-Цзе қадимги самарқандликларнинг наврўзи ҳақида шундай ёзган: “Олтинчи ойнинг биринчи куни уларда йилбоши ҳисобланади. Ўша куни подшоҳ ҳам, халқ ҳам ўзларининг янги либосларини киядилар, соч-соқолларини олдиришади. Улар шаҳарнинг кунчиқар тарафидаги бир дарахтзор ёнидаги майдонда тўпланишиб, байрам қиладилар. Етти кун мобайнида моҳир тирандозлар от чоптириб туриб, ўз камонларидан нишонни мўлжаллаб ўқ отиш баҳсида қатнашадилар. Еттинчи кун нишон ўрнида олтин танга қўйилади ва ушбу нишонни беҳато урган қирағай мерган бир кун шоҳлик қилиш ҳуқуқини қўлга киритади. Улар кўк тангрини мўътабар тутадилар ва унга ўз эҳтиромларини ифода этадилар. Айтишларича, илоҳий маъбуд еттинчи ойда ҳалок бўлган ва унинг суяклари йўқолганлиги боис, бу маъбуд культига топинувчи одамлар ҳар йили ўша ойнинг бошида қора кийим киядилар, далаларда ялангоёқ йиғлаб юриб, маъбуднинг ҳокини ахтарадилар. Еттинчи куни йилбоши байрамининг тантаналари ўз ниҳоясига етади” (*Толстов С.П.*, 1948. - С.204).

Абу Райҳон Берунийнинг “Қадимги авлодлардан қолган ёдгорликлар” номли асарида келтирилишича, “Жамшид подшо бўлгач, маъжусийлар динини янгилади ва бу иш қилинган кун, яъни наврўз, “янги кун” деб аталди, бу кун, гарчи у Жамшиддан олдин ҳам ҳурмат қилинган бўлса-да, ҳайитга айлантирилди” (*Беруний*, 1968, 254-бет).

Демак, наврӯз Ўрта Осиёда яшаган қадимги деҳқонларнинг баҳорий удумлари, кўкламни эъозлаш, сув, олов, тупроқ, қуёшга сифиниш билан боғлиқ маросим ва эътиқодлари асосида бундан уч ярим-тўрт минг йилча бурун пайдо бўлган умумхалқ байрамидир. Бу байрам ерни севишга, меҳнатни қадрлашга, кўклам мўъжизаларидан лаззатланишга, ҳаётнинг боқийлигига имон келтиришга ўргатади. Наврӯз эски йил тугаб, янгиси бошланадиган, деҳқон умид билан ерга барака уруғи қадайдиган, чўпон қўй-қўзиларини ям-яшил ўтлоққа ёядиган саодатли кундир. Бу кунда эзгулик тантана қилади. Бу кун - ҳаёт абадияти нуқтасидир.

Халқимиз орасида наврӯзни қачон нишонлашни аниқлаш билан алоқадор талайгина анъаналар мавжуд. Одатда бу айёмнинг бош даракчилари болалар ҳисобланади. Фольклоршунос О.Сафаровнинг ёзишича, шофирконлик болакайлар зағизғон уясига тухум қўйганини кўришса, бу хабарни катталарга етказиб, наврӯз дарагини беришга шошилганлар. Тошкент, Жиззах, Сирдарё атрофидаги қишлоқларда эса бойчечак чиқишига қараб туриб, наврӯз келганлигини аниқлаганлар.

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Айлангари қишлоғида яшовчи 1958 йилда туғилган Исмоил ака Нуриллаевнинг айтишича, қишлоқнинг қуйи тарафида жойлашган тоғнинг Бинивосеъ деган чўққисида бир белгили арча бор. Ҳар йили қуёш ўша белгили арчага келса, йилбоши қилинади. Қишлоқда буваларнинг бир белгили жойи бўлган, улар ҳутнинг охирида ўша жойда тўпланиб ўтириб қуёшнинг арча ортига ботишини кузатганлар.

Бойсун туманининг Назари қишлоғи кексалари ҳам йилбоши байрами тантана қилинадиган кунни қишлоқнинг қуйи тарафидаги тоғ устида ўсиб турган учта асрий арчага қараб белгилашган: анъанага кўра, қуёш ана шу уч арчанинг ўртадагисининг орқасига ботган куннинг эртасига наврӯз байрами нишонланган. Қуёш уч арчанинг биринчисидан ботиб, йилбошига белги бергандан кейин қишлоқнинг ёши улуғ кексалари уйма-уй айланиб юриб, ҳар бир уй эгаларига соғлик, қут-барака тилайдилар.

Наврӯздан кейинги уч кун ичида Назарида болалар, йигитлар **“шоғол ўйини”** деган бир ўйинни ўйнайдилар. Улар ниқоб киядилар, соқол-мўйлов қиладилар. Бўриникига ўхшаган кулоқ ясаб киядилар. Тўнларининг орқасини йиғиштириб, бураб дум қиладилар. Бу ўйиннинг номини **“Гургургак”** - **“Бўри келди”** деб ҳам айтайдилар. Ёш болалар ва 10-18 ёшгача бўлган болалар юқоридагича

қўринишга кириб, уйма-уй юрадилар. Ҳар бир уйга борганда қўшиқ айтадилар Уй эгаси чиққанида уни ҳалиги “дум”и билан урадилар. Уй эгалари чиққач, ўша хонадон уйининг олдида икки-уч минут ўйин-кулгу қиладилар. Уй эгаси, бекалар майда-чуйда чиқариб берадилар. Болалардан иккитаси халта кўтариб юради. Бекалар чиқариб берган нарсаларни ўша халталарга соладилар. Қишлоқни айланиб чиққач, тўпланган нарсалардан бирорта таом пишириб, биргалашиб ейдилар ва уй эгаларининг ҳақиға дуо қиладилар. Ортиб қолган нарсаларни фақирларга тарқатадилар. Бўри келди - файз келди дейдилар (*Муаллифнинг дала ёзувлари*. 2003 йил 26 октябрда Бойсун туманининг Назари қишлоғида яшовчи 1949 йилда туғилган Ризо ака Исаевдан ёзиб олинган).

Туркистон атрофидаги қишлоқларда бу байрам наврўзак деган қўшнинг учиб келишига қараб аниқланган бўлса, Тошкент вилоятининг Сижжак қишлоғида «наврўзгул» деган баҳорий чечакнинг қийғос очилиши йилбошидан дарак берган. Ҳазраткул бахши Худойберди ўғлининг ҳикоя қилишича, Қашқадарё воҳасида наврўзи оламнинг ташрифи муддати лайлакларнинг учиб келишига қараб белгиланар экан. Бу ерларга лайлаklar одатда 10-15 март оралиғида учиб келаркан. Шу боисдан ҳам шундан кейин ёққан қорни “**лайлак қор**” дейдилар.

Наврўз байрами ўз таркибига бойчечак, лола, қизил гул, қизгалдоқ билан алоқадор “гул сайиллари”, йилнинг охириги чоршанбасида ўтказилган “охир чоршанба” удуми, ариқ-зовурлар тозаланиб, янги боғлар барпо этиладиган “ҳашар” анъанаси, йилбоши арафасида қилинадиган “қозон тўлди” удуми, илк кўкламда далага биринчи марта қўш чиқариб, дон экиш одати - “шоҳ мойлар” маросими, етти хил дондан “наврўз гўжа” пишириш ҳамда етти хил кўкатдан кўк сомса тайёрлаш одати, арғимчоқ учиш, сумалак ва ҳалим тайёрлаш, варрак учириш, кўчқор, хўроз, туя уриштириш анъаналарини ҳам ўз ичига олган муҳташам миллий қадриягимиз саналади. Бу удум ва анъаналарнинг ҳар бири ўзига хос рамзий маъно касб этган бўлиб, замирида аждоқларимизнинг эзгу гушунчалари ётади. Масалан, Қашқадарё вилоятининг Деҳқонобод гуманида наврўз сайли куни маҳалла аҳли бир ерга жам бўлиб, идиш сифатида фойдаланиб келинаётган сув ва мойқовоқлардан бир нечтасини ерга уриб синдиришган. «*Кадди синдирди*» деб аталган бу удумнинг моҳияти келаётган янги йилда яхши ва эзгу ниятлар кўзда тутилишига қаратилган (*Мирзаев Н.*, 1991, 39-бет).

Наврӯз байрами тантаналари қадим-қадимдан кўпқари, қўчқор уриштириш, хўроз уриштириш, туя уриштириш, кураш каби халқ ўйинларисиз ўтмайди. Йилбоши билан боғлиқ бу анъананинг тарихи жуда олис замонларга бориб тақалар экан. Қадимги Чин муаррихлари қаламига мансуб “Тан сулоласининг тарихи” деб номланган манбанинг Фарғона тавсифига бағишланган фаслида қуйидагилар битилган: “ҳар йили янги йил байрамида шоҳлар ва қабила сардорлари икки гуруҳга бўлинадилар. Ҳар тарафдан бир баҳодир ўртага чиқади ва олишадилар. Иккала томон қийқирик ва шовқин-сурон билан ўз баҳодирини қўллаб-қувватлаб туради. Ботирлардан бирининг қўли баланд келгач, жангни тўхтатадилар ва шунга қараб келаётган йилнинг ҳосили мўл ёки камҳосил бўлиши башорат қилинади” (Толстов С.П., 1948. - С.282-283). Қадимги Ҳиндистонда ҳам ҳар йили баҳорда кўклам куёшининг ғалабасини шарафлаш мақсадида камондан ўқ отиш мусобоқалари ўтказилган экан. Наврӯз байрамида қўчқор, туя ва хўроз уриштириш баҳсининг ўтказилиши аслида қут-барака ва мўл ҳосил тилаш ғояси билан боғланади.

Хуллас, наврӯз байрами суғорма деҳқончилик маданиятини яратган қадимги аждодларимизнинг мифологик тасаввурларидан тортиб ҳозирги даврда ўз ижодий салоҳиятини эркин намоён этаётган юртдошларимизнинг бадий тафаккуригача бўлган улкан маънавий қадриятлар силсиласини ўзида яхлит ҳолда жамлаган ҳаётбахш шодиёнадир. Мамлакатимиз миллий истиқлолга эришганидан кейин кўплаб унутилаёзган қадриятларимиз қатори наврӯз байрами ва у билан боғлиқ фольклор асарлари, удум ва анъаналар ҳам қайта тикланди. Азалдан чинакам халқона тантана сифатида байрам қилиб келинган наврӯз ўзининг аслий қиёфасига қайтди. Зукко момоларимизу нуроний отахонлар хотирасида сақланиб қолган наврӯз қўшиқлари, айтим ва ўйинлар яна кенг кўламда ижро этила бошланди. Аждодларимиз тафаккурининг сарчашмасидан бош олган халқ наврӯзномаси бамисоли ўзанига қайтган дарёлар сингари мавжланиб-мавжланиб оқа бошлади. Зеро, наврӯз байрами ўз тарихий гараққиёти давомида ҳеч қачон бизнинг кунлардагидек қадр топиб, ғоятда кенг миқёсда нишонланмаган эди.

Миллий анъаналаримизни сақлаб қолиш ва халқимизнинг маънавий тикланишига замин яратиш йўлида фидойилик кўрсатаётган юртбошимизнинг сайъ-ҳаракатлари туфайли наврӯз байрамининг барча узвлари тикланиб, унинг қадимий анъаналари бугунги за-

мондошларимиз томонидан яратилган бадий қадриятлар билан уй-гунлашиб чинакам миллий байрамга айланди. Эндиликда бу байрам мамлакатимиздаги барча халқларни ўзаро бирлаштирадиган, меҳнатсеварлик ва яратувчилик, тинчлик ва ҳурфикрлилик, серҳосиллик ва қут-барака, меҳр-мурувват ва эл-юрт ободончилиги ғоясини ташувчи умумхалқ шодиёнаси сифатида ўлкамизда кенг нишонланади. Зеро, ўз аждодларининг маънавий қадриятларини қадрлаган халқнинг истиқболи ойдин бўлиши табиийдир.

СУМАЛАК ПИШИРИШ

Халқимизнинг кўҳна эътиқодларидан бири бўлмиш йилбошини сумалаксиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ота-боболаримиз наврўзга тайёргарликни ҳам сумалак пишириш учун майса ундиришдан бошлаганлар. Наврўз бамисоли тан бўлса, сумалак унинг жони, уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Аждодларимиз асрлар бўйи наврўз оқшоми катта-катта дошқозонларда сумалакларни қайнатиб, келаётган янги йил баракали, қутли ва серҳосил бўлишига умид боғлаганлар. Сумалак пишираётган онахонларимиз қадимий халқ қўшиқларини, байт-ғазалларни айтиб, байрам файзига файз қўшганлар.

Анъанага кўра, сумалак пишираётганда ҳамиша Биби Фотима ёдга олиниб, ундан мадад тилайдилар (**Жўраев М.**, 1990, в; **Жўраев М.**, 1992, г.). Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи Шарофат Мурод Олим қизининг хотирлашларича, илгарилари сумалак пишираётганда қозонга буғдой майсасидан сиқиб олинган шарбатни солиш пайтида момоларимиз:

*Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм!
Бувиларимизнинг оши ширин бўлсин,
Ризқу рўзимиз бутун бўлсин,
Уртимиз узун бўлсин,
Тўрт кўзимиз тугал ўтайлик,
Муродимизга етайлик! -*

деб агар кўнгилларидаги орзулари рўёбга чиқса, келгуси йил наврўзда яна элга сумалак қилиб беришни ният қилганлар.

Анъанага кўра сумалак пиширишдан аввал Биби Фотиманинг ҳақиқа дуою фотиҳа ўқилади, ўчоқ бошида “ис” чиқарилади, ис чироқлар эшиб, ёқилади, исиріқ тутатилади. Айтишларича, шундай қилинса, сумалак пиширувчиларга Биби Фотима бош-қош бўлиб турармиш. Айни тонг маҳали сумалак ковлаётган момолар-

нинг кўзлари илинганда Биби Фотима сумалакка беш панжасини урар, шунда бу баҳорий таом қиёмига етиб, мазали бўлиб пишар эмиш (Задыхина К.А., 1952. - С.394; Қиличев Т., 1988, 75-бет). Шунинг учун сумалак пиширилаётган пайтда момолар унинг руҳидан мадад сўрайдилар. Масалан, қозонга ёғ солаётганда:

*Бисмилоҳир раҳмонир роҳийм!
Худойим ўзи ёр бўлсин,
Биби Фотима мададкор бўлсин,
Қўлим енгил, юзим ёруғ бўлсин,
Йилбошимиз қутлуғ бўлсин,
Сумалагимиз тотлиғ бўлсин!* -

деб яхши ният билдирадилар.

Сумалак учун ундирилган буғдой майсасининг ширасини қозонга солаётганда ҳам аёллар қизил куйлак кийиб, бошларига қизил рўмол ўрайдилар, қулоқларига эса ял-ял ёниб турган қизгалдоқлардан тақиб оладилар. Шундан кейин тоғорадаги ширани қозонга сола туриб:

*Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм!
Муродимиз ҳосил бўлсин,
Сумалагимиз қизил бўлсин!* -

дейдилар. Қизил куйлак кийиб, қизил рўмол ўрашнинг ҳам муайян рамзий маъноси бор: шундай қилинса, сумалак қип-қизариб пишади деб умид қилганлар.

Нурота туманининг Қизилча қишлоғида яшовчи 53 яшар Ойтўти Мирзаевдан 1991 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, сумалак пишираётганда ўчоқ бошида мойли пахтадан ип йигириб чироқ ёқилади. Ёғли нон қилинади ва ўчоқдан уч марта айлантриб олингандан кейин бўлиб ейилади. Бу таом Биби Фотиманинг оши бўлганлиги учун сумалак кўзғатиладиган уч капкирни ҳамма навбати билан ушлаши керак дейдилар.

Қашқадарёда олиб борилган фольклор - этнографик кузатишлар эса сумалак пишириш анъанаси ўзбек маросим фольклорида шамол пири сифатида тасаввур қилинувчи *Мирҳайдар* култи билан ҳам алоқалантририлишини кўрсатди. Хусусан, Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Миришкор қишлоғида яшовчи Тўхта Хосиятовдан 1972 йилда қуйидаги қўшиқ ёзиб олинган:

*Сумалагим пишади,
Қозонга ёпишади,*

*Сумалакнинг эгаси
Пишак бун тирмашади.
Сумалак бажўши,
Қайна, қайна, жўш!
Косаи Мирҳайдар,
Ширинак бажўш!*

(«ЗЎФА». Инв.№1652-11, 35 - бет).

Кейинги тўртликда номи зикр этилган Мирҳайдар Ўрта Осиё халқлари орасида шамол эгаси сифатида тасаввур қилинадиган мифологик образдир («Древние обряды...» 1986. - С.201; Саримсоқов Б., 1986, 136 - бет).

Бизнинг фикримизча, бу мифологик образнинг қадимий илдизлари «Авесто»га бориб тақалади ва аждоларимиз томонидан шамол эгаси сифатида эъгироф этилган **Vata//Vayu** ҳақидаги кўҳна инончлар ўзбек халқ маросим фольклоридаги шамол пири - Ҳайдар образининг келиб чиқиши учун асос бўлган (Бу ҳақда қаранг: **Жўраев М.**, 1997, в.).

Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Қорлуқ қишлоғида яшовчи 64 яшар Шарофат Кўзиевадан 1972 йилда С.Ғойибов ёзиб олган маълумотга кўра, сумалак пишираётганда:

*Сумалак пўпишалла,
Тегларига ёпишалла,
Эгалари тортишалла, -*

дейлади («ЗЎФА». Инв.№1656).

Шу вилоятнинг Қарши туманидаги Қорақутчи қишлоғида яшовчи 62 яшар Ўғил момо Тошеванинг айтишича, сумалак ковлаётганда:

*Сумалак пўпишади,
Қозонга ёпишади,
Сумалакни кўрганлар чопишади, -*

деб хиргойи қилинган. Қарши туманининг Талликўрғон қишлоғилик 74 яшар Муқим момо Бердиева эса сумалак пишириш чоғида:

*Сумалак пўпишади,
Тагига ёпишади,
Сумалакнинг эгаси,
Қурвақадай тиртишади, -*

деб қўшиқ айтилса сумалак тагига олмасдан қизариб пишади деб ҳикоя қилган («ЗЎФА». Инв.№1656).

Сумалак пишириш удуми ҳосилдорлик култи ва ўлиб - тирилувчи табиат ҳақидаги мифологик тасаввурлар асосида пайдо бўлган-

лиги учун сумалак қўшиқлари матнида ҳам Мирҳайдар тўғрисидаги инончлар ўз ифодасини топган.

Халқимиз анъанасига кўра, кўклам кунлари кўпчилик бўлиб гайёрланадиган бу ғаройиб таомни илк даъфа жимжилоқ билан татиб кўрилса, йил баракали келади, дейдилар. Шу боис, наврўз кунлари дастурхонга сумалак тортилганда кўклам таомини биринчи бор татиб кўраётган пиру бадавлат отахонларимиз-у табаррук онахонларимиз: *“Янгилик, янгилик, илоҳим ҳеч кўрмайлик ёмонлик, ниятимиз омонлик-сомонлик. Илоҳим янаги-ой, янаги йилларга, бошимиз эсон, бағримиз бутун бўлиб, ўйнаб-кулиб етишайлик!”* дейишиб, жимжилоқлари билан сумалакни татиб кўрадилар.

Қашқадарёлик халқ бахшиси Ҳазратқул Худойберди ўғлининг айтишича, кўнғирот уруғига мансуб ўзбеклар удумига кўра, ҳар йили кўкламда 4-5 кг буғдойни ундириб, уни туйиб, шарбати олинади. Бир қозонда ўша шарбатни ун билан аралаштириб, бир кеча-кундуз қайнатадилар ва сумалак пиширадилар. Бу таом кўнғирот уруғи аҳли лаҳжасида *“Биби Фотиманинг оши”* деб аталаркан («ЗЎФА». Инв№1753. 1981 йилда Қашқадарё вилоятининг Қамаш туманидаги Эски Қамай қишлоғида яшовчи 1920 йилда туғилган *Ҳазратқул бахши Худойбердиев* ёзиб олган).

Маълумки, сумалакка туз солинмайди, ҳатто ўзбек халқ топишмоқларидан бирида ҳам (*“тузсиз пишган ошни кўрдим”*) шунга ишора бор. Сумалакнинг кўёш чиқар палласи сузилиши аслида аждоқларимизнинг кўёш култи билан боғлиқ қадимги удумларига алоқадор.

Баҳор байрамининг шоҳ таомини тайёрлаш анъанасининг тарихи олис даврларга бориб тақалади. Ҳатто милоднинг I - II асрларида яшаб ўтган юнон олими Плутарх қадимги одамларнинг баҳорий удумлари тўғрисида ёзаркан, улар илк кўкламда буғдойдан махсус таом пиширганликларини алоҳида қайд қилиб ўтган (*Бунҷадов Т.*, 1989, 123-бет).

Ўрта Осиё ҳудудида истиқомат қилган аждоқларимиз ҳам бундан минг йиллар аввал ҳам кўкламни сумалак пишириш билан кутиб олганликларини XI асрнинг буюк тилшуноси Маҳмуд Кошғарий ҳам таъкидлаган эди. У ўзининг “Девону луғотит турк” яъни “Туркий сўзлар девони” асарининг 3-жилд, 253-саҳифасида *“сума* - ивигилган буғдой номи, уни қуришиб туйилади, сўнгра ундан угра ош ва нон қилинади. Шарбат учун қилинган, ундирилган арпа учун ҳам шу сўз қўлланилади,” - деб ёзган.

Демак, “сумалак” атамаси “шарбат учун қилинган, ундирилган арпа” ёки эрта кўкламда шарбатидан махсус таом тайёрлаш учун кўкартирилган буғдой маъносини англатувчи қадимги туркий сўз бўлиши “сума” дан келиб чиққан. Сумалак пишириш удуми эса Ўрта Осиёда яшаган қадимги аждодларимиз орасида кенг расм бўлган.

Шимолий Ҳиндистонда истиқомат қилган қадимги аҳолининг лаҳжаси - санскрит тилида буғдой маъносини англатувчи “сумани” сўзи бўлган экан. Тилимизда дони олинган буғдой пояси “сомон” дейилиши ҳам бежизга ўхшамайди. Манбаларда қайд қилинишича, қадимги аждодларимиз эрта кўкламда келаётган йилнинг баракали бўлишини ният қилиб, муқаддас ўсимликлардан бирини туйиб, ширасини олганлар ва маросим амалларини бажариш чоғида уни тановул қилганлар. Ана шундай шарбатни тайёрлаш учун махсус идишларда туйиладиган ўсимлик қадимги ҳинд тилида “сома”, “Авесто” битикларида эса, “хаома” деб аталган экан. Бу ҳар иккала сўзнинг ўзаги аслида битта бўлиб, “сиқиб суви олинадиган нарса” маъносини билдирар экан (Бойс М., 1987. - С.12).

Бинобарин, тилимиздаги “сиқмоқ” (бирор нарсани эзиб, суви-ни чиқармоқ маъносида) сўзи ҳам ана шу ўзакка боғланса ажаб эмас, Қизиги шундаки, “Авесто” асотирларида тасвирланган афсонавий улкан уммон - Ворукаша денгизининг ўртасида ўсадиган ҳаёт дарахтининг номи ҳам “Хома”// “Сома” деб талқин қилинади.

Ўйлашимизча, сумалак пишириш анъанаси қадим замонларда яшаган боболаримизнинг ҳаёт дарахти, табиатнинг баҳор фаслидаги рамзий уйғониши ҳамда ҳосилдорлик култи тўғрисидаги энг кўҳна эътиқодий ишончлари асосида келиб чиққан. Аждодларимиз сумалак пишириш воситасида эзгулик, яхшилик ва меҳр-муруватни улуғлаганлар, табиатдан сиҳат-саломатлик ва мўл ҳосил тилаганлар.

Этнограф Г.П.Снесаревнинг фикрича, сумалак пишириш анъанасининг тарихий асослари ўсимликларнинг кузда рамзий маънода ўлиши ва кўкламда яна қайта “тирилиши” ҳақидаги мифологик эътиқодларга ишониш удумига боғланади (Снесарев Г.П., 1969. - С.211-214). Ҳақиқатан ҳам сумалакнинг эрта кўкламда, ғалла экинларини экиш мавсуми бошланишидан аввал, бутун борлиқ қиш уйқусидан уйғонадиган, табиатда яшариш, янгилиниш рўй берадиган ажиб бир фаслда пиширилиши ҳам бу анъананинг замирида ўлиб - тирилувчи табиат тўғрисидаги мифологик тасаввурлар мавжудлигидан далолат беради.

Халқимизнинг сумалак пишириш билан боғлиқ қизиқарли удумлари бор. Ҳатто сумалак учун ундирилган буғдой майсасини муқаддас деб билиш расмининг ҳам излари сақланиб қолган. Сумалак пишираётганда фарзанд кутаётган иккиқат жувонларга, шунингдек, бефарзанд аёлларга буғдой майсаси берилган. Бу билан келаётган йилда фарзандли бўлишларига тилак билдирилган. Суннат қилинмаган болалар тезроқ улғайиб вояга етишларига умид боғлаб, уларнинг чопонларининг этақларига буғдой майсасини қистириб қўйганлар. Сумалак тагига олмасин учун қозонга солинадиган тош ва ёнғоқларнинг сонини белгилашда ҳам ўзига хос қадимий анъаналарга амал қилинган. Момоларимиз сумалак қайнаётган қозонга етгита тош ташлайдилар. Чунки “*emti*” дунё халқларининг энг сеvimли магик сонидир (Қаранг: **Жўраев М., Холмухамедов К., 1989**).

Халқимиз орасида сумалак пишириш билан алоқадор ғоят қизиқарли анъана ва удумлар, эътиқод ва инончлар бўлган. Афсуски, шўролар давридаги мафкуравий тутқунлик оқибатида боболаримиз томонидан яратилган муҳташам қадриятларимизнинг маълум бир қисми унутилиб кетди. Мамлакатимиз истиқлолга эришганидан кейин юртимизда маънавий тикланиш жараёни авж олиб кетди. Аждодларимизнинг бадий - эстетик салоҳияти маҳсули бўлган кўплаб маънавий қадриятлар тизими тикланиб бугунги кунда халқимизнинг бебаҳо тафаккур дурдоналари сирасидан ўрин олди. Хусусан, деҳқончилик маданияти юксак даражада тараққий этган ўлкамизда шаклланган энг саодатли байрамлардан бири - наврўзи оламнинг ҳам жуда кўп узвлари қайта тикланди. Биз ҳам ўлкамизнинг турли жойларида фольклор-этнографик экспедицияларида бўлганимизда кексалар хотирасида сақланган айрим удум ва тасаввурларни, сумалак пиширишда амал қилинадиган анъана ва одатларга доир маълумотларни тўплашга ҳаракат қилган эдик. Куйида халқимизнинг сумалак билан боғлиқ эътиқодий қараш ва инончлардан айримларини эътиборингизга ҳавола қилмоқчимиз:

Қишдан эсон-омон чиқиб олган одамлар бир-икки косадан буғдой йиғиб, кўпчилик бўлиб ундириб, бир дошқозонда сумалак пишириб ейишса, бир-бирларига яқин қариндошдек бўлиб қолишар экан. Сумалак пишириш учун буғдой ундирилаётган уйга бегона кишиларни киритмаганлар. Таҳорат қилиб покланган, кўнгли тоза одам (кўпинча, момолар) буғдой ундирилаётган хонага “Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм!” - деб киради ва майсага сув сепади.

Кўкартирилган буғдой майсасини одамлар кўзига суртишади, “янгилик, янгилик” деб тавоф қилишади. Бу билан наврўздан бошланадиган янги йилда ҳосил мўл, юрти тинч-омон бўлсин, деб ният қилинади.

Бефарзанд аёллар, боласи турмайдиган хотинлар, оила аъзоларидан бири олис сафарда бўлган оналар, бирорта яқин қариндоши оғир касал бўлиб ётган аёллар сумалак майсасини чаккаларига тақиб, мушкуллари осон бўлишига умид қиладилар. Сумалак пишириладиган қозоннинг қулоғига ҳам майсадан “соқол”, осиб қўйганлар.

Сумалак пишадиган кунни ҳамма янги кийим кияди, янги либос кийишга имкони бўлмаган киши ҳеч бўлмаса бирорта оҳорли мато бўлаги билан бармоғини боғлаб қўйса савоб бўлади дейдилар. Сумалак қилаётган момолар ундириш учун ўстирилган буғдой майсасининг ширасини қизил рўмолдан сузиб олганлар ва ўзлари ҳам қизил кўйлак кийиб, шу рангдаги рўмолни ўраганлар. Шу удумга рия қилинса, сумалак ҳам қиёмига етиб, қизариб пишар экан.

Сумалак майсасининг суви кўни-кўшниларга, қариндошларга улашилади. Бу сувдан солинган қозонда пишган таом баракали бўлади деб ўйлайдилар. Сумалакка солинадиган унни пиру бадавлат онахонлар элайдилар. Икки момо ун элаб бўлгач, супра устига дока ёпиб қўйиб, ташқарига чиқиб кетадилар. Хона эшиги қия очиқ қолдирилади. Афсоналарга кўра сумалак Биби Фотиманинг оши деб тасаввур қилинганлиги учун у баҳорий таомга атаб эланган ун қўйилган хонага кириб, супрага назар ташласа ҳамманинг муроди ҳосил бўлади деб нақл қиладилар.

Сумалакнинг шарбатини солишдан аввал дошқозонга ёг солиб қизитилади ва тузсиз сувга қорилган хамирдан бўғирсоқ пишириб, “ис” чиқарадилар. Дошқозон тагига ўтин қалаётган аёл кўнглида нимаики нияти бўлса, сумалак олдида айтса, орзуси амалга ошармиш. Нопок кишилар сумалак қайнаётган қозон атрофига яқинлаштирилмайди. Мободо таҳорат олмаган ёки нияти бузуқ одам қозонга назар ташласа, сумалак тошиб кетар эмиш.

Фарзандталаб аёллар сумалак пишаётган қозон атрофини уч марта айланиб, ниятларини айтсалар, муродлари ҳосил бўлади дейдилар. Эгизак фарзанд ўстираётган онахонлар ҳар йили эл-юртга сумалак сайли қилиб берсалар, болалари эсон-омон улғаяр экан.

Тонгга яқин сумалак ковлаётган аёлларнинг кўзини уйқу элитганда, осмону фалақдан учиб келган малойикалар қозонга туз ташлаб кетишаркан. Пинакка кетган момолар буни билмай қолишармиш.

Сумалакка туз солинмаслигининг сабаби ҳам ана шунда.

Сумалак пишираётганда ҳамма хурсандчилик қилиши, ҳеч бўлмаса кўнглини ғуборлардан холи қилиши, ҳеч ким бир-бирининг дилини оғритмаслиги керак дейдилар. Сумалак пишаётган қозонга каттароқ мунчоқ, ёнғоқ ёки тош солинади. Сумалак сузилаётганда кимнинг идишига мунчоқ тушса, биринчи фарзанди қиз бўлар экан, деб ирим қиладилар. Мободо тош тушса, турмуши тошдек мустаҳкам, ёнғоқ тушса бамисоли ёнғокдек сермағиз, яъни серфарзанд бўлади деб суюнадилар.

Сумалак пишаётганда беҳосдан ёмғир ёғиб қолса, бирорта аёлнинг тўнғич боласи қозон атрофини уч марта айланиб:

*Қозоннинг қирғичиман,
Онамнинг тўнғичиман,
Булутларни дўндараман (яъни, қайтараман),
Сумалакни сундираман, —*

деса ёғингарчилик тўхтайди дейдилар.

Сумалакни оила аъзолари баҳамжиҳат бўлиб тановул қилишган. Агар у оз бўлса, ҳар ким жимжилоғи билан бир мартадан ялаб кўрган. Шу боис, халқ орасида “Сумалак - бир яламак” деган нақл ҳам бор.

Сумалак тарқатилгандан кейин яхши ният қилган аёллардан бири дошқозонни ювади-да, қозон ичидан чиққан сувни бирорта мевали дарахтнинг тагига тўкади.

Сумалак пишириш удуми табиатнинг ўлиб-тирилиши, яъни кузда рамзий маънода “уйқуга” кетган ўсимликлар оламининг эрта кўкламда яна қайта жоланиши ҳақидаги қадимий халқ қарашлари асосида келиб чиққан чинакам халқона анъаналаримиздан биридир.

АШШАДАРОЗИ

Қарийиб тўрт минг йилдан буён наврўзи олам билан бўйдош қадимий анъаналардан бири сумалак пишириш билан алоқадор “Ашшадарози” маросимидир. Амударё соҳилларига хос бу қадимий маросим ва у билан боғлиқ ўйин Хоразм халқ театри анъаналарини ўрганган санъатшунос Т.Қиличев томонидан аниқланган. Олим 1974 йилнинг 10 ноябрида Тўрткўл туманидаги “Қирққизобод” жамоа хўжалигида яшовчи 70 яшар Биби момо Қозиевадан сумалак пишириш пайтида ўйналадиган “Ашшадарози” номли халқ ўйинининг этнографик тавсифи ва қўшиқларини ёзиб олган.

Маълум бўлишича, “Ашшадарози” маросими (Бу ўйиннинг этнофольклористик тавсифи Т.Қиличевнинг “Хоразм халқ театри” (Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 70-75-бетлар) кигобидаги маълумотлар асосида баён қилинди) сумалак пиширилаётганда ташкил этилган. Бунинг учун икки ярим - уч метрлар чамаси узунликдаги таёқнинг учидан ярим метрлар пастрогидан кундаланг қилиб кичикроқ бир таёқча боғланган. Тепа қисмида қўл шакли ҳосил қилинган ана шу таёққа узун бўйли бир аёлнинг куйлагини кийгизишган ва унинг учига бир рўмолни ҳам танғиб одам бошига ўхшатиб қўйганлар. Узун бўйли ёғоч қўғирчоқнинг бошига хоразмча дузий дўппи кийгизиб, устидан оқ ипак рўмол гашлаганлар. Узун куйлакли бу қўғирчоқ “Ашшадарози” деб аталган. Аёллардан бири қўғирчоққа кийгизилган узун куйлакнинг ичига кириб олади-да, Ашшадарозини кўтариб, сумалак пиширилаётган жойга олиб боради.

Одатда сўзга чечан, халқ қўшиқларини маҳорат билан ижро эта оладиган аёлга Ашшадарози роли топширилади. У узун куйлакли сарвқомат қўғирчоқ - келинчакни кўтарганча даврага кириб борар экан, сумалак сайлига йиғилган аёллардан бири эркакча кийиниб ўртага чиқади-да, шундай қўшиқ бошлайди:

*Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Ўн бармоғини ўйнатиб,
Боққан онанга бир салом!*

Шунда Ашшадарози аввал сумалак сайлига бош - қош бўлиб турган табаррук момоларга, катхудо - кайвониларга, сўнгра барча давра аҳлига таъзим қилиб, салом солади. Қиз-жувонлар унинг тавозе билан эгилиб салом беришини зўр хурсандчилик билан олқишлайдилар. Эркакча кийинган хотин билан Ашшадарози ролини бажараётган аёл ўртасидаги айтишув эса қўйидагича давом эттирилади:

*— Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Бошингни гўрсат манга,
Рўмоллар олай санга,
Ман гетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.*

*-Бошимни гўрсатмиман,
Рўмоллар олмиманам,
Маломатга қолмиманам,
Гетсанг бошим садоғаси*

(Қиличев Т., 1988, 70-74-бетлар).

Этнографик кузатишлар шуни кўрсатдики, «Ашшадарози» Хоразм воҳасида, шунингдек, Амударёнинг ўрта қисми соҳилларига яқин қишлоқларда анъанавий тарзда ижро этиб келинган ритуал ўйинлардан бири экан. Бу ўйин сумалак сайлининг анъанавий удумларидан бири ҳисобланган. Халқимиз орасида «Ашшадарози» ўйини ташкил қилинмаса, сумалак қиёмига етиб пишмайди, Биби Фоти-ма сумалакка бош-қош бўлмайди» деган инончнинг мавжудлиги (Қиличев Т., 1988, 75-бет) ҳам бу ўйин ҳосилдорлик култи ва кут-барака билан боғлиқ рамзий маънога эгаллигини кўрсатади.

«Ашшадарози» маросимида ўйналган бу ўйин ҳақидаги этнофольклористик маълумотларни ёзиб олган Т.Қиличев унинг тарихий илдизлари хусусида шундай хулосага келган: «Ашшадарози» ўйини куёш тангрисига, оловга сиғиниш одатларини ҳам ўзида мужассамлаштирган. Чунки ўйин илгаридан кечаси гулхан атрофида ташкил қилинган. Эрта билан кун чиқишини сайил қатнашчилари ўйинкулги билан кутиб олганлар» (Қиличев Т., 1988, 80-бет).

Бу маросим ва ўйиннинг келиб чиқишида деҳқончилик маданиятининг шаклланиши, мул ҳосил гарови ҳисобланган ҳаётбахш нур манбаи – куёшни шарафлаш ва оловни муътабарлаштириш анъанаси билан боғлиқ халқ қарашлари муҳим роль ўйнаган, албатта. Аммо бизнинг фикримизча, «Ашшадарози» – моддий ва маънавий оламнинг тартиботини сақлаб турувчи эзгу илоҳа Аша ва олов шарафига ўтказилган қадимий баҳор байрами, яъни йилбоши шодиёналари тизимидаги рамзий ўйинлардан бири бўлиб, серҳосиллик ва кут-барака тилаш ғоясини ўзида мужассамлаштирган удумдир. Фикримизни исботлаш учун қуйидаги далилларни келтирамиз:

Биринчидан, анъанага кўра, «Ашшадарози» ҳар йили кўкламда, сумалак пишираётган аёллар даврасида ташкил этилган. Бу ўйиннинг ташкил қилиниши қадимдан рамзий маънога эга бўлиб, сумалак қиёмига етиб пишиши учун бу ўйинни кўпчилик бўлиб ижро этишган. Бу эса «Ашшадарози» ўйини тарихий-генетик жиҳатдан ритуал аҳамият касб этганлиги ҳамда йилбоши тантаналари тизимидаги бу анъанавий маросим ўйини ҳосилдорлик култига алоқадор мифологик тасаввурлар асосида юзага келганлигини кўрсатади.

Иккинчидан, наврўз удумлари тизимига мансуб бу ўйиннинг номини билдирувчи **Ашшадарози** атамасининг этимологик асоси ҳам «Авесто»нинг «Орд яшт» алқовида шарафланган эзгу илоҳанинг номи, яъни **Аша** лексемасига алоқадордир.

Гилшунос Ф.Абдуллаев Хоразм шевалари лексикасида **ашшадараз** сўзи мавжуд бўлиб, Урганч, Хива ва Хонқада бу сўз *қўғирчоқ ўйини* ва *ҳаддан ташқари новча* маъноларида қўлланилишини қайд қилган (Абдуллаев Ф., 1961, 24-бет). Т.Қиличев эса «ҳозирги Хоразмнинг жанубий туманларида яшовчи ўзбеклар шеvasида **ашшадарози** сўзи *ўта узун бўйли, беўхшов узун бўйли* маъносида қўлланади» деб ёзади (Қиличев Т., 1988, 77-бет).

Ашшадарози сўзи Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жигачи қишлоғида ҳам қайд қилинган бўлиб, 1932 йилда туғилган Шарофат Мурод Олим қизининг айтишича, *қўғирчоқ* маъносини билдиради. Гарчи бу қишлоқда сумалак билан алоқадор бу қадимий ўйин ҳақидаги маълумотлар сақланиб қолмаган бўлса-да, шева лексикасида **ашшадарози** сўзи мавжудлигининг ўзи ҳам йилбоши байрамининг удумлари тизимига мансуб бу рамзий ўйиннинг тарқалиш ареали бирмунча кенгроқ бўлган деб хулоса чиқаришга асос беради.

Бизнинг фикримизча, аслида икки лисоний узвдан ташкил топган **Ашшадарози** атамасининг биринчи қисми, яъни **ашша** сўзи «Авесто»даги эзгу илоҳа **Аша** (ёки **Аши**)нинг айнан ўзи бўлиб, **дароз** эса *новча, узун бўйли, сарвқомат* маъноларини англатади. Шунга кўра, **Ашшадарози** атамаси *сарвқомат илоҳа Аша* деган маънони билдиради деб ҳисоблаймиз.

Маълумки, «Авесто»да эзгу сўз, эзгу ўй ва эзгу амал улуғланган бўлиб, дунёда ҳақгўйлик ва собит эътиқод билан яшаган кишилар ҳақ марҳаматига сазовор бўлади деб қаралган. Зардўштийлик мифологияси талқинига кўра, рўйи заминдаги ҳаётнинг боқийлиги ва кишилар турмушининг фаровонлигини таъминлаб турувчи эзгу кучлар мавжуд. Улар одамларни ҳар хил хасталиклардан халос қилади, ёвуз кучлар хуружидан сақлайди ва эзгу мақсад билан ният қилганларни муродига етказди деб тасаввур қилинган. Хусусан, «Авесто»да ер юзидаги абадий ҳаётнинг тартиботини бошқариб турувчи **Аша** (баъзи манбаларда **Аши** тарзида ҳам ёзилган бўлса-да, биз таниқли авестошунос М.Бойснинг фикрини қувватлаб, бу илоҳанинг номини **Аша** кўринишида ёзиш тарафдоримиз) одамларга тансиҳатлик, узоқ умр, фаровонлик ва қут-барака бахш этувчи эзгу илоҳа сифатида тасвирланган.

Аша тўғрисидаги қадимий тасаввурларнинг юзага келиш тарихи, ўзига хос мифологик табиати ва зардўштийликдаги талқинлари хусусида тўла маълумот берувчи илмий тадқиқотлар яратилган бўлмасида, «Авесто»нинг турли қисмларида бу эзгу илоҳа билан боғлиқ халқ қарашларини акс эттирувчи кўплаб мифологемалар мавжудлиги, шунингдек, «Орд яшт» деб аталган ўн еттинчи яшт эзгу тақдир ва бахт тимсоли *Аша*га бағишланган алқовлардан иборатлигининг ўзи омад, барака ва эзгу ниятни ўзида мужассамлаштирган бу афсонавий образ «Авесто» мифологиясида муҳим ўрин тутганлигини кўрсатади.

М.Бойснинг қайд қилишича, зардўштийларнинг қадим ажодлари куёш ҳаракати, табиат ўзгаришлари ва йил фасллариининг муттасил ўрин алмашиб туриши, хуллас, оламдаги ҳаётни ўз измига солиб турувчи бир муқаддас куч бор деб ўйлаганлар. Бу илоҳий қудратнинг мифологик тимсоли «Авесто»да *Аша* сўзи билан ифодаланган. Аждодларимиз адолат, садоқат, ҳаққўйлик, жасорат каби хусусиятлар ҳам инсон вужудига *Аша* томонидан сингдирилишига ишонганлар ва бу эзгу илоҳа ҳақиқа қурбонлик маросимлари ўтказиб, уни шарафловчи алқов матнларини ижро этганлар (**Бойс М.**, 1987. – С.15).

«Авесто»да *аша* тушунчаси *ҳақиқат*, *эзгулик*, *ҳалоллик* маъноларини ташийди ва риёкорлик, ёлғон, фисқу фасод каби инсон табиятини бузадиган хусусиятларга қарама-қарши қўйилади. *Аша* сўзининг маъноси хусусида ҳам қизиқарли фикрлар билдирилган. М.Бойснинг ёзишича, «*аша* сўзини айнан таржима қилиш қийин, чунки бу сўз матнда ифодаланган мазмундан келиб чиқиб, турлича изоҳланади. Масалан, моддий олам ҳақида сўз юритилганда *тартиб*, *ахлоқий масалаларга доир матнларда қўлланилганда эса ҳақиқат, адолат, солиҳ* маъноларини англатади» (**Бойс М.**, 1987. – С.15).

«Жаҳон халқлари мифлари» қомусидаги «Аши» мақоласининг муаллифи Л.Лелековнинг фикрича, бу мифологик персонаж омад ва тўкин-сочинлик тимсолидир (**Лелеков Л.**, 1992. - С.145).

И.М.Стеблин-Каменский ўзи рус тилига таржима қилган «Орд яшт» алқовидаги айрим тушунчаларга изоҳ берар экан, XVII- яшт эзгу бахт - саодат илоҳаси *Аша*га бағишланганлигини, бу сўз лисоний-этимологик жиҳатдан олов култи билан боғлиқ *Ар-Ти* лексемасига алоқадорлигини қайд қилган («*Авеста*». 1990. - С.160).

«Орд яшт» алқовида Ашанинг сарвқомат гўзал аёл, куч-қудрат соҳибаси сифатидаги тимсолий қиёфаси тасвирланган бўлиб, одамларга жисмоний қувват, қут-барака, саломатлик бахш этувчи бу эзгу илоҳа шундай эъюзланади:

Эзгулик келтиргувчи,
Тансиҳатлик бергувчи,
Куч-қуввати беқиёс,
Шарафноку кўркабой,
Буюк мулкдоримизга-
Эзгу Ашига топинч

(«Авесто. Орд яшт», 70-бет).

«Авесто» мифологияси талқинича, Аша эзгулик кучларининг соҳиби Ахура Мазда билан Спента-Армаитининг қизи, Сраоша, Рашну, Митраларнинг синглисидир. Кўнглида бирор орзуси бор киши сут қўшилган муқаддас неъмат - хаома тайёрлаган ва қўлида барсман новдаларини тутганча эзгу ўй, эзгу сўзу эзгу амал билан баралла овоз ила қут сўраб Ашани алқаган. Кимда-ким шарафнок Ашанинг номини эзгу мақсад билан тилга олса, ширин сўз ва пок дил билан эъозласа ҳақиқат соҳибаси унга эш бўлиши муқаррар деб қаралган.

Ёруғлик ва ҳақиқат тимсоли Ахура Мазда томонидан яратилган нажотбахш Аша жамоли ойга менгзаш адлқомат қиз сувратида тасаввур қилинган. Эзгулик ва ҳақиқатни ўзида мужассамлаштирган Аша билан боғлиқ мифологик қарашлар наврўз байрамининг келиб чиқиши билан ҳам бевосита алоқадордир.

Маълумки, «Авесто» мифологияси талқинига кўра, Ахура Мазда муқаддас руҳ (Спента-Маинйу) кўмагида олтита илоҳ - **Воху Мана** (эзгу ният), **Аша Вахишга** (Ашаҳ ҳақиқат), **Спента Армаити** (комиллик), **Хшатра - Ваирйа** (олам шаҳриёри), **Хаурватат** (мукаммаллик) ва **Амэрэтат** (барҳаётлик)ни яратган. Кейинчалик Ахура Мазданинг ўзини ҳам шу сирага қўшиб, муқаддас илоҳлар сони еттитага етказилган ва «*барҳаёт азизлар*» деб атала бошланган. Ана шу етти илоҳий ҳилқатлар сонига монанд ҳолда етти хил нарса ҳам яратилган, бўлиб, М.Бойснинг ёзишича, «Авесто» мифологиясида Хшатра Ваирйа, олам шаҳриёри заминни ҳимоя қилиб турган осмон - ҳавонинг эгаси деб эътироф этилган. Куйида жойлашган ер эса Спента - Армаити, комил ақл эгасига таааллуқли. Сув - мукаммаллик тимсоли Хаурватат яратган ҳаётий неъмат бўлса, наботот оламига барҳаёт Амэрэтат жон бахш этган. Зардуштийликда хайрли фаолият ва эзгулик рамзи деб қаралган сигирнинг ҳомийси эса Воху Манадир. Оламдаги ҳаётни тартибга солиб турувчи олий ҳақиқат - Аша-Вахиштанинг шарофати ва ҳомийлигида гуркираб ёнаётган оловнинг тимсоли саналган қуёш йил фаслларининг алмашилиб туришини таъминласа, беназир ақл-идрок соҳи-

би бўлган инсон эса Ахура Маздага тааллуқли деб тасаввур қилинган» (Бойс М., 1987. – С.32).

Зардуштийлик анъаналарининг изчил ривожидавомида етти «барҳаёт азизлар» ва уларнинг мифологик табиатини ўзида тимсоллаштирилган етти нарса – ҳаво, тупроқ, сув, ўсимлик, сигир, одам ва олов шарафига еттита маросим ҳамда байрамларни ўтказиш удуми ҳам келиб чиққан. Ана шундай байрамлардан иккитаси бахт-саодат, эзгулик, самовий тартибот ва ҳақиқат рамзи сифатида улуғланган илоҳа Аша номи билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан бўлиб, бу қадимий удумларнинг асрлар давомида муайян ўзгаришларга учраган кўринишлари халқимизнинг йилбоши – наврўз билан алоқадор анъанавий маросимлари тизимида сақланиб қолган.

«Авесто» мифологиясида муқаддас ва эзгу илоҳа Аша олов култи билан бевосита боғлиқ ҳолда талқин қилинганлигини юқорида айтиб ўтган эдик. Оламдаги ҳаётнинг боқийлигини таъминлаб турувчи қудратли куч манбаи деб қаралган олов ва унинг ҳомийси, қут-барака манбаи Ашани шарафлаш мақсадида ўтказиладиган байрам ҳар йили кўкламда, тун билан кун тенглашадиган вақтда нишонланган. Бу байрам наврўзи олам бўлиб, йил алмашадиган, фасл янгиланадиган, қишнинг аёзли кунлари тугаб, кўклам яшиллиги дилларни яшнатадиган, эзгулик ёвуз кучлар устидан тўла тантана қиладиган улуг кун сифатида кенг халқ оммаси томонидан шодиёна қилинган.

Авестошунос олима М.Бойс наврўз байрамининг келиб чиқиши кўркам ва гўзал юзли илоҳа Аша тимсолида мужассамлаштирилган эзгуликни улуғлаш ғояси билан боғлиқлиги ҳақида шундай ёзади: «Унинг (яъни наврўз байрамининг – М.Ж.) авесточа номи бизгача етиб келмаган. Кўклам келиши Аша-Вахишта ва оловга бағишланган байрам сифатида қадимдан тантана қилиб келинганлигига асосланган Зардушт бу шодиёнани баҳорий тенгкунликда нишонлашни урф қилган. Етти байрамнинг энг сўнгги тантанаси сифатида у дунёнинг эзгу кунини, яъни Аша батамом ғалаба қиладиган кунни англатган. Шу билан бирга бу ўтаётган йилнинг охири кунини айни вақтда боқий ҳаётнинг янги кунини ҳам эди. Бу байрам йилнинг Ахурага тааллуқли мавсуми – баҳорнинг бошланиши ва ёвуз Рухнинг ҳар йил эрта кўкламдаги мағлубиятидан далолат берарди» (Бойс М., 1987. – С.45).

Демак, ёруғлик ва яхшилик рамзи Ахура Мазда яратган эзгу илоҳа Аша ҳамда олов шарафига бағишлаб ўтказилган қадимий

баҳор байрамининг аждодларимиз томонидан анъанавий тарзда ўтказиб келиниши асосида умумхалқ байрами - наврўзи олам келиб чиққан. Зеро, ўзбек халқ афсоналарида ҳам наврўзнинг пайдо бўлиши қуёшнинг чиқиши, оловнинг кашф этилиши ҳамда кўкламнинг бошланиши билан боғлаб тасвирланиши (*Бу ҳақда қаранг: Жўраев М., 1990,а; Жўраев М., 1992,б; Жўраев М., 1992,в, 20-21-бетлар; Жўраев М., 1994, а, 35-62-бетлар*) ҳам бежиз эмас. Чунки бу байрам олов ва қуёш ҳомийси, эзгулик рамзи Аша номи билан боғланган бўлиб, қиш, совуқ, зулмат билан алоқадор ёвузликнинг рамзий мағлубияти, баҳор, иссиқлик ва рўйи заминда ҳаётнинг жўш уриши, нурли кунлар галабаси ифодасидир.

Юқорида қайд қилганимиздек, Ашага бағишланган алқов «Орд яшт» деб аталади. М.Бойснинг ёзишича, зардўшгийлар тақвимидаги ойлардан бири ҳам Аша-Вахиштага бағишланган бўлиб, у ҳозирги ҳисоб бўйича апрель - май ойларига тўғри келган (*Бойс М., 1987. - С.90*). И.Брагинский эса кейинчалик Аша-Вахишта образининг мифологик талқини самовий жаннат ва унинг ҳомийси, шамсий тақвим бўйича иккинчи ой(кўклам авжига чиққан давр, тахминан апрель ойига тўғри келади)нинг номига айланган Орд-Беҳишт билан боғлиқ инончларда ўз ифодасини топган деб ҳисоблайди (*Брагинский И., 1992. - С.142*). Эзгулик илоҳаси Аша баҳор фаслининг мифологик тимсолларидан бири сифатида тасаввур қилинганлиги учун ҳам бу анъанавий образ билан алоқадор халқ қарашлари наврўз байрамининг генезисида муҳим ўрин тутган.

«Орд яшт»да тасвирланишича, туғма оқил зот Ашанинг сифатларидан энг муҳими унинг сарвқоматлиги, қадду қомати келишган, кўркам бўйлигидир:

*О, Аши, тангриберган,
Бошқарарсан туриб ғоз,
Борлиқнинг улуғ чархин*

(«Авесто. Орд яшт», 72-бет).

Учинчидан, «Ашшадарози» узун куйлак кийган аёл сувратида тасаввур қилинган ва сумалак сайлида ана шундай ёғоч қўғирчоқни кўтариб олган бир аёл унинг номидан қўшиқ айтган. Зеро, «Орд яшт» талқинича, эзгу Аша «Ахуранинг қизи бўлиб, ўлмас малаклар сингил деб билган зот»дир (75).

Тўртинчидан, «Ашшадарози» ўйинида йигит ролини бажарувчи аёл сарвқомат гўзалдан ойдайд юзини, нозик қўлию оёғини кўрсатишни сўрайди ва қимматбаҳо нарсалар ҳадя этишни ваъда қилади.

Бу эса «Орд яшт»нинг 15-бандидаги қуйидаги алқов матнида ифодаланган мазмун билан алоқадор деб ўйлаймиз:

*Боқ менга, эзгу Аши,
Юзлангил менга томон,
Раҳм қил, дариғ тутма,
Шафқатинг этгил эҳсон.
Раҳм қил, сендир ҳоқон,
Сийла, қут бер, унутма*

(«Авесто. Орд яшт», 72-бет).

Назаримизда, қадимда эзгу илоҳа Ашадан қут-барака тилаш мақсадида унинг ҳақиқа қурбонлик қилиш маросимлари ўтказилган ва ана шу маросимларда буюк куч-қудрат соҳибаси сифатида эъзозланган бу сарвқомат илоҳанинг юз кўрсатиши, яъни унинг мурувватига эришиш ниятида уни шарафловчи алқов сўзларини айтиб, турли хил магик амалларни бажаришган. «Ашшадарози» ўйнида бошига ҳарир рўмол ташлаб олган қўғирчоқ-қизга қўшиқ орқали мурожаат қилаётган «йигит» ундан юзини, қадди-бўйини кўрсатишини сўраб мурожаат қилиши ҳам ана шу қадимий ритуалларнинг ўйин ҳаракатига кўчган кўринишидир.

Юқоридаги таҳлиллардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, мамлакатимиз ҳудудида қадим замонларда шаклланган юксак деҳқончилик маданияти ҳосилдорлик култи ва қут-барака тилаш билан боғлиқ мифологик инончларга асосланган аграр маросимларнинг юзага келишига замин ҳозирлаган. Ана шундай маросимлардан бири «Авесто»да эзгу илоҳа сифатида талқин қилинган сарвқомат Ашани шарафлаш ҳамда йилнинг баракали келишини, тўкин-сочинлик ва фаровонликнинг абадий бўлишини таъминлайдиган бу маъбудага қурбонлик келтириш мақсадида ҳар йили кўкламда, яъни наврўз кунлари ўтказилган.

Ахура Мазда томонидан эзгулик тимсоли Аша-Вахишта ҳамда олов шарафига бағишлаб ўтказилиши урф қилинган еттинчи байрамнинг айни баҳорий тенгкунликда нишонланганлиги ҳам Аша ҳақидаги мифологик тасавурларнинг ҳосилдорлик култи тизимида талқин қилиниши аънанаси билан боғлиқдир. Мўл ҳосил, барака, эл-юрт хотиржамлиги, тинчлик, табиатнинг мангу барҳаётлиги, самовий тартиботнинг боқийлиги, йил фаслларининг мутгасил ўрин алмашиб туриши, табиатнинг ҳар йил кўкламдаги уйғониши, қуёш ва оловнинг мўътабарлиги билан боғлиқ халқ қарашларини ўзида мужассамлаштирган илоҳа Ашага мурожаат қилиб,

ундан омад ва қут сўраш зардўштийликда хосиятлилик аломати деб қаралган.

Бинобарин, Аша култи билан боғлиқ мифологик тасаввурлар ўзбек фольклорининг бошқа жанрлари, жумладан, болалар ўйинларида ҳам ўз аксини топган. Масалан, Е.М.Пешчерева томонидан XX асрнинг 20-йилларида Тошкент шаҳрининг Кўкча даҳасидаги маҳаллалардан ёзиб олинган болалар ўйинларидан бири «Аша болам» деб аталган. Бу ўйинни ўйнаш учун болалар тупроқдан ерда одам шаклини ясаганлар ва унинг теварагида айланиб туриб:

*Аша болам, ашмаша болам,
Тутга чиқиб тут еган,
Икки кўзини қурт еган, -*

деб қўшиқ айтганлар (Пещерова Е.М., 1957. – С.93).

Назаримизда, тупроқдан ясалган одам шакли – зардўштийликда муқаддас культ сифатида эътироф этилган эзгу илоҳа Ашанинг гимсоли бўлиб, ўйин номини билдирувчи атамадаги «Аша» лексемаси ҳам ана шу мифонимга дахлдордир.

Табиатнинг баҳорий янгиланиши ва баракали меҳнат мавсумининг бошланишини нишонлаш тантанаси - йилбоши байрамининг тарихий асослари ҳам қадимги аждоларимизнинг сув, ҳаво ва гупроқни эъозлаш билан алоқадор қадимий анъаналарида ўз ифодасини топган ҳосилдорлик ғоялари, қуёш ва оловни боқий ҳаёт манбаи сифатида қадрлаш билан боғлиқ удумлари ҳамда самовий гартибот соҳибаси бўлган эзгу Ашани шарафлаш мақсадида ўтказилган мавсумий маросимларига бориб тақалади. Наврўз байрами тарихининг зардўштийлик даврида илоҳа Ашага бағишланган маросимлар йилбоши тантаналари тизимининг муҳим узвларидан бири ҳисобланган. Кенг омма томонидан ҳар йил кўкламда эзгулик тантанаси сифатида анъанавий тарзда ўтказиб келинган наврўзи олам байрамининг кўп асрлик тарихий ривожидан давомида унинг таркибидаги баъзи удумлар такомиллашиб, айримлари йўқолиб, халқимизнинг юксак эстетик салоҳиятини ўзида намоён этган янги узвлар билан бойитилган. Ана шу этнофольклорий жараённинг тарихий-тарихий ривожидан давомида йилбоши байрамининг келиб чиқишига асос бўлган энг қадимий маросимлардан бири - эзгу илоҳа Аша ҳамда олов(қуёш)ни шарафлаш билан боғлиқ ритуаллар ўзининг дастлабки мифологик моҳиятини йўқотиб (яъни деритуаллашиб), наврўзнинг шоҳ таоми - сумалак пишириш анъанаси

гизимидаги халқ ўйинларидан бири сифатида бизнинг кунларгача сақланиб қолган.

Демак, халқимизнинг сумалак сайли удумида қайд қилинган «Ашшадарози» ўйини «Авесто»да улуғланган эзгу илоҳа Ашани эъозлаш, ундан қут-барака тилаш, оловни мўътабарлаштириш ҳамда келаётган янги йилнинг ҳосили мўл бўлишини таъминлаш мақсадида ўтказилган қадимий маросимлар асосида келиб чиққан.

СУМАЛАК БЕВИТИ

Мамлакатимизнинг ҳар бир вилояти, шаҳар ва қишлоқларининг сумалак пишириш билан алоқадор ўз қўшиқлари, ўзига хос анъана ва удумлари бор. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Вахм қишлоғида яшовчи 1916 йилда туғилган Дурсун момо Ўраеванинг айтишича, сумалакка атаб ундирилган буғдой майсасини келида тўйиб, шарбати олинаркан. Кейин ўша шарбатни қозонга солаётганда сувдан бир неча пиёласини бир кўзачага қуйиларкан. Сумалак сайлига келган қиз-жувонлар ўзларининг бирорта нишонларини, масалан: узук, мунчоқ ёки шунга ўхшаш бирорта белгили нарсаларини ўша кўзачага ташлашаркан. Уч яшар бир бола кўзачага қўлини тиқиб, ҳалиги ташланган нарсаларни битта-битта олиб бериб тураркан. Кимнинг нишонаси чиқса, қозон атрофида ўтириб, сумалак ковлаётган чечан момолар унга атаб қўшиқ айтишаркан. Бу удумни вахмликлар “Сумалакнинг бевити” дейишаркан. “Бевит”, сўзи эса “эзулик”, “яхшиллик”, “ҳузур-ҳаловат” маъноларини англатади.

Биз 1986–88 йиллар давомида ҳам Вахм қишлоғида бўлиб, фольклор материалларини тўплаш билан шуғулландик ва Мунаввара Имомова, Каклик Маматқуловалардан ҳам «Сумалак бевити» қўшиқларини ёзиб олдик. Ёш тадқиқотчи Манзура Пирматова «Сумалак бевити» маросимида доир этнофольклористик материалларни тўплаш мақсадида 1997 йилнинг баҳорида Қорақўл туманида экспедицияда бўлди ва вахмлик Сайёра Рўзимова, Тилло момо Азимова, Санобар момо Муродова, Ҳайитгул момо Эгамовалардан бу қадимий маросим қўшиқларининг кўпгина намуналарини тўплашга муваффақ бўлди.

«Сумалак бевити»да ижро этиладиган қўшиқлар аслида наврўз оқшомида йиғилганларга яхши ният билдириб, келаётган йилдан эзулик кутиш мақсадида айтилган. Ҳозир бундай қўшиқ-олқишлар одамлар хотирасидан кўтарилган бўлиб, момолар узук эгаси шарафига лирик қўшиқлардан намуналар, кўпинча бирорта тўртлик айтиш билан чекланишади, холос.

«Сумалак бевити» кўшиқларида асосан соф севги, садоқат, вафодорлик каби бокира инсоний туйғулар ўз бадиий ифодасини топган:

*Толга чиқса толга бўйим толади,
Кетаверсам ёру жўрам қолади.
Бирдан севдим икки юзи лолани
Бирин десам, бирининг кўнгли қолади.*

«Сумалак бевити» да иштирок этадиган ёш қиз-жувонлар айтadиган кўшиқлар момолар томонидан куйланадиган мана бундай турликлардан бирмунча фарқ қилади:

*Ой юзинг ойларда бўлсин, қизгинам,
Тақдиринг бойларда бўлсин, қизгинам.
Бойларнинг катта-кичик қизлари
Эшигингда чўри бўлсин, қизгинам.*

Қиз-жувонлар куйлайдиган кўшиқларда севги, муҳаббат, ҳижрон, ошиқлик мадҳ этилса, момолар кўшиғида бўй қизларга яхши жойлардан совчи келиши, уларнинг ўзига тўқ, бой-бадавлат оилаларга келин бўлиб тушишларига ният билдирилади. Яъни бундай туртликлар сумалак кўшиқларининг қадимий типлари олқиш-истак маъносини ифодалаганлигини кўрсатади.

Ўзбек мифологияси талқинича, кўк каптар - парига қиёс қилинади. Раҳматулла Юсуф ўғли томонидан ёзиб олинган маълумотларга кўра, «ҳар доим эртақда ҳам, дostonда ҳам пари тилга олиниб, каптар сўзи аралашиб, «Каптарни отиб келса увол бўлади, чунки мобо до парилардан бўлса, отувчи зарарланиб қолади» - деб, шунга кўпчилик ишонар эдилар. Агар каптарлар айланиб «ху-хуласа» парилар зикрга тушиб, ҳалқа солаяптилар деб ўйлаганлар» («**Боболардан қолган нақллар**», 58-бет). Эпик аъъанага кўра, парилар ўз шаклу шамоийлини ўзгартирмоқчи бўлсалар, кўк каптарга эвриладилар. Дoston ва эртақларда кўк каптарнинг бир юмалаб, гўзал қиз - парига айланиши мотиви кўп учрайди. Париларнинг кўк каптар кўринишига эврилиши мотивининг тарихий асослари жоннинг куш сувратида намоён бўлиши ҳамда ўзга оламнинг кўк ранг билан тим-соллаштирилиши билан боғлиқ мифологик тасаввурларга бориб тақалади. «Сумалак бевити»да ижро этиладиган кўшиқларда ҳам кўк каптарга эврилиш мотивининг бадиий талқини мавжуд:

*Кўккина каптар бўлайлик иккимиз,
Ҳавога парвоз қилайлик иккимиз,
Икки дарё қўшилиб бир бўлганда,
Дарёга кўприк бўлайлик иккимиз.*

Кўк рангли каптар бўлиш тинч-тотув оила қуриш истагини ҳам англатади. «Сумалак бевити» қўшиқларида бундан ташқари **сарик** ва **қора** ранглар билан алоқадор бадиий образлар ҳам қўлланилган бўлиб, бу ранг рамзлари хасталик, ҳижрон, айрилиқ, бевафолик ва қайғуни билдиради.

Маълумки, халқ лирикасида дарёнинг икки соҳилида бўлиш - бир-бирига кўнгил қўйган ошиқ-маъшуқларнинг айрилиги, ҳижронини ифодаловчи поэтик детал бўлиб келади. Юқоридаги қўшиқда ҳам дарёнинг нарёғидаги маъшуқанинг ошиқдан кўнгли қолганлигини, ёр кўнглини ололмаган ошиқ эса бу айрилиқдан беҳад қийналаётганлигини билдирмоқда:

*Дарёнинг ул юзида кўрдим сани,
Чодир чопон билан севдим сани.
Ман сани севдим, санчи, сўкдинг мани,
Номарднинг ўғли бўлай қўйсам сани.*

«Сумалак бевити» қўшиқлари халқимизнинг кўп асрлик ҳаётий гажрибалари ва турмуш тарзининг бадиий талқини сифатида тарихий-фольклорий жараённинг қадимий қатламларида юзага келган бадиий тафаккур дурдоналари ҳисобланади. Уммондек бепоён маънавий қадриятларимиз тизимида бамисоли бир маржондек жилуланиб, асрлар давомида халқимиз дилига эзгулик бахш этиб келган сумалак қўшиқларини асраб-авайлаш ҳамда кенг оммалаштириш орқали ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётининг энг яхши анъаналарини келгуси авлодларимизга етказиб бериш муқаддас бурчимиздир.

ШОХ МОЙЛАР

Деҳқончилик маданияти билан боглиқ анъаналар тизимида баҳорги экиш мавсумида далага биринчи марта қўш чиқариш маросими муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган. Чунки далалардан олинажак ҳосилнинг мўл бўлиши ва йил барақали келиши экиш мавсумини ўз вақтида сифатли қилиб ўтказишга боғлиқ бўлган. Шунинг учун ҳам жаҳон халқлари этнографиясида далага илк бор

қўш солиш ва ерга уруғ сепиш билан алоқадор маросим ҳамда удумлар кенг кўламда тадқиқ этилган (*Бу ҳақда қаранг: Чурсин Г., 1927. – С.124-156; Чибирев Л.А., 1976; «Календарь и календарные обряды», 1987; Хаджиева Т.Х., 1988. – С.60-78; Саримсоқов Б., 1986, 50-52-бетлар; Жўраев М., 2006, 6, 83-90-бетлар*).

Этнофольклористик кузатишлар шуни кўрсатадики, анъанага кўра, далага қўш чиқариладиган кунни қишлоқ оқсоқоллари белгилаб беришган. Ўрта Осиёда яшовчи халқлар ўзлари яшаб турган ҳудуднинг табиий-иқлимий шароитларидан келиб чиққан ҳолда экиш мавсумига оид турли-туман анъаналарни кашф этганлар.

Одатда эрта баҳорда деҳқонлар ерни ҳайдаб, экишга тайёрлаган. Даланинг экишга тайёр бўлганлиги Қоракўл шеvasида «**ертўвлади**» деган ибора билан ифодаланади. Мурғоб дарёси соҳилларида деҳқончилик қилган эрсари уруғига мансуб туркманлар ҳам ернинг экишга шайлигини «таба гелмек» дейдилар (**Оразов А., 1985. – С.43**).

Бухоролик кекса қўшчи Хайрулла бува Файзулла ўғлининг айтишича, ўзбек деҳқонлари наврўз ёки йилбоши арафасидаги чоршанба куни далага биринчи марта қўш солишни хайрли, деб билишган экан. Чунки чоршанба чош, яъни мўл-кўл дон уюми тимсоли деб тасаввур қилинган (**Муаллифнинг дала ёзувлари. 1981 йил 21 майда Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жигачи қишлоғининг Катта ариқ маҳалласидан ёзиб олинган**).

Қўш ҳайдаладиган куни деҳқонлар ўзаро маслаҳатлашиб, энг яхши ҳўкизлардан бир жуфтини далага чиқаришга тайёрлашган. Ўша куни эрталаб ҳўкизларга ивитилган сомон устига озгина ун сепиб едиришган. Момолар бугдой ёрмасидан “*қўш оши*” пиширишган. Одатда уни пиширишдан аввал уйма-уй юриб, масаллик учун ун, дон-дун йиғишган. Ҳар бир оила келаётган йил ҳосил мўл, рўзғор бут, бола-чақаси соғ-омон бўлишини ният қилиб, “қўш оши”га имкон қадар ўз ҳиссасини қўшишга ҳаракат қилишган. Самарканд вилоятининг Булунғур туманида яшовчи Менглибой Раҳимовнинг айтишича, “қўш оши” маросимида қуйидаги қўшиқ ижро этилган:

*Деҳқон дала айланди,
Ҳўкиз шохи мойланди,
Омоч, мола, чўнка тиш,
Бобо деҳқон шайланди.*

*Бугун байрам-йилбоши,
Йилбошига қўш оши,
Ҳар рўзғорнинг ҳиммати,
Паловми, ё сўк оши.*

*Момо қуйинг гўжани,
Товоқни тут ичгани!
Деҳқон бобо, бўш келманг,
Кузда санар жуўжани*

(Жўраев М., Мусақулов А., 1990).

Далага қўш олиб чиқиляётганда момолар: *“Илоҳим оқликка бугунсин, тўқликка чиқайлик! Сенинг шарофатинг билан тоғора-тоғора ун элайлик!”*, деб ҳўкиз шохи орасига бир чимдимдан ун сепишган. Тожикистон Республикасининг Ёвон туманидаги Кўлбулоқ қишлоғида истиқомат қилувчи Саъдулла Мирсапаровнинг айтишига қараганда, лақайлар қўшни далага чиқаряётганда: *“Бу йил ҳосилимизга барака берсин, мўл-кўлчилик бўлсин, оёғинг теккан жойга Бобо деҳқон назар қилсин, хайру баракасини берсин!”* деб яхши ният билан ҳўкизларнинг оёқларига ҳам ун суртиб қўйишар экан. Биринчи қўш чиққан куни ҳамма хонадонларда бўғирсоқ пишириб, “ис” чиқариларкан. Ана шу пишириқни кўпчилик еса йил баракали келади, дейдилар. Бўғирсоқ пиширилган мой билан ҳўкизнинг шохи, бўйни ва омочнинг тиғи мойланади. Шундан кейин оқсоқоллардан бири эл-юртга омонлик, тинчлик-хотиржамлик ва мўл ҳосил тилаб, дуо ўқийди.

Сурхондарё вилоятининг Ангор туманидаги Қорақир қишлоғида далага биринчи марта қўш чиқариб, ғалла экиш маросимида бутун қишлоқ аҳли дала бошига йиғилишиб, кўпчилик бўлиб «қўш оши» пиширганлар.

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи Остонақул Жўраевнинг айтишига қараганда, ҳўтнинг охирги чоршанба (ҳаво агар серёғин келса, йил боши) куни деҳқонлар бўғирсоқ еб, ўрик шарбатидан ичишган ва яхши ният билан: *«Илоҳи омин, еримиз зўр бўлсин, эжканимиз зар бўлсин, буғдойимиз чош бўлсин, еганимиз ош бўлсин, теварагимиз боғ бўлсин, ризқу рўзимиз тоғ бўлсин, Бобо деҳқон давлат берсин, хирмонга баракат берсин!»* - деб қўш ҳайдашган.

Шу туманнинг Осиё қишлоғида яшовчи Саттор бува Аҳмедовнинг айтишича, ҳўкизларни қўшга қўшишдан аввал бўйни ва шохларига ёғ суртганлар. Ёши катта кишилардан бири *«Баракали бўлсин,*

чошимиз кўп бўлсин, емак-ичмак насиб этсин» деб ерга уруғлик сепган ва қўшни бошлаб берган («ЗУФА». Инв.№1827/15. 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган). Дон сепаётганда кўз тегмасин учун далага битта косовни тескари қилиб суқиб қўйишган («ЗУФА». Инв.№1827/16. Қоракўл туманининг Қуввача қишлоғида яшовчи 44 яшар Бахшанда Бозоровадан 2005 йилда М.Пирматова ёзиб олган).

Қашқадарёлик деҳқонлар одатига кўра, ер ҳайдаш ва уруғ сепиш ишлари тугамагунча деҳқончилик учун зарур бўлган омов, мола, бўйинтуруқ, тиш каби асбоб-ускуналарни бошқаларга бериб юбормаганлар. Чунки «**басталик**» деб юритилган бу одатга кўра, бирор буюмини бошқага бериб юборган деҳқоннинг ўз иши тўхтаб қолса, бу ҳосил тақдирига муҳим таъсир кўрсатади. Деҳқонлар орасида эса «**Бир кун олдин эксанг, ҳафта бурун ўрасан**» деган нақл бор.

Элшунос олим Г.П.Снесаревнинг қайд қилишича, Хоразм вилоятининг Хонқа туманида истиқомат қилувчи деҳқонлар далага буғдой билан бирга бир ҳовуч жийда ҳам сочишар экан (**Снесарев Г.П.**, 1969. – С.126). Чунки жийда культ дарахти бўлиб, барака ва серҳосиллик тимсоли сифатида талқин қилинган. Бухоролик деҳқонлар эса экиш учун олиб келган ғалласининг бир қисмини атайлаб уйларига қайтариб олиб кетишаркан. Шундай қилинса, гўё йил бўйи ўша деҳқоннинг рўзгоридан барака аримас экан.

Биринчи кўш маросими билан боғлиқ архаик инончлар бугунга келиб асосан унутилиб кетган бўлса-да, айрим археологик ёдгорликлар, хусусан, қоятошларга чизилган суратлар аждодларимизнинг маросим фольклорида мавжуд бўлган қадимий аграр ритуалларнинг тарихий илдизлари, шаклланиш жараёни ва моҳияти ҳақида сўз юритиш имконини беради. Хусусан, Фарғона водийсидаги Саймалитош номли жойдан топилган қадимги қоятош суратлари орасида далага биринчи марта кўш солиш манзараси тасвирланган лавҳалар кўплиги ҳам халқимиз орасида “Шох мойлар” ёки “Биринчи кўш” номи билан юритилган бу аграр маросимнинг тарихий илдизлари жуда олис замонларга бориб тақалишини кўрсатади.

Саймалитош суратларидаги бир жуфт ҳўкиз(як)ни кўшга қўшиб ер ҳайдаётган деҳқон образи тасвирланган 32та лавҳани таҳлил қилган Ю.Н.Голендухин милоддан аввалги III минг йилликнинг охири – II минг йилликнинг бошларида яшаб, Саймалитош петроглифларини чизиб қолдирган қабилалар асосан деҳқончилик билан шуғулланишганлигини аниқлади. Зеро қоятошдаги чизгиларда акс эттирилган шамсий тимсоллардаги нурлар сони 7, 12, 13, 15, 28

тарзида изчил такрорланади. Бу эса дала ишларини бажариш муддатларини аниқ ифодаловчи анъанавий тақвимни қўллаган аждодларимиз муайян астрономик ва математик билимга эга бўлишган деб хулоса чиқаришга асос беради (Голендухин Ю.Н., 1971. – С.202). Бу ёдгорликдаги қўш ҳайдаш ҳолати тасвирланган суратларни “ригуал-эътиқодий лавҳа” сифатида тавсифлаган А.И.Бернштам ҳам Ўрта Осиё деҳқончилик маданиятининг илдишлари чуқурлигини эътироф этади (Бернштам А.И., 1952. – С.61). Қуёш культининг қадимги тасаввурлар силсиласида тугган ўрнини Саймалитош материаллари асосида тадқиқ этган Г.А.Помаскина эса бу қоятош суратларида баҳорда ер ҳайдаб, экин экиш маросими акс эттирилганлигини эътироф этади (Помаскина Г.А., 1975. – С.45-47; Помаскина Г.А., 1976. – С.29).

Бизнингча ҳам бу лавҳалар қадимги деҳқонларнинг эрта баҳорда ерга биринчи қўш солиш удумининг тасвири бўлиб, ўзбек маросим фольклори жанрлар таркибида сақланиб қолган “шоҳ мойлар” маросимининг тарихий-генетик асосларини аниқлаш учун нодир манба бўла олади. Саймалитош суратларида қўшга қўшилган ҳўкиз (як) ва бошқа жонзотларнинг узун, қайрилма шоҳлари бўрттириб, муболағадор қилиб чизилган. Саймалитош, Зарауткамар, Сармишсой, Қарнаб, Буқантов ва бошқа жойлардаги қоятошларга чизилган петроглифларда тасвирланган жониворлар шоҳининг бўртиб кўриниб туриши уларнинг самовийлиги, серҳосиллик маъбудларига алоқадорлигини кўрсатувчи белги саналган.

Ўрта Осиё халқлари қадим замонлардан буён эчки, кўчқор, архар, олқор ва бошқа жониворлар шоҳига алоҳида магик кучга эга бўлган нарса деб қараганлар. Тешиктош ғорида тоғдан йиқилиб ҳалок бўлган ёш болани дафн этган неандерталлар маййит жасадининг боши узра тоғ такаларининг шоҳини ярим ой шаклида териб қўйишган. Шу орқали ҳам марҳумни жонивор қиёфасида намоён бўлади деб тасаввур қилинган мифологик ҳомийлар ўзга оламга кузатиб боришига бўлган ишонч-эътиқодларни намоийш этишган. Муқаддас жойларда, шунингдек, айрим хонадонларда кўчқор ва олқорларнинг бурама шоҳларини осиб қўйиш анъанаси ҳам қадимда мавжуд бўлган шоҳ-суяк культи билан алоқадор халқ қарашларининг қолдиқ ҳолда етиб келган кўриниши ҳисобланади. Эрта баҳорда далага биринчи қўш солаётганда ҳўкизлар шоҳини “ис ёғи” билан мойлаш удумида ҳам жонивор шоҳининг магик қудрат касб этиши, серҳосиллик ғояси билан боғланиши каби инончлар ўз ифодасини топган.

Қўш ҳайдаётган одамнинг кўриниши ҳам афсонавий персонаж шаклини эслатади. Хусусан, Саймалитошдаги қоятошлардан бирига икки шохдор ҳўкизни қўшга қўшиб ер ҳайдаётган думли одам сурати тасвирланган. Бошида иккита шохи ҳам бор бўлган бу одам бир қўли билан ҳўкизлар боғланган ипни маҳкам ушлаганча, ўнг қўли билан омов дастасини бошқариб бормоқда. Қўшчининг ўнг гомонида бошидан ўн иккита нур таралаётган иккита “куёш одам” сурати ҳамда уларнинг ўртасига битта тўғри чизиқ чизилган.

Фикримизча, биринчи қўш маросими акс этган бу суратдаги “куёш одам”лар ҳар бири ўн икки ойдан иборат (“куёш одам”лар бошидан таралаётган нурлар сони ҳам ўн иккитадан) янги ва эски йилни аңлатади. Уларнинг ўртасидаги чизиқ эса йилбоши белгисидир. Аңъанага кўра, деҳқонлар наврўзи олам байрами сайлини ўтказгандан кейин янги йилнинг биринчи чоршанбасида (чоршанба “чош” куни, яъни барака куни деб тасаввур қилинган) далага биринчи қўш солишган. Саймалитош суратида ҳам қўш ҳайдаётган афсонавий персонаж “куёш одам”чалар ўртасидаги чизиқдан тепада турибди. Бу эса Саймалитош петроглифларини қолдирган қабилалар йилбоши байрамидан кейин аңъанага кўра далага қўш чиқаришган деб хулоса чиқаришга имкон беради.

Саймалитошдаги қўш ҳайдаш лавҳаси тасвирланган петроглифларнинг деярли барчасида қўшчи бошига эчки шохини эслатувчи мослама ёки ниқоб кийган “думли одам” сифатида тасвирланган. Бизнингча, бу типдаги қоятош суратларида деҳқончилик билан боғлиқ қадимги тақвимий маросимлардан бири – “биринчи қўш” ритуали акс эттирилган. Унда қўш ҳайдаётган “шоҳли” ва “думли” одам - ҳосил мўл бўлиши ҳамда йилнинг баракали келишини таъминловчи афсонавий табиат культининг антропоморф шаклда тасаввур қилинган кўриниши, яъни мифологик ҳомий тимсолидир. Табиатнинг эзгу кучларидан мадад тилаш ва уларга эътиқод қилиш ритуалларининг тадрижий ривожига жараёнида кейинчалик Ўрта Осиё халқлари мифологиясидаги аграр культлар тизимида Бобо деҳқон образи юзага келган. Баҳорда ўтказилган биринчи қўш ёки “Шох мойлар” маросимида ҳам Бобо деҳқон култи муҳим роль ўйнаган.

Қадимда ерга илк бор уруғ сепиш жараёни ўзига хос рамзий ритуал тусини олган бўлиб, унда кекса зироаткорлардан бири табиат култини ўзида мужассамлаштирган Бобо деҳқон қиёфасига кириб қўш ҳайдашни бошлаб берган. Бу аңъана халқимиз орасида ХХ асрга қадар яшаб келганлигини таниқли этнограф олим К.Шониевнинг қуй-

идаги сўзлари ҳам тасдиқлайди: “қорлуқлар эрта баҳорда далага биринчи марта омов солишдан аввал “ис” чиқаришган. Улар қозонга мой солиб қиздиришган ва кейин унга бўғирсоқ ташлаб пишириб олганлар. Халқ қарашларига кўра, вафот этиб кетган аждодларнинг руҳлари ана шу “ис”дан баҳраманд бўлиб, ўз яқинларига омад тилашар экан. Пиширилган бўғирсоқни кўни-кўшнилар, яқин қариндошлар биргалашиб истеъмол қилишган, ҳатто кўшга кўшиладиган ҳўкизларга ҳам бир оз бўғирсоқ едиришган. Ҳўкизларнинг шохларини “ис” ёғи билан ёғлаб, тумор таққанлар. Удумга кўра, биринчи кўшни қишлоқнинг ёши улуғ кишиларидан бири бошлаб берган” (Шаниязов К., 1964. - С.50-51). Доғистонликлар удумича, ерга биринчи кўш солаётган қишлоқ оқсоқоли бу ишга киришишдан аввал гўнини тесқари қилиб кийиб олар экан (Аничков Е.В., 1905. – С.331). «Тўнни тесқари кийиш» ибораси ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлиб, бизнингча, бу фразеологизм инсон тасаввуридаги руҳларни чалғитиш мақсадида қўлланилган бўлса керак.

Ана шу этнографик маълумотлар ҳам Саймалитошдаги қоятош суратларида баҳорда ерга биринчи кўш солиш билан боғлиқ қадимги аграр маросим тасвирланганлиги ҳамда магик-ритуал аҳамият касб этган бу лавҳада махсус ниқоблар воситасида ҳомий кучлар қиёфасига кирган қоҳин, шомон ёки уруғ оқсоқолларининг образи ифодаланган деб хулоса чиқаришга асос беради.

ҲАЛИНЧАК УЧИШ

Халқимизнинг баҳор фасли билан боғлиқ анъанавий маросимларидан бири «Ҳалинчак учиш» ёки «Арғимчоқ учиш» маросимидир. Анъанага кўра, байрам кунлари қиз-жувонлар тўпланишиб, боғ сайрига чиққанлар. Азим ўриқларнинг бақувват шохларига арқон ташлаб, арғимчоқ — ҳалинчаклар ясашган, ҳамма навбати билан арғимчоқ учган. Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи Яхшигул момо Мулла Ниёзберди қизининг айтишича, кимки наврўзда арғимчоқ учса, йил бўйи билиб-билмай қилган гуноҳлари “тўкилармиш”. Шу боис, кекса момолар ҳам *“Арғимчоқ учсак, савоб бўлади! Оғирлигимиз ерга тўкилади, қушдек енгил бўламыз!”* — дейишиб, ҳазил-хузул билан арғимчоқ учишган. Набиралари эса *«момоларимизнинг ёшига етайлик»* деган эзгу ниётда арғимчоқнинг ипидан тутиб ҳаракатлантирганлар.

Турмушга чиқмаган қизлар, фарзанд кутаётган келинчаклар арғимчоқни баландлатиб, ҳаволатиб учишга ҳаракат қиладилар. Улар

ҳар гал шўҳ кулгу билан ўрикнинг энг баланд шоҳидаги оппоқ гуллар орасидан эндигина бўртиб чиққан япроқни узиб олишга интиладилар. Фольклоршунос олим О.Сафаровнинг аниқлашича, гўё аргимчоқ учаётган келинчак дарахт учидан япроқ узиб ололса, жамики ўйлаган ниятларига етаркан (**Сафаров О.**, 1985, 92-бет).

«Бойсун» фольклор-этнографик жамоаси репертуарида қайта тикланган куйидаги халқ қўшиғида ҳам келинчакларнинг ҳалинчак учиши серфарзандлик гоёси билан боғлиқлигини кўрсатади:

*Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Ҳалинчакда келинчак,
Салтлигини соғинган-о,
Келинчаклар куйинчак.
Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Учавергин келинчак.
Кўзга сурма ярашар,
Кўш чаккага қўш чечак,
Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Ҳалинчакда келинчак.*

*Келинчак, ҳо, келинчак,
Уйқинг бузсин “инга”лар,
Эртаму кеч беланчак,
Олиб келсин янгалар,
Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Ҳалинчакда келинчак.*

Этнограф Т.Қиличевнинг ёзишича, Хоразмда «Қизил гул» сайлининг учинчи куни қизлар ўз чиқон(дугона)ларидан бирининг ҳовлисида соринжоқ (аргимчоқ) ўйинини ташкил қилишган. Ёш йигитлар ҳам шу ўйин ташкил қилинган жойга келиб аргимчоқ учаётган қизлар билан олма отиш ўйинини бошлаганлар» (**Қиличев Т.**, 1988, 24-25-бетлар).

Қашқадарёлик фольклоршунос олим А.Қаҳҳоров ёзиб олган куйидаги халқ қўшиғи ҳам бевосита ҳалинчак учиш чоғида ижро этилган бўлиб, унда ҳам келинчакларнинг яхши ният билан аргимчоқ учиши удуми магик маъно касб этганлигига яна бир далил ҳисобланади:

*Тақрон-тақрон тозаси,
Юрт ошар овозаси,
Ҳалгинчак учган қизнинг,
Шакардан андозаси,
Шакар-шакарга кетди,
Тилло ковушга етди,
Ҳовли ичи тойинчоқ,
Ҳалгинчак уч, келинчак.*

Қадимда ҳалинчак учиш ҳам магик аҳамиятга эга бўлиб, кишилар ҳалинчакда қанчалар юқориласа, ҳосил шунчалар мул, одамлар шунча серфарзанд бўлишига ишонганлар. Бу ишонч дунёнинг кўпгина халқлари учун хос бўлган (*Мусақулов А.*, 2003.-№3-4).

Хоразм воҳасида байрам, сайил ва ҳайитларда қизлар ҳалинчак учишаётганда йигитлар ўзига унаштириб қўйилган қизга олма отиши удуми мавжуд бўлган. Одатда наврўз байрами, «қизил гул» байрами, «қовун сайли» ва бошқа маросимлар, ҳайитларда қизлар йиғилишиб ҳалинчак — «соринжоқ» учишган. Унаштирилган қизлар ҳам ўз янгалари ҳамроҳлигида ҳалинчак учгани келганлар. Шунда куёв ўн-йигирма дона олмани олиб жўралари билан келган ва олмаларни бир дўстининг қўлига бериб томоша қилиб турган. Агар соринжоқда ўзига фотиҳа қилинган қиз учаётган бўлса, куёв бўлғувчи йигит келинни кўриб «юз кўрим», яъни «ҳайитлик» совға берган ва секин олма билан қизни урган. Бошқа йигитлар ҳам соринжоқда учган қизлардан ўзлари севганларига олма отишган. Баъзан йигитнинг олмаси уни севмаган қизга отилса, қиз чап бериб олмани ўтказиб юборган. Айрим қизлар отилган олмани ушлаб олиб ўзи севган йигитга қайтариб отган.

«Олма отиш» удуми чоғида қуйидаги анъанавий халқ кўшиқлари ижро этилган:

*Олма отдим ёримга,
Қайта менга отсин деб,
Кўнгли қолган ёрининг,
Қайта кўнглин топсин деб.*

*Олма отдим ошириб,
Орқа, ўнгинга тушириб,
Қачонгача юрамиз,
Севгимизни яшириб.*

Ж.Фрезер, Л.Я.Штернберг, Г.П.Снесарев каби олимларнинг фикрича, сайил ва байрамларда «олма отиш» одати ҳосилдорлик ғояси билан боғлиқ бўлиб, келаётган янги йилнинг ҳосили мўл бўлишини таъминловчи магик амаллардан бири деб қаралади (Фрезер Дж., 1928. – С.128,131; Штернберг Л.Я., 1936. – С.466; Снесарев Г.П., 1969. – С.79.).

Ҳалинчак учиш маросимининг келиб чиқиши ҳақида Абу Райҳон Беруний қуйидаги афсонани келтирган: ”Жамшид ўзига арава ясаптириб олгач, ўша кунни аравага чиқди. Жинлар ва шайтонлар уни ҳавога кўтариб, бир кунда Дунбованддан Бобилга олиб бордилар. Одамлар бу ажойиб воқеани кўргач, ўша кунни ҳайит қилдилар ва Жамшиднинг аравада учишига тақлид қилиб, арғимчоқларда учдилар” (*Абу Райҳон Беруний*, 1968, 255-бет).

Ҳалинчак учиш ўйини халқимиз томонидан асрлар мобайнида авайлаб-асраб келинган азалий қадрият эканлигини XI асрда яшаб ижод қилган машҳур тилшунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” номли асарида келтирилган бир маълумот ҳам гасдиқлайди. У ўша даврда аждодларимиз орасида урф бўлган “**йалнгу**” номли ўйинни тавсифлаб, қуйидагиларни ёзган эди: “бу жориелар ўйнайдиган бир хил ўйин номи. Шундайки, арқоннинг икки учи бир дарахтга ёки устунга боғланади, сўнг уларнинг бири арқон ўртасига ўтиради – оёқларини сакратиб, баъзан юқори, баъзан қуйи тушиб учади” (*Маҳмуд Кошғарий*. 3. 1963, 390-бет).

Демак, ҳалинчак учиш удуми қиш фасли ўз ниҳоясига етиб, фарахбахш кўклам бошланадиган ажиб фаслнинг ғаройиб анъаналаридан бири сифатида юзага келган. Унинг келиб чиқиши наврўз билан боғлиқлиги эса, мазкур ўйин ғоятда қадимийлигидан далолат беради.

«НАВРЎЗГУЛИ» САЙЛИ

Хассос фольклоршунос олима М.Алавия томонидан ёзиб олинган маълумотга кўра, XX асрнинг бошларида Тошкент вилоятининг Сижжак қишлоғида ҳар йили эрта баҳорда «Наврўзгул сайли» ўтказилган. Баҳор келиши билан тоғларга наврўзгул, навшодил, шунгула, яъни сабзининг баргига ўхшаб чиқадиган гулли кўкат бўлиб, сучук сабзиси пиширмай ейиладиган ўсимликлар кўкариб чиққан. Бундан ташқари, кўкламда тоғ пиёз (пиёзбошиси сутли бўлса-да, саримсоқдай сассиқ бўлмаганлиги боис ошга, норинга солиб истеъмол қилинган), қизил гуллайдиган зирк, меваси олчага ўхшай-

диган қатранғи ҳам гуллаган. Одамлар қатранғининг мевасини ҳам қуритиб, толқон қилиб олишган. Қатранғи ёғочидан қошиқ, чўмич ясалган. Чунки қатранғидан қилинган қошиққни идиш ичига солиб қўйилса, идишни қатрат қилиб турар экан.

Наврўзгули чиққанда сижжакликлар тоғларга, боғ-роғларга наврўз қилиб чиқишган. Бу сайилда ўйин-кулғи қилиб, қўшиқ айтишиб, йигит-қизлар лапар, ўлан айтишганлар. Қиз-жувонлар, ёш келинчаклар даладан қизил, сариқ, тарғил лолаларни, бойғалча, наврўзгуллардан териб сочларига қулоқларига тақиб олишган. Аждодларимиз соч, чаккага тақилган гуллар кишининг серфарзанд бўлишига магик таъсир қилишига ишонганлар (Мусақулов А., 2003. - №3-4).

Сижжак қишлоғилик Мирзааҳмад Мирзабадаловнинг айтишича, бойғалча гулнинг ранги сариқ бўлиб, қор кетиши биланоқ кўкариб бўй кўрсатиб чиққан. Наврўзгули сайилида йигит-қизлар қуйидагича лапарларни ижро этишган:

Йигит:

*Эшигиндан ўтаман ҳам йўталиб, гул кўтариб,
Сен агар ҳуштор бўлсанг чиққин укангни кўтариб.*

Қиз:

*Эшигимда жуп чинор, чиқманг ака, шохи синар,
Шохлари синганида булбул келиб қайга қўнар.*

Йигит:

*Бир келибон сайрасин, дардимга дармон айласин,
Бир келиб, икки келиб, вақтим беармон айласин.*

Қиз:

*Билмайин босдим тиканни, тортадурман жабрини,
Билсам эрдим, босмас эрдим, тортмас эрдим дардини*
(«ЗЎФА». Инв.№ 9330).

ЛОЛА САЙЛИ

Гул билан алоқадор анъанавий халқ сайлининг қадимий намуналаридан бири «Лола сайли» бўлиб, асосан, Фарғона водийсида, Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё вилоятларининг лола ва қиз-

ғалдоқлар очиладиган тоғли хуудларида ўтказилган. Асрлар давомида халқимиз орасида баҳорда лола сайлига чиқиш ўзига хос анъана ҳисобланган. Бинобарин, лола очилган пайтни тантана қилиш удуми жаҳоннинг бошқа халқларига ҳам маълум. Масалан, нидерландияликларда лола очилган пайтда махсус байрам ўтказилади («Календарные обычаи и обряды», 1977. – С.185).

“Лола сайли” халқимизнинг наврўз билан алоқадор анъанавий сайлларидан бири бўлиб, кишиларда табиатга муҳаббат ҳиссини тарбиялашда муҳим амалий аҳамият касб этган. Этнограф олима Е.М.-Пешчереванинг маълумотларига қараганда, XX асрнинг 20-йилларида Қўқон уездининг Исфара қишлоғида “Лола сайли” ўзига хос гарзда ўтказилган. Анъанага кўра, тоғ ёнбағирларида ўтказилган “Лола сайли”ни даставвал “лолачилар” бошлаб беришган. Дала-қирларда лола очилганлигини кўрган “лолачи” болалар тол ёки терак шохини кесиб олиб, уни лола билан безатишган. Улар ана шу “гулчаман”ни кўтариб, қишлоқ кўчалари бўйлаб айланиб юрганлар. “Лолачи”ларни кўрган одамлар болалар кўтариб юрган “гулчаман” шохига рўмолча, мато бўлаги боғлаб, дилларидаги орзу-истакларини изҳор этишган. “Лолачи” болалар қишлоқни айланиб чиқишгандан кейин, лола гуллари билан безатилган “гулчаман”ни кўтарганча тоғ ёнбағри томон йўл олганлар. Улар гуллар билан бурканган дарахт шохини лолазорнинг ўртасига ўрнатиб қўйишган. Шундан сўнг қишлоқ оқсоқоллари “Лола сайли”ни бошлаш учун оқ фотиҳа берганлар. Сайилнинг эртаси куни исфаралик аёл ва эркеклар гуруҳ-гуруҳ бўлишиб, Абдуллоий сурхи, яъни «Қизил Абдулла» деган авлиё мазорига зиёратга боришган (Пешчерева Е.М., 1927. – С.374-384).

Исфараликларнинг «Лола сайли»да бевосита иштирок этган этнограф Е.М.Пешчерева ва мусиқашунос олим В.А.Успенскийлар томонидан мазкур сайилда куйланган халқ кўшиқларидан намуналар ҳам ёзиб олинган:

*Қалдирғоч қаро бўлур,
Қаноти ало бўлур,
Ёшликда берган кўнгил,
Айрилса бало бўлур.*

*Ёқутим сойга тушди,
Сойдан суқсурлар учди,
Суқсур бўйли шул ёрим,
Мулло кўзимдан учди.*

*Ул кўчада сан бўлсанг,
Бул кўчада ман бўлсам,
Боғди гули сан бўлсанг,
Себаргаси ман бўлсам*

(**Пещерева Е.М.**, 1927. - С.377-378).

Хўжанд вилоятининг Овчи-қалъачи қишлоғи яқинидаги Хўжа Боқирғон шоҳ мазоридаги муқаддас булоқ бўйи ҳам «Лола сайли» ўтадиган жойлардан бири бўлган. К.А.Богомоллованинг 1948 йилда ёзиб олган маълумотига кўра, баҳорда илк лола очилган кундан эътиборан шу яқин атрофдаги қишлоқларнинг аҳолиси бу булоқ ёнига сайилга чиққан (**Богомоллова К.А.**, 1952. — С.111).

Тошкентда эса лола очилган пайтда болалар куйидаги кўшиқни куйлаганлар:

*Оппоқжон дастидан,
Қизил гуллар очилди,
Қизил гулнинг хумчаси (ғунчаси),
Оппоқжоннинг бачаси,
Оппоқжон ўлибди,
Кўк кўйлакни кийибди,
Оқ кўйлакни ёйибди,
Олма билан отибди,
Юмаланиб ётибди*

(**Пещерева Е.М.** 1925. - С.93-94).

Элшунос олим Ҳ.Исмоилов томонидан ёзиб олинган дала-этнографик материалларнинг гувоҳлик беришича, “Лола сайли” Тошкент вилоятининг тоғли ҳудудларида ва ҳатто, Тошкент шаҳрининг атрофларида ҳам ўтказиб келинган. Далаларда қизғалдоқлар барқ уриб қийғос очилган пайтда, қишлоқларнинг аҳолиси баланд тепаликларга чиқишиб, “Лола сайли”ни ўтказишган. Сайилда асосан ёш йигит-қизлар иштирок этишган. Сайил қатнашчилари чилдирма чалиб, ашула айтишган, лапар, ўлан ижрочиларининг беллашувлари бўлиб ўтган. Қизлар шўх оҳанглар оғушида рақсга тушганлар. Айтишларича, Паркент канали бўйидаги тепаликлар азалдан сайилгоҳ вазифасини ўтаб келган. Анъанавий дунёқарашда қизил ранг қон, ҳаёт рамзи бўлгани учун қиз-жувонлар “Лола сайли”га атаб қизил рангли матодан янги кўйлаklar тикиб кийишган.

«Лола сайли» кўшиқларида кўклам ҳуснига ҳусн кўшган лоланинг ранги «ернинг қони»га ўхшатилади:

*Ернинг қони лолажон,
Ернинг жони лолажон,
Лола сайлига келиб,
Курдик сени лолажон*

(Жўраев М., 2007, 82-бет).

Сиртдан қараганда, бу поэтик талқиннинг юзага келишига лола рангининг қон тусига менгзаши асос қилиб олинганга ўхшаб туюлади. Халқимиз орасида сақланган афсоналар эса бу ташбеҳ қадимги мифологик тасаввурлар билан боғлиқлигини кўрсатади. Афсоналардан бирида айтилишича, Нуҳ алайҳиссалом кемасини сичқон гешганда, илон сув кираётган тешик устига кулча бўлиб ётганча, жонзотларни фарқ бўлишдан сақлаб қолибди. Шунда Нуҳ алайҳиссалом илонга дунёдаги гўшти энг лаззатли жонзотни ризқ қилиб беришга ваъда берган экан. Қуруқликка чиқишиб, одамзот ва жониворлар кўпайгандан сўнг, илон Нуҳ алайҳиссаломга ваъдасини эслатибди. Нуҳ алайҳиссалом бир пашшани ўчириб юборибди. Пашша ҳамма жонзотларни чақиб кўрибди. Қарасаки, ҳамма нарсадан кўра бешикда ётган чақалоқнинг қони ширин эмиш. У ана шу бола қонидан озгина сўриб олиб учиб келаётган экан, олдидан қалдирғоч чиқиб қолибди. «Ниманинг қони ширин экан?» - деб сўрабди қалдирғоч. «Ҳаммасидан одам қони мазали экан», - деб жавоб берибди пашша. Шунда қалдирғоч: «Қани, шу гапни айтган тилингдан бир ўпай» - деб, пашшанинг тилини чўқиб узиб олибди. Пашша тилининг учида олиб келаётган бир томчи қон эса ерга томиб, лола бўлиб униб чиқибди. Ер юзидаги лолалар ана шу бегуноҳ гўдак қонидан пайдо бўлган эмиш (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. Тошкент вилоятининг Оҳангарон туманидаги Қорабоғсой қишлоғида яшовчи Яхшигул момо Мирзақуловдан 1983 йилда ёзиб олинган). Қоннинг лолага эврилиши эса нарса-ҳодисаларнинг пайдо бўлишини изоҳловчи архаик мифларга хос анъанавий мотивлардандир.

Фарғона водийсида ўтказилган «Лола сайли»га оид қўшимча материалларни нашр эттирган Е.М.Пешчереванинг ёзишича, қадимги фарғоналиклар лолани хўжа Такраут деган авлиёнинг қонидан пайдо бўлган деб тасаввур қилишган экан. Афсонада нақл қилинишича, хўжа Такраут ўз акалари – Абдуллои сурх, Ўш бобо ва Тахти Сулаймон билан биргаликда мушрикларга қарши жанг қилибди. Жангда душманнинг қўли баланд келиб, хўжа Такраут шаҳид бўлибди. Унинг жасади кўмилган тепаликда лолалар ўсиб чиқибди. Бошқа бир афсонада эса хўжа Такраут етти оға-инининг бири бўлиб, унинг

жасади Исфаранинг турли жойларида, жумладан, Хўжа сурх, мўйи Муборак деган мазорларда дафн этилган дейилган.

Хўжа Такраут ҳақидаги бундай қолдиқ ҳолда етиб келган афсоналарни ўрганган Е.М.Пешчерева бу образ ўлиб-тирилувчи маъбудлар тўғрисидаги қадимги мифологик тасаввурлар асосида шаклланди деб тўғри хулоса чиқарган. Унинг фикрича, қачонлардир яшаб ўтган бу мифологик персонаж серҳосиллик ва боқий табиатнинг тимсоли деб қаралган бўлиб, у ўлганидан кейин жасади ер юзига сочилиб кетган. Авлиё жасадининг парчалари, яъни ҳоки кўмилган жойдан эса қип-қизил лолалар кўкариб чиққан эмиш. Шу боис, дарахт новдасига териб олинган лолаларни боғлаб чиқиш удумини ана шу афсонавий авлиёнинг жоҳиллар томонидан бўлиб ташланган танасини қайта тиклашнинг рамзий амали деб тахмин қилиш мумкин (**Пешчерева Е.М.**, 1956. - С.217-218).

Этнограф М.С.Андреев томонидан ёзиб олинган бир афсонада қайд этилишича, лолалар - мушриклар томонидан ўлдирилган имом Хусайннинг баҳор фаслида ер юзасида пайдо бўладиган қонлари эмиш (*Бу ҳақда қаранг: Соатов Ф.*, 1992, 55-бет).

«Лола сайли»да йигитлар ўйин-кулгуни узоқроқда туриб томоша қилишган ва қизларнинг қўшиқларини берилиб тинглаганлар. Улар нон орасига солинган қанд-курс, ширинлик, ҳолва, ёнғоқ, майизни рўмолга тугиб, бирорга ёш болакай орқали ўзлари суйган қизларга совға сифатида юборишган. Шу заминда «Лола сайли»да боғланган муҳаббат ришталари мустақамлана борган ва айни пишиқчилик палласи ёшларнинг никоҳ тўйлари ўтказилган (**Сухарева О.А.**, 1986. - С.33).

«Лола сайли» Самарқанд вилоятида ҳам ўтказилган бўлиб, этнограф Н.П.Лобачеванинг қайд қилишича, Самарқанд яқинидаги Чўпон ота тепалигида ҳар йили анъанавий тарзда ташкил қилинган «Гули сурх» байрами айнан лола очилган пайтга тўғри келган. Ёш йигит ва қизлар тўп-тўп бўлишиб, лолақизгалдоқларни териш учун шаҳар ташқарисига чиққанлар, сайил маркази Чўпон ота тепалиги бўлган (**Лобачева Н.П.**, 1975. - С.121).

Самарқандликларнинг анъанавий «Лола сайли» ҳақидаги қадимги Чин манбаларида қайд қилинган маълумот эса бу мавсумий маросим ўлиб-тирилувчи маъбудлар тўғрисидаги мифологик қарашлар асосида келиб чиққанлигини кўрсатади (**Толстов С.П.**, 1948. - С.204).

Этнограф О.А.Сухареванинг маълумотларида келтирилишича, мамлакатимиз ҳудудида «лола» билан боғлиқ топонимлар ҳам аслида ана

шу ном билан аталадиган халқ сайлига алоқадордир. Самарқанд шаҳри яқинидаги “Лолазор”, Тошкент вилоятидаги “Лолақул” каби жой номлари шулар жумласидандир. 1926 йилги аҳоли рўйхати ҳужжатларида эса Бухоро вилоятининг Ромитан туманида “Лола” деган қишлоқ бўлганлиги қайд қилинган (Сухарева О.А., 1986. - С.37). Бу каби жой номлари мавжудлиги ҳам бу ерлар қадимда “Лола сайли” ўтказиладиган сайилгоҳ вазифасини ўтаганлигидан далолат беради.

Қайд этиш лозимки, анъанавий дунёқарашга кўра, гул сайли шунчаки кўнгилхушлик эмас, балки маросимий, магик-ритуал аҳамиятга эга бўлган.

Ўзбек фольклорида «Лола сайли» билан боғлиқ халқ кўшиқлари кўп учрайди. Кўшиқларда лола «элнинг чиройи» эканлиги, бу гул очилиши одамлар дилига фарах бахш этиши, чақмоқдан, селлардан қўрқмай кўкарган лола одамларни оммавий сайилга чорлаши тараннум этилган:

*Лола, лола, лолажон,
Ўсар жойинг далада.
Лола, лола, лолажон,
Чидаш бердинг жалага.*

*Лола, лола, лолажон .
Чақмоқдан ҳам қўрқмагин,
Лола, лола, лолажон,
Жаладан ҳам қўрқмагин.*

*Лола, лола, лолажон,
Селлар олса қўрқмагин.
Лола, лола, лолажон,
Совуқ турса қўрқмагин*

(Жўраев М., 2007, 81-бет).

Кўшиқнинг анъанавий бадиий шакли ҳам ўзига хос матний тузилишга эга. Тўрт мисрали бандларнинг ҳар бирида «Лола, лола, лолажон» мисраси икки марта такрорланиб келади. Бу ўзига хос поэтик такрор ҳодисаси оддий қайтариқ бўлмай, кўшиқ матнига мусиқийлик, оҳангдошлик бахш этиб турадиган бадиий восита ҳисобланади.

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги тоғ қишлоқларида ҳар йили кўкламда лола сайлига чиқиш анъанавий маросимлардан бири ҳисобланган. Ана шу маросим чоғида ижро этилган халқ

қўшиқларида табиатнинг кўкламги уйғониши, лола нафосати бахш этган эзгу туйғулар тараннум этилган:

*Лолачада ишим бор, эй лола,
Киссамда кишмишим бор, ҳей лола,
Кишмиш бўлса майлига, ҳей лола,
Қиз болада ишим бор, ҳей лола.*

Қўшиқда «лолача» образи рамзий маънода лолалек қизил куйлак кийган қизнинг ўзига тенг. Йигитнинг сайилга келишдан мақсади лола териш эмас, аслида «лолача»да «иши борлиги»ни билдириш, яъни ўз севгисини изҳор этишдан иборатдир. Халқ лирикасида мевалар, мевали дарахтлар, боғ у ёки бу жиҳатдан севги, оила, фарзанд ғоялари билан боғлиқлигини кўпгина олимлар қайд қилиб ўтишган. Юқоридаги қўшиқда ҳам йигит «киссасидаги кишмиш» - бўлажак оила пойдевори, чин севги тимсолидир. «Лола сайли»да йигитлар ўз севгилиларига ёш болалар орқали турли ширинлик ва совғалар қаторида майиз юборишларини назарда тутсак, бу поэтик деталнинг севги магияси билан боғлиқ жиҳатлари янада ойдинлашади. Қўшиқда бир-бирига кўнгили қўйган йигит билан қиз ўртасида «воситачилик» қилувчи бола образининг тимсолий талқини ҳам мавжуд:

*Том устида пиёла, ҳей лола,
Ичи тўла гул лола, ҳей лола,
Нари туринг бўз бола, ҳей лола,
Уялади қиз бола, ҳей лола.*

*Том устида нелар бор, ҳей лола,
Ўрдак билан ғозлар бор, ҳей лола,
Ўрдак кетиб ғоз қолсин, ҳей лола,
Душман кетиб дўст қолсин, ҳей лола*

(Жўраев М., 2007, 83-бет).

Маълумки, халқ оғзаки ижодида «том» - оила, «ғоз» - хабарчи рамзи бўлиб келади. Ғоз образининг хабарчи сифатида тимсоллаштирилиши анъанаси «Алпомиш» достонида ҳам бор. Л.И.-Ремпель қадимий осори атиқаларда тасвирланган ғоз образини «xabарчи» тимсоли деб қараш мақсадга мувофиқдир дейди (Ремпель Л.И., 1987. — С.192). «Ширин билан Шакар» достонининг версия ва вариантларида ғоз отиш мотивини таҳлил қилган Н.Мадраҳимова «достонда ғоз образи қаҳрамон томонидан фар-

занд сифатида тимсоллаштирилган» (Мадраҳимова Н., 1996, 11-бет) деб ҳисоблайди.

Юқоридаги тўртликларда тасвирланган «том» -оила рамзи деб қаралса, «ўрдак» - севишганларга хайрихоҳ бўлмаган ғанимлар, «ғоз» эса уларнинг хайрихоҳ дўстлари тимсолидир. «Ғоз» деганда йигитлар совғасини маъшуқага етказувчи болакайлар ҳам назарда тутилган. Болалар воситачилигининг бадий талқинини яратишда «ғоз» образининг хабарчи сифатидаги анъанавий хусусиятлари асосга олинган.

«Лола сайли»нинг тарихий асослари Ўрта Осиёда яшаган қадимги аждодларимизнинг ўлиб-тирилувчи табиат культлари билан алоқадор мифологик тасаввурларига бориб тақалади. Санъатшунос Г.А.-Пугаченкова томонидан таҳлил қилинган қадимий осори атиқалардан бири, фанда «Квацпилееводан топилган идиш» (Россия федерациясининг Пермь шаҳри яқинидаги Квацпилеево қишлоғидан топилгани учун шу ном билан аталган) номли идишга чизилган суратларда тасвирланган аёллар қўлида лола кўтариб турганлиги ҳам бу гул билан боғлиқ инончлар қадимийлигидан далолат беради. Мутахассислар томонидан қадимги Сўғд хунармандлари томонидан ясалган дея эътироф этилган мазкур кумуш идишнинг деворида тасвирланган аёллардан бири икки қўлида лола кўтариб турган бўлса, иккинчисининг бир қўлида лола, иккинчисида бола бор. Учинчи аёлнинг ўнг қўлида лола бўлса, чап қўлидаги идишни узум тўла ваза деб тахмин қилиш мумкин. Тўртинчи ва бешинчи аёл эса бир қўлида қушни, бошқасида аллақандай қутичани кўтариб олганлиги тасвирланган. Шунингдек, худди шунга ўхшаш кумуш идиш Пермьнинг ўзида ўтказилган археологик қазилмалар чоғида ҳам топилган бўлиб, унда қўлларида лола кўтариб турган икки аёл сурати мавжудлиги аниқланган (Пугаченкова Г.А., 1952. – С.53-55).

Г.А.Пугаченкованинг фикрича, бу ашёлардаги тасвирлар қадимги Сўғдда ўтказилган «Лола сайли» маросимини ўзида акс эттирган бўлиб, қўлида лола кўтариб турган аёллар бу маросимни ўтказишда фаол иштирок этган қоҳинлар образидир (Пугаченкова Г.А., 1952. – С.57).

Назаримизда, қадимги Сўғдда ҳар йили кўкламда биринчи лола очилган пайтда одамлар далаларга чиқиб, табиатнинг кўкламги уйғонишига тимсол қилинган бу гулга багишланган маросимни ўтказишган. Маросимнинг ХХ асргача сақланиб қолган кўринишида уни «лолачилар» бошқаришгани каби қадимда ҳам «Лола сайли»ни ўтказишга махсус қоҳинлар бош-қош бўлиб туришгани эҳти-

молдан холи эмас. Шунга кўра, юқорида қайд қилинган кумуш идишларда тасвирланган «лола кўтарган аёллар» образини қадимги Сўғд «лолачи»ларининг тимсоли деб талқин қилиш мумкин.

«ҚИЗИЛ ГУЛ» САЙЛИ

Қадим замонлардан буён деҳқончилик маданияти юксак даражада тараққий этган мамлакатимизда табиатнинг боқийлигини улуғлаш ва ўсимликлар култи билан алоқадор кўпгина анъаналар вужудга келган. Ҳаёт дарахти ҳақидаги мифологик қарашлар замирида ҳам табиатнинг боқийлиги тўғрисидаги ибтидоий инончлар ётади. Аждодларимиз кузда ўз япроқларидан жудо бўлган дов-дарахтларнинг эрта кўкламда яна барг ёзиши, шунингдек, баҳор келиши билан дала-туз ўт-ўланлар, гул-чечаклар ила қопланишида табиатнинг рамзий маънодаги ўлиб-тирилиши тимсолини кўрганлар. Табиатнинг кўкламда уйғониши ҳақидаги мифологик қарашлар ўсимликларни тимсоллаштиришга асосланган аграр культлар ва магик характердаги рамзий ҳаракатлар тизимидан иборат ритуалларнинг юзага келишига замин ҳозирлаган. Халқимизнинг наврўз байрами билан алоқадор маросимлари сирасига кирадиган анъанавий «Қизил гул» сайли ҳам ана шундай аграр культлар ва ҳосилдорлик ғоясини ўзида мужассамлаштирган қадимий умумхалқ танганаларидан биридир (*«Қизил гул» сайлига доир кўйидаги тадқиқотлар чоп этирилган*: Хамраев А., 1958. — С.72-73; Сухарева О.А., 1986. — С.31-46; Жўраев М., 2003, а, 29-34-бетлар; Жўраев М., 2003, б, 13-19-бетлар).

«Гул сайли» ёки «Гул байрами» жаҳоннинг жуда кўплаб мамлакатларида оммавий тарзда ўтказиб келинади. Хусусан, Францияда ҳар йили 1 майда «Ландиш (кўнғироқгул) байрами» нишонланади. Шунингдек, Женевада «Атиргул байрами», Лютерда «Нарцисс (нилуфаргул) байрами», Лозанияда «Камелия байрами» ўтказилади (*«Календарные обычаи и обряды...»*, 1977. — С.144, 185; Токарев С.А., Филимонова Т.Д., 1983. — С.159). С.Красиковнинг ёзишича, қадимги Юнонистонда ҳам гиацинт ва лилия гулларининг очилиши шарафига сайил ўтказиш урф бўлган экан (Красиков С., 1990. — С.5-6). Шунингдек, лезгин, авар, татар ва тожикларда ҳам гул сайиллари ўтказилган (*Бу ҳақда қаранг*: Гаджиев Г.А., 1987. — С.34; Булатова А.Г., 1988. — С.55-56; Кашафуддинов Р.Г., 1969. — С.13; Нурджанов Н., 1956. — С.25; Сухарева О.А., 1986. — С.31-46).

Дунё халқларининг гул байрамлари ўзининг таркибий узвлари, композицияси, бадий деталлари ва фольклорининг ранг-баранглиги билан ўзаро фарқланиб турса-да, генетик илдизларининг табиат кулътлари билан боғлиқлиги, ҳосилдорлик ғоясини ташишга хизмат қилиши, ўлиб-тирилувчи табиат тимсоли сифатида анъанавийлашганлиги, ўтказилиш вақтининг баҳор фаслида локаллаштирилганлигига кўра муштарак жиҳатларга эга.

Ҳозиргача тўпланган фольклор ва этнографик материаллар, шунингдек, илмий адабиётлардаги маълумотларга кўра, Ўзбекистоннинг деярли барча вилоятларида ҳар йили кўкламда анъанавий гул сайиллари ўтказилган. Табиатнинг кўкламги уйғониши билан боғлиқ бу анъанавий халқ сайли хоразмликлар орасида ҳам қадимдан урф бўлиб келган. “Қизил гул” сайли ҳар йил баҳорда Хива шаҳри яқинидаги Баворис бобо қабристониде бўлиб ўтган.

Хоразмликларнинг «Қизил гул» сайли ғоят қадимий асосларга эгаллигини Абу Райҳон Берунийнинг куйидаги қайдномаси ҳам тасдиқлайди: «Айяр...Бу ойнинг тўртинчи куни Хоразмде эски одат бўйича қизил гул байрами ўтказилади. Шу куни ибодатхонага қизил гул келтирилади» (**Беруний.**, 1968, 339-бет).

Бу байрамда аҳолининг барча табақаси - ёшлар ҳам, болалар ҳам, катталар ҳам қатнашишган. Ислом ақидаларининг таъсири кучли бўлган даврларда ҳам Баворис бобо мазоридеги сайилде аёл ва эркаклар баб-баравар иштирок этаверишган. Ёш қиз-жувонлар мазор яқинидаги йўлакдан сайилгоҳ томон йўл олишган. Уларни кузатиб турган йигитлар ўз севгилиларига олма, анор, гул отишган. Кимдир гўшт, бошқа биров гуруч, яна кимдир ёғ олиб келиб, сайилгоҳде ош пиширишган. Халқ оғзаки ижодиётиде қизил гул севги ва оила тимсоли сифатиде талқин қилинишига асосланган Г.П.Снесарев бу баҳорий маросим замириде ўлиб-тирилувчи табиат кулътлари ҳақидаги қадимий мифологик қарашлар ётишини қайд қилади (**Снесарев Г.П.**, 1969.-С.206).

Хоразмликларнинг «Қизил гул» сайлига доир этнографик материалларни тўплаган Н.П.Лобачева бу оммавий сайилни “баҳорий гантаналарни яқунлаб, ёз мавсуми удумларини бошлаб берадиган байрам” деб ҳисоблайди. У 1946 йили Хиваде ўтказилган “Қизил гул” сайлиде иштирок этган Ю.В.Кнозоровнинг кузатишлари қайд қилинган этнографик битиклар ҳамде ўзининг ана шу байрам ҳақида 1947 йилде ёзиб олган маълумотларига асосланиб, куйидагиларни

ёзади: “Қизил гулларнинг очилиши май-июнь ойларига тўғри келади. Айрим жойларда бу байрам билан боғлиқ сайил-томошалар бир ой давомида муттасил ўтказиб келинган. Яқин қариндош-уруғларга, шунингдек, дўстларга қизил гул (ёки атиргул) совға қилиш бу байрамнинг ўзига хос удумларидан бири ҳисобланган. Хиваликлар Баворис бобо қабристонида “Қизил гул” сайлини ўтказганлар. Сайилда асосан ёшлар иштирок этишган. Унаштириб қўйилган ва бўй етган қизлар, келинчақлар, ёш жувонлар чиройли кийинишиб, Баворис бобо мазорига олиб борадиган йўл бўйидаги уйларнинг томи устига чиқиб олишган. Пастда мазорга туташ йўл четида байрамона кийинган ёш йигит-яланглар ҳам йиғилишиб туришган. Кун ўрта бўлиб, яъни соат миллари 12дан ошганда Баворис бобо қабристонининг туғи туширилган: бу “Қизил гул” сайлининг бошланишига ишора бўлган. Шундан сўнг йигитлар том бошида турган қиз-жувонларга турли хил рангдаги пиширилган тухум, шунингдек, олма, анор отганлар. Ўзлари кўнгил қўйган қизларга ширинлик, майиз ва ҳолва туҳфа этганлар. Одатда бундай совғалар ёш болалар орқали етказилган. Қизлар ҳам йигитларни ана шундай ҳадялар билан сийлашган. Сайилда қатнашган аёлларнинг ҳам, эркакларнинг ҳам қўлларида гул бўлган. Улар чаккаларига, рўмолларига, белбоғларига гул қистириб қўйганлар” (Лобачева Н.П., 1975. - С.121).

О.А.Сухарева тўғри пайқаганидек, «Қизил гул» сайлини тавсифлаган рус этнографларининг дала ёзувларида бири-иккинчиси инкор қиладиган, аниқлаштирилиши зарур бўлган маълумотлар ҳам талайгина (Сухарева О.А., 1986. – С.35-36). Хусусан, этнограф олим Г.П.Снесарев (Снесарев Г.П., 1969. - С.206) Хивадаги «Қизил гул» сайли иштирокчилари бир-бирларига гул отишганлигини қайд этган бўлса, Н.П.Лобачева эса «аёл ва эркакларнинг қўлларида гул бўлади, улар гуллар билан ўзларига зеб берадилар, аммо гул отилмайди» деб ёзади (Лобачева Н.П., 1975. – С.121-122). Олиманинг таъкидлашича, «Қизил гул» сайли куни чоллар Баворис бобо мазори ёнидаги мачитга йиғилишиб номоз ўқишган. Мазор ёнидаги сайилгоҳда эса шавла пиширилган ва кўпчилик бўлиб тановул қилинган. Сайил кун бўйи хурсандчилик, шодиёна билан давом этган. Соат тахминан 16-17 ларда, яъни кун пешиндан оққандан кейин Баворис бобо қабристонида янги туғ (оқ сурпдан тайёрланган байроқсимон мато) кўтарилган. Янги туғнинг мазор узра кўтарилиши “Қизил гул” сайли ўз ниҳоясига етганлигини кўрсатган (Лобачева Н.П., 1975. – С.121-122).

1946 йилда Хоразм вилоятида этнографик тадқиқотлар олиб борган М.В.Сазонова ҳам Хива шаҳрининг жанубий-ғарбий томонида жойлашган Баворис бобо қабристонига ўтказилган “Қизил гул” сайли ҳақида қизиқарли маълумотларни тўплаган. Унинг аниқлашича, март ойининг 21-22-саналарида, яъни Наврўз байрами кунлари тантана қилинган бу сайил далага биринчи қўш чиқариш маросими билан ҳам боғланиб кетган (Сазонова М.В., 1978. - С.38).

Назаримизда, ўзбек этнографи Т.Қиличевнинг Беруний ва Эллиққалъа туманларидан 1976-1977 йилларда тўплаган этнофольклористик маълумотлари Хоразм воҳасида қадимдан ўтказиб келинган «Қизил гул» сайлининг барча узвлари ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

Т.Қиличевнинг ёзишича, «Қизил гул» сайли уч кун давом этган. Биринчи кун қизлар ўз тенгдошлари билан биргаликда бир-бирларининг уйларига боришиб, оналари ва ёш қизалоқларни байрам билан муборакбод этганлар, қўшиқ айтиб, ўйинга тушганлар. Йигит-яланглар ҳам навбатма-навбат ўз сафларидаги тенгқурларининг уйларига кириб оталарини байрам билан табриклаганлар, мусиқа асбобларини чалиб ўйнаганлар ва қўшиқ айтишиб бутун кеча давомида шодиёна кайфиятда бўлганлар.

Байрамнинг иккинчи кун мачит ёки қабристон яқинидаги сўлим ва хушманзара жойларда халқ сайли ташкил этилган. Сайил олдида турли мева-чева ва ширинликлар савдоси ўтказилган. Сайилда карнай, сурнай, доира садоси янграган, хонандалар қўшиқ айтишиб, раққослар ўйноқи мусиқа наволарига монанд рақсга тушишган. Чавандозлар пойгаси, полвонлар кураши, бахшилар айтишуви, дорвоз ва масхарабозларнинг томошалари авжига чиққан. Сайил тамом бўлгач, қизлар ёш келинчаклар бошчилигида саф-саф бўлиб ўз яқинларининг қабрларини зиёрат қилиш учун жўнаганлар.

Сайил кун йигитлар ва қизлар қизил гуллардан гулдасталар тузганлар; ўз қариндошлари, яқинларига гул совға қилганлар. «Байрам бошланган кундан то байрам охиригача бўлган даврда йигит ва қизлар тахия(дўппи)сига қизил гул гунчасидан қадаб қўйиш одат тусига кирган» (Қиличев Т., 1988, 22-бет). Бу гулга, унинг гўзаллигига, табиатнинг уйғонишига бўлган эҳтиром тимсоли саналган. Н.П.Лобачева ва Ю.В.Кнозоровларнинг «дала ёзувлари»да сайилда қатнашган аёл ва эркаклар чаккаларига гул тақиши, қўлларида гул кўтариб юришлари ҳақидаги маълумотлар келтирилиши ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Зеро, Хоразм халқ кўшиқларида ҳам баҳорда очиладиган қизил гулга бўлган эҳтиром, яъни бу рамзий деталнинг сайилда магики-ритуал аҳамият касб этганлиги ўзининг бадий ифодасини тонган:

*Қизил гуллар айтар: очилмагайман,
Ёмонлар бошидан сочилмагайман,
Очилсам очилай, яхши очилай,
Оёқлар остида янчилмагайман.*

*Қизил гул устина сарсалар мани,
Ўзим севган ёра берсалар мани,
Ўзим севган ёра насиб бўлганда,
Солланиб юрганим кўрсалар мани*

(«Хоразм хазинаси», 106-бет).

Халқ кўшиқларидаги «қизил гул» детали лирик қаҳрамоннинг поэтик тимсолларидан бир бўлиб, кўпинча балоғатга етган қиз образининг бадий аниқловчиси бўлиб келади:

*Қизил гул бўлмагай эдим,
Очилиб, сўлмагай эдим,
Очилиб сўларим билсам,
Онадан бўлмагай эдим*

(«ЗУФА». Инв. №1766/2. 1976 йилда хонқалик 60 яшар Шарифа Рўзи-эвадан З.Хусаинова ёзиб олган).

Юқоридаги тўртликда ҳам «қизил гул» образи балоғат, етук-лик, севги тушунчалари билан боғланиб келади.

Хоразмда йигитлар ҳар йили баҳорда дастлаб очилган қизил гулдан чиройли гулдасталар тайёрлаб, уни турли-туман ширин-ликлар, мева-чева ҳамда рўмол билан кўшиб ўзларига унаштирил-ган қизларга тухфа қилиб юборганлар. Бу удум «қизил гул янгили-ги» деб аталган (Қиличев Т., 1988, 28-бет).

Қизил гул, яъни атиргулнинг мифопоэтик моҳиятини ёритган В.Н.Топоровнинг хулосасига кўра, бу гул куёш, гўзаллик ва сев-ги маъбудасининг тимсоли сифатида талқин қилинар экан (Топо-ров В.Н., 1992, а. – С.386).

Гул совға қилиш удуми ҳам севги магияси билан боғлиқдир. Халқ кўшиқларида йигит-қизларнинг балоғати гулларнинг очили-шига тенглаштирилади. Улар одатда гулга ўхшатилади. Қадимда гул-лар ҳам аёл ва эрлардан иборат деб тушунилгани учун жаҳоннинг

деярли барча халқларида гул байрамлари бўлган ва улар маълум даражада ҳозиргача сақланиб келган. Гул совға қилишнинг илк маъноси ҳам интим майлни билдирган» (Мусақулов А., 1995, 68-бет).

“Қизил гул” сайлида қатнашган йигитлар ўзлари ёқтирган ёки унаштирилган қизларга олма, анор, бўялган тухум отганлар. Бу нарсалар мифопоэтик тасаввурларга кўра серҳосиллик, севги, оила ва фарзанд тушунчалари билан боғланади. Бўялган тухумнинг гул сайлида асосий рамзий детал сифатида кенг қўлланилганлигига сабаб тухумнинг бевосита аграр культлар билан алоқадорлигидадир. В.Н.Топоровнинг фикрича, оламнинг тухумдан яратилиши тўғрисидаги мифологик тасаввурлар ҳосилдорлик култи билан боғлиқ маросим ва удумларда ҳам ўз ифодасини топган (Топоров В.Н., 1992,б. – С.681). Шарқий славянларнинг пасха байрамида бўялган тухум билан боғлиқ жуда кўп ирим-сиримлар, ўйин ва одатлар мавжудлиги (Соколова В.К., 1979. – С.112-113) ҳам тухум ҳосилдорлик ғоясини ташувчи детал эканлигини кўрсатади.

Этнограф олима О.А.Сухарева ҳам жаҳоннинг кўпгина халқларида бўялган тухум табиатнинг кўкламги уйғониши тимсоли сифатида ритуал аҳамият касб этишини ҳамда Бухорода наврўз байрами дастурхонини қизил рангга бўялган тухум билан безатиш одати бўлганлигини қайд қилади (Сухарева О.А., 1986. - С.36).

«Қизил гул» сайлида бўялган тухум отиш келаётган йилдан мўл ҳосил сўраш, табиатнинг боқийлигини улуғлаш, барака ва омад тилаш ифодаси саналган. Ана шу рамзий детал билан боғлиқ ҳосилдорлик ғоясини ташишига кўра ҳам «Қизил гул» сайли наврўз байрами тизимидаги календарь маросимлар сирасига киради.

Г.П.Снесаревнинг ёзишича, «Қизил гул» сайли баҳор бошланиши, яъни табиатнинг кўкламги уйғониши билан бевосита боғлиқ ҳолда тантана қилинган (Снесарев Г.П., 1969. - С.205). Н.П.Лобачева Хоразмда қизил гул очилиши май-июнь ойларига тўғри келишига асосланиб, «Қизил гул» сайли бир ой мобайнида ўтказилган деб ҳисоблайди (Лобачева Н.П., 1975. - С.121). Этнограф Т.Қиличев эса «XX асрнинг 20-йилларигача Хоразмда «Қизил гул» байрами ёшлик, севги, шодлик, баҳор байрами сифатида нишонланган. Бу байрам ҳар йили 13 майда эрта билан йигит ва қизларнинг янги очилган қизил гулдаста тайёрлашга киришиши билан бошланган», - деб ёзади (Қиличев Т., 1988, 22-бет).

«Қизил гул» сайлининг ўтказилиши муддати Хоразм воҳасининг табиий-иқлимий шароитларига бевосита боғлиқ ҳолда белги-

ланганлиги ҳақиқатга анча яқиндир. Чунки кўкламнинг эрта ёки кеч келишига қараб қизил гулнинг очилиш вақти ҳам ҳар йили ўзгариб туриши, ҳатто воҳанинг ҳамма жойида бу табиий жараён айна бир муддатда рўй бермаслиги ҳам мумкин. Шу боис, одамлар қизил гулнинг очилиш вақтига қараб анъанавий сайилни ўтказиш муддатида белгилаганлар.

Назаримизда, “Қизил гул” сайли халқимизнинг йилбоши - наврўз байрами билан боғлиқ тақвимий маросимлари тизимининг анъанавий узвларидан бири бўлиб, табиатнинг кўкламги уйғониши, янги меҳнат йилининг бошланиши, ҳосилдорлик ва барака тилаш танта-наси сифатида ўтказиб келинган. Бу сайилнинг қадимий асослари баҳорий тенгқунликни эзгуликнинг ёвуз кучлар устидан ғалаба қилган кўни сифатида байрам қилиш анъанаси билан бевосита алоқа-дор. Бизнингча, бу анъанавий халқ сайлининг келиб чиқиш тарихи қадимги Хоразм маданиятининг шаклланишида муҳим исботлайдиган муҳим деталлардан бири мазкур сайил ўтказилган жойнинг номи, яъни *Баворис бобо* некронимидир (*“Баворис” некроними ва Баворис бобо* *культининг “Авесто”га бориб тақалиши ҳақида қаранг: Жураев М., 2001, а, 3-10-бетлар*).

Баворис бобо қадимги Хива шаҳрининг жануби-ғарбий тарафида жойлашган қадимий қабристон номи бўлиб, ҳозирда унинг ўрни текисланиб кетган. Тарихий-этнографик манбаларда қайд қилинган маълумотларга кўра, ана шу мазорда ҳар йили наврўз байрами кунлари “Қизил гул” сайли анъанавий тарзда ўтказилган. Жанубий Хоразм аҳолисининг деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги анъаналарини ўрганган М.В.Сазонова улуғ юртдошимиз Абу Райҳон Беруний берган маълумотларга асосланган ҳолда, “Баворис бобо қадимги Эрон афсоналарининг қаҳрамони *Биварасиф* бўлса керак”, - деб тахмин қилган эди (*Сазонова М.В., 1978. – С.98*).

Дарҳақиқат, “Шоҳнома”нинг “Заҳҳок ва унинг отаси ҳақида қисса” деб аталган фаслида баён қилинишича, *Беварасп*-Заҳҳокнинг лақаби. “Меҳру оқибатдан дили бебаҳра” бўлган Заҳҳокнинг ўн мингта бадавий тулпорлари бор бўлиб, учдан икки қисми ҳамиша сафарга шай турар экан. Шоир Жамшиднинг рўзгорини қаро қилган Заҳҳок нима сабабдан *Беварасп* деб аталганлигини шундай изоҳ-лайди:

*Беварасп ҳам деярдилар ани,
Паҳлавий сўзи бу, нима дегани?*

*“Бевар” паҳлавийда, бўлсанг қулоқ-кўз,
Ун минг деганидир, дарийда бу сўз.
Бадавий отлари бўлган-чун ун минг,
Номи ҳам Беварасп бўлганди унинг*

(Фирдавсий., 1975, 71-бет).

Кўринадики, *Беварасп* атамасининг лисоний-этимологик асоси паҳлавий тилида “ун минг” маъносини англатувчи *бевар* сўзига бориб тақалади. Скиф-сармат қабилалари тилига оид сўзларни тадқиқ этган М.Фасмер ҳам *Баіоранос* атамаси аслида *baivar - aspa* бўлиб, “кўп отли”, “кўп от эгаси” маъноларини билдиради, деб ёзган эди (Vasmer M., 1923. p.35).

Қадимги сақлар лаҳжасидаги *baivar*, авесточа *baevar*, осетин тилидаги *bewra* сўзлари “кўп, ун минг” маъноларини англатишини қайд қилган В.И.Абаев ҳам юқоридаги фикрни қувватлагани ҳолда *baivar-aspa* атамасини “Авесто”га боғлаб таҳлил қилиш лозимлигини таъкидлаган (Абаев В.И., 1949. - С.159).

Чиндан ҳам Биварасп образининг генетик илдиэлари “Авесто”-га бориб тақалади. Ҳосилдорлик ва сув илоҳаси Ардвисура Анахи-гага бағишланган “Ардвисур яшт” алқовининг 29-бандида Ахри-ман яратган ёвуз махлуқотлардан бири - Ажидахака эзгулик тим-солидан мадад сўраб, қурбонликка сон-саноқсиз жонлиқларни ата-са-да, қудратли Ардвисура унга бундай омадни бермаганлиги ай-тилади:

*Унга уч бошли Аждаҳо,
Баври номли даҳйуда,
Қурбонликка келтирди,
Юз той ва минг қорамол,
Сон-саноқсиз совлиқ, қўй
Ва Ардвидан тилади:
“Менга шундай омад бер,
Муқаддас Ардвисура,
Етти иқлимда одам,
Зотини қолдирмайин”.*
*Унга бундай омадни,
Бермади Ардвисура*

(«Авесто. Ардвисура алқови», 68-бет).

Бу алқовда тилга олинган **Баври** атамаси Ажидаҳақа яшайдиган ва у ҳукмрон бўлган афсонавий юртнинг номи сифатида қўлланилган. Манбаларда Ажидаҳақа - Заҳҳокнинг лақаби ёки унинг мифологик тимсолларидан бири сифатида талқин қилинувчи Беварасип образининг шаклланишига ҳам ана шу **Баври** атамаси асос бўлган.

“Авесто” мифологиясининг эпик талқинлари асосида кейинчалик шаклланган афсоналарда эса Заҳҳок образи баъзан **Биварасп** номи билан ҳам атала бошлаган. Қадимги асотирлар талқинича, қуёш юзли Жамшиднинг қотили ҳам Биварасп-Заҳҳокдир. “Вендидод” таркибидаги иккинчи фаргарднинг биринчи бўлимида айтилишича, Вайвангхоннинг пушти камаридан бўлган Жамшид ҳукмронлик қилган даврда жаҳонга кенглик бахш этган, олам аҳлини асраб-авайлаган, унинг салтанати совуқ, касаллик ва ўлим нима-лигини билмаган. Ахурамазда ўз шахриёри Жамшидга “заррин сувра” билан “зарнишон аштра” ҳадя этган. Жамшид ана шу мўътабар ашёлар воситасида ёруғлик сари, қуёш кенгликлари томон йўл солиб, жаҳонга кенглик бахш айлаган. Бу кенглик бағрига сурувлар, тевалар уюри, одамлар келишган. Улар кўнгиллари тусанган ерларни ватан тутишган (**«Авесто»**, 2001, 109-110-бетлар).

Баҳорий шодиёна - наврўзи оламнинг байрам қилиниши анъанасининг урф бўлиши ҳам Жамшид номи билан боғланади. Алишер Навоий ўзининг “Тарихи мулуки Ажам” асарида бу хусусда қуйидагиларни ёзган: “Ва анда улук биное солдиким, ҳоло асари ва нишоналари борким, одамизод андоқ ясамоқ маҳол кўрунурким, киши кўрмагунча бовар қилмас. Ва ани Чиҳил минор дерлар. Чун бу иморат туганди, олам салотин ва ашроф ва акобирин йиғиб, анда азим жашн қилди. Ул вақтким, қуёш нуқтаи эътидоли рубъага таҳвил қилиб эрди, ул бинода тахт устига ўлтириб, адолат сийт ва садосин оламға мунташир қилди ва ул куннинг отин Наврўз қўйди. Ва салтанатининг замони етти юз йилгача бўлди... Табарийда анинг қатли Бюрасбқа мансубдир, аммо ўзга таворихда йўқдур” (**Алишер Навоий**, 2000, 199-200-бетлар).

Алишер Навоий Жамшиднинг Заҳҳок томонидан ўлдирилганлиги ҳақидаги афсонани мухтасар баён қилган бўлса-да, “унинг қатли Бюрасбқа мансуб”лигини қайд қилиш орқали бу қадимий сюжетнинг ҳар иккала мифологик персонаж номи билан боғлиқ талқинлари мавжуд бўлганлигига ишора қилган (*Бу ҳақда қаранг: Жўраев М.*, 2001, б, 43-45-бетлар).

Бу эса “Авесто”даги Ажидаҳака образи билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг ривожини нагжасида минглаб отлари мавжуд бўлган афсонавий юрт номи Баври атамаси Ажидаҳака-Заҳҳок тимсолини билдирувчи мифологик персонажлардан бирига айланганлигини кўрсатади. Шу боис, айрим афсоналарда Жамшид салтанати, яъни эзгуликнинг душмани Заҳҳок деб таърифланса, баъзи асотирларда олам аҳлига фаровон ҳаёт бахш этган “куёш юзли Жам”нинг ҳалокати Бивараспга боғлаб талқин қилинади. Демак, қадимий афсоналарда наврўз байрамини урф қилган эзгу ҳукмдор Жамшидга қарама-қарши қўйилган Биварасп образи қиш, совуқ, ўлим ва касалликни ўзида мужассамлаштирган мифологик персонаж, яъни ёвузлик тимсоли бўлиб келади.

Наврўз байрамининг келиб чиқиши халқ афсоналарида Жамшид номи билан боғлаб талқин қилинганлиги боис, Биварасп образи ҳам билвосита йилбоши тантаналарига дахлдор, деб қаралган. Чунки баҳорий тенгкунлик йил алмашадиган, қишнинг совуқ кунлари тугаб, серфайз кўклам фасли бошланадиган, эзгулик ёвуз кучлар устидан тўла ғалаба қиладиган қутлуғ кун сифатида байрам қилинган. Хусусан, курдлар Наврўзни фақатгина табиатнинг янгиланиши ва баҳор байрами тарзида эмас, балки эл-юртнинг афсонавий аждарподшо, яъни Заҳҳок-Беварасп зулмидан халос бўлган кун сифатида ҳам шодиёна қилишади (Delair D., 1964, p.4-5).

Демак, Наврўз йилбоши ва баҳор байрами, келаётган янги меҳнат мавсумининг баракали, фаровон ва серфайз бўлишига тилак билдириш ҳамда ёвузлик кучлари зимистон қаърига чекиниб, эзгулик тантана қиладиган кундир. Бу кун ёвуз кучларнинг мифологик тимсолларидан бири - Ажидаҳака (Заҳҳок-Биварасп) маглуб бўлиб, олам аҳли рўшноликка чиққанлигини англатган. М.С.Руденконинг ёзишича, “Наврўзни Заҳҳок-Беварасп билан боғлаб талқин қилиш анъанаси бу байрамнинг афсонавий ҳоқон Жамшид гомонидан жорий қилинганлиги тўғрисидаги қадимий тасаввурларга алоқадордир. Афсоналарда Наврўз байрамига асос солган Жамшид Заҳҳок-Беварасп томонидан ўлдирилган деб нақл қилинганлиги боис наврўз байрами билвосита ана шу мифологик персонаж номи билан ҳам боғлаб талқин қилинади. Ўрта Осиёда яшовчи халқларнинг одатига кўра, наврўз кунлари лойдан бўйнига илонлар чирмашиб олган аждаҳо шаклидаги хуштаклар ясаб, болаларга ҳада этиш удумида ҳам ана шу қадимий анъананинг излари сақланиб қолган” (Руденко М.Б., 1974. - С.123-124). Чиндан ҳам, бола-

лар ўйинчоқлари ясовчи усталар наврўз байрами арафасида аждаҳо шаклидаги хуштаклар ясаши Ўрта Осиё халқлари кулолчилигида қадимдан ўзига хос анъана бўлиб келган.

Хоразмликларнинг Наврўз байрамига даҳлдор анъанавий “Қизил гул” сайилининг Хива шаҳри яқинидаги Баворис бобо қабристонидан ўтказилиши ҳамда бу мазор номини англлатувчи некронимнинг келиб чиқиши “Авесто”даги мифологик персонажлардан бири - Ажидаҳақа ва у ҳукм сурган афсонавий юрт номи - Баврига алоқадор.

Ўрта Осиё худудида қайд қилинган кўпгина топонимлар таркибида мавжуд бўлган *асп* сўзининг маъносини айрим мутахассислар “от” деб изоҳлайдилар (Абаев В.И., 1949. - С.157-158; Зарифов Ҳ., 1976, 77-бет; Раевский Д.С., 1977. С.68; Тилавов А., 2000. 24-бет). “Авесто” яшгларини ўзбек тилига ўгирган мутаржим М.Исҳоқовнинг ёзишича, “Авесто” тилида *асп* ўзаги “муқаддас” деганидир. Бу ўзак асосида *спента*, *испантака* - “муқаддас тутилиувчи” каби диний зардўштий тушунча ифодаланган. Масалан, *спента армайити* - “муқаддас авлиёлик”, *спентамана* - “муқаддас фикр” (Исҳоқов М., 1997, 74-бет).

Бизнингча, *Баворис* некронимининг лисоний тузилиши икки мустақил лексемадан иборат бўлиб, *Бавар* ўзаги авесточа ёвуз кучлар билан алоқадор мифологик маконнинг номини билдирувчи *Баври* сўзига бориб тақалади. Некроним таркибидаги *-ис* компоненти эса аслида *асп* бўлиб, маъноси “муқаддас” демакдир. Шунга кўра, *Баворис* (Биварасп) - “муқаддас Баври” деган маънони билдирган. Бу топонимнинг тадрижий ривожини давомида унинг лисоний тузилишида қуйидаги фонетик ўзгаришлар рўй берган: *Baevar+aspa* → *Baivarasps* → *Bivarasps* → *Bavaris*. *Баворис* бобо некроними таркибидаги “бобо” компоненти эса топонимик индикатор бўлиб, муқаддас қадамжолар ва мазорлар номининг ясалишида фаол қўлланади.

Хива шаҳри яқинидаги кўҳна қабристоннинг номи *Баворис бобо* деб аталганлиги Ажидаҳақа билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг юзага келишида Хоразм воҳасида истиқомат қилган қадим аждодларимизнинг эътиқодий қарашлари ҳам муҳим ўрин тутганлигини кўрсатади. “Вендидод”даги биринчи фарғарднинг 3-4-бандларида Ажидаҳаканинг яратилиши ҳақида шундай дейилган:

“Ахура Мазда яратган илк сарзамин ва бирламчи юрт бу - Доитиё дарёси соҳилидаги хушманзара Ийрон Виж эди. Шундан сўнгра бутун борлиги ажал билан йўғрилган Ахриман келди-да, Доитиё

дарёси қаърида Аждаҳони яратди. Ва бу зимистон девларини борлиқ олам устидан ғолиб қилди. У ерда ўн ой зимистон ва икки ой ёз фасли ҳукмрон бўлади. Бироқ, шу икки ойда ҳам ҳаво, сув, тупроқ ва дарaxтлар учун совуқдир. Зимистон у ерга даҳшатли фалокатлар келтиради” («Авесто», 2001, 107-бет).

Кўпгина авестошунослар ва шарқшунослар “Авесто”да *Айрйана Ваижа, Ийрон Виж* каби номлар билан тилга олинган юрт ҳозирги Хиванинг ўрнида бўлган, *Доитиё* (Доитий) эса Амударёнинг қадимий номи деб ҳисоблайдилар (Толстов С.П., 1964, 96-бет; «Авесто. Вендидод», 50-бет). Борлиқ оламга фалокатлар келтирувчи Ажидаҳака Доитиё, яъни Амударё қаърида яратилганлиги ҳақидаги мифик қарашларнинг тадрижий ривожи давомида бу зимистоний ёвуз куч тимсоли ҳукмрон бўлган афсонавий жой - Баври ҳам худди шу ҳудудда локаллаштирилган. Хива шаҳри яқинидаги мазорнинг номини билдирувчи *Баворис бобо* некроними ана шу мифологик тасаввурларни ўзида мужассамлаштирган.

Назаримизда, қадимда Баворис бобо мазорининг ўрни Ажидаҳака-Баври култи билан алоқадор ритуал маросимлар ўтказиладиган жой вазифасини ўтаган. Баворис бобо қабристонидagi туғнинг туширилиши анъанавий “Қизил гул” сайлининг бошланишига ишора вазифасини бажарганлиги ҳам рамзий маънога эга: туғнинг туширилиши Ажидаҳака-Заҳҳок-Биварасп сифатида тасаввур қилинган ёвуз кучлар мағлубиятини англатган. Баворис бобо қабристонининг ўрни (ёки унга яқин бўлган жой) зардуштийлик даврида ҳам муқаддаслаштирилган жойлардан бири сифатида эътироф этилган. Бу жой Ажидаҳака яшайди деб тасаввур қилинган мифологик юрт (авесточа “*дахйуда*”) тимсоли деб қаралган ва дастлаб “*Баври*” деб аталган бўлиши керак.

Табиатнинг кўкламги уйғонишини улуғлаш ва қут-барака тилаш анъаналарини ўзида мужассамлаштирган Наврўз байрамининг нишонланиши айни пайтда, Ажидаҳака-Биварасп мансуб бўлган зимистоний кучларнинг мағлуб бўлиши ҳамда йилнинг Ахурага гааллуқли қисми - иссиқ фаслларнинг бошланишини ҳам англатган. Шу боис, қадимги хиваликлар Наврўз шодиёналарини Биварасп култи билан боғлаганлар ва эзгуликнинг ёвуз кучлар устидан ғалаба қилган куни деб тасаввур қилинган йилбоши тантаналари ҳамда “Қизил гул” сайлини Баворис бобо мазорида ўтказганлар. Анъанавий “Қизил гул” сайлининг Баворис бобо мазорида ўтказилиб келиниши Ажидаҳака ва у макон тутган афсонавий юрт

– Баври ҳақидаги қадимги мифологик тасаввурларнинг маросим фольклори таркибидаги қолдиқ ҳолда сақланиб қолган кўринишидир.

«ГУЛИ СУРХ» САЙЛИ

Ҳар йили кўкламда қизил гуллар очилган пайтда анъанавий тарзда ўтказиб келинган “гул сайли” билан алоқадор сайилнинг **“Гули сурх”** – **“Қизил гул сайли”** деб аталган локал типи ҳудудий жиҳатдан кенг қамровли бўлиб, Бухоро, Самарқанд, Тожикистон, Афғонистонда қайд қилинган. “Гули сурх”, яъни “қизил гул” байрами ҳақидаги дастлабки қайдлар ёзувчи Садриддин Айний қаламига мансубдир. У Бухоро яқинидаги Баҳоуддин Нақшбанд мазорида ўтказилган Гули сурх байрамани бевосита ўз кузатишлари асосида тасвирлаган.

Бухороликларнинг **“Гули сурх”** сайли Баҳоуддин мазорида ўтказилганлиги, бинобарин, бу тантана бир ой давом этганлигини О.А.Сухарева ҳам қайд қилади. Унинг фикрича, бу мазорнинг ўрни исломдан аввалги даврларда ҳам зиёратгоҳ жой бўлган. Табиатнинг кўкламги уйғониши шарафига ўтказиладиган **“Гули сурх”** сайлини шу жойда ўтказиш анъанасининг алоҳида тип сифатида локаллаштирилиши ҳам ўша замонларда яшаган деҳқонларнинг аграр мифологияси билан боғлиқдир (Сухарева О.А., 1986. – С.39-40).

Е.М.Пешчерева ўзининг кейинроқ чоп этилган бошқа бир мақоласида **“Гули сурх”** – **“Қизил гул”** сайлининг ҳудудий қамрови кенглигини бир қанча далиллар билан кўрсатиб беради. Ҳатто Исфара дарёси бўйидаги айрим қишлоқларда ҳам бу удум **“Лола сайли”** деб эмас, балки **“Сайли гули сурх”** деб аталар экан (Пешчерева Е.М., 1956. – С.214).

Самарқанд яқинидаги бир қишлоқда ҳам **“Гули сурх”** сайли ҳақидаги маълумотлар сақланганлигини аниқлаган этнограф Н.П.Лобачеванинг ёзишича, ёш йигит ва қизлар тўп-тўп бўлишиб лолақизғалдоқлар териш учун шаҳар ташқарисига чиққанлар. Сайил маркази Чўпон ота мазорида бўлган. Бу сайил **“Гули сурх”** деб юритилган (Лобачева Н.П., 1975. – С.120-121).

“Гули сурх” тантаналари Бухоро вилоятининг Шофиркон тумани қишлоқларида ҳам ўтказилганлиги хусусида А.Х.Ҳамроев батафсил маълумот берган. Унинг ёзишича, бу байрам деҳқонларнинг баҳорги экиш мавсуми билан боғлиқ бўлиб, ҳамал ойининг аввалида бошланган ва бир ой мобайнида узлуксиз тантана қилинган. Бу

байрам атиргулга эмас, балки кўкламда очиладиган қизил гулга бағишланган. Бир ой давомида қишлоқларда бозорлар гавжум бўлган, сайиллар уюштирилган (**Хамраев А.Х.**, 1958, - С.72-73).

Кўринадики, шофирконликларнинг “Гули сурх” сайли янги деҳқончилик мавсумининг бошланиши билан боғлиқ ҳолда ўтказилган бўлиб, мазор ёки унинг атрофи билан боғлиқлиги илмий адабиётларда қайд қилинган. Чунончи **Б.Х.Кармишева** Бойсунда “Гули сурх” номли мазор борлигини айтади (**Кармишева Б.Х.**, 1976. - С.150). Шунингдек, Ўратепа яқинида ҳам Сурхи деган жой бор (**Сухарева О.А.**, 1986. - С.37).

Бухоролик деҳқонлар анъанасига кўра, Зарафшон дарёсининг ҳамалнинг бошида, ҳозирги ҳисоб бўйича 20-22 мартларга тўғри келадиган биринчи тошуви – «нарзоб» «Гули сурх» сайлининг бошланишига белги деб қаралган. Халқ қарашларича, бу сув оллоҳ гомонидан ҳазрат Баҳоуддин Нақшбандга таҳорат учун юборилгани учун тошув номи «нарзоб» ёки «Баҳоуддиннинг суви» деб юригилган. Бу тошувнинг бошланиши Бухорода наврўз байрами ҳамда «Гули сурх» сайли тантаналари бошланишидан дарак берган (**Муҳаммеджанов А.Р.**, 1978. - С.119.).

Баҳоуддин Нақшбанд мазори ёнида ўтказилиб келинган “Гули сурх” сайлининг нисбатан тўла тавсифи бухоролик этнограф **Г.Қаюмова** томонидан ёзиб олинган. Унинг ёзишича, «Гули сурх» сайли бир ҳафтадан бир ойгача давом этган. Унинг қатнашчилари бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрганлар. Бир жойда ашула айтиш, рақс, лапар айтишувлар бўлган. Иккинчи жойда масхарабоз ва дорвозлар томоша кўрсатишган. Учинчи жойда туя, кўчқор, хўроз уриштиришган. Тўртинчи жойда кураш ўтказилиб, полвонлар беллашишган. Бешинчи жойда лаззатли таомлар, бухороча обаки дандон, нишолда ва бошқа шарқ ширинликлари пиширилган. Олтинчи жойда бозор уюштирилган... “Қизил гул” сайлида йигит ва қизлар “Олма отиш”, “Гул узатиш”, “Анор отиш” ўйинларини ўйнаганлар. Ёш келинчаклар “келин салом”ни бажарганлар. “Қизил гул” шодиёнасига атаб қўшиқлар тўқилган, лапарлар айтилган (**Қаюмова Г.**, 1993, 6-бет).

Баҳоуддин мазори ёнида ҳар йили баҳорда ўтказилган “Гули сурх” сайлида тўртлик шаклидаги анъанавий қўшиқлар айтилган. Бундан ташқари, “Қизлар бозори қайдадир”, “Олманинг барги майда”, “Ўлдирса ёр ўлдирсин”, “Адоғ адоға дилбар”, “Дилбари ягонамининг”, “Ака мана дона-шўрак”, “Ёғма ёғфир, меҳрибо-

ним йўлдадир”, “Киссамда кишмишим бор” каби қўшиқлар ҳам ижро этилган.

«Гули сурх» сайли ўтадиган куни эрта тонгданоқ азим тут да-рахтларига осилган занглар чалиниши билан одамлар кўч-кўрон-ларини араваларга ортиб, Баҳоуддин Нақшбанд мазори жойлаш-ган қишлоқ томон ошиққанлар. Чавандозлар отларини «совутиб» кўпқарига солишган. Қозонларда «софаки ош», кўраларда кабоб пиширилган.

«Гули сурх» сайли ўзига хос қўшиқлар тизимига эга бўлган қадимий мавсумий тантаналардан бири бўлиб, ҳар йили баҳорда қизил гуллар очилган пайтда анъанавий тарзда ўтказиб келинган. У ўз таркибига халқ қўшиқчилиги санъати, ўйин фольклори, рақс, халқ театри, хунармандчилик, урф-одат ва маросимларни қамраб олган маънавий қадрият намунаси саналади.

Мамлакатимиз истиқдолга эришганидан кейин ажодларимиз томонидан минг йиллар мобайнида яратилган маънавий қадриятларнинг кўплаб унутилаётган намуналари тикланди. Халқимизнинг маънавий-руҳий тикланишида муҳим роль ўйнаган ана шундай эзгу ишлар сирасига Бухоро вилоятининг Когон туманидаги *“Қасри орифон”* фольклор-этнографик жамоаси олиб борган ижодий изланишларни ҳам киритса бўлади. Жамоа ўз атрофига халқ оғзаки бадиий ижодиётининг ҳақиқий фидойиларини жамлаган. Улар Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда яшовчи кекса кишилар билан суҳбатлашиб, қадимий “Гули сурх” сайлининг ўтказилиш вақти, тартиби, сайилда айтиладиган анъанавий қўшиқ ва лапарлар, ўйин ва удумларни тўплаганлар. “Гули сурх” сайлида бевосита иштирок этган зукко отахонлару нуроний онахонлар хотирасида сақланган бундай бадиий тафаккур дурдоналарини мисқоллаб йиғиш натижасида жамоанинг *“Қизил гул сайли”* деб аталган янги дастури юзага келган.

Маълумки, халқ сайиллари анъанавий чорлов сўзлари билан бошланади. Жарчилар қишлоқма-қишлоқ юриб, сайил бошланганлигини маълум қиладилар. *“Қасри орифон”* жамоаси тайёрлаган дастур ҳам *“Қизил гул”* сайлининг барча узварини қамраб олган бўлиб, унда сайил жарчилар чорлови билан бошланади. Бухороча доира усуллари садоси остида саҳнага жарчи кириб келади. Кўклам нафосатидан дили шодликка тўлиб турган жарчи ҳаммани Қасри Орифон қишлоғида ўтказилажак халқ сайлига чорлайди: *“Одамлару одамлар, боғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар! Бугун Бухоройи шарифда, Қасри Орифонда “Қизил гул” сайли бўлади. Ҳамма сайилга келсин!”*

Жарчи овозини эшитган одамлар байрамона кийинишиб Қасри орифон қишлоғи томон оқиб кела бошлайдилар. “Қизил гул” сайлига турли касб билан шуғулланувчи хунармандлар, қандолатчилар, косиблар ўзлари тайёрлаган маҳсулотларни олиб келишади. Катта-катта мис қозонларда лаззатли баҳорий таомлар пиширилади, санъаткорлар дилрабо куй-қўшиқлар билан сайилга келган кишилар дилини хушнуд этадилар.

“Қизил гул” сайли фольклорининг ўзига хос жанрларидан яна бири сайилга келган йигит-қизларнинг ўзаро айтишувидир. Лапар, ўлан жанрлари сингари бу қўшиқ ҳам тарафма-тараф бўлиб айтилади. Икки томон бўлиб айтишувга асосланган маросим қўшиқларини қизлар бошлаб бериши урф бўлмаганлиги боис, гуллар ҳақидаги айтишувни ҳам йигитлар бошлаб беради. Ижро этиладиган гўртликлар асосан гул мавзусига бағишланган бўлиши жанрнинг асосий талабидир. Қиз ва йигитлар икки тарафга бўлиниб турадилар ҳамда йигитлардан бири айтишувни бошлаб, гул ҳақидаги бир тўртликни айтади-да, қўлидаги қизил гулни қизлардан биттасига узатади. Қиз ҳам жавоб тўртлигини айтиб, гулни йигитлардан бирига қайтаради. Айтишув ана шу тарзда давом эттирилади.

Гул ҳақида бу типдаги халқ қўшиқларини айтиш анъанаси мамлакатимизнинг турли вилоятларида ўтказиладиган никоҳ тўйи маросимлари таркибида ҳам учрайди. Масалан, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларининг айрим қишлоқларида никоҳ тўйидан бир неча кун аввал “Қизил гул” деган маросим ўтказилган. Бунда узатилаётган қизнинг дугоналари билан куёв ҳамда унинг жўралари бўлажак келиннинг бир қариндошининг уйида тўпланишган. Кичкина зиёфатдан кейин ёшлар гул тўғрисидаги қўшиқ ва шеърларни айтганлар. Бу маросимда ҳам гул ҳақидаги қўшиқлар айтишув усулида ижро этилган.

“Қизил гул” сайли деҳқон ва чорвадорлар учун янги меҳнат мавсумининг бошланиш даври сифатида муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган. Бободеҳқонлар эрта кўкламдан она заминга барака уруғи қадасалар, чўпон-чўлиқлар ўз сурувларини серўт яйловлар томон ҳайдайдилар. “Қасри орифон” фольклор жамоаси томонидан тайёрланган “Қизил гул” сайли дастурида чўпон таёғининг топширилиши лавҳасида ҳам аждодларимизнинг чорвачилик билан боғлиқ қадимий удумлари акс эттирилган.

Маълумки, халқимизда касб-кор, хунар отадан ўғилга мерос қилиб қолдирилган. Аждодлар мероси, касбий анъаналари авлод-

дан-авлодга ўтиб бизнинг кунларгача етиб келган. Ҳар бир касб соҳиби ўз хунарининг сир-асрорларини шогирдларига, фарзандларига кунт билан ўргатиб борган. Шу тариқа хунармандчилик, чорвачилик ва деҳқончиликка алоқадор барҳаёт анъаналар силсиласи юзага келган. Анъанага кўра, “Қизил гул” сайлида тажрибали чўпонларнинг ўз шогирди ёки ота касбини пухта эгаллаган ўглига боболаридан мерос бўлиб келаётган чўпон таёғини топшириш маросими ҳам ўтказилади. “Қасри орифон” фольклор-этнографик жамоаси ижросида ана шу кўҳна маросимнинг талқин қилинганлиги меҳнат жараёни билан боғлиқ қадимий қадриятларимиз нечоғлик фусункорлигини намоиш этди.

“Қасри орифон” фольклор-этнографик халқ ҳаваскорлик жамоасининг “Қизил гул сайли” дастури “Ҳой, ҳоя момо жимжима” номли кўшиқ билан яқунланган. Унда нақарот сифатида такрорланиб келувчи “ҳой, ҳоя момо жимжима” айтимидаги “жимжима” сўзи бу кўшиқнинг ниҳоятда қадимийлигидан далолат беради. Чунки 1989 йилда Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида никоҳ тўйи маросимида ижро этиладиган “Ишимма” номли кўшиқ ёзиб олинган эди. Бу кўшиқда ҳам ҳар икки мисрадан кейин “ишиммажон ишимма, ахур-жухур ишимма” айтими такрорланиб келади. Бухоро халқ кўшиқларида сақланиб қолган “*жимжима*”, “*ишимма*” сингари сўзлар бу воҳанинг қадимий фольклорига алоқадор лисоний бирликлар ҳисобланади. “Ҳой, ҳоя момо жимжима” кўшиғини жамоа аъзолари биргаликда ижро этадилар:

*Боғда булбул сайрайди-ей, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Бобо сайилга келди-ей, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Қизил гуллар сайлига-ей, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Диллар бирам яйради-ей, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Дошқозонда софи ош, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Ҳиди урар думоққа, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Дамла палов дам есин-ей, ҳой, ҳоя момо жимжима.*

*Кўй гўшти думбали бўлсин, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Ичида сабзи мўл бўлсин, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Ичида майиз кўп бўлсин, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Кампир еб мазза қилсин, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Боболар еб кўк чой ичсин, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Ёшу қари бахтига, ҳой, ҳоя момо жимжима,
Юртбошим омон бўлсин, ҳой, ҳоя момо жимжима.*

“Қизил гул» сайлида ижро этилган бу кўшиқда одамларнинг баҳорий сайил бахш этган эзгу туйғулар оғушидаги оний ҳолатлари, “Қизил гул» сайлининг ўтказилиш тартиби, унинг удумлари, кекса онахонлару нуроний отахонларнинг бу сайилда қатнашиб, кўкламга эсон-омон етиб келганликларига шукрона айтишлари тарафнам этилган.

“Қизил гул” сайлининг ўтказилиш тартиби, унинг удум ва ойинлари, сайил билан боғлиқ фольклор асарлари халқимизнинг маънавий қадриятлари тизимида муҳим ўрин тутган. Табиатнинг кўкламги уйғонишини поэтик идрок этиш ва ўлиб-тирилувчи табиат култураларига сиғиниш билан алоқадор мифологик тасаввурлар асосида келиб чиққан бу сайил ХХ асрнинг ўрталарига қадар анъанавий тарзда ўтказиб келинган.

“Қизил гул” сайлининг поэтик фольклори табиатнинг фусункор гўзаллигини улуглаш билан бир қаторда ижодкор халқимизнинг руҳий кечинмаларини ҳам бадиий ифода этган. Бу кўшиқлар табиатни севишга, инсоний меҳр-оқибатни қадрлашга, ота-боболар анъаналарига содиқ бўлишга, она юрт тупроғида ўсган ҳар бир гиёҳ, ҳар бир дарахт, ҳар бир гулни муътабар тутишга ундаган. Шунинг учун ҳам “Қизил гул” сайли ритуал маросимлардан бири сифатида анъанавий тарзда ўтказилиб, бу сайил билан боғлиқ фольклор асарлари асрлар оша сайқаллари қаланиб, такомиллашиб келаверган.

ЁМФИР ЁҒДИРИШ МАРОСИМЛАРИ

Деҳқончилик халқимизнинг энг қадимий машғулотларидан бири ҳисобланади. Шу боис, аждодларимизнинг табиат ҳодисалари билан боғлиқ мифологик қарашлари ҳамда баҳор фаслига оид маросим фольклори силсиласида йил қурғоқ келганда ёмғир ёғдириш маросими алоқадор эътиқодий қараш ва айтимлар алоҳида ўрин тутади.

Этнограф Е.М.Пешчерева Зарафшон водийси аҳолиси орасида «Бобо Қамбар» номини тилга олиб ёмғир сўраш маросими мавжудлигини аниқлаган. Унинг ёзишича, қурғоқчилик бўлганда дарахтларда тумор осганлар ва унинг тагидан ёмғир чақириш мақсадида сув сепганлар. Болалар тупроқ уюмидан чуқур ковлаб, уни сув билан тўлдирганлар. Сўнгра ана шу чуқурчалардаги сувга тошларни ташлаганлар. Натижада момақалдиروққа ўхшаш товуш чиқиб, атрофга сув сачраган. Болалар тош ташлаётган пайтда:

*Қамбар, Қамбар сув қўйворгин,
Сигирларга сут қўйворгин! —*

деб қўшиқ айтганлар (Пещерева Е.М., 1926. — С.91).

Бундан ташқари, агар йил қурғоқ келса, Навоий вилоятининг Навбаҳор туманида сумалак пишириб, туппасини сувга оқизади-лар, ийирма юпқа қилиб, у ҳам сувга оқизилади, ис қилиб тарқатилади, Шофиркон туманидаги Талижа қишлоғида сумалакка ҳар хил тошларни солиб, сумалак пишгандан кейин ўша тошларни териб олиб бирор рўтнинг бўйига қон чиқариб кўмишган. Навоий вилоятининг Навбаҳор туманидаги Арабсарой қишлоғида қурғоқчилик бўлса, ариқнинг бўйига қозон қуриб бўғирсоқ пишириб, «ёмғир ёғсин» деб ирим қилинар экан. Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманида сумалак пиширилган қозонни ювиб, суви дарёга оқизилган ёки сумалак пишириш вақтида ўстирилган майсанинг сувини сиқиб олишган-да, шу майса қолдигини ариққа, дарёга оқизишган. Шундай қилинса, мул-кўлчилик бўлади деб ирим қилишган.

Пахтачиликлар баъзан ёмғир ёғмаса, шўраларни териб, уни чопиб, сувини сиқиб олиб қибла томонга қараган деворга сепишган ёки тошбақани чаппа қилиб тагига тупурганлар ёки тошбақани сувга ташлаганлар. Навбаҳор туманидаги Учтут қишлоғида қурғоқчилик бўлганда ариқдаги бақани ушлаб, оёғидан дарахтга осиб қўйганлар, сумалакнинг туппасини ариққа тўкканлар, тошбақани ағдариб қўйганлар, кексалар «*Бурай, бурай, буралайни кўрай*» деб эсмонга қараб қўшиқ айтганлар.

Ўратепа туманида ёгингарчилик бўлмаса оиладаги ёлғиз қиз тарновнинг тагида туради ва унинг устидан сув қуядилар. Қорақўл туманидаги Сайёд қишлоғида илгарилари қурғоқчилик бўлганда ёмғир ёғдириш учун қишлоқ қариялари тўпланишган. Уларнинг ҳаммасида сув бўлган. Бир аёлни эшакка миндириб устидан сув сепганлар. Унинг кийимлари қуригач, ёмғир ёғади деб ирим қилганлар.

Бойсун шаҳридаги Кўктепа маҳалласида яшовчи Холиқ бува Раҳмоновнинг айтишича, агар баҳорда ёмғир кўп ёғса, “*бош боланинг кетини куйдириш*” удуми бажарилади. Бунинг маъноси шундаки, ёмғир бир неча кун тинмаса, бир чўпнинг бошига латта ўрайди-да, оиладаги бош боланинг кетини ялонгочлаб, ҳалиги латта ўралган чўп билан унинг кетига уч марта уриб, сўнгра ўша латтани куйдиради. Кейин ўша ёнаётган латтали чўпни ерга суқиб қўяди.

Ўтмишда айниқса, лалми экинзорларидан мўл ҳосил кўтаришда биринчи галда миришкор деҳқонлар меҳнати ҳамда йиллик ёгин-сочин миқдори муҳим аҳамият касб этган. Шунинг учун ҳам лалмикор ерларда деҳқончилик қилган боболаримиз йил қурғоқ келганда ёмғир ёғдириш мақсадида ўзига хос маросимларни ўтказганлар. Бу маросимлар “Суст хотин”, “Сус хотин”, “Сув хотин”, “Сут хотин”, “Ўз хотин”, “Чала хотин”, “Чайла қозоқ”, “Туз хотин” каби номлар билан аталган.

СУСТ ХОТИН

Ёмғир чақириш билан боғлиқ маросимларнинг кенг тарқалган кўриниши «Суст хотин» деб аталган бўлиб, бу маросимга оид илк илмий қайд муаллифи ўлкашунос Г.Арандаренкодир. У ўзининг 1877 йилда ёзилган Зарафшон воҳаси аҳолисининг метереологик қарашларига оид бир мақоласида ёмғир ёғдириш маросими билан боғлиқ «Сус хотин» маросими кўшигининг бир намунасини келтирган. Унга кўра, мазкур маросимда қуйидаги кўшиқ ижро этилган:

*Ёмғир ёғсин, сус хотин,
Арпа пишсин, сус хотин,
Сигир ийсин, сус хотин*

(Арандаренко Г., 1877. – С.86-87).

Ўтган асрнинг 40-50-йилларида тожикларнинг сув билан боғлиқ қадимий эътиқодларини ўрганган А.К. Богомолова Сурхондарё ва Самарқанд вилоятларида қайд этилган «Суст хотин», «Сув хотин», Ўратепа туманида ўтказилиб келинган «тўйи Суст момо», шунингдек, ёмғир чақириш мақсадида ташкил қилинадиган «дарвешона» удуми тўғрисида этнографик маълумотларни келтирган (Богомолова К.А., 1952. - №2. – С.117-118).

Этнограф олим В.Н.Басилов ёвмит туркманлари орасида қайд этилган «Суйт газан» маросими ва унда ижро этиладиган халқ кўшиқларини таҳлил қилиб, ёмғир чақириш маросимининг бу типи ўзбек ва тожик фольклоридаги «Суст хотин» маросими билан тарихий-генетик жиҳатдан муштаракдир деган хулосага келган (Басилов В.Н., 1973. – С.197-200).

Фольклоршунос М.Алавия ўзбек халқ маросим кўшиқларининг турларини тавсифлар экан, «Суст хотин» жанрини ҳам эсла-

тиб ўтган (Алавия М., 1974). Ўзбекларнинг ёмғир ёғдириш маросими фольклори Б.Саримсоқов томонидан нисбатан кенг қамровда ўрганилган бўлиб, у мазкур маросимнинг ўзбеклар орасида тарқалган тўрт локал типини илмий тавсифлаган (Саримсоқов Б., 1986, 71-110-бетлар; Саримсоқов Б., 1989. – С.37-49). Санъатшунос Р.Абдуллаев Ўрта Осиё халқлари маросим муסיқаси тадқиқиға оид ишларида ёмғир чақириш маросими қўшиқлари хусусида ҳам тўхталиб ўтган (Абдуллаев Р., 2006. – 80-85).

Биз 1982 йилнинг жавзосида лақай ўзбекларининг фольклорини ўрганиш мақсадида Жанубий Тожикистонда бўлганимизда, Ёвон гуманининг Султонобод қишлоғида яшовчи Бобо Муслимов, Улдона Розикова, Галабулоқ қишлоғилик Тошгул Жумаева, Кўлбулоқ қишлоғида яшовчи Саъдулла Мирсапаровлардан ёмғир ёғдириш мақсадида илгарилари ўтказилган «Суст хотин» маросими қақида қуйидаги материалларни ёзиб олдик:

Кўклам қурғоқ келиб лалмига экилган бугдой ўсмай қолса, ўн-ўн беш чоғли йигит-яланглар йиғилишиб, бир болани эшакка тескари миндириб, қўлига сув тўлгазилган кадини тутқазиб қўйишади. Иккита тошбақани тутиб келиб, оёғига ип боглаб, эшакка ошишади. Жони оғриган жониворлар зорланиб овоз чиқаради. Эшак устидаги бола эса қўлидаги кадига солиб қўйилган найчани айлантириб, тошбақа овозига монанд ҳолда «ғурр-ғурр» деб бақиради. Шундай қилиб, йигитлар уйма-уй юришар, ҳар уйга борганда эшак минган бола: «Вой, жоним! Куйдим-эй! Куйдим-эй!» - деб қичқиради. Хонадон соҳибни бўлса бир челак сув чиқариб ҳалиги боланинг устига сепеди. Йигитлар уй эгаси берган дон-дун ёки бошқа бирор егуликни олиб қўшиқ айтганча бошқа ҳовли томон юришади:

*Ҳаво ёғмас бўларми,
Томчи томмас бўларми,
Саксондаги кампирларни,
Сув оқизмас бўларми,
Суст хотин-о, суст хотин,
Куйлаклари бўз хотин.*

*Дехқонларни ғам босди,
Омочларни чанг босди,
Ҳаво ёғсин зарчалаб,
Бугдой бўлсин шохчалаб,*

*Суст хотин-о, суст хотин,
Куйлаклари бўз хотин.*

Кўлбулоқлик Саъдулла Мирсапаровнинг хотирлашича, «Суст хотин» маросимини ўтказаятганда деҳқонлар омовларининг учини тепага қаратиб қўйишган. Омовнинг тифига битта тошбақани осиб қўйиб қийнаганлар. Гуё жониворнинг қийналганини кўриб раҳми келган худо ёмғир юборади деб умид қилганлар. Аёллар эса уйма-уй юришиб, «Суст хотин» қўшиғини айтишган. Уй эгаси бугдой чиқариб берса, хотинлар: «*Облоху акбар! Гулдур момо, Жалдир момо келсин. Ёмғир ёғсин, ҳаммамиз серобликка чиқайлик!*» - деб ният қилишаркан. Маросим ниҳоясида йиғилган дон-дундан ош пишириб, элга тарқатадилар.

Султонободлик Бобо Муслимовнинг айтишича, «Суст хотин» маросимини ўтказишда бир қиз билан болани эшакка миндириб, ҳар бирининг икки путига иккитадан – тўртта тошбақани осадилар. Аёллар эшак минган қиз билан боланинг устидан сув қуйиб турадилар. Олдинда бораётган хотин эса «Суст хотин» қўшиғини айтади.

Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги Новқа қишлоғида қайд этилган ёмғир ёғдириш маросими ҳам «Суст хотин» деб аталган бўлиб, уни ўтказишда, уч киши битта куракчага куйлак кийдириб, уни кўтарганча эшикма-эшик юрадилар ва ана шу қўшиқни айтадилар. Уй эгалари берган эҳсондан махсус таом пишириб, бугун қишлоқ аҳли биргалашиб тановул қиладилар.

*Суст хотин, суст хотин,
Ҳаволар ёғсин далага.
Суст хотин, суст хотин,
Уралар тўлсин бугдойга,
Суст хотин, суст хотин,
Суст хотинга сув керак,
Суст хотин, суст хотин,
Оч қолганда нон керак.
Суст хотин, суст хотин,
Тандир тўла нон бўлсин,
Қозон тўла ош бўлсин,
Суст хотин, суст хотин,
Аллонинг уйи куйсин*

(«ЗУФА». Инв.№1748.Д.1.3. 56 яшар Зарҳал Бобоқуловдан 1980 йилда М.Мадраҳимова ёзиб олган).

Қашқадарё вилоятининг Чироқчи туманида эса ёмғир чақириш маросимини ўзидан тиниб-тинчиган, серфарзанд, қут-баракали ва албатта, онасидан тўнғич фарзанд бўлиб туғилган момо ўтказган. У уч-тўртта хотинни эргаштириб олиб, бошига эски тўн ёки чакмон ёпинганча, уйма-уй юриб қуйидаги қўшиқни қуйлаган:

*Шамол елди, билмадингми, сус хотин,
Қорлар кетди, билмадингми, сус хотин,
Ўт-ўланлар қувраган далаларда-
Қир-адирда кезмадингми, сус хотин,
Арпа-буғдой тўлиқ бўлсин, сус хотин,
Катта-кичик кўнгли тўлсин, сус хотин*

(Раҳмонов Ф., 2001, 108-бет).

Ёмғир ёғдириш маросимининг турли хил намуналарида «тошбақа» деталига алоҳида эътибор қаратилиши бежиз эмас. Бойсун туманидаги Робот қишлоғида яшовчи 76 яшар Нурмават бува Бадаловдан профессор Т.Мирзаевнинг 1973 йил 27 июлда ёзиб олган маълумотига қараганда, ёмғир ёғмаса, тошбақани тўнтариб қўядилар. Роботликлар эътиқодича, тўнтарилган тошбақанинг ўзи ўнгла-ниб юриб кетолмайди. Шунинг учун ҳам жониворга раҳми келган худо ёғин ёғдирар эмиш.

Ёмғир чақириш маросимининг “Сус хотин” номи билан аталган бир кўриниши Қашқадарё вилоятининг Қамаша туманидаги Қирғизсарой қишлоғида этнограф олим Ф.Раҳмонов томонидан ҳам аниқланган. Бу қишлоқ удумича, ёмғир ёғдириш учун йигитлар баҳор қурғоқ келганда бир қўғирчоқ ясаб, унга аёлларнинг эски-туски кийимларини кийгизиб, “безатишган”. Қўғирчоқнинг бош қисмига эса битта тошбақани ип билан боғлаб осиб қўйганлар. Кейин ана шу қўғирчоқни баланд кўтариб, уйма-уй юришган ва қуйидаги қўшиқни айтишган. Уй эгалари бўлса қўғирчоқ бошига илинган тошбақанинг устидан сув қўйишган:

*Ҳаволарнинг эгаси, сус хотин,
Баҳор ойи бекаси, сус хотин,
Сен меҳрибон энасан, сус хотин,
Кўк тоқининг эркаси, сус хотин,
Булулларни қамчилат, сус хотин,
Экинларга томчилаб, сус хотин*

(Раҳмонов Ф., 2001, 107-бет).

Пахтачи туманидаги Боголон қишлоғида яшовчи 50 яшар Мастура Бобомуродовадан 1991 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, қурғоқчилик бўлса, тошбақани ялангликка олиб чиқиб, тескари ётқизиб қўйиб, устидан сув қўйишар экан.

Ёмғир тилаш маросимида тошбақанинг табиатга сирли йўсинда гаъсир ўтказа олиш қудратига ишониш анъанаси аждодларимизнинг «ерни тошбақа кўтариб туради» деган мифологик тасаввурларига боғланади. Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида яшаган Раҳматулла Юсуф ўғли ёмғир камчил бўлса ёки ёғин-сочин бўлмай йил қурғоқ келса бир тошбақани топиб, оёғидан ип боғлаб дарахтга илиб қўйиш удумининг сабабини изоҳлайдиган қўйидаги афсонани ёзиб олган. Унда айтилишича, инсон яшайдиган рўйи заминни бепоён уммонда сузиб юривчи бир улкан тошбақа кўтариб турар эмиш. Бирор сабаб билан худо ер юзига ёмғир юбормай қўйса, одамлар тошбақани ё тўнтариб қўйишар, ё бўлмаса, оёғидан ип боғлаб дарахтга осиб қўйишаркан. Дарахтга осилган тошбақанинг уёқ-буёққа ағдарилиб турганини кўрган худо «Бу ерни кўтариб турган тошбақа бўлса керак» деб ўйлаб:

- Менку ер юзига ёмғир ёғдирмайман деган эдим. Энди билсам янглишган эканман, бу кўриниб турган томон ернинг усти эмас, ости экан. Майли, бу ёғи бўлса, ёмғир ёғдирганим бўлсин! — деб ёмғир ёғдириб юборар эмиш («ЗУФА». Инв.№1713/13. 1971 йилда ёзиб олинган).

Тошбақани тўнтариб қўйиш удуми халқимизнинг ёғин-сочин руҳларидан ёмғир тилаш маросимлари, ёғингарчилик ва қурғоқчиликнинг мифологик тимсоллари тўғрисидаги асотир ҳамда эътиқодий қарашларга бориб тақалади. Дунё халқларининг кўҳна асогирларидан бирида айтилишича, рўйи замин бепоён уммон ичида сузиб юрган улкан тошбақа устига ўрнатилган эмиш. Қадимги мифологияда тошбақа оламдаги жамики сувларнинг «эгаси», ёғин-сочин тартиботини назорат қилиб турувчи маъбуд сифатида ҳам тасаввур қилинган. Баъзан у ер юзидаги жами сувларни ичиб қўяр, натижада қурғоқчилик бўлар эмиш. Шу боис, тошбақа (айрим афсоналарда қурбақа) серҳосиллик, қут-барака ва мўл ҳосил бахш этувчи эзгулик рамзи сифатида тасаввур қилинган. Ёғингарчилик ва қурғоқчиликка ҳам тошбақа сабабчи деб ўйлаган қадимги одамлар ёмғир ёғдириш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ мифологик ритуалларда бу жониворнинг магик қудратидан мадад тилашга қаратилган турли ирим-сирим ва айтим-аломатларни яратишган (Ев-

сюков В.В., 1988. – С.92-99). Б.Саримсоқовнинг фикрича эса, «Авесто»да тошбақа қурғоқчилик тимсоли деб қаралади (Саримсоқов Б., 1986).

Демак, дунё уммони ва ёғин-сочин манбаи билан алоқадор деб тасаввур қилинган тошбақанинг магик хусусияти борлигига ишонил бу жонивор тўғрисидаги мифологик тасаввурларнинг асосини ташкил этади. Ёғин-сочин тилаш ёки бемаврид ёққан ёмғирни тўхташиш мақсадида ўтказиладиган маросимларда тошбақа билан боғлиқ ҳолда бажариладиган амаллар бу жонивор ҳақидаги мифларнинг эътиқодий инонч шаклида халқ орасида сақланиб қолган рудиментларидир.

Фольклоршуносликда «Суст хотин» атамасининг этимологияси ва тарихий асослари масаласида ҳам муайян илмий қарашлар мавжуд. Жумладан, Б.Саримсоқов «Авесто»нинг 8-яштида келтирилган Тиштрия (Сириус) юлдузи ёмғир сувлари тангриси сифатида тасаввур қилинганлигига ва ушбу астрал культ шарафига бағишлаб муайян маросимлар ўтказилганлигига асосланган ҳолда «Суст хотин» атамасидаги «Суст» компоненти «Тиштрия» космонимининг фонетик ўзгаришга учраган шакли деган хулосага келади. Унинг ёзишича, «Тиштр сўзи халқ ўртасида узоқ вақтлар қўлланилиб Туштр шаклига келиб қолган. Бизнинг тахминимизча, Туштр сўзи халқ ўртасида фонетик ўзгаришларга учраган Туштр //Тустр// Сустр ҳолда бизгача етиб келган Кейинчалик «Сустр» сўзи охиридаги «р» товущининг тушиб қолиши натижасида атоқли от «Суст» шаклида бизгача етиб келган» (Саримсоқов Б., 1986, 82-86-бетлар).

Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқлари мифологиясида ёмғир худоси образи мавжуд бўлиб, А.М.Беленицкийнинг аниқлашича, унинг номи Тиштрия деб аталган (Беленицкий А.М., 1949. – С.84-85). «Тиштр яшт»да «барча сувлар уруғин сақлагувчи» бу юлдуз осмонда пайдо бўлганида «отдан-да кучли сувлар келар кўкдан оқароқ» дейилган («Авесто. Яшт», 72-73-бетлар).

Юқоридаги далилларга асосан, «Суст хотин» маросими ажодларимизнинг зардуштийликда «осмон сувлари», ёғин-сочин эгаси сифатида тасаввур қилинган астрал образ – Тиштрия юлдузи култи билан боғлиқ қадимий ритуллари, хусусан, бу ёритқич шарафига қилинган қурбонлик маросимларининг тадрижий ривожини натижасида келиб чиққанлигини кўрсатади.

СУТ ХОТИН

Бу маросим номини билдирувчи сўз ҳам тарихий-этимологик жиҳатдан «Сут хотин» атамасига алоқадордир. Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Миришкор қишлоғида яшовчи 67 яшар Гўпа Хидиралиеванинг 1972 йилда айтиб берган маълумотларига кўра, ҳаво ёғмаса, битта ходанинг тепа қисмига чўп боғлаб, одамга ўхшатиб қўғирчоқ ясайдилар. “Сут хотин” деб аталадиган бу қўғирчоқнинг эғнига аёл куйлагини кийгизадилар ва бошига лачак ёки рўмол ўрайдилар. Момолардан бири ана шу қўғирчоқни кўтариб етти уйга боради ва ҳар хонадонга кирганида:

*Ёмғир ёғсин, Сут хотин,
Дарё тўлсин, Сут хотин, -*

деб қўшиқ айтади.

Уй эгалари ун, буғдой, хуллас, бирорта атаган нарсаларини чиқариб берадилар. Момо етти уйдан йиғилган буғдойларни ёрғучоқдан чиқариб, овқат пиширади. Етти оила аъзолари бир жойга гўпланишиб, бу таомни биргалашиб тановул қиладилар. Шундан кейин ҳалиги “Сут хотин”ни таом пиширилган уйнинг томига чиқариб тикка қадаб қўядилар. Миришкор қишлоғида ёмғир ёғмаганда тошбақани ҳам осиб қўядилар. Шундай қилинса, ёмғир ёғади деб ўйлайдилар.

“Сут хотин” маросими Самарқанд вилоятининг Булунғур туманида эса бироз бошқачароқ ўтказилган. 1959 йилда фольклоршунос Т.Очилов ёзиб олган маълумотларга қараганда, агар қурғоқчилик бўлса, одамлар бир-бирини сувга пишади. Қаерда тошбақа кўрсалар, ағдариб ташлаб кетаверадилар. Болалар тошбақанинг устига бир оёғини қўйиб, иккинчи оёғини кўтариб туриб:

*Оғирлигим сенга,
Енгиллигим менга, -*

дейдилар.

Ёмғир ёғмай, лалмидаги буғдой ўсмай қолса, оиласида тўнғич бола бўлиб туғилган бир аёл куракка ходани кўндаланг қилиб боғлаб қўл қилади. Ҳосил бўлган чорчўпга кийим кийгизиб, қўлларига тошбақа осиб қўядилар. Аёллардан бири ана шуни кўтариб уйма-уй юради, унинг ёнида бораётган хотинлар ҳар уйга борганда:

*Сут хотин, сут хотин,
Ҳаволар жовсин, сут хотин,*

*Бугдойлар бўлсин, сўз хотин,
Уралар тўлсин, сўз хотин, -*

деб қўшиқ айтиб туришади. Уй эгаси эса бир пақир сув олиб чиқиб ҳалиги тошбақаларнинг устидан қуяди. Кейин бирор егулик билан бугдой чиқариб беради. Йиғилган масаллиқдан овқат қилиб гарқатса, ёмғир ёғади дейдилар («ЗУФА». Инв.№1597/8.).

СЎЗ ХОТИН

Ёмғир чақириниш маросимининг «Сўз хотин» деб аталган кўри-ниши Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, Навоий вилоятлари ҳудудида қайд этилган. Этнограф К.Шониезовнинг аниқлашича, маросимнинг бу типи Шўрчи туманидаги Қаллиқ қишлоғида қуй-идагича ўтказилган: икки ёки уч эркак томонидан ўтказилган бу маросимда эркаклардан бири аёл кишининг куйлагини кийган ва битта ёғоч ёки сопол идишни боши узра кўтарганча «Сўз хотин, сўз хотин, Куйнаклари бўз хотин» деб қўшиқ айтиб уйма-уй юрган (Шаниязов К., 1964. – С.52).

Нурота туманининг Дуоба қишлоғида ёмғир бўлмаса, кексароқ бир хотин киши қишлоқдаги хонадонларнинг дарвозасидан кириб: «Сўз хотин сўзалоним келди!» – деб қичқирган. Хонадон аҳли бир челақ сув олиб унинг устидан қуйганлар.

Пахтачи туманидаги Қўшработ қишлоғида яшовчи Навбахор Жумаевадан 1991 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, ёмғир ёғди-риш маросими «Сўз хотин» деб юритилган. Қурғоқчилик бўлганда одамлар тошбақани ипга осиб, бир кампирни кийинтиришган ва гошбақанинг устидан сув қуйиб:

*Ёмғир ёғсин, сўз хотин,
Уралар тўлсин сўз хотин,
Оқ-оққина бузоқлар
Оқиб ўтсин, сўз хотин.
Қарри-қурри момолар
Жавраб қолсин сўз хотин, – дейишган.*

Шу қишлоқдан ёзиб олинган бошқа маълумотга кўра, одамлар қурғоқчиликни бартараф этиш учун битта тошбақани тутиб, ип билан таёқ учига боғлаганлар ва битта кампирга эски-туски кийим кийдиришган. Кампир тошбақа боғланган таёқни кўтариб, уйма-уй юрган. У билан бирга бораётган аёллар эса, йўл-йўлакай тошбақа-нинг устидан сув қуйиб туриб:

*Ёмғир ёғсин, сўз хотин,
Уралар тўлсин, сўз хотин,
Оқ-оққина бузоқлар,
Оқиб ўтсин, сўз хотин,
Қарри-қарри момолар,
Жавраб ўтсин, сўз хотин!* – деб қўшиқ айтганлар.

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Работ қишлоғида яшовчи 76 яшар Нурмамат Бадаловдан 1973 йил 27 июлда Т.Мирзаев ёзиб олган маълумотга кўра, узоқ вақт ёмғир ёлмаганда бир неча эркак киши ва болалар бошларига чакмон ёпиниб, уйма-уй юриб ушбу қўшиқни айтишган:

*Сўз хотин, сўз хотин,
Иштонбоғи бўз хотин,
Бизлар келдик кўп хотин,
Ҳаво ёғсин, хўл бўлсин,
Уйдим ерлар кўл бўлсин,
Ҳосилимиз мўл бўлсин,
Сўз хотин, сулув хотин,
Сўз айтиб келар хотин,
Ҳаво ёғса осмондан,
Ҳосилин олар хотин,
Ҳосилимиз мўл бўлса –
Маст бўлиб юрар хотин.*

Уй эгалари эса «Сўз хотин» айтган кишиларнинг устидан сув куйишган. Шундан кейин ёмғир ёғади деб ирим қилганлар.

Профессор Т.Мирзаевга ушбу маросим тўғрисида маълумот берган ахборотчининг айтишича, «сўз хотин» - баҳор ойларида ёмғир ёққанда чиқадиган кичкина шиллиқ қуртнинг номидир.

СЕЛ ХОТИН

Маълумки, кучли ёмғир ёғиши натижасида тоғ нишабликларида, сойларда, жарликларда ҳосил бўладиган кучли сув оқими «сел» деб аталади. Тилимизда қаттиқ ёққан ёмғирни ҳам «сел» деймиз. Ёмғир чақириш маросимининг бу локал кўриниши номи ана шу лексема асосида шаклланган. Навоий вилоятининг Арабсарой қишлоғида ҳам йил қурғоқ келган пайтда “Сел хотин” маросими қилинган. Бунинг учун қишлоқнинг сочи оқариб кетган энг кекса кампирини ҳовлига олиб чиқиб, устига оқ пўстак ёпиб ўтирғизиб

қўйишган. Сунгра бир челак сув олиб келиб кампирнинг устидан қўйишган ва шалаббо бўлган кампирни эшакка миндириб қишлоқ кўчаларини айлангирганлар ва :

*Сел хотин, сел хотин,
Сув келтирсин сел хотин, -*

деб қўшиқ айтганлар.

Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманидаги Дарайтут қишлоғида яшовчи 60 яшар Тўти Кокиловадан ёзиб олинган маълумотга кўра, илгарилари қурғоқчилик бўлса, ер ёмғирга тўймади, бандалар орасида касалчилик кўпаймасин, вазминлик бўлсин деб “Сел хотин” маросимини ўтказганлар. Бунинг учун учта момо бошига ғалвир ёпиниб олганча, кўчама-кўча юриб садақа сўраб, шундай қўшиқ айтишган:

*Сел хотин, селдир хотин,
Ҳаволарни ёғдир хотин,
Ерларимиз қурғоқ бўлди,
Бандалар сувлоқ бўлди.*

Қашқадарё вилоятининг Қамаша туманида яшовчи Ҳазратқул бахши Худойбердиевдан 1985 йил 26 мартда ёзиб олинган маълумотга кўра, агар баҳор ойида ёгингарчилик кам бўлиб, экинлар сувсизликдан қурий бошласа, хотин-қизлар тўпланишиб, 25-30 яшар, эмизикли чақалоғи бор бўлган бир аёлни уйма-уй олиб юриб, ҳар хонадоннинг дарвозаси олдига борганда унинг устидан бир челак сув қўйиб ана шу қўшиқни ижро этадилар.

*Сел-сел хотин, сел хотин,
Селларга оқсин шул хотин,
Еру замин гулга тўлса,
Гуллар тақсин шул хотин.*

СУВ ХОТИН

Ёмғир ёғдириш мақсадида ўтказилган маросимларнинг туб моҳияти «ёгин-сочин эгаси» деб тасаввур қилинган мифологик кучларга мурожаат қилиб, ёмғир сўрашдан иборатдир. Шунинг учун бўлса керак, баъзи жойларда бу маросим «Сув хотин» номи билан

оммалашган. Бу маросимнинг ўтказилиш тартиби хусусида К.Шо-ниёзов ҳам маълумот бериб ўтган (*Шаниязов К.*, 1964. – С.51-52).

Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон туманидаги Уйшун қишлоғида қурғоқчилик бўлганда ёмғир ёғдириш учун қуйидаги маросим ўтказилган: бир кампир бошига нон ёпишда ишлатиладиган рапидани кийиб олиб, икки енгига эса тандирдан нон узадиган енглик – “енгса”ни кийган ва уйма-уй юрган. Одамлар ҳазил-хузул билан унинг бошидан сув қуйишган ва:

*Сув кампир, сув кампир,
Ёмғирни ёғдирган кампир,
Бугдойни уйдирган кампир,
Урани тўлдирган кампир, - деб қўшиқ айтганлар.*

Қашқадарё вилоятининг Қамашчи туманидаги Бердали қишлоғида ёмғир ёғдириш маросимини асосан ёш болалар ўтказишган. Болалар битта қўғирчоқни ясаб олиб, ўшани кўтарганча уйма-уй юриб қўшиқ айтишган:

*Сув хотин, ивиб кел,
Булувларни қувиб кел,
Ёмғиринг сўл бўлсин,
Уралар кўл бўлсин,
Ёмғир ёғ, сочим ўс,
Ёмғир ёғ, сочим ўс!*

(Раҳмонов Ф., 2001, 109-110-бетлар).

Сирдарёликлар кампир шаклидаги қўғирчоқни кўтариб олиб, қишлоқ кўчалари бўйлаб юриб, қўшиқ айтишган. Ҳар уй олдида борганда хонадон соҳибаси кампир-қўғирчоқнинг устидан сув қуйган. Ёмғир ёғдириш маросимида айтиладиган қуйидаги қўшиқ намунасини фольклоршунос Охунжон Собиров ёзиб олган:

*Сув хотин - султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин,
Сув хотин - сувсиз хотин,
Куйлаклари бўз хотин.*

*Ёмғир ёғсин сув хотин,
Бугдой пишсин сув хотин,
Хирмон тўлсин сув хотин,
Сув хотин - сувсиз хотин.*

*Ҳавони ёғдирган сув хотин,
Бугдойни бўлдирган сув хотин,
Элни тўйдирган сув хотин,
Сув хотин - сувсиз хотин.*

Қадимда қурғоқчилик йиллари ёмғир ёғдириш учун магик кучга эга деб тушунилган тошдан ҳам фойдаланилган. Аммо ёмғир ёғдириш маросимининг кейинги тараққиёти натижасида «ёмғир тоши» ҳақидаги тасаввурлар унутилган. Шаҳрисабздан 40 км. шарқроқда, жасур Муқаннанинг охириги қароргоҳи вазифасини ўтаган Ҳисорак қишлоғида кузатилган «Сув хотин» маросимида қўлланилган бир усул ўша яда тоши тўғрисидаги афсоналарни эслатгандай бўлади: кампир-қўғирчоқ кўтарган аёлнинг кетидан бораётган икки нафар эркак қўлларидаги тошларни бир-бирига уриштириб, маросим қўшиғига жўр бўлиб овоз чиқаришади. Ёмғир чақириш маросими - «Сув хотин»да тошдан фойдаланиш удуми, бизнингча, яда тоши ҳақидаги иримларга боғланади.

ЧАЛА ХОТИН

Ёмғир чақириш маросимининг бу варианты ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг 1981 йилги фольклор экспедициясида аниқланган. Б.Саримсоқов буни ёмғир ёғдириш маросимининг тўртинчи локал варианты деб ҳисоблайди (**Саримсоқов Б.**, 1986, 76-77-бетлар). Бухоро вилоятининг Қорақўл туманига қарашли қишлоқларда ҳам ёмғир ёғдириш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ талайгина анъаналар сақланиб қолган бўлиб, Жигачи қишлоғида яшовчи 70 яшар Олия момо Ондамурод қизидан:

- Момо, қадимда йил қурғоқ келса, қандай ирим-сирим қилинарди, - деб сўраганимизда, у:

- Бутун умидимиз ёмғир – қордан эди, болам. Қиш бўйи еримизга қор тўплардик, тупроқ тўйинади деб. Кўклам қурғоқчилик келиб, намгарчилик бўлмаса, ерлар метиндай бўлиб қотиб, омонинг тиши ўтмай қолади. Шундай пайтларда момолар йиғилишиб, «Чала хотин» ўйнар эдик. Хотинларнинг битта кайвонироғи эгнига эски-туски нарсаларни кийиб, бошига битта капкирни қистириб оларди. Уни «Чала хотин» дегич эдик. «Чала хотин» уч-тўртта гапга гул қўндирадиган хотинни изидан эргаштириб, эшикма-эшик юради. Хотинлар ҳар уй олдига борганда:

*Қивладан бир булут келар,
Ёғаман деб.
Момолар титрашади,
Ўламан деб.
Ёғса ёғсин арпа-буғдой устина,
Уравер селлар.*

*Онамнинг тўнғичиман,
Қозоннинг қирғичиман,
Ёмғирнинг ёғдирғичиман,
Ёғса ёғсин арпа-буғдой устина,
Уравер селлар,*

- деб қўшиқ айтишади. Уй эгаси «Чала хотин»нинг устига бир сатил сув сепади. Сўнгра бироз буғдойми, унми, хуллас, нимаики хайр қилган бўлса чиқариб беради. Хотинлар бу нарсаларни халтага солгач:

*Айланади Чала хотин,
Урғилади Чала хотин,
Худо берса оби раҳмат,
Ёғаверсин селлар,*

- деб нариги уй томонга йўл оладилар. Шу тариқа бутун қишлоқни айланиб чиқиб, йиғилган буғдойдан ҳалиса (ҳалим) пишириб, эломон худойи қиладилар, - деб ҳикоя қилиб берди Олия момо.

Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманидаги Қарноб қишлоғида йил қурғоқ келса ўтказилган «Чулдир хотин» маросими ҳам шу типга мансубдир. Чунки маросимнинг бу варианты номидаги «чул» сўзи этимологик жиҳатдан «Чала хотин» атамасининг биринчи қисми билан ўзакдош деб ҳисоблаймиз. Бердиқулова Яхшигулнинг айтишича, Қарнобда ёмғир ёғдириш учун бир қизнинг устидан сув қуйиб, қўшниларникига ўтказиб юбориб, қуйидаги қўшиқни айтганлар:

*Чул хотин, чулдир хотин,
Ёмғирларни ёғдир хотин,
Буғдойларни бўлдир хотин,
Майсаларни ўстир хотин.*

Энди «Чала хотин» атамасининг келиб чиқиш тарихи ва бу ном гаркибидаги «чала» компонентининг этимологияси хусусида тўхта-лайлик. Бизнинг фикримизча, ўзбек тилида кенг қўламда қўлла-

ниладиган «жилдирамоқ» сўзининг этимологик асоси ҳисобланган «жил» ўзаги, кичик ирмоқ маъносини англатадиган «жилға» лексемасидаги «жил» компоненти, Қорақўл шевасида кўлмак маъносида ишлатиладиган «чалчиқ» диалектизмнинг негизи ҳисобланган «чал» сўзи қадимда «сув» маъносини англатган. Шунингдек, Хоразм шевасида ариқча маъносини билдирувчи «солма» сўзи мавжуд бўлиб, унинг этимологик негизи «сол» ҳам тарихан «чал» этимони билан алоқадордир. Бинобарин, Қрим, Кавказ, Мўғулистон, Бурятия, Қозоғистон ҳамда Хант-Мантй автоном округида дарё ирмоғи «сал» ёки «сала» деб аталади (Чагдуров С.Ш., 1980. — С.84). Бу сўзнинг этимологик маъноси ҳам «сув»ни англатганлигига шубҳа йўқ.

Демак, «чал» / «жил» / «сал» лексемалари сув маъносини билдирувчи протурк, яъни туркий халқлар аجدодлари тилига мансуб сўзлар бўлиб, кенг қамровда қўлланилиши жараёнида муайян товуш ўзгаришларига учраган. Ҳозирги ўзбек тилидаги кучли ёмғир маъносидagi «жала» сўзи ҳам шу ўзак лексема асосида келиб чиққан. Демак, «Чала хотин» атамаси таркибидаги «чала» компоненти ёмғир, жала маъноларини билдиради.

КЎСАМ-КЎСАМ

ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институтининг 1986 йилги фольклор экспедицияси чоғида аниқланишича, Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Вахм қишлоғида ёмғир чақиритиш маросими «Кўсам-кўсам» деб юритилар экан. Вахмлик Дурсун момо Ўраеванинг айтишича, баҳорда қурғоқчилик бўлса, кампирлар тўпланишиб, бир катта таёқнинг бошига чўп боғлаб, устидан куйлак кийгизиб қўғирчоқ-кампир яшашар экан. Момоларнинг кексароғи ўша қўғирчоқни кўтариб олиб, уйма-уй юраркан. Ҳар кимнинг эшигига борганда қўғирчоқ кўтарган момо:

*Кўсам, кўсам, ҳой кўсам,
Бир олача той кўсам,
Сен кўсамни кўмарман,
Эрта туриб очарман,
Ёмғирларни сочарман,*

- дея қўшиқ айтар экан. Хонадон эгаси бир коса сув олиб чиқиб, «Кўсам-кўсам»нинг, яъни кампир-қўғирчоқнинг устидан куяркан. Шундай қилинса, илтижо ижобат бўлиб, ёмғир ёғади деб ирим қилишган. Уй эгаси буғдойми, унми, хуллас, бирор нарсани хайр

қилиб чиқариб берган. Момолар шундай қилиб, уйма-уй юриб айтим айтиб, айланиб чиққанлар ва тўпланган маҳсулотлардан элга худойи қилиб берганлар. Маросим ниҳоясига етгач, «кўсам-кўсам-»ни, яъни аёл кийими кийгизилган қўғирчоқни суви йўқ ариққа кўмганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1986 йил 10 июль).

Ёмғир ёғдириш маросимининг Вахм қишлоғида қайд қилинган вариантыда қўғирчоқни сувсиз ариққа кўмиш анъанаси ҳам бежиз эмас. Чунки Олот туманининг Баҳринбаёт қишлоғида яшовчи 74 яшар Жумадурди Бегиевнинг айтишича, илгарилари қурғоқчилик бўлганда қишлоқнинг ўнта ўғил боласини суви қуриган ариқ ичидан югуртириб, худодан ёмғир тилаш удуми бўлган («ЗУФА». Инв.№1827/20. М.Пирматова ёзиб олган).

Халқ орасида «Кўсам-кўсам» маросими номини англаторчи атама таркибидаги «кўса» лексемаси қадимда сув билан боғлиқ бўлган деб тахмин қилишга асос берадиган «*Кўса борса кўл қурийди*» деган мақол ҳам бор.

Вахмликларнинг ёмғир чақириш мақсадида ўтказган «Кўсам-кўсам» маросими тарихий-генетик жиҳатдан озарбайжон фольклорида қайд қилинган «кёса-кёса» маросими билан боғлиқ бўлиши керак. Манбаларда қайд қилинишича, қиш ниҳоясига етиб, кўклам бошланган пайтда озар қишлоқларида аёллар «кёса» деб аталувчи битта катта қўғирчоқни кўтариб уйма-уй юришган ва ҳамқишлоқларини баҳор келганлиги билан қутлашган. Бу ўринда «кёса» қишнинг антропоморф тимсоли сифатида тасаввур қилинган (**Бу ҳақда қаранг: Велиев В.**, 1988, 96-100-бетлар; **Гулиева Ш.**, 1989. – С.116).

ЧАЙЛА ҚОЗОҚ

Ёмғир ёғдириш маросимининг қашқадарёлик қорлуқлар орасида қайд этилган вариантынинг номи «Чайла қозоқ» дейилади. Таниқли этнограф КШониёзовнинг ёзишича, Қашқадарё вилоятининг Косон туманида яшовчи қорлуқлар ёғингарчилик кам бўлганда «Чайла қозоқ» маросимини ўтказишган. Ўн-ўн беш ёшлар чамасидаги ўн-ўн бешта ўғил бола бир ярим метр таёқнинг учига кичикроқ чўп боғлаб куйлак кийгизганлар. Болалардан бири ана шу қўғирчоқни боши узра баланд кўтариб олган ва бошқа ҳамроҳларини эргаштириб уйма-уй айланиб чиқишган. Ҳар уйга борганда «*Чайла қозоқ йиғлайди, нону патир тилайди*» айтимини айтганлар (**Шаниязов К.**, 1964. – С.52).

Касби туманидаги Миришкор қишлоғида яшовчи 48 яшар Тўхта Хосиятовадан 1972 йил 14 июнда З.Хусаинова ёзиб олган маълумотга кўра эса, ёмғир ёғдириш маросимининг ушбу вариантида:

*Чайла қозоқ йиғлайди,
Нону патир тилайди,
Кўккина қўзи маърайди,
Кўккина ўтни тилайди, -*

деб қўшиқ айтилган («ЗУФА». Инв.№1652/15).

«Чайла қозоқ» атамасининг биринчи компоненти, яъни «чайла» сўзининг ўзаги «чай» бўлиб, тилимиздаги «чайқамоқ», «чаймоқ» сўзлари шаклланишига асос бўлган ва назаримизда, тарихан «сув» маъносини англатган «чай» лексемаси билан боғлиқ. Туркман тилида «чай» сўзи «сув оқадиган ёки бир вақтлар сув оққан катта жар» маъносида қўлланади («Туркмен дилинин сўзлиги», 733-бет).

Қорақўл туманининг Тангачар қишлоғида «чойим-чойим» номли болалар ўйини мавжуд бўлиб, болалар «*Чойим-чойим, неча чойим?*» деб кичкина тошчаларни сув бети бўйлаб отиб юборадилар ва тошчанинг сув юзасига тегиб-тегиб учиб ўтишини санайдилар. Қайси боланинг тоши сув бетиде кўп «сакраса», ўша голиб ҳисобланади. Бу ўйин номи ҳам «сув» маъносини англатувчи «чай» тарихий ўзаги асосида келиб чиққан.

Ўйлашимизча, ёмғир ёғдириш маросимининг Қаш-қадарё воҳасида қайд этилган локал вариантининг номини билдирувчи «Чайла қозоқ» атамаси ҳам «сув» маъносини билдирувчи қадимий «чай» ўзаги негизда шаклланган.

ЁМҒИР ТИНДИРИШ

Туркий халқлар табиат ҳодисаларини жонлантириб тасаввур қилганликлари учун атрофимизни ўраб олган моддий оламга таъсир ўтказиб, уни инсон измига бўйсундириш мумкин, деб ўйлашган. Шу аснода табиат билан сирли равишда мулоқотга киришишнинг магик усуллари ёки турли хил жодугарлик амаллари ўйлаб топилган. Қурғоқчилик бўлганда худо берган оби раҳмат экин-тикени қуриб бораётган Бобо деҳқон учун нечоғлик муътабар бўлса, айни ҳосилни йиғиштириб оламан деб турганида ёки эрта кўкламда ерга уруғ қадайдиган пайтда бевақт ёққан ёмғир шунчалик ташвиш келтир-

ган. Осмонда булут пайдо бўлганини кўрган одамлар бемаврид ёғин-сочиннинг олдини олишга, сеҳр-жоду ва руҳий таъсир ёрдамида ёмғирни ёғдирмасликка, булутларни тарқатишга ҳаракат қилганлар. Сўз сеҳрининг ғаройиб мўъжизасига ишонган одамлар бевақт ёғажак ёғин-сочиннинг олдини олиш билан боғлиқ қатор ирим-сирим, афсун ва айтимларни яратишган.

Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Кумкашон қишлоғида ис-гиқомат қилувчи 1927 йилда туғилган Ойпара момо Мурод қизининг айтишича, илгарилари кўк юзини қора булут қоплаб, ёмғирдан да-рак берувчи намчил эпкин эса бошласа, шу яқин кунларда тўй қилиш-ни ният қилганлар ёки экин-тикин экмоқчи бўлган кишилар узоқ чўзиладиган намгарчилик ташвишларининг олдини олиш мақсадида оиланинг тўнғич боласини бошяланг ҳолда ҳовлига чиқариб қўйиб:

*Ёғма, ёғма, ёғма, ёмғир,
Ёлғиз оғам чўлдадир,
Беллари тилла камарли,
Савдогарим йўлдадир.
Қайт булут, қайтгин, булут,
Қирлар томон кетгин, булут.
Тўнғичимнинг тўни йўқдир,
Тўхтамай йитгин, булут, -*

дея қўшиқ айтишар экан. Шундай ирим қилинса, гўё булут тарқ-алиб, ёмғир салгина себалаб ўтиб кетаркан.

Ҳаво айниган пайтда ёмғирнинг олдини олиш мақсадида бун-дай айтим ва қўшиқлар билан табиатга мурожаат қилиш анъанаси гуркий халқларнинг деярли барчасида учрайди. Масалан, қирғиз-ларнинг тасаввурига кўра, ёмғир икки хил бўлади: осмоннинг ҳамма ёғини қоп-қора булутлар қоплаб, кучли ёмғир ёғса, бу «**қора ёмғир**» дейилади. Агар осмоннинг бир томони очиқ бўлиб, булутлар сий-рак бўлса ва ёғин салгина себалаб ўтса, буни «**ўткун**», яъни «**сўқир ёмғир**» дейдилар. Овулининг устидан ана шундай «сўқир ёмғир» булути сузиб ўтаётганини кўрган кишилар осмонга қараб:

*Ўткун, ўткун, ўтга чоп,
Қора сувга етиб чоп.
Бизнинг уй қалқон бўлсин,
Қалмоқнинг уйи толқон бўлсин! -*

дейдилар (Айтбаев М.Т., 1959. — С.71).

Булутни тарқатиб, ёғиши мумкин бўлган ёмғирнинг олдини олишга қаратилган айтим ва афсунлар қачонлардир табиатга сирли таъсир ўтказа олувчи қоҳинлар - маглар томонидан ижро этилган. Даврлар ўтиши билан ёмғир ёғдириш ва уни тиндириш, булутни қайтариш мақсадида ўтказилган маросимлар чоғида ижро этилган айтимлар ҳам халқ орасида кенг оммалашган. Булутни қайтариш ёки ёғин-сочиннинг олдини олиш маросими ёмғир ёғдириш ёки уни тўхтатиш қобилиятига эга деб тасаввур қилинган афсунгарлар ёки ядачилар томонидан ўтказилган бўлиб, бу анъана кейинчалик нутилиб кетган.

Халқимиз орасида қайд этилган этнофольклористик маълумотларга кўра, ёмғирни тўхтатиш билан алоқадор талайгина ирим-сирим ва айтимларда тўнғич образига алоҳида эътибор берилган. Хусусан, нуроталиклар удумича, ёмғирни тиндириш учун деворга ойна осишган ва оиладаги тўнғич бола орқасини қиблага қаратиб очиб туриб, икки кафти билан кетини шапатилаб уриб турган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Жумаева Зилоладан ёзиб олинган). Хоразм вилоятининг Хонқа туманидаги Хоразм жамоа хўжалигида яшовчи 58 яшар Маъруфа Йўлдошеванинг айтишича, ёмғир кўп ёғса, онадан биринчи бўлиб туғилган болани ялонғоч қилиб, уч марта кетиға чўмич билан уриб уйнинг атрофини айлантирганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1997 йил).

Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманида узоқ вақт ёққан ёмғирни тўхтатиш учун тўнғич фарзанднинг этагини кўтариб ёмғирга тутишган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда М.Норбўтаевдан ёзиб олинган). Шу туманнинг бошқа бир қишлоғида эса гўйда ёмғир ёғса тўнғич боланинг орқасини очиб **«Ёмғир тинсин, тўй бўлсин, кўп-кўп бўлса ёғаверсин»** деб ирим қилишган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманида яшовчи Расулова Кароматдан 1991 йилда ёзиб олинган).

Тошкент вилоятининг Оҳангарон туманидаги Қорабоғ қишлоғида ҳаво ёғса уни тўхтатиш учун тўнғич бола этагини кўтариб **«Жовин тинсин, жовин тинсин, жовин тинсин»** деб уч марта такрорлаган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1917 йилда туғилган Яхшигул момо Мирзақуловдан 1983 йилда ёзиб олинган).

Тожикистон Республикасининг Ўратепа туманидаги Қайирма қишлоғида ёмғир ёғдириш маросимида оилада якка-ёлғиз қиз бола фаол иштирок этади: ёмғир ёғмаса ёлғиз қизни **тариовнинг** тағида қўйиб, устидан сув қуядилар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1982 йил 11 июнь).

Олот туманидаги Навоий номи жамоа хўжалиги худудидаги Қассоббаёт қишлоғида яшовчи 60 яшар Тугма момо Жума қизидан 1989 йилда ёзиб олинган маълумотларга қараганда, бир неча кун сурункасига ёғингарчилик бўладиган пайтларда одамлар қора қўғирчоқ ясаб, ёмғир тўхтатиш маросимини ўтказишган экан. Бунинг учун қамишдан кичкина қўғирчоқ ясаб, оқ мато бўлақларини қозонкуяга белаб, қоп-қора рангли «либос» кийдирадилар ва уни уйнинг қибла томонга қараган деворига қистириб қўядилар. Қора қўғирчоқни деворга қистирган момо ёш оилалардан бирининг тўнғич боласини ташқарига олиб чиқади-да, орқасини очиб, уй атрофини уч марта айлантриб:

*Онамнинг тўнғичиман,
Кети яланғочиман,
Қозоннинг қирғичиман,
Ёмғирни тиндиргувчиман!*

- дейди ва боланинг орқасига уч марта шапатилаб қўяди.

Қўғирчоқнинг ранги масаласига келсак, биринчидан, узоқ давом этадиган ёғин «қора ёмғир» деб аталгани боис, қўғирчоқни ҳам шундай рангда тасаввур қилишган. Иккинчидан, қадимда ёмғирни тиндириш маросимида ёғин-сочин «эга»лари билан бир қаторда қурғоқчилик келтирган руҳларга ҳам мурожаат қилинган. Аждодларимизнинг бебаҳо ижоди «Авесто» талқинларига кўра оқ от қиёфасидаги ёғин-сочин ва ҳосилдорлик тимсоли Тиштрия қора от кўринишидаги қурғоқчилик рамзи ёвуз Апаушага қарши доимий кураш олиб борар эмиш (Андрианов Б.В., 1978. – С.70). Ёмғир тиндириш маросимларида қўлланилувчи магик восита - қўғирчоқнинг қора тусда бўлиши боболаримизнинг қурғоқчилик руҳлари тўғрисидаги қадимий эътиқодлари асосида юзага келган анъанадир.

Худди шунга ўхшаш удум Помир ва Ёзғулумда яшовчи тожикларнинг ёмғир тиндириш маросимларида ҳам қайд қилинган. Улар 20-30 см узунликдаги қамишдан қўғирчоқ ясаб, либослар кийдиришади ва юзининг ярмини қозон қораси билан бўяб, уни одамлар оёғи етмайдиган тозароқ жойга, масалан, ҳайдалган дала ўртасига ўрнатиб қўядилар. Гўё ёмғирдан ивиб кетган «кампир»га худонинг раҳми келиб, ёмғирни тўхтатар ва ҳаво очилиб кетармиш (Мухидинов И., 1989. – С.77).

Ёмғир тўхтатиш маросимининг тўнғич бола шахси билан боғлиқ бўлган кўриниши Қоракўл-Олот воҳасида сақланиб қолган. Қоракўлликлар ёмғир кўп ёққанда, оиладаги тўнғич бола уй атрофини уч марта айланиб чиқиб: «*Онамнинг тўнғичиман, ёмғирни тиндиргувчиман.*» - деса, ҳаво очилиб кетади, деб ирим қиладилар. Ёмғир тўхтатиш иримларининг сумалак пишириш билан боғлиқ кўринишлари ҳам мавжуд. Қоракўл туманидаги Вахм қишлоғида яшовчи Дурсун момо Ўраева билан 1986 йилда суҳбатлашганимизда, ёмғир тиндириш ҳақида ғоят қизиқарли бир маълумотни эшитган эдик: эрта кўкламда сумалак пишираётганда осмонга булут келиб, ҳавонинг авзойи бузилса-ю, ёмғир томчилай бошласа, оилада тўнғич фарзанд бўлган болани сумалакнинг дошқозони атрофидан уч марта айлангириб, капкир билан орқасига уч марта уриб:

*Онамнинг тўнғичиман,
Қозоннинг қирғичиман,
Ёмғирни тиндиргувчиман,
Тин, тин ёмғир, тин, ёмғир!*

*Булутларни дўндараман,
Ёмғирни тиндираман,
Сумалакни сундираман,
Тин, тин ёмғир, тин, ёмғир!* - дейишаркан.

Кўринадики, ўзбекларнинг ёмғир тиндириш билан боғлиқ қарашларида тўнғич боланинг сеҳрли қудратига алоҳида эътибор берилади. Хўш, оилада бош фарзанд бўлиб туғилган болада қандай мўъжизавий куч борки, ёмғир тиндириш учун иккинчи ёки кейинги болалар эмас, айнан тўнғич айлангирилади?

Маълум бўлишича, табиат ҳодисаларига сирли таъсир ўтказишга қаратилган магик маросим ва ирим-сиримларда тўнғич болага алоҳида диққат қилиш анъанаси жаҳоннинг турли жойларида яшовчи ва ҳар хил тилда сўзлашувчи бир қанча халқлар фольклори учун муштарак ҳодиса экан. Масалан, Озарбайжоннинг шимолӣ-шарқӣ туманларида кенг тарқалган анъанага кўра, бир неча кун тинимсиз ёмғир ёғса, онасининг тўнғичи бўлган қизалоқ ҳовлига чиқади-да, қўлидаги ипга бир неча тугун солиб туриб:

*Мен онамнинг илкиси,
Оғзи қора тулкиси,*

*Агар қуёш чиқмаса,
Маҳшаргача боғлиси, -*

дейди. Бу удум «туманни боғлаш» деб аталади. Агар оиланинг, тўнғич боласи ўғил бола бўлса, у ҳовлига чиқади-да, болтанинг тўғини тепага қаратиб қўйиб:

*Мен онамнинг илкиси,
Оғзи қора тулкиси,
Булутларни тўсарман,
Бу ёмғирни кесарман, -*

дейди (Гулиева Ш., 1890. — С.166. Қўшиқ матни ўзбекча таржимада берилди).

Айрим озар қишлоқларида эса ёмғир тўхтатиш билан боғлиқ бу қадимий маросим деярли унутилиб кетган бўлиб, унинг қўшиқ ва айтимлари болалар фольклоридагина сақланиб қолган, холос. Фольклоршунос Д.Багиров томонидан таҳлил қилинган «Мен - тўнғичман» ўйини ана шундай айтимлар асосида юзага келган. Агар бир неча кун сурункали ёққан ёмғир кечга томон тинса-ю, булутлар тарқаб, кўкда юлдуз милтираб кўринса, қишлоқ болалари йиғилишиб «Мен - тўнғичман» ўйинини ўйнашган. Болалар давра олиб турадилар, оиласининг тўнғичи бўлган бола эса:

*Мен онамнинг илкиси,
Оғзи қора тулкиси,
Юлдуз, сени боғларман,
Тўрт томонинг доғларман,
Агар ҳар кеч чиқмасанг,
Маҳшаргача боғларман! —*

деб қўшиқ айтади. Гуё шундан кейин ёгин-сочинли кунлар тугаб, эртаси тонгданоқ қуёш чарақлаб чиқар эмиш (Багиров Д., 1936. - №4-5. — С.190. Қўшиқ матни ўзбекча таржимада берилди).

Ёмғир тиндиришнинг худди шундай усули қорачой-болқар фольклорида ҳам учрайди. Т.Х.Ҳожиёвнинг ёзишича, ёзги пичан ўрими пайтида кучли жала қўйиб, сел келиш хавфи туғилса, ёмғирни тиндириш учун махсус маросим ўтказилган. Овулдаги энг гўзал ҳамда онасининг тўнғичи бўлган қизни дарё бўйига олиб борадилар. Қиз соҳил бўйлаб юриб:

*Мен тўнғичман, тўнғичман,
Тўнғич бетим очарман,
Туманларни сочарман,*

*Қуёшни излаб юриб,
Ёмғирлардан қочарман! –*

деб қўшиқ айтган (Ходжиев Т.Х., 1988. – С.75. Қўшиқ матни ўзбекча таржимада берилди).

Ёмғир тиндириш маросимларида оиладаги тўнғич фарзанднинг фаол иштирок этиши аждодларимизнинг қадимий мифологик эътиқодларига боғланади. Анъанага кўра, тўнғич бола омадди, яъни «давлатбоши» саналган. Ҳатто бош фарзанднинг нияти холис, унинг ҳар қандай илтижоси сўзсиз ижобат бўлади деган гап ҳам бор. Оролбўйида яшаган қадимги туркий қавмларнинг ғарбга силжиши натижасида ёмғир тиндириш маросимининг тўнғич образи билан боғлиқ намунаси ҳам Ҳазар денгизи орти вилоятларигача етиб борган.

Энди Қорақўл туманидан ёзиб олинган ёмғир тиндириш маросими қўшиғидаги «қозоннинг қирғичиман» мисрасига эътиборни қаратайлик. Халқимиз орасида «*Қозоннинг қирғичини есанг, тўйингда ёмғир ёғади*» деган нақл бор. Ҳатто шодиёнали кунда бехосдан ёмғир ёғиб қолса, тўй эгасига: «Нима бало, қозоннинг қирғичини еганмисиз?! Бундоқ чехрангизни очиб кулиб ўтиринг, зора ёмғир гиниб, ҳаво очилиб кетса!» - деб ҳазил қиладилар.

Ўзбекларнинг ёмғир чақириш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ ирим-сирим, удум ва маросимларида ёғингарчиликни «қозон қирмочи» билан боғлаб талқин қилиш анъанасининг излари сақланиб қолганлигини кўрамиз. Масалан, нуроталиклар тўйда ёмғир ёғса, «*келин қозоннинг қирмочини еган экан, сероб келин келди*» дейдилар (Муаллифнинг дала ёзувлари. 54 яшар Қурбонгул Набиевадан 1991 йилда ёзиб олинган). Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманида қиз узатилаётганда ёмғир ёғса, ўша қизнинг бахтли 5ўлиши белгиси деб билишган. Баъзан «*қизимиз қозоннинг тагини ялаган экан-да*» деб кулги қилишган. Баъзи кишилар «*тўй эгасининг қўли очик, сахий экан*» дейишган (Муаллифнинг дала ёзувлари. 1991 йилда М.Норбўтаевадан ёзиб олинган). Шу туманнинг Қўшработ қишлоғида сут-қатиқ солиб қўйиладиган қадининг тагини ялаган қизнинг тўйида қор ёғади деган халқ қараши ҳам мавжуд (Муаллифнинг дала ёзувлари. Навбаҳор Жумаевадан 1991 йилда ёзиб олинган).

Ёмғир билан боғлиқ бу ирим славян халқларига, руминлар, серблар ва македонияликларга ҳам маълум экан. Хусусан, Украина ва Беларусиянинг Полесьесида яшовчи маҳаллий аҳоли эътиқодига кўра, никоҳ тўйида ёмғир ёғса, келин-куёвдан бири това тагида қолган

қирмочни, ноннинг куюгини ёки сут пиширилган идиш тубида қолган қирмочни еган деб ирим қиладилар. Шу боис, улар болаларига қозон тагида қолган овқат ёки сутнинг кўпигини беришмайди, акс ҳолда тўйингда ёмғир ёғади деб тушунтирадилар (Тура А.В., 1986. - С.31-32).

Фикримизча, қадим замонларда муқаддас қозонларда қурбонлик таомлари пишириш чоғида оиланинг тўнғич фарзандлари алоҳида магик хислатли, сеҳр-жоду қудратига эга кишилар сифатида фаол қатнашган бўлиши керак. Қурбонлик таоми тарқатилгач, қозоннинг қирғичи муқаддас пишириқ сифатида маросимнинг муайян иштирокчиларига, масалан, тўнғич фарзанд сифатида туғилган болаларга берилган. Қозон қирғичини тўнғич бола еса йил бўйи ҳосил мул бўлиб, ҳаво серёғин келади деб тасаввур қилинган. Хуллас, «қозоннинг қирғичи» билан боғлиқ магик тасаввурлар аجدодларимизнинг олов культига доир мифологик қарашларига бориб тақалади. Қозон билан ўчоқ эса олов культининг атрибутий аниқловчиси сифатида унинг вазифасини бажарган.

Ўзбек халқининг ёмғир тиндириш маросимлари ва ирим-сиримларида дунё томонларининг рамзий маъноларига ҳам алоҳида эътибор берилади. «Қора ёмғир»ни тўхтатиш учун ясалган «қора кўғирчоқ» уй ёки ҳовли деворининг қибла томонига қистйриб кўйилгани сингари тўй куни ёққан ёмғирни тиндириш учун ирим қилиб кунботарга қараган деворга кузгу осадилар. Бундай эътиқодий қарашлар аجدодларимизнинг дунё томонлари тўғрисидаги мифологик тасаввурлари замирида шаклланган.

Халқимизнинг қадимий тасаввурларига кўра, қибла, яъни кунботиш томон зулмат, ёвуз руҳлар, деу аждаҳолар макони, куёш чиқадиган тараф эса ёруғлик ва ҳаёт рамзидир. Бу мифологик талқинга кўра, ўзбек фольклоридаги афсонавий «ўзга юрт» - руҳлар, маъбудлар олами ва «ўликлар макони» ҳам қибла тарафда жойлашган деб тасаввур қилинган. Шунинг учун қибла - шамол, довул, тўфон, куюн сингари табиий ҳодисаларни кўзгайдиган мифологик кучларнинг ҳам макони деб қаралади. «Қибладан эсан шамол ёмғир олиб келади» деб таъбир қилинишининг боиси ҳам ана шунда. Ҳатто, «қибладан шамол турса, қўш камалак чиқса, ёмғир ёғади» деган гап ҳам бор.

Ҳассос олима Музайяна Алавия таъбири билан айтганда, «ўзбеклар қивладан келган шамолдан ташвишланадилар. Фарбдан (қивла-

дан) шамол турса, чийга ёйилган қурт, томларга ёйилган майиз, туршак ва бошқа қоқиларни тезлик билан йиғиб олишга ҳаракат қилганлар. Ҳовли, супада бешиқда ётган болани уй, айвонга оладилар. Ҳатто яйловга тикилган қора уй, ўтовлари учиб кетмаслиги учун ичидан, ташидан арқон тортиб, қозиққа маҳкам боғлайдилар. Янги туғилган қўзи, улоқларни панага оладилар. Умуман, қибладан келган, ёмғир олиб келадиган шамолни яхшиликка йўймайдилар, у деҳқонларга меҳнатни кўпайтириб, экинларни ё ювиб кетади ёки қатқалоқ қилиб қўяди. Боғбонларни шошилтириб, меваларни тўкади, сарғайтиради дейдилар» (Алавия М., 1974, 128-130-бетлар).

Халқимиз қиблани ёмғир манбаи, ёғин-сочин «эга»лари макони деб тасаввур қилганлиги учун сурункали ёғингарчилик бўлганда ўша томонга қараган деворга ойна осиб, ёмғир «юборувчи»лардан ёғин-сочиннинг тезроқ тинишини сўраб, илтижо қилганлар.

Хуллас, ёмғир тиндириш маросимининг тўнғич бола билан алоқадор айтим ва аломатлари Қорақўл воҳасида нисбатан тугал ҳолда сақланиб колганлиги эътиборга молик ҳодиса бўлиб, қачонлардир оммавий тарзда бажарилган магик амаллар ҳамда ижро этилган айтим-қўшиқларнинг асрлар оша бизгача етиб келган бундай нодир намуналари ўзбек маросим фольклорининг жанрлар таркиби ва генетик илдизларини тадқиқ этишда муҳим манба ҳисобланади.

ЎЗГИ МАРОСИМЛАР ФОЛЬКЛОРИ

Маълумки, ёз фасли ўлкамизда деҳқон, чорвадор ва боғбонларнинг меҳнати айна қизғин паллага кирган мавсум ҳисобланади. Бу даврда кишилар асосан далаларда, боғ-роғларда, ёзги яйловларда ўз юмушлари билан банд бўлишса-да, айна пайтда йилнинг бу фаслида ҳам муайян маросимларни ўтказишган.

Таниқли олима М.Бойснинг қайд қилишича, зардуштийлар томонидан нишонланган еттита мавсумий байрамнинг иккитаси, яъни «**Мандйой-шема**» («ёзнинг ўртаси») ва «**Паитишахйа**» («Ғалани ўриб-йиғиб олиш байрами») байрамларининг нишонланиш вақти айнан ёзга тўғри келган (**Бойс М.**, 1987. – С.44).

Ёз пишиқчилик мавсуми бўлганлиги боис қадимда боғ-роғларда меваларни йиғиб-териб олиш, ишқомлардаги узумларни узиш билан боғлиқ маросимлар ҳам бўлган. Абу Райҳон Берунийнинг ёзишича, сўғдлар Аши-х-ида ойининг 18 кунда «**Бобахвара**» маросимини ўтказганлар. «Бобахвара» сўзи «узумнинг сиқиб олинган тоза ширасини ичиш» деган маънони билдирган. Шу ойнинг 26-куни сўғд боғбонлари «**Гарм-хвара**», яъни «Узум ейиш» маросимини ҳам ўтказишган. Улар еттинчи ойнинг 15-кунида ҳам узум ейишга бағишлаб тўққиз кун давом этадиган байрамни нишонлашга киришганлар. Шу каби маълумотларга асосланган У.Қорабоев «боғдорчиликка моҳир бўлган сўғдийларда узумга ва узум шарбатидан тайёрланган мусалласга бағишланган яхлит бир тизимни ташкил этувчи байрам бўлган» деб ҳисоблайди (**Қорабоев У.**, 2002, 38-бет).

Ёз фасли деҳқончиликда сувдан самарали фойдаланиш мавсуми ҳисобланади. Шу боис, қадимда бу фаслда сувнинг мўл бўлишига магик таъсир кўрсатиш мақсадида муайян маросимлар ўтказилган. Абу Райҳон Берунийнинг қайд этишича, хоразмликлар Испандармоҳ ойининг 1-куни Амударё сувининг мўл-кўл бўлишига бағишлаб «**Вахшангом**» маросимини ўтказганлар. Амударё (Жайхун, Вахш) сувига бағишлаб ўтказилган бу маросимда одамлар дарё бўйига чиқишган ва чўмилганлар, бир-бирларини сувга пишишган, кун бўйи сув бўйида ўйин-кулги қилганлар.

Аждодларимизнинг Амударё култи билан боғлиқ бундай ёзги маросимларининг айрим қолдиқлари XX асрга қадар сақланиб қолган. Шундай маросимлардан бири Амударёдаги Оролча авлиё деган жойда ўтказилган. Бу маросимнинг ўтказилиши хоразмликлар орасида машҳур бўлган «тошув ҳисоби» тақвими билан боғлиқдир. Халқ қарашларига кўра, Амударёнинг «**Кўкқамиш тошуви**» дейилган биринчи тошуви дарё ҳавзасида, орол ва кўлларда кўк қамишлар эндигина ўсиб чиқаётган пайтга, яъни тахминан мартнинг йигирманчи числосига тўғри келган. Апрельнинг ўрталарида урчиш мавсуми бошланган оқ балиқлар Орол денгизидан чиқиб Амударёнинг юқори оқими бўйлаб сузиб ўта бошлаган даврда «**Оқ балиқ тошуви**» номли иккинчи тошқин рўй берган. Майнинг ўрталарида Хулкар юлдузи кўриниши билан бошланадиган тошув эса «**Юлдуз тошуви**» деб аталган. Амударёнинг охириги тошуви «**Қирқ чилгов тошуви**» деб юритилган бўлиб, одатда дарё сувининг кўпайиши июннинг иккинчи ярмидан то августнинг бошига қадар давом этган. Абу Райҳон Бериуний ҳам Амударёнинг бу тошуви «ҳазиран ойининг 24-куни бошланиб, унинг энг кучайган даври тамуз (июль) ойининг 25-числосига тўғри келишини» қайд этган (Фуломов Я., 1957, 249-250-бетлар).

Археолог олим Я.Фуломовнинг аниқлашича, хоразмликлар орасида ҳар йили ёзги суғориш вақтида тошқин кечикса, деҳқонлар «тошқин ўз вақтида рўй берсин, сув мўл бўлсин» деган ниятда Амударёнинг Туямўйиндан юқори қисмида жойлашган Оролча авлиёда махсус қурбонлик маросимини ўтказишган. Одамлар ўртада пул йиғишиб, ҳўкиз сотиб олишган ва Оролча авлиёда ана шу ҳўкизни сўйиб, дарёга ташлаганлар. Хоразмликларнинг мифологик тасаввурларига кўра, Оролча авлиё хотин киши бўлиб, у шу оролда яшар ва дарё тошқинларини назорат қилиб турар эмиш. Я.Фуломовнинг фикрича, Оролча авлиёнинг «образи серҳосилликнинг тимсоли сифатида бир қўлида олма ёки анор ушлаган хотин — «Қора соч она» образига ўхшаб кетади. Антик Хоразмнинг деярли ҳамма шаҳарларида бу образнинг терракотадан ишланган фигуралари кўп учрайди, улар археология адабиётига «серҳосиллик худоси» термини билан кирган» (Фуломов Я., 1957, 250-бет).

Дарёга ҳўкизларни қурбонлик қилиш удумининг тарихий асослари сув култи билан боғлиқ бўлиб, Хоразмда Тошсақо каналининг бош қисми қайта бунёд этилиб, унга сув қуйилаётган пайтда

Хива хони Оллоқулихоннинг ўзи ҳукиз сўйиб қурбонлик берган (Ғуломов Я., 1957, 250-бет).

Ғаллакор деҳқонлар учун ёз фасли ҳосил ўриб-йиғиб олинган ғоят масъулиятли давр бўлганлиги боис, бу фаслда серҳосиллик ғоясини ташувчи «Обло барака», «Ҳақулло», «Ёзигарлик», «Она буғдой», «Оёқ қўшди», «Тоҳир қилиш» каби маросимларни ўтказганлар. Масалан, Ғарғона вилоятининг Олтиариқ туманидаги Қўмирчи қишлоғида ғалла ўрилаётган даладаги охири тутам буғдой «она буғдой» аталиб, уни ўриб олиш қайси ўроқчига насиб қилса, шу бир тутам буғдойнинг белини боғлаб уйига олиб борган ва тўрга осиб қўйган. Даланинг «баракаси» ҳисобланган ана шу «она буғдой»ни баҳоргача сақлаганлар. Қўкламги экиш мавсумида унинг бир қисмини уруғликка қўшишган ва қолганини патир қилинадиган унга аралаштириб юборганлар (Аширов А., 2001, 11-бет).

Одатда деҳқонлар ғалла ўримини ҳашар йўли билан ўтказишган ва бу ишга чечан «ёзигўй»ларни ҳам таклиф этганлар. Этнограф Б.Х.Кармишева томонидан ўтган асрнинг 50-йилларида ёзиб олинган маълумотларга кўра (Кармишева Б.Х., 1960. – С.72-76), Сурхондарё вилоятининг Сарийосиё туманидаги Тоғчиён қишлоғида буғдойзори катта майдонни эгаллаган деҳқонлар ҳатто бир нечта «ёзигўй»ни айтиб келишган. Улар ўроқчиларга яқинроқ жойда ўтириб олиб «Ёзи билан Зебо» достонидан қўшиқларни ғалма-ғалига ижро этишган. Ўроқчилар уларнинг ижроси давомида ҳар бир мисрадан кейин «Э-э-э, олло!» деб жўр бўлиб туришган. «Ёзигўй»лар бир-бирлари билан мусобақалашган каби қўшиқ айтиб, бири иккинчисини енгишга ҳаракат қилганлар. Буни тоғчиёнликлар «*бир ёзикаш иккинчисини ёзи билан уриб ташлайди*» дейдилар. Тоғчиёнда яшаб ўтган Эшқўзи ёзикаш ана шундай чечан ижрочилардан бири бўлганлиги учун уни Сарийосиёнинг энг олис қишлоқларига ҳам ҳашарга айтиб кетишар экан. Ёзигўй ёки ёзикашларнинг буғдой ўримида иштирок этиши ҳолати жанубий Тожикистонда истиқомат қилувчи лақай, дўрман каби ўзбек уруғлари орасида ҳам қайд этилган.

Сурхондарё вилоятининг Денов туманидаги Илонсой қишлоғида яшовчи ёзикашлар ғалла ўрими пайтида куйидаги қўшиқни ижро этишган:

*Ёзи айтсам Ёзидак,
Ҳар кишининг ёри бўлса ўзидак,*

Ҳар кишининг ёри бўлса ўзидак,
Қиш бўйи асраб боқар қўзидак.

Ёргинам ёр экандур, билмадим,
Сояси гулзор экандур, билмадим,
Соясида бир майдон ўлтирмадим,
Шу кунлар даврон экандур, билмадим

(Кармышева Б.Х., 1960. – С.73).

Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз туманидаги Обмогон қишлоғида ғаллакор-деҳқонлар бугдойни шерик бўлиб ўришган. Бунда ўримда иштирок этаётган ўроқчиларнинг уч-тўрттаси биргалашиб «ёзи» айтишган, қолганлар эса «Э-э-э, олло!» анъанавий қайтариғини такрорлаб турганлар. Шу қишлоқлик Шойим буванинг Б.Х.Кармишевага айтишича, «*Асл йигит ёзи ҳам айтади, ўроқ ҳам ўради. Агар ёмон айтса, айб деб биламиз*». Шунга ўхшаш «*Лақай деҳқон ҳам келади, чечан ҳам келади*» деган нақл лақай-ўзбеклари орасида ҳам қайд қилинган (Кармышева Б.Х., 1960. – С.70-73).

Халқимиз орасида урф бўлган анъанага кўра, бугдой ўраётган, ўрилган бугдойни ғарам қилиб уйиб, галагов қилаётган ёки чош зовураётган кишилар ёнидан ўтаётганда “*Ассалому алайкум, хирмонингиз тўлсин!*” - деб мурожаат қилинган, деҳқонлар ҳам бунга жавобан “*Ваалайкум ассалом, йўлингиз унсин*”, - деб жавоб қайтарилган. Айрим жойларда «*Ҳорманг, хирмонга барака!*» ёки «*Чошга барака!*» дейилса, деҳқон «*Ваалайкум ассалом, умрингизга барака!*» - деб жавоб қайтаради.

Деҳқонободда қайд қилинган одатга кўра хирмондаги дон янчилиб чош қилинган, деҳқон бир ғалвир ғаллани сувда ювади ва яхшилаб тозалаб чошга аралаштириб юборади. Бу удум «**Тоҳир қилиш**» дейилади. Шундай қилинса, чошдаги ғалла поклар ва ишлатишга яроқли бўлар эмиш. Тозаланган чошни қошларга жойлаштириб бўлган, бир ҳовуч ғаллани «*Бободеҳқон рози бўлсин, чошимизга барака берсин!*» деб чош кўтарилган жойга сепилади (Камол Очил., 1992, 17-бет).

Маълумки, ёз иссиқ фасл бўлганлиги боис халқимиз иморат қуриш, уй-жойларни таъмирлаш ишларини ҳам асосан шу фаслда бажаради. Халқ орасида иморат қуриш билан боғлиқ маросимлар ҳам борки, шулардан бири ёз фаслида уй томига лой босиш чоғида бажариладиган «**Ҳақ обло**» удумидир. Фольклоршунос олим Тўра Мирзаев томонидан Сайрамдан ёзиб олинган маълумотга кўра, бу

удум иморатнинг томи ёпилиб, қамиш устига лўмбоз босилиб, гомсувоқ қилинаётганда ўтказилган. Одатда, лойкашлар томга лой гортаётган пайтда бир кекса киши келиб «*Том тупроқ ҳақи облоси*» деб таърифланадиган қўшиқларни ижро этиб турган, ҳашарда иш-гирок этаётган кишилар эса «*Ҳақ обло!*» деб жўр бўлиб турганлар:

*-Борсам ман-о, борсам ман,
Бориб йўлда турсам ман,
Йўлни баҳона қилиб,
Ошиқ ёрим кўрсам ман-о!
Ҳақ, олло, ё олло-о, мавло!*

Хуллас, ўзбек халқ тақвимининг ёз фасли ўзига хос удум ва маросимларга бойлиги билан ажралиб туради.

ШАМОЛ ТҶХТАТИШ МАРОСИМЛАРИ

Деҳқончилик хўжалигини юритишда муҳим амалий аҳамият касб этадиган табиат ҳодисаларидан бири шамолдир. Буғдой ўримини гутатиб, гарамни янчиб бўлгач, деҳқон донни сомондан ажратадиган махсус паншаха-бодёвоқ, яъни «шамол паншаха»ни қўлига олиб, чош ёнига келганида бир этган шабада бўлмаса иши юришмайди. Шунинг учун ҳам шамол эсиб турсагина донни сомондан ажратиб олиш осон кечишини яхши билган деҳқонлар ота-боболаридан ўрганган ирим-сиримларни бажариб шамол «эга»сидан нажот сўрашган. Зеро, ўз вақтида эсган шамол ғаллани сомондан ажратаётган деҳқоннинг меҳнатини енгиллаштиришга хизмат қилиши ёки аксинча, довул, қуюн каби кучли шамолнинг вайрон қилувчилик хусусиятига эгаллиги бу табиий ҳодиса ҳақидаги турли хил мифологик тасаввурлар ва халқ қарашларининг юзага келишига сабаб бўлган.

Аждодларимиз ўзларининг кўп йиллик кузатишлари натижасида шамол гоҳида ҳаддан зиёд кўп эсиб, чанг-тўзондан иборат қуюн олиб келса, баъзида кучли шамол буғдой, жўхори ва бошқа экинларни пайхон қилиб, дов-дарахларнинг ҳали пишиб етилмаган ғураларини ерга тўкишини яхши билишган. Улар табиатдаги барча нарса-ҳодисалар сингари шамол ҳам муайян ғайриоддий кучларнинг измига бўйсунди, шамолнинг эсиши, унинг кучли ёки кучсизли-

ги ана шу «шамол эга»сининг хатти-ҳаракатига боғлиқ деб ўйланганлар. Шу тариқа шамолнинг мифологик табиати тўғрисидаги халқ қарашлари келиб чиққан. Айни пишиқчилик маҳали эсан гармселнинг экин-тикинларни қовжиратиб кетиши ёки қуюн-довул дала-ларни, боғ-роғларни пайхон қилиши ҳам ана шу афсонавий «шамол эгаси» газабининг ифодаси деб билганлар. Бу мифологик қарашлар насосида бугдой ўрими палласи шамол эсишини сўраш ҳамда сурун-қили ел ёки қуюн тинкани қуритган пайтда эса мутгасил эсан шамолнинг тинишини илтижо қилиб «шамол эгаси»га мурожаат қилишдан иборат маросимий амаллар ҳамда магик ритуаллар юзага келган. Табиат культларига сиғиниш замирига қурилган бундай қадимий ритуалларнинг тадрижий ривожидан давомида шамол чақиритиш ва шамол тўхтатиш маросимлари фольклори келиб чиққан.

Туркий халқларнинг шамол маъбудлари тўғрисидаги мифологик ғасавурларига оид илк маълумотлардан бири қадимги Хитой манбаларида учрайди. Қайд қилинишича, «тукюлар аймағи сардорини Апанбу дейишган. Унинг 70 та оға-иниси бўлиб, уларнинг тўнғичи - Инжини Нишиду бўридан туғилган эмиш. Нишиду ғайриоддий хислатларга эга бўлган: у шамол ва ёмғир чақира олган» (**Бичурин Н.Я.**, 1950. – С.221-222).

Назаримизда, Инжини Нишиду мифологик персонаж бўлиб, қадимги туркий мифологияда шамол ва ёмғир маъбуди сифатида ғасавур қилинган. Н.Я.Бичурин томонидан хитой тилидан таржима қилинган афсонада Нишиду «бўридан туғилган бола» эканлиги, у «шамол ва ёмғир чақира олиши», «баҳор ва ёз қизларига уйланганлиги» ҳам унинг мифологик табиат касб этувчи асотирий образ эканлигинидан далолат беради.

XI асрнинг йирик тилшунос олими Маҳмуд Кошғарийнинг гувоҳлик беришича, яғмолар шаҳрида яшовчи қоҳинлар орасида «ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш одати» кенг тарқалган (**М. Кошғарий.**, 1963, 8-бет).

Аждодларимизнинг қадимги мифологиясида шамол худоси образи мавжуд бўлган. «Вада» деб аталган бу маъбуд қушон даври Бақтрия тангаларидан бирида югуриб бораётган ҳолатда тасвирланган. Унинг елкасидаги яқтаксимон ёпинғич шамолда шишиб, кўтарилиб кетган, узун сочлари шамолда ҳилпирамоқда (**Пугаченкова Г.А.**, 1979. – С.148 (рис172)). Тошга ўйиб ишланган лавҳада эса Ваданинг иштончан ҳолатда икки серсоқол киши ўртасида бо-

раётган кўриниши акс эттирилган. Унинг сочларини шамол орқага тортқиламоқда, қўлида эса шамол тўла қопни кўтариб олган (**Пугаченкова Г.А.**, 1979. – С.199; **Monnetel devillard U.**, 1923, fig.21).

Ўрта Осиё халқларининг шамол культига алоқадор маросим кўшиқларига доир материаллар дастлаб А.Диваев томонидан ёзиб олинган (**Диваев А.**, 1891, №25, С.98; **Диваев А.**, 1892, №41, С.201). Ўзбекларнинг шамол чақириш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ маросимлар фольклори Б.Саримсоқов томонидан тадқиқ этилган (**Саримсоқов Б.**, 1986). Бизнинг нашр этилган мақолаларимизда эса ўзбекларнинг шамол билан алоқадор мифологик тасаввурлари, хусусан, Ҳайдар, Ялли момо ва Аждар культига доир халқ қарашлари атрофлича таҳлилга тортилган (**Қаранг: Жўраев М.**, 1995, 85-106-бетлар; **Жўраев М.**, 1997, 6, 37-42-бетлар; **Жўраев М.**, 1997, в; **Жўраев М.**, 1998).

Профессор Б.Саримсоқов ўзбекларда шамол ҳақида икки хил қараш мавжуд деб ҳисоблайди. Фарғона водийсидан ёзиб олинган материалларда шамол ҳомийси кекса аёл сифатида тасвирланса, республикамизнинг жанубий вилоятларида яшовчи ўзбеклар бу табиий ҳодиса пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг куёви ҳазрати Алининг измидадир деб ўйлайдилар (**Саримсоқов Б.**, 1986, 112, 136-бетлар). Тадқиқотчининг қачонлардир ўзбекларда шамол ҳомийси сифатида муқаддаслаштирилган мифологик персонажларга сиғиниш аънанаси мавжуд бўлганлиги ва Ўрта Осиёга ислом дини кириб келиши билан маҳаллий культлар «исломлаштирилиб», ҳазрат Али шахси «шамол эгаси» сифатида тасаввур қилина бошлаганлиги тўғрисидаги мулоҳазалари муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекларнинг шамол култи билан боғлиқ мифологик тасаввурлари, «шамол эгалари» ҳақидаги миф ва афсоналари, шамол тўхтатиш ёки шамол чақириш маросими фольклори материаллари, шунингдек, бу маросимларни ўтказиш чоғида бажариладиган магик амал ва хатти-ҳаракатлар, ижро этиладиган айтим ва аломатлар тўла тўпланиб, тадқиқ этилганича йўқ. Шу боис, биз қуйида шамол ҳомийлари ҳақидаги эътиқодий инончларнинг генетик асослари, шамол чақириш ва уни тўхтатиш маросими ритуалларининг мифологик табиати хусусида сўз юритамиз.

Ўзбек фольклорида шамолнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ мифологик тасаввурларни ўзида акс эттирган афсоналар мавжуд. Хусусан, Навоий вилоятининг Навоий туманидаги «Нарпай» давлат хўжалигида яшовчи Холида Бозоровадан 1991 йилда ёзиб олин-

ган афсонада айгилишича, замин чексиз осмон билан ўралган бўлиб, осмоннинг тўрт томони очик эмиш. Ана шу тўрт томонда шамол фаришталари ўтиришар, вақти-вақти билан улар ўз ўринларини ўзгартириб туришармиш. Улар ўз ўринларини алмаштираётган пайгуда қанотларини қимирлатишар ва ер юзасида шамол кўзгалар эмиш.

Тўрт нафар шамол ҳомийси ёки «шамол эгаси» образи ҳам дунё халқлари фольклоридаги энг қадимий мифологик персонажлардан бири эканлигини исботлайдиган кўпгина далиллар мавжуд. Чунончи, навах қабиласининг мифларида баён қилинишича, дунёнинг тўрт томони тўрт хил рангга бўялган тўрт худога тааллуқли эмиш. Улар тўрт хил шамол сифатида оламни кезиб юришармиш (Левин-Брюль Л., 1930. - С.138).

Халқимиз орасида шамолларнинг турлари ва қайси томондан эсиши билан боғлиқ турли-туман қарашлар сақланиб қолган. Айниқса, қибла томондан эсган шомол хосиятсизликка йўйилади. Бинобарин, халқ кўшиқларидаги «Қивладан келган шамол, райҳонимни қуритди», «Қивладан шамол турса, ёрим қачон келади» («Оқ олма, қизил олма», 21,105-бетлар) каби мисраларда ҳам ғарбдан эсган шамолнинг ташвиш туғдириши мазмуни акс эттирилган.

Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Сўлоқли қишлоғида яшовчи 72 яшар Абдуғаффор Шукуровдан 1987 йил 27 майда ёзиб олинган маълумотга кўра, бу қишлоқда эсадиган шамол икки хил бўлади. Биринчиси, «**жилон ўтди шамоли**» деб номланган бўлиб, Жиззахдаги Амир Темур дарвозаси номли дарадан бошланадиган совуқ шамолдир. Совуқ, ёқимсиз ва изғиринли бу шамол иссиқни қувиб келади ва ернинг қувватини олади. Одатда «**жилон ўтди**» шамоли ёғингарчилик келтиргани учун сойларда сув кўпаяди. Сўлоқлиликлар бу шамолни «илон оғзидан чиққан ўт-олов, барча шамолларнинг подшоси» дейдилар. Чунки Амир Темур дараси деган жойда Илон ўтди деган ғор бор. Халқ қарашларига кўра, «**жилон ўтди шамоли**» ана шу ғордан чиқар эмиш. Иккинчиси, «**палғар шамоли**» бўлиб, Сўлоқлининг қибла тарафидан эсадиган шамол номидир. У иссиқ шамол бўлиб, совуқни ҳайдаб, сувни қувиб келади. Агар бу шамол қиш фаслида эсса, барча қорларни эритиб кетади.

Сўлоқлиликлар шамол эсган пайтда булутларнинг йўналишига қараб қаерда ёғингарчилик бўлишини ҳам таъбирлайдилар. Қибладан эсиб ёмғирли булутларни ҳайдаб келадиган шамол ўз йўналишини Сўлоқлининг қуйи тарафида жойлашган Ургут шаҳрига қараб

бурса, «*Ургут – ўйна хонам, шаҳар – шарша хонам*» дейдилар. Бу ўринда «шарша хонам» бирикмаси ёмғир шариллатиб куядиган жой маъносида қўлланилган.

Шамол чақириш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ эътиқодий қарашлар ҳамда маросимлар қадимги туркийлар орасида кенг расм бўлганлиги аждодларимиз бундай маросимлар чоғида «шамол эгаси» сифатида тасаввур қилинган маҳаллий культларга сиғинишганлигидан далолат беради. Ана шу қадимги мифологик тасаввурлар ва маросимларнинг тадрижий ривожини натижасида шамол чақириш ва уни тўхтатиш маросими фольклори шаклланган.

ЧОЙМОМО

Маълумки, узоқ вақт давомида эсган кучли шамол натижасида кўтарилган чанг-тўзон одамларнинг тинка-мадорини курутган. Бундан ташқари, ёз кунлари бевақт эсган шамол мевали дарахтларнинг ҳосилини тукиб, боғбонларга ҳам катта зарар етказган. Шунинг учун халқимиз орасида кучли шамолни тўхтатиш билан боғлиқ хилма-хил ирим-сирим ва одатлар келиб чиққан. Шамол тўхтатиш билан боғлиқ маросим фольклори замирида шамолга ҳам муайян хатти-ҳаракатлар ва сўз магияси воситасида таъсир ўтказиш мумкин деган мифологик тасаввурлар ўз аксини топган.

Хусусан, Нурота туманининг Дибаланд қишлоғида кучли шамол эсса, уни тўхтатиш учун кўк ўтнинг сувини сиқиб, ширасини қибла тарафдаги деворга сепишган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1910 йилда туғилган Ойбозор момо Қобил қизидан 1991 йилда ёзиб олинган). Пахтачи туманининг Добусия қишлоғида шамол тинавермаса, момолар ёстиққа игна қадаб, том устига отганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Рухсора Бўтаёровадан ёзиб олинган). Хатирчи туманининг Қайиш қишлоғида қаттиқ шамол эсганда ёш болалар кўчанинг ўртасига бориб туз сепганлар ёки этагини кўтариб шамол келаётган тарафга қараб тупуриб: «*Ажина, шамол кет!*» - деганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Гўзал Назаровадан ёзиб олинган). Навбаҳор туманининг Боқи Ҳайит қишлоғида ҳам кучли шамол йўналишига қараб совуқ сувдан уч марта сепиб: «*Бас, бас, жин, етар! Худойим, етар энди!*» - дейишган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда 67 яшар Бозоргул Жумаевадан ёзиб олинган).

Навбаҳор туманининг Қалқон қишлоғида эса кучли шамол эсганда **Ўринбой** деган киши ўрнидан туриб худога ялинган ва шамолни тўхта-

гишни илтижо қилган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда Россия Фиёсовадан ёзиб олинган). Шу қишлоқда қайд қилинган бошқа бир этнофольклористик маълумотга кўра, шамолни тиндириш учун «шамол пирлари» ҳақиға ис чиқарганлар ва «*Туф, туф, калға бор!*» – деб, исни ариққа оқишишган ҳамда орқага қарамай қайтиб кетганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Рухсора Бўтаёровадан ёзиб олинган). Нарпай туманида қаттиқ шамолни тўхтатиш учун ариқнинг пабига бир чимдим туз кўмганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда 85 яшар Эшпўлат бобо Одинаевдан ёзиб олинган).

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Кўктепа маҳалласида шамол кўп эсганда уни тўхтатиш учун пичоқни ўчоқ бошидан уч марта айлантириб, ерга қадаганлар; супургининг устига гош бостириб қўйганлар; тош тузни ўчоқ устига тўкканлар. Бошқа қишлоқлар шамол тинмаса, қиблага қаратиб ерга пичоқ тикиб кўядилар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2003 йил 23 октябрда 100 яшар Тўти момо Хурсандовадан ёзиб олинган).

Ўзбекларнинг шамол тўхтатиш билан алоқадор маросим фольклорида шамол ҳомийси-эгаси сифатида тасаввур қилинган Чоймомо образи муҳим ўрин тутади.

Чоймомо ҳақидаги эътиқодий қарашлар Қозоғистон республикасининг Чимкент вилоятида яшовчи ўзбеклар орасида сақланиб қолганлиги фольклоршунос ва этнограф олимлар томонидан қайд қилинган. Мутахассисларнинг аниқлашларича, одамлар сурункали эсган елни тўхтатиш учун шамол ҳомийси Чоймомога мурожаат қилишган. Турли хил ирим-сиримларни ўз ичига олган шамол тўхтатиш маросимининг Чоймомо култи билан боғлиқ шакли Жанубий Қозоғистоннинг туманларида XX асрнинг 50-йилларигача ўтказилиб келинган экан (**Саримсоқов Б.**, 1986, 115-134-бетлар; **Тайджанов К.**, **Исмаилов Х.**, 1986. - С.116).

«Чоймомо» маросимининг ўтказилиш тартиби, унда ижро этиладиган кўшиқлар, амал қилинадиган ирим-сиримлар тўғрисида илк маълумот А.Диваев томонидан чоп эттирилган. У Чимкент вилоятида яшовчи ўзбекларнинг донли экинлар пишиб етилган пайтда эсадиган кучли шамолни тўхтатиш мақсадида ўтказадиган маросимини биринчи бўлиб тавсифлаган ва маросим кўшиғи матнининг рус тилига ўгирилган таржимасини нашр эттирган (**Диваев А.**, 1891. - С.98; **Диваев А.**, 1910. - С.131-132).

Шамол тўхтатиш маросимининг Чоймомо култига алоқадор локал кўринишларини таҳлил қилган фольклоршунос Б.Саримсоқов-

нинг кўрсатишича, жанубий Қозоғистон ҳудудида бу маросимнинг асосан икки хил типни мавжуд. Мазкур «маросимнинг нисбатан қадимий типни» деб тавсифланган илк кўриниши Чоймомо маросимининг аёллар томонидан ўтказилиши ҳамда ижро этиладиган қўшиқ матнида эпиклик ва эмоционаллик акс этиб туриши билан характерланса, маросимнинг «трансформацияга учраган кўриниши» да ритуаллар фақат эркаклар томонидан бажарилиши ва «Чуй-чуй момо» кўшиғининг матни шаклий ўзгаришга учраганлиги билан фарқланиб туради (Саримсоқов Б., 1986, 115-123-бетлар).

Этнофольклористик кузатишлардан маълум бўлишича, «Чоймомо» маросимининг ўтказилиш тартиби ва унда айтиладиган қўшиқларнинг бир неча хил локал типлари мавжуд экан. К.Тойжонов ва Ҳ.Исмоиловларнинг ёзишларича, Чимкент вилоятининг Сайрам туманидаги Қорамурт қишлоғида бу маросим уч кун давомида ўтказилган, яъни чоршанба куни бошланиб, жума куни ҳудудий оши пишириб тарқатиш билан ниҳояланган (Тайджанов К., Исмаилов Х., 1986. – С.116).

Қорамурт қишлоғида бир неча кун сурункали шамол эсиб турса, уни тўхтатиш мақсадида ўтказиладиган маросимнинг икки хил кўриниши мавжуд. Маросимнинг биринчи типни беш ёки етти нафар буй етган қизлар томонидан ўтказилган. Баъзи ахборотчилар уларнинг сони тўртта бўлади дейдилар ва шунинг учун маросимнинг номини ҳам «**Чормомо**» деб юритадилар. Қизлар бошларига палак ёки сўзана ёпиб олганча юзларини бекитиб кекса аёллар бошчилигида қишлоқ кўчаларини айланиб чиқадилар. Улар чоршанба, пайшанба ва жума кунлари уйма-уй юриб, ун ва буғдой йиғадилар. Энг орқада юрадиган қиз кели сопи кўтариб олади, унинг этагига боғланган супурги эса ерда судралиб бораверади. Улар маросим чоғида куйидаги қўшиқни айтадилар:

*Чоймомо ўлибди,
Ўғли етим қолибди,
Боса-боса беринглар,
Босилиб қолсин бу шамол.
Уга-уга беринглар,
Угилиб қолсин бу шамол*

(Тайджанов К., Исмаилов Х., 1986. – С.116).

Бу маросимнинг Қорамурт қишлоғида ўтказилиб келинган иккинчи локал кўринишини бошига чодир ёпиниб олган кампир

бошқариб туради. У орқасига қарамасдан қишлоқ кўчаларини айланиб юради. Кампирнинг орқасидан эса бошларига ёпинғич ёпиб олган етти нафар етим қиз боради ва улар «**Чангмомо**» қўшиғини ижро этадилар. Қизлар «*шамол келидай туйилсин, сондек босилсин, шамолнинг изи супурилсин*» учун келисопга боғлаб қўйилган супургини судраб юрадилар (**Гайджанов К., Исмаилов Х., 1986. – С.116**).

Шамол тўхтатиш маросимида «супурги» деталининг иштироки тасодифий эмас. Хусусан, Каттақўрғон шаҳрида яшовчи Сабоҳат Ҳуновадан ёзиб олинган маълумотга кўра, қаттиқ шамол эганда супургининг устига тоғора тўнкариб қўйганлар. Шундай қилинса, шамол тинади деб ирим қилинган (**Муаллифнинг дала ёзувлари. 1991 йил**). Қизилтепа туманидаги Хусбудун қишлоғида узоқ давом этган шамолни тиндириш учун ола сигирнинг устини супуриб, супуриндини тоғоранинг тагига бекитиб қўйишган (**Муаллифнинг дала ёзувлари. 1991 йилда 76 яшар Мукаррамхон Раҳимовадан ёзиб олинган**). Бухоро вилоятининг Шофиркон туманида ҳаво дим бўлса, шамол кўзгатиш учун эски супургини ёққанлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари. 2004 йилда Шофиркон туманининг «Охунбобоев» жамоа ҳўжалигида яшовчи 70 яшар Мунаввар Бозородан ёзиб олинган**). Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманида эса шамол чақиритиш учун янги супургига сув сепаиб, хирмоннинг устига силкитганлар, айрим кишилар эса қозонни ювиб, дасмол(қозонсочик)ни куйдирганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари. 1991 йилда Пахтачи туманидаги Дарайтут қишлоғида яшовчи 60 яшар Тўти Кокиловадан ёзиб олинган**).

Қорамурт қишлоғида ўтказилган «Чоймомо» маросимида етти нафар қизнинг иштирок этишининг сабаби шамол ҳомийси сифатида тасаввур қилинган Чоймомо образининг генетик илдизлари бевосита «**етти момо**» култи билан алоқадорлиги билан изоҳланади. Қизлар сонининг бешта бўлиши масаласига келсак, бу ўринда ушбу маросимни тадқиқ этган фольклоршунос Б.Саримсоқовнинг куйидаги фикрлари асослидир: «қаттиқ шамолни тўхтатиш маросими пайтида бешта бўй етган қизни шолга ёпинтириб олиб юриш ва бутун маросим давомида уларнинг юзини очтирмаслик жуда олис ўтмишдаги шамол худоси йўлида қурбон қилишга маҳкум этилган шахсларнинг рамзий ифодасидан иборат бўлиши мумкин» (**Саримсоқов Б., 1986, 118-бет**).

Бизнинг фикримизча, Чоймомо маросимининг қадимий вариантларида «**етти**» рақамининг аъъанавийлигига риоя қилинган бўли-

ши керак. Бу рамзий деталь Чоймомо тўғрисидаги афсоналар моҳиятини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, назаримизда, бошига ёпинғич ёпиб, юзини очмай юрадиган етти қиз - етти момо, маросимга бошчилик қилувчи кампир эса уларнинг онаси тимсолидир. Қорамуртликлар қизлар юзини бекитиб юришса, шамол чиқади деб тасаввур қилинган Бавош ғорларининг оғзи ҳам ёпилади деб ўйлашган.

К.Тойжонов ва Ҳ.Исмоиловлар томонидан ёзиб олинган афсонада яна бир муҳим деталь борки, унга эътиборни қаратиш шамол тўхтатиш маросимида иштирок этувчи «**етти қиз**» образининг маъносини янада ойдинлаштиради. Қорамуртликлар одатича, маросимда етти нафар етим қиз қатнашади. Бизнингча, маросимнинг бу шарти — етти момонинг онаси, яъни қаҳратон қиш қийинчиликларига дош берган ахсикентлик кампирнинг невараси етим қиз бўлганлигига ишорадир.

«Етти қиз» детали Чоймомо маросимининг ўзига хос қадимий мифологик атрибутларидан бири эканлигини далиллайдиган яна бир маълумот татар фольклорига қайд қилинди. Шамолнинг пайдо бўлиши ҳақидаги татар халқ афсонасида ҳикоя қилинишича, бир кампирнинг етти қизи бўлган экан. Кампирнинг қизларидан бири оқсоқ бўлиб, ўзининг бадфеъллиги билан опа-сингилларини безор қилиб юборишибди. Шунинг учун улар ҳам чўлоқ қиз билан бирга яшашни истамай, ҳаммаси ундан қочиб юришаркан. Опа-сингиллар қочишаётган пайтда уларнинг қўлларидаги рўмоллари ҳилпираб, шамол кўзғатар экан. Оқсоқ сингилнинг таъқибидан қочиб қутулган қизлар дам олиш учун тўхташса, шамол ҳам босилиб қолар эмиш. Чўлоқ қизнинг қораси кўриниши биланоқ улар яна қочишар, шу тобда тагин шамол тураркан (**Мошков В.А.**, 1910. - С.25).

Фикримизча, кампир ва унинг етти қизи туркий халқлар фольклорининг муштарак мифологик образларидан бири бўлиб, шамол ҳомийлари ҳақидаги қадимги асотирларнинг мотивлари асосида юзага келган.

Маросимнинг учинчи локал варианты Сайрам туманининг Пушкин номли жамоа хўжалигида қайд қилинган. Ахборотчиларнинг маълумотига қараганда, қаттиқ шамолнинг оти «**Чоймомо**» бўлиб, олмапишар вақтида кучли шамол эсиб, меваларни тўкиб, зарар етказадиган бўлганда шамолни тўхтатиш мақсадида мазкур маросим ўтказилар экан. Маросимнинг барча ритуллари асосан учта кампир томонидан бажарилган: улардан бири ўқлоғини миниб олса,

иккинчиси супурги ушлаб олган, учинчи кампир эса йиғиладиган масаллиқларни тўрвага солиб кўтариб юрган. Уч кампир ана шу ҳолатда қишлоқдаги ҳар бир уй олдига бориб Чоймомо кўшиғини айтганлар. Уй эгалари хайр-садақа қилиб чиқариб берган нарсаларни тўплаб, худойи қилиб берганлар. Ахборотчи Жаҳон опа Имом-рашидованинг эслашича, уларнинг қишлоғида истиқомат қилган Бодомгул момо деган кампир ана шундай маросимларда доим қатнашиб келган бўлиб, у қуйидаги кўшиқни айтган экан:

*Чоймомо, чой, чой, чой,
Чайлиб қолсин қув шамол,
Боса-боса беринглар,
Босилиб қолсин қув шамол!
Уга-уга беринглар,
Угилиб қолсин бу шамол.
Чоймомолар ўлибди,
Ўғли етим қолибди,
Чоймомонинг онаси,
Амакимга борибди,
Чоймомо, чой, чой,
Чайлиб қолсин қув шамол,
Боса-боса беринглар,
Босилиб қолсин қув шамол!
Уга-уга беринглар,
Угилиб қолсин қув шамол*

(«ЗЎФА». Инв.№1630/1. 1969 йил 10 июнда З.Хусайнова томонидан ёзиб олинган).

Энди бевосита Чоймомо образининг мифологик негизлари ҳамда бу асотирий персонаж тўғрисидаги халқ қарашларига тўхталайлик.

Сайрам туманидаги Қорамурт қишлоғида яшовчи ўзбеклар орасида «етти момо» култи кенг тарқалган бўлиб, маҳаллий аҳоли етти момонинг ҳомийлигига қаттиқ эътиқод қилар экан. Қорамуртликлар Чоймомони «еттининг бири» деб ҳисоблашади. Бу қишлоқда қайд қилинган этнофольклористик маълумотларга кўра, «етти момо» одамларни ёвуз кучлардан ҳимоя қилувчи афсонавий ҳомий бўлиб, Чоймомо ҳам уларнинг бири ҳисобланади. «Етти момо» образининг пайдо бўлишини эса қуйидаги афсона билан изоҳлайдилар: айтишларича, қорамуртликлар яшаган қишлоқ илгари Ахси-кент деб аталган. Бу қадимий қишлоқ ҳозирги Қорамуртнинг кунчиқар тарафида жойлашган. Бир йили қиш жуда қаттиқ келибди,

қирқ кеча-қирқ кундуз бетиним қор ёғибди. Одамлар ҳаво очилиб кетишини кутиб уйларидан чиқмай ўтираверибдилар ва ҳовлига ёққан қорни курамабдилар. Натижада уларнинг уйларини қор босиб қолибди. Фақат ёлғиз қиз невараси билан бирга яшайдиган бир кампиргина ҳар куни эринмасдан уйининг эшиги олдига ёққан қорни кураб, супуриб-сидириб турибди. Шунинг учун Ахсикент қишлоғидаги барча уйлар қор тагида қолсаям ўша кампир билан невараси омон қолибдилар. Орадан бир қанча вақт ўтгач, Бухоро гомонлардан бир қора мурт(мўйлов)ли йигит келиб ҳалиги кампирнинг неварасига уйланибди. Улар етти нафар қиз фарзанд кўрибдилар. Қорамуртликлар ўша одамнинг етти нафар қизини «етти момо» дейдилар. Кейинчалик қишлоқ аҳли Ичқўрғон деган жойга кўчиб ўтибдилар. Қорамуртли киши билан етти қизи яшаган қишлоқ эса Етти момо деб номланган (**Гайджанов К., Исмаилов Х., 1986. – С.111**).

Бизнингча, Чоймомо ҳақидаги мифологик тасаввурлар бевосита «етти момо» тўғрисидаги халқ қарашлари билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Чунки эзгулик кучларининг сонини белгилашда етти рақамининг магик хусусиятига асосланиш анъанаси жаҳон халқлари мифологисининг қадимги унсурларидан бири саналади. Қадимги Бобил мифологиясида «етти донишманд» образи мавжуд бўлган (**Афанасьева В.К., 1979. – С.34-35**). Зардуштийлик таълимотига кўра, эзгулик тимсоли Ахурамазданинг «етти ахура»си яхлит ҳолда ҳомий куч рамзи сифатида тасаввур қилинган. Ахураларнинг ҳар бири эзгуликнинг муайян бир қиррасини ўзида мужассамлаштирган. Худди шунингдек, қорамуртликлар афсонасида қайд қилинган «етти момо» қачонлардир ҳар бири мустақил мифологик функция бажарувчи етти нафар маъбуда сифатида тасаввур қилинган. Ҳозирги кунга келиб эса «момо»лардан фақат айримларининг касб-кори ҳақида узук-юлуқ маълумотларгина сақланган, холос. Масалан, «етти момо»дан биттаси ҳомиладор аёлларнинг кўзи ёришида бош-қош бўлиб гурувчи дояларга ҳомийлик қилар эмиш (**Гайджанов К., Исмаилов Х., 1986. – С.115**).

Шу ўринда қиёс учун бир маълумотни келтириб ўтишни жоиз деб билдик: Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жигачи қишлоғида қайд қилинган маълумотга кўра, илгари фарзанд кўргани билан боласи турмаган, яъни ёшлигида нобуд бўлиб кетадиган аёл яна ҳомиладор бўлиб кўзи ёрийдиган фурсат етганда туғруқ бўладиган хонада етти нафар серфарзанд, ували-жували момо ҳозир

Ўлиши керак деб ирим қилинган. Бу аёллар «**етти анака момо**» деб аталган. Агар бирор сабаб билан «анакалар» сони еттита бўлмай қолса, ҳомиладор аёлнинг кўзи ёрийдиган хона деворининг етти жойига оқ пахта қистириб қўйганлар. Оқ пахта ҳам анака момо ўрнига ўтади, деб ирим қилганлар. Жигачиликлар эътиқодича, боласи турмайдиган аёл кўзи ёриган пайтда туғилган чақалоқни «етти анака момо»нинг ҳаммаси баб-баравар ушлаб кўтариб олсалар, болага зиён-заҳматлар дахл қилолмас эмиш. «Етти анака момо»нинг кўли теккан боланинг умри узун бўлади деб умид қилганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1980 йилнинг 12 июль кунини Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи 1932 йилда туғилган Шарофат Мурод Олим қизидан ёзиб олинган).

«Етти анака момо» тўғрисидаги мифологик эътиқодларнинг моҳиятини янада чуқурроқ таҳлил қилишда куйидаги этнографик маълумот муҳим аҳамият касб этади: «Тангачар қишлоғида яшаб, умр бўйи бефарзанд ўтган Дўнди момо деган аёлнинг қайнанасига бўй етган қиз пайтида алвасти йўлиққан экан. Қиз эрга теккач, алвасти унинг туғилган болаларини ўғирлаб кетаверибди. Ҳомиладор бўлиб, ой-кунини яқинлашгач, қанча аёл қўриқлаб турганига қарамасдан, туғилган чақалоқ ўз-ўзидан йўқоқлар ёки бола туғилмайдиган кун яқин қолганда худонинг амри билан аёлнинг қорни бўшаб қолар экан. Шундай қилиб, аёл 13-14 қорин бўғоз бўлиб, ҳамма боласи ном-нишонсиз йўқолибди. Охири уни ўткир бир дуохонга кўрсатибдилар. У фол очиб кўрса, аёлга алвасти йўлиққанлиги маълум бўлибди. Дуохоннинг маслаҳатига кўра аёл кейинги сафар кўзи ёрийдиган бўлганда туғруқ бошланишидан аввал хонада етти нафар момо ҳозир бўлиб, ҳомиладор аёлнинг теварагини ўраб ўтиришибди. Уй деворининг етти жойига оқ пахта қистириб қўйибдилар. Дуохоннинг ўзи эса уй эшигининг олдида дуо ўқиб турибди. Тўлғоқ бошланиб, бола она қорнидан пастга туша бошлагач, ҳалиги етти момо боланинг етти жойидан маҳкам тутибдилар. Киндиги кесилгач, момолар жимжилоқларини чақалоқнинг оғзига тегизиб қўйибдилар. Шундай қилинса, алвасти чақалоқни эмизолмайди деб ирим қиладилар. Етти момо ушлаб қолганлиги учун алвасти аёлнинг бу чақалоғини эмизолмабди, агар у болага кўкрак тутиб улгурганида чақалоқ ғойиб бўлар экан. Бу сафар чақалоққа дахл қилолмаганлигидан аламига чидайолмаган алвасти боланинг яғирнисини(кураги)га панжа уриб кетибди. Омон қолган болага Ҳожибой деб от қўйибдилар. Аммо унинг курагидаги беш панжа изи то

умрининг охиригача чуқур из бўлиб билиниб қолибди. Ҳожи бува улғайгач, Дунди деган қизга уйланган, аммо уларнинг фарзандлари бўлмаган. Айтишларича, алвастининг панжаси текканлиги сабабли, касофатга учраб уларнинг фарзанд йўли бекилган экан» (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1980 йилнинг 12 июль куни Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи 1932 йилда туғилган Шарофат Мурод Олим қизидан ёзиб олинган).

«**Етти анака момо**», яъни етти нафар доя момо ҳақидаги тасаввурлар қорамуртликларнинг «**етти момо**» тўғрисидаги мифологик инончлари билан муштарак негизга эга.

Қорамурт қишлоғи шеvasида қўлланиладиган «**етти етаклади**», «**момоси тутди**», «**момоси бор**» каби иборалар (**Тайджанов К., Исмаилов Х.**, 1986. — С.112) ҳам бевосита «етти момо» култи ҳақидаги қарашлар билан боғлиқ. Момолардан биттаси дояларнинг ҳомийси вазифасини бажаргани каби бошқаси қорамуртликлар тасаввурича, бирорта аёлни «танласа», у табибликни бўйнига олади ва ҳомий момолар қўмагида одамларни даволайди. Бундай табибларни қорамуртликлар «**момоси бор аёл, танлаб олган, момосини бўйнига олган**» деб таърифлайдилар (**Тайджанов К., Исмаилов Х.**, 1986. — С.113).

Қорамуртликлар тасаввурича, бирор одам қачонлардир етти момо яшаган жойни булғаса, момолар унга озор етказар эмиш. Етти момо ўтган жойга ҳожат чиқариб, касалга чалинган киши қўй сўйиб қон чиқарган ва худойи қилган (**Тайджанов К., Исмаилов Х.**, 1986. — С.113). «Етти момо»нинг биттаси Чоймомо бўлиб, Талас Олатови томонидан эсадиган «Бовош» деб аталувчи шамолни бошқариб гурадиган афсонавий тимсол сифатида тасаввур қилинган. Бу мифик образ қорамуртликлар орасида **Чангоммо, Чормомо** номлари билан ҳам юритилади (**Тайджанов К., Исмаилов Х.**, 1986. — С.113). Бу образ ўзбекларнинг шамол тўхтатиш маросими билан боғлиқ айрим мифологик тасаввурларнинг муайян қирраларини сақлаб қолган.

«Чоймомо» маросимини ўтказишда «шамол эгаси» яшайди деб тасаввур қилинадиган жой тўғрисидаги мифологик тасаввурлар ҳам муайян аҳамият касб этади. Шу боис, шамол тўхтатиш маросимининг бу типини чуқурроқ таҳлил қилиш ва Чоймомо образининг мифологик табиатини тўлароқ ёритиш мақсадида «шамол эгаси»нинг макони ҳақидаги халқ қарашларини таҳлил қилайлик.

Этнографик кузатишлардан маълум бўлишича, қорамуртликлар тасаввурига кўра, шамол эсишидан аввал осмонда оппоқ булут

пайдо бўлар экан. Булутлар тоғ ортига яшириниши биланоқ шамол эса бошлайди. Шамолни парилар олиб келади, улар тоғ оралигига кириб кетиб Бовош дарасидан бориб чиқади деб ўйлайдилар. Бовош дарасида шамол чиқади деб тасаввур қилинган тешик бор бўлиб, маҳаллий аҳоли уни «Кўлбоғ» деб атайди. Қорамуртликлар эътиқодича, бир неча кунлаб эсанг шамолни тўхтатиш учун чоршанба, пайшанба ва жума кунлари Чоймомо маросимини ўтказилган. Ўша кунлари етти ёки беш нафар қиз «Чоймомо» кўшигини пайтиб уйма-уй юрган ва ҳар бир хонадондан ун, дон тўплаганлар. Жума куни тўпланган масалликдан худойи оши ёки атала, чўзма, чалпак пиширганлар. Шамол ошига атаб пиширилган чалпакнинг етти донасини шамол чиқади деб тасаввур қилинадиган дара яқинига кўмиб қўйганлар. Халқ қарашларига кўра, чўзма-чалпакнинг исини туйган Чоймомо шамолни эсишдан тўхтатар экан (**Тайджанов К., Исмоилов Ҳ., 1986. – С.116.**)

Фольклоршунос Т.Мирзаевга шамол тўхтатиш маросими ҳақида маълумот берган ахборотчиларнинг сўзларига қараганда, «Чоймомо» маросими чоғида хонадонлардан тўпланган ундан хамир қилиб, Шамол отага атаб 12 дона чалпак пиширганлар. Бу чалпакларни шамол чиқадиган дарага ташлаганлар ёки ўша муқаддас дара ёнига кўмганлар. Шамол чиқадиган тешик олдида қўй сўйиб, қурбонлик қилишган. Ана шу қўй гўштидан пиширилган таомни одамлар тановул қилишгач, қозонда қолган шўрва «шамол тешиги»га тўкилган (**Саримсоқов Б., 1986, 115-бет.**)

Шамолнинг гордан чиқиши, яъни «шамол эгаси»нинг горда яшаши ҳақидаги мифологик қарашлар бошқа туркий халқлар орасида ҳам тарқалган. Хусусан, бошқирлар тасаввурича, шамол қандайдир парининг измига бўйсунар экан. Бу пари кўпинча қоялар орасида ёки горда ўтиради, ташқарига чиққан пайтида эса кучли шамол кўзғалади деб ўйлайдилар (**Руденко С.И., 1973. - С.26.**)

Жаҳоннинг кўпгина халқлари мифологиясида горни ер юзидаги мавжудликни вайрон қилувчи, яксон этувчи кучлар, шунингдек, шамол, ёмғир, булут каби табиий ҳодисаларнинг рамзий «эга»лари ўзига макон қилган афсонавий жой сифатида тасаввур қилиш аънаси кенг тарқалганлигини В.Н.Топоров ҳам қайд қилган эди (**Топоров В.Н., 1992,в. - С.311.**)

Қадимги одамлар кучли ел, қуюн ёки довул сифатида намоён бўладиган ҳамда экин-тикинларни пайхон қилиб, дарахтлар мевасини тўкиб, катта зиён етказадиган шамолни ёвуз куч аломати деб

билишган. Бевақт эсган шамолни тўхтатиш, ҳосил исрофгарчилигининг олдини олиш мақсадида бу табиий ҳодисага турли магик амаллар билан таъсир кўрсатишга ҳаракат қилишган. Натижада шамол тўхтатиш маросими ҳамда шамолни жиловлай оладиган мифологик персонажлар тўғрисидаги асотирий қарашлар, афсоналар келиб чиққан. Хусусан, Янги зеландияликлар мифлари талқинича, афсонавий қахрамон Мауи ҳамма шамолларни ушлаб, ғорга қамаб кўяр, фақат мағриб шамолини тизгинлашга унинг қурби етмас экан. Чунки мағриб шамоли жуда кучли бўлганлиги туфайли ғор оғзидаги тошларни суриб ташлаб, тутқунликдан қутулиб кетаверар эмиш. Шундай бўлса-да, гоҳ-гоҳ Мауининг омади чопиб, бу шамолни маҳв этар, ана шунда мағриб шамоли ўзининг ғорига бекиниб, бир қанча вақгача тинчиб қоларкан (**Тайлор Э.Б.**, 1989. - С.173).

Ўзбеклар орасида сақланган халқ қарашларига кўра ҳам ғор-шамолнинг макони ҳисобланади. Хусусан, Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Сўлоқли қишлоғидан ёзиб олинган маълумотга кўра, ҳамма шамолларнинг подшосини **«Илон ўтди»** дейди. Ғаллаорол билан Жиззах оралиғидаги Амир Темур дарвозаси деган дарада Илон ўтди деган ғор бор. Шамол ана шу ғордан чиқиб, ёмғир ҳайдаб келар эмиш. Айтишларича, **«Илон ўтди»** атамасининг маъноси **«илон оғзидан чиққан олов»** демақдир (**Муаллифнинг дала ёзувлари** 1987 йилда Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Сўлоқли қишлоғида яшовчи Абдуғаффор Шукуровдан ёзиб олинган).

Бизнингча, бу атама Жиззах вилояти ҳудудидаги тоғларда жойлашган Илон ўтди дарасининг номи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Афсоналарга қараганда, тилсимланган пичоқ билан қовун кесиб егандан кейин жоду таъсирида аждарга айланган бола ана шу тоғ оша судралиб ўтиб кетган. Аждарнинг изидан ҳосил бўлган дара **«Илон ўтди»** деб аталади (**«Ипак йўли афсоналари»**).

«Шамол эгаси» образининг ғор билан боғлиқлиги оламнинг мифологик тузилиши ҳақидаги халқ қарашлари асосида изоҳланади. Маълумки, қадимги мифологияда ғор (қудуқ, чуқурлик, тешик, жарлик каби) ер юзасида жойлашган ёруглик оламидан замин тубидаги ўзга дунёга ўтиш йўли деб тасаввур қилинган. «Чоймомо» маросимида «шамол эгаси»га атаб ритуал таом (чўзма, чалпак, қурбонликка сўйилган қўй гўштининг шўрваси ва ҳ.к.) ташланадиган тешик ёки ковак ҳам, фикримизча, ғорнинг мифологик атрибутларини ўзида ифодалаган жойлар сирасига киради. Шамол тўхтатиш маросими чоғида қишлоқ хонадонларидан йи-

ғилган ундан пиширилган чалпакни шамол чиқадиган тешикка ташлаш ёки пишириқларни ғор (тешик) яқинига кўмиш эса ер остида яшайди деб тасаввур қилинган «шамол эга»ларини ритуал гаом билан сийлашнинг рамзий ифодасидир.

Аждодларимиз табиат ҳодисаларининг пайдо бўлиш сабабларини, ҳар бир табиий ҳодисанинг моҳиятини чуқур англамаганлиги сабабли уларнинг бир қисми одамларга фойда келтирадиган эзгу кучларга боғлиқ бўлса, айримлари кулфат ва офат манбаи бўлган ёвуз руҳларга алоқадор деб билган. Маълумки, мифологияда ғор ер ости оламига ўтиш йўли деб қаралганлиги боис кўпинча ёвуз кучлар макони тарзида талқин қилинади (Топоров В.Н., 1992, в. - С.311). Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, бевақт эсан қаттиқ шамол ёки довул одамлар бошига кўп кулфат келтирганлиги учун, аждодларимиз бу табиий ҳодисанинг сабабчиси ер остини ўзига макон қилган ёвуз кучлардир деб тахмин қилган. Шамолни тоғдаги ғор ёки тешикдан чиқади деб тасаввур қилиш ҳам ана шу мифологик эътиқодларга бориб тақалади.

Демак, шамол чиқадиган ғор ёки тешик тўғрисидаги мифологик тасаввурлар замирида аждодларимизнинг табиий ҳодисалар ҳақидаги қадимий қарашлари, инончлари ётади. Бир неча кун эсан сурункали қаттиқ шамолни тўхтатиш мақсадида «Чоймомо» маросими ўтказилганлиги ҳамда бу маросим чоғида шамол чиқадиган тешикка чалпак ташланганлиги аждодларимиз вайронагарчиликка сабаб бўлувчи кучли шамол ёки довулни ёвуз кучлар юборади деб тасаввур қилган дея хулоса чиқаришимизга асос бўла олади. Қизиги шундаки, ўзбекларнинг шамол чақириниш маросимларида бевосита ғор билан боғлиқ ирим-сирим ёки ритуал удумлар мавжудлиги маълум эмас. Аммо шамол чақириниш маросими кўшиғидаги «Ҳайдар, Ҳайдар, боланг қудуққа тушди, кетмонингни олиб югур» айтими таркибидаги «қудуқ» детали рамзий маънода шамол чиқади деб тасаввур қилинган «ғор» мифологик образининг эквивалентларидан бири сифатида қўлланилган.

ЯЛЛИ МОМО

Ўзбекларнинг шамол култи билан боғлиқ мифологик тасаввурларининг матриархат даври эътиқодий қарашларига алоқадор алоҳида бир туркуми Ялли момо ёки Ялала момо ҳақидаги эътиқодий инончлар тизимини ташкил этади. Ялли момо ҳақидаги халқ

қарашлари қуйи Зарафшон воҳаси ўзбекларининг шамол тўхтатиш маросимлари таркибида сақланиб қолган.

Халқ қарашларига кўра, Ялли момо шамолнинг эгаси эмиш. Одамлардан хафа бўлса, шамолни кучайтириб, чанг-тўзонни қўзғаб юбораркан. Шунинг учун кучли шамол турса ёки бир неча кун мобайнида шамол тинавермаса, «Ялли момо» маросими ўтказишган.

Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Ғамхўр қишлоғида бир неча кун шамол эсиб, кукун бўлиб, одамларни безор қилса, момолар эски-туски латгалардан «**ўлик бача**» ясайдилар. Тайёр бўлган «**ўлик-бача**» - қўғирчоқни оқ матодан қилинган кафанга ўраб, кўтариб олиб, қишлоқ кўчалари бўйлаб уйма-уй юрадилар. Ҳар уйга борганда момолардан бири:

*Ялли момо, ялли-ё,
Ялли момо ўлдиё,
Қудуқ суви тополмай,
Сирка билан ювдик-о,
Бўздан кафан тополмай,
Бўйра билан кўмдик-о!*

*Ялли момо, ялли-ё,
Ялли момо ўлди-ё,
Ялли момом гуллари,
Хазон бўлмаи сўлди-ё,
Шум шамолнинг онаси,
Ялли момо ўлди-ё!*

*Ялли момо, ялли-ё,
Ялли момо ўлди-ё,
Кетмончани тополмай,
Теша билан кўмдик-о,
Очиқ гўрни тополмай,
Молохўрга кўмдик-о!*

*Ялли момо, ялли-ё,
Ялли момо ўлди-ё,
Яллининг изи йитсин деб,
Жўроб билан супурдик-о,
Яллини сув ютсин деб,
Изларига сув урдик-о!*

- деб қўшиқ айтадилар. Ҳар ким ўз имкониятига қараб, атаган нарсасини: бир кап унми, буғдойми, нонми чиқариб беради. Тўпланган нарсаларни қишлоқдаги ёлғиз яшайдиган момолардан бирининг уйига олиб бориб, «шамол оши» қилиб тарқатадилар. Кейин «ўлик бача»га жаноза ўқилади-да, болаларнинг қўлига берилади. Болалар «ўлик бача»ни кўмиш учун молхона томонга қараб йўл оладилар. Ҳаммадан орқада бораётган боланинг белига арқон боғлаб, арқоннинг учига супурги осиб қўядилар. Болалар «ўлик бача»ни кўтариб молхона атрофини бир айланиб, кейин оғилга кирадилар. Сигирнинг охуридан чуқур ковлаб, «ўлик бача»ни кўмадилар. Шундан кейин болалар билан бирга «ўлик бача»ни кўмгани борган кишилар «*чандан қайт, чандан қайт*», - деб, орқаларига қарамасдан қайтиб кетадилар. Ана шу ирим қилинса, шамол босилиб қолади деб ўйлайдилар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда Ойдин Атоевдан ёзиб олинган).

Шамолни тўхтатиш мақсадида ўтказилиб келинган мазкур маросимнинг бир нечта локал кўринишлари мавжуд. Навоий вилоятининг Навбаҳор туманида кучли шамол кўтарилса, уни тўхтатиш учун «**Ялкан момо**» ясашган. «Ялкан момо» - юзига қора суртилган қўғирчоқ бўлиб, уни кўтариб олган бир аёл етти уйга гадойчиликка борган ва ун, ёғ олиб келган. Йигилган ун билан ёғдан бўғирсоқ пишириб, болаларга тарқатилган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда Муяссар Рўзиевадан ёзиб олинган). Бухоро вилоятининг Шофиркон туманида кучли шамол кўтарилганда болалар уйма-уй юриб:

Лалалай, Лайли хотин ўлибди деб эшитамиз,

Сув топмай, сирка билан ювибди деб эшитамиз,

Кетмон топмай теша билан кўмибди деб эшитамиз, -

деб қўшиқ айтишган ва ун йиғиб келганлар. Қишлоқ кайвониси болалар йиғиб келган ундан «қотир» - қатлама пишириб, болаларга улашганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Шофиркон гуманининг «Шофиркон» жамоа хўжалигида яшовчи Шамсия Эсоновадан ёзиб олинган).

Шофиркон туманининг Қайрағоч қишлоғида эса бир неча кундан бери тинмаган кучли шамолни тўхтатиш учун аёллар битта қўғирчоқ ясаб, эски-туски лагталардан кийим кийгизганлар. Кейин ўша қўғирчоқни кўтариб, қишлоқ кўчалари бўйлаб уйма-уй юрганлар ва ҳар бир ҳовлига борганда:

*Чалалай Чалпи хотин ўлди дедилар,
Сув тополмай сирка билан ювдилар,
Кафан топмай бўйра билан ўрадилар,
Кетмон тополмай теша билан кўмдилар, -*

деб қўшиқ айтганлар. Уй эгалари ун чиқариб берганлар ва тўпланган ундан чалпак пишириб болаларга берганлар. Қўғирчоқни эса мол охурга кўмганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Бухоро вилоятининг Шофиркон туманидаги Қайрағоч қишлоғида яшовчи Мухаррам момодан ёзиб олинган).

«Шамол қўғирчоғи» - «ўлик бача» яшаш қадим замонларда яшаган аждодларимиз орасида табиат ҳодисалари ҳомийларига одамларни қурбонлик қилиш одати бўлганлигидан далолат берадиган удумдир. Халқ орасида бу удумнинг келиб чиқиши тўғрисида шундай афсона бор экан. Айтишларича, қадим замонларда бир хотин боласини ўйнатиб ўтирган экан, бирдан қаттиқ шамол туриб, ҳамма нарсани учириб кета бошлабди. Буни кўрган хотин «шамол боламнинг қўғирчоғини ҳам учириб кетмасин» деб боласининг бир ўйинчоғини ерга кўмиб қўйибди. Шунда бирдан шамол босилиб қолибди. Шундан бери қаттиқ шамол турса, қўғирчоқ ясаб, ерга кўмиш одати пайдо бўлган экан (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1989 йилда Қоракўл туманидаги Сайёд қишлоғида яшовчи Иззатой Жўраевдан ёзиб олинган).

Ўйлашимизча, қадимги одам ҳаётига хавф соладиган табиий офатлар - қуюн, довул, тўфон, кучли шамолларни ёвуз кучларнинг хуружи ёки одамлардан аразлаган «шамол тангри»ларининг ғазаби деб билган. Шу боис, бир неча кунга чўзилган қаттиқ шамолни тўхтатиш учун афсонавий ҳомий шарафига қурбонлик қилиш керак деб ўйлаганлар. Ибтидоий қурбонлик маросими ёки шамол ҳомийларини ритуал таом билан сийлаш удумининг излари халқимизнинг маросим фольклорида икки хил кўринишда сақланиб қолган:

а) **ритуал таом пишириш**; Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида қаттиқ шамол бўлса, уни тўхтатиш учун қишлоқдаги бир марта никоҳ кўрган етти кампирдан етти ҳовучдан ун олиб, бўғирсоқ ва ўмоч оши пиширадилар. Шу нарсаларни кўчадаги болаларга тарқатиб берса, шамол тинади (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1989 йилда Эргаш бобо Нодирхўжа ўғлидан ёзиб олинган). Баъзан хонадонларда шамолни тиндириш учун ис чиқарадилар. Олот туманидаги Банги қишлоғида шамол пирларига атаб чиқарилган исни

хотинлар ариққа оқизишар экан (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1989 йилда Абдукарим Исломовдан ёзиб олинган).

Бухоро вилоятининг Гиждувон туманидаги Улфатбиби қишлоғида шамол кўп эсиб, одамларнинг экини зарарланса, «шамол оши» қилиб берганлар. Бунинг учун етти хонадондан масаллиқ йиғиб олиб, суюқ ош қилиб тарқатганлар. Кекса момолар бўйрадан **«шамол кўғирчоқ»** ясашган ва уни қишлоқ мазорига кўмганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда 77 яшар Иззат биби Мажидовадан ёзиб олинган). Қизилтепа туманидаги Кўкработ қишлоғида қаттиқ шамолни тўхтатиш учун **етти оиладан етти хил масаллиқ йиғиб**, «шамол оши» пиширганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда Д.Сафаровдан ёзиб олинган). Хатирчи туманида эса сурункали эсган ёқимсиз шамолни тўхтатиш учун **етти хонадондан бир пиёладан ун олиб**, «ўмоч оши» қилиб ҳамма оилага етгунича тарқатишган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Гавҳар Қаюмовадан ёзиб олинган). Шамолни тўхтатиш мақсадида ритуал таом пишириш маросимида **«кўприк»** ёки **«йўл»** деталига алоҳида эътибор берилган. Масалан, Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманидаги Дарайтут қишлоғида шамол кўп эсганда аёллар кўприк устига ёки йўл бўйига чиқиб «шамол оши» пиширишган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда 60 яшар Тўти момо Қаюмовадан ёзиб олинган).

Навоий вилоятидаги Навбаҳор туманининг Янгиқўрғон қишлоғида илгарилари қуюн ёки довул кўтарилса, одамлар мачитларга йиғилишиб, худога нола қилишган. Азон айтилган, қишлоқ аҳлидан хайр-садақа йиғиб, худо йўлига ҳалиса ҳам пиширганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда Раҳмат Ғойибовдан ёзиб олинган).

б) **жонлиқ сўйиб қурбонлик қилиш**. Шамол эгалари ҳақиқа қурбонлик қилиш бирорга жонлиқни сўйиш йўли билан амалга оширилади. Қизилтепа туманидаги Бўстон қишлоғида қуюн турса-да, чор-атроф тўс-тўполон бўлиб кетса, **«шамол қонсирабди»** дейдилар. Одамлар ўзаро келишиб, бирорга мол, ҳеч бўлмаса, бир товуқ сўйиб, қонини шамол келаётган томонга сачратадилар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда Ф.Темировадан ёзиб олинган).

Кучли шамол турганда ёки қуюн кўтарилганда буни «қонсираган шамолнинг хуружи» деб тушунган қадимги одамлар бундай табиий офат рўй берган чоғда бирор жонлиқни қурбон қилиш лозим, деб ўйлаганлар. Назаримизда, ўтмишда турли худолар шарафига ўтказилган қурбонлик маросимларида бўлгани сингари шамол тўхтатиш ёки уни чақиритиш удумларида ҳам руҳлар ҳақиқа одамни қурбон қилиш

одати мавжуд бўлган. Зеро, Б.Саримсоқовнинг «Чоймомо маросимида иштирок этувчи беш нафар бўй қизлар ибтидоий инсонни даҳшатга солган сурункали давом этаётган қаттиқ шамолни тиндириш учун қурбонликка маҳкум этилган шахслардан иборат» (Саримсоқов Б., 1986, 117-бет) деган фикри ҳам ажодларимизнинг қадимий маросимларида шамол эгаларига атаб одам—ни қурбон қилиш удуми бўлганлигидан далолат беради.

Даврлар ўтиши билан ибтидоий маросимлар ҳам муайян ўзгаришларга учраши табиий ҳол. Бу эса ўз-ўзидан ажодларимизнинг кўпгина анъана ва удумлари инсон тафаккурининг тараққиёти ҳамда гурмуш тарзидаги ўзгаришларга монанд ҳолда янгиланиб борганлигидан далолат беради. Шамол чақириш ва уни тўхтатиш маросимларининг удумлар таркиби ҳам ана шундай ўзгаришларни ўз бошидан кечирган. Кучли шамол эсиб, довул кўтарилган пайтда табиат кучлари олдида ожиз бўлган қадимги давр қоҳинлари шамол эгалари ҳақиқа бирорта одамни қурбон қилиб, афсонавий ҳомийлардан мадад тилаши удуми кейин ҳам сақланиб қолган. Фақат ибтидоий маросимнинг энг муҳим узвларидан бири - қурбонлик қилиш одати ўзгарган: одам ўрнига бирор жониворни сўйиб қурбон қилиш удуми урф бўла бошлаган. Шамол ҳомийлари шарафига жонивор сўйиб қурбонлик қилиш ғоят қадимий ритуаллардан бири бўлиб, бу ибтидоий магик амалнинг қолдиқлари қуйи Зарафшон воҳаси ўзбеклари орасида «шамол қонсираган»да хўроз сўйиб, қонини шамол келаётган томонга сачратиш удуми тарзида сақланиб қолган.

Шамол ёки довулни тўхтатиш мақсадида ўтказилган ибтидоий маросимлардаги одамни қурбон қилиш ҳақидаги қарашлар ҳам беиз йўқолиб кетмаган. Назаримизда, қуйи Зарафшон воҳасида қайд қилинган Ялли момо маросимида кучли шамолни тўхтатиш учун «шамол кўғирчоқ», яъни «ўлик бача» ясаб, мол охурига дафн қилиш одати бевосита ана шу ибтидоий қурбонлик удумларига бориб тақалади. Шамолни тиндириш мақсадида ясалган кўғирчоқ рамзий маънода шамол «эга»си ҳақиқа қурбонлик қилиш учун танланган шахс тимсоли бўлиб, унинг ерга кўмилиши қурбонликнинг руҳлар оламига тақдим этилганлигини кўрсатади. Бу маросим юзага келган қадимги даврларда шамолни тўхтатишни умид қилган ажодларимиз бевосита руҳлар томонидан танланган деб тасаввур қилинган одамни қурбон қилишган бўлса керак. Кейинчалик шамол тўхтатиш маросимларида одамнинг рамзий тимсоллари - со-

пол ёки лойдан ясалган ҳайкалчалар, турли ўйинчоқлардан фойдаланиш анъанаси келиб чиққан. Демак, «Ялли момо» маросимидаги «ўлик бача» яшаш билан боғлиқ ададларнинг тарихий-мифологик асослари табиат ҳодисаларининг «эга»лари ҳақида қурбонлик қилиш ритуаллари билан боғлиқ асотирий қарашларга бориб тақалади.

Тошкент вилоятининг Пискент шаҳри яқинида «Кампир ўлди» деган жой бор. Фольклоршунос А.Мусакуловнинг шу ерда яшовчи кексалардан эшитишича, ўтган асрнинг бошларида қаттиқ сел келиб, тўхтайвермағанида бир кампир ихтиёрий равишда ўзини селга ташлаган ва сел тинган экан. Шу боис, бу жойни «Кампир ўлди» дейишар экан. Инсонни қурбонлик қилиш удумининг жонивор билан алмашинуви ислом дини таълимотида Иброҳим алайҳиссалом ўғли Исҳоқни қурбон қилиш ўрнига Оллоҳ томонидан қўчқор юборилганида кўринади.

Энди, бевосита «ўлик бача» яшаш удумининг ўзига хос жиҳатлари ва асосий узвлари таҳлилига ўтайлик:

1) *«шамол қўғирчоқ»нинг ясалиш жараёни.* Биз билан суҳбатда бўлган ахборотчиларнинг аксарияти «ўлик бача» эски-туски латгалардан ясалишини айтишган эди. Лекин кейинги кузатишлар «шамол қўғирчоқ»нинг ясалиши ҳақидаги тасаввурларимизни бирмунча ойдинлаштиришга ва тўлдиришга имкон берди. Чунончи Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида қаттиқ шамол турганда етти турлик латтадан болага ўхшатиб, қўғирчоқ ясайдилар. Бу қўғирчоқни қаттиқ ерга кўмиб, орқага қарамай келадилар (*Муаллифнинг дала ёзувлари*. 1989 йилда Эргаш Назаровдан ёзиб олинган).

Қассоббаётликларнинг шамол тўхтатиш маросимида 7 рақамининг магик хусусиятига эътиқод қилиш анъанасининг сақланганлиги бежиз эмас. Чунки улар шамолни тўхтатиш мақсадида қўғирчоқ яшаш билан бир қаторда қишлоқдаги бир никоҳли етти момодан етти ҳовучдан ун йигиб, ўмоч билан бўғирсоқ ҳам пиширадилар. Қўғирчоқнинг етти хил матодан тайёрланиши ва етти момодан етти ҳовучдан ун йиғиш удуми халқимизнинг мифологик тасаввурлари тизимида шамол ҳомийларидан бири сифатида эътироф этилган. Етти момо култи билан боғлиқ мифик қарашларга бориб тақалади (*Етти момо култи ва унинг шамол чақирғиш ҳамда тўхтатиш маросимларига алоқадорлиги хусусида қаранг: Гайжанов К., Исмаилов Х., 1986. - С.111-116; Жўраев М., Тоҳиров Ў., 2003, 33-бет*).

Гиждувон туманидаги Қумон қишлоғида кучли шамол бўлса, бўйрадан «шамол кўғирчоқ» ясайдилар. Қишлоқ оқсоқоллари уни мазорга элтиб, кўмиб келса, шамол қолади деб ирим қиладилар. Одат бўйича, шамол кўғирчоқ яшаш учун бўйра қамиши ёки чўпига «кўл» боғлаганлар, ҳосил бўлган «одамча»га турли-туман латта бўлақларидан либос қилиб, уни кийинтирганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда Шарофат Файзуллаевадан ёзиб олинган). Бу ўринда «бўйра» детали қайд қилинганлиги ёвуз кучлар билан боғлиқ халқ қарашларига алоқадордир. Ғамхўр қишлоғидан ёзиб олинган маросим кўшиғида ҳам «**Бўздан кафан тополмай, бўйра билан кўмдик**» мисралари мавжудлиги ҳам бу детал шамол тўхтатиш маросимининг анъанавий узвларидан бири эканлигини кўрсатади.

Маълумки, бўйра кигиз, гилам каби тўшақларнинг остига солинади ва уларни чангдан, намдан сақлайди. Шу боис, одамлар орасида бўйра остини зиён-заҳматлар макон қилади деган қарашлар ҳам бор. Ўзбек халқ афсоналаридан бирида дев билан париларнинг келиб чиқиши шундай тушунтирилади: «Оллоҳ таолло ерни бино қилгандан кейин рўйи заминни эъзозлаш учун Одам Отани яратибди. Одам отага жума куни жон ато этилибди. Орадан юз йил ўтгач, худо унинг қовурғасидан Момо Ҳавони ҳам яратибди. Момо Ҳаво ҳар сафар ҳомиладор бўлганида бирваракайига учтадан бола гуғаверибди. Болаларининг чап томондагиси ўғил, ўнг томондагиси эса қиз бўларкан. Ўртадагисини бўлса Мома Ҳаво бўйра орқасига отиб юбораркан. Бўйра орқасига ташланган болалардан дев билан парилар пайдо бўлган эмиш (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда Ромитан туманидаги Қаҳрамон қишлоғида яшовчи Маҳбуба Нозимовадан ёзиб олинган).

Қадимда кучли шамолни эсдирувчи афсонавий илоҳа сифатида тасаввур қилинган Ялли момо одамлар бошига оғир кулфатлар соладиган ёвуз кучлар тоифасига мансуб деб қаралган. «Шамол кўғирчоқ», яъни «ўлик бача»нинг бўйрадан ясалиши шамол «эга»сининг ёвуз кучлар дунёсига алоқадорлигини англатади. Ҳатто «Ялли момо» маросимида ижро этиладиган кўшиқларда ҳам юқорида қайд қилинганидек, **бўйра** детали кўлланилади. Фольклоршунос А.Мусақулов томонидан ёзиб олинган шамол тўхтатиш маросими кўшиғида шундай мисралар мавжуд. Умоч оши пишириб, ана шу «шамол байти»ни айтса, шамол тинармиш:

Ялала момо ял дедилар,

*Жом косада сув дедилар,
Сув тополмай, сирка билан юв дедилар,
Кафан топмай, бўйра билан кўм дедилар*

(«ЗУФА». Инв.№1805/20, 23-бет).

2) «шамол қўғирчоқ»ни кўмиш ритуали. Шофирконликларнинг шамол тўхтатиш маросимини ўз хотиралари асосида тасвирлашга ҳаракат қилган Йўлдош Муқим ўғли Оташ Айём Ожуз билан Ялли момо ҳақидаги халқ қарашларини қориштириб юборганлигига қарамасдан, муаллифнинг «қўғирчоқ кампир» яшаш одатига доир этнографик маълумотлари муҳим илмий қимматга эгадир. Унинг ёзишича, шофирконликлар «телба шамолу бўронни, тўс-тўполонни тўхтатмоқ учун қадимгилар одатига кўра, Айём Ожузни ўлдириб, тобутга солиб, очиқ гўрга кўммок керак деб ўйлашган. Шунинг учун эски латгалардан «қўғирчоқ кампир» ясаб, оқ матодан кафан ва тобут тайёрлаганлар. Болалар эса уйма-уй юриб, қора ош пишириш учун зарур бўлган масаллиқларни тўплаб келишган. «Қўғирчоқ кампир»ни қишлоқ чеккасида бир ўзи яшайдиган «якказан» момонинг уйидан чиқарганлар. Фотиҳа ўқилиб, зарур расм-русумлар адо этилгач, «қўғирчоқ кампир»нинг «жасади» солинган тобутни кўтариб, болалар йўлга тушишган. Дафн қилувчилар сафининг охирида бораётган боланинг белига бир учига супурги боғланган арқонни ўраб, танғиб қўйганлар. Супурги болаларнинг изини супуриб, кўчани чангитиб бораверади. Қадимийлар одатича, қишлоқ чеккасидаги бузилган, хароба уйнинг молхонасидаги эски охурга «қўғирчоқ кампир»ни кўмиб қайтадилар» («Наврўз нақли», 19-бет).

Йўлдош Муқим ўғли Оташнинг китобида келтирилган Ялли момо ҳақидаги қўшиқ бизнингча, шофирконликларнинг анъанавий шамол тўхтатиш маросими қўшиқларини бадий жихатдан қайта ишлаш асосида яратилган. Чунки бу қўшиқ матнида ҳам «шамол қўғирчоқ»ни сирка билан ювиш, бўйра билан кафанлаш, охурга кўмиш, изини супуриш каби анъанавий мотивлар талқини мавжуд:

*Ялли момо яллиё,
Айём ожуз ўлдиё,
Булоқ суви тополмай,
Сирка билан ювдиго...
Бўздан кафан тополмай,
Бўйра билан кўмдиго.*

*Ялли момо, яллиё,
Шаштинг синсин, яллиё,
Шамол тинсин, яллиё!
Ялли момо, яллиё,
Айём ожуз ўлдиё,
Кетмон, курак тополмай,
Теша билан кўмдиго.
Гўру қабр тополмай,
Охурчага кўмдиго...
Шумнинг изи синсин деб,
Жўроб билан супурдик.
Издан гуллар унсин деб,
Гармоб билан сув қуйдик*

(«Наврўз нақли», 20-бет).

«Шамол кўғирчоқ»ни дафн қилиш ритуали шамолнинг ер ости олами билан боғлиқлиги тўғрисидаги мифологик эътиқодлар асосида келиб чиққан удумдир. Илмий адабиётларда Чоймомо маросимининг ўтказилиши жараёнида шамол «эга»лари шарафига атаб гайёрланган ритуал таом шамол чиқади деб тасаввур қилинган тешик (ёки унинг ғор, ўра каби кўринишлари)ка ташланиши ёки ўша жой яқинига кўмилиши қайд қилинган (**Саримсоқов Б.**, 1986, 115-бет). Қадимги одам назарида қўрқинчли табиий ҳодисалардан бири деб қаралган қаттиқ шамол - довул ер остида яшайдиган афсонавий мавжудотлар измига бўйсунди ва уларнинг фаолияти натижасида рўй беради деб тасаввур қилинган. Шунинг учун «шамол эга»ларига аталган муқаддас таом ҳам ерга кўмилиши, ғор, қудуқ ёки ўрага ташланиши ва шу тариқа ер ости олами - руҳлар оламига тақдим этилиши керак деб билганлар. «Шамол кўғирчоқ»ни дафн этиш ҳам уни ўзга дунёга йўллашнинг магик воситаси деб қаралган.

«Шамол кўғирчоқ»нинг мазорга эмас, охурга кўмилиши одагининг замирида эса халқимизнинг ёвуз руҳлар тўғрисидаги қадимий мифик қарашлари ётади. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида яшовчи Эшон бува Жалиловнинг айгишича, отхоналарда алвасти бўлар эмиш. У одатда отнинг охурида бекиниб ётар ва кечаси ҳеч ким йўқлигида отни миниб, унинг ёлини ўриб кетаркан. Демак, охур - ёвуз руҳлар яшириниб ётадиган жой деб тасаввур қилинган. Қаттиқ шамол сабабчиси деб тасаввур қилинган Ялли момо ҳам ёвуз кучлар оламига дахлдор

бўлганлиги боис унга аталган қурбонлик - «ўлик бача» ҳам охурга кўмилган.

Ялли момо ёки **Ялала момо** ҳақидаги мифологик афсоналарнинг тўлиқ матни сақланиб қолмаганлиги учун бу образнинг қиёфаси қандай бўлганлигини аниқ тасаввур қилиш имконига эга эмасмиз. Бизнингча, шамол эгаси деб қаралган Ялли момо ҳақидаги эътиқодий қарашлар генетик жиҳатдан Чоймомо тўғрисидаги мифологик тасаввурларга алоқадордир. Ҳар иккала маросим ҳам бир неча кун эсган сурункали шамолни тўхтатиш мақсадида ўтказилиши ҳам бу фикрни тасдиқлайди. «**Ялли момо**» мифологемасидаги «**Ялли**» атамаси эса «кучли шамол» маъносини англатувчи «**ел**» сўзи билан алоқадор бўлиши керак. Бу мифологик персонаж номи билдирувчи атама аслида «**Елли**» тарзида талаяффуз қилинган бўлиб, «**ел**», яъни «**кучли шамол эгаси**» деган маънони англатган. Демак, **Ялли момо** - «шамол момо»дир.

Фикримизча, Ялли момо образи туркий халқлар мифологиясида шаклланган асотирий персонажлардан бири бўлиб, Чоймомо образига қараганда қадимийроқдир. Қуйидаги далиллар ана шундай хулоса чиқаришимизга асос беради:

1) Ялли момо маросимида кучли шамолни тўхтатиш билан боғлиқ қадимги ритуалларнинг энг муҳим узваридан бири - табиий ҳодисаларнинг рамзий эгалари шарафига қурбонлик қилиш удумининг «ўлик бача» яшаш одати тарзидаги варианты сақланиб қолган;

2) Ялли момо билан жаҳон халқлари мифологиясида қайд қилинган айрим шамол тангрлари образлари орасида муайян типологик ўхшашлик мавжуд. Хусусан, қадимги юнон мифологиясида Эолия оролида яшовчи шамол худоси Эол образи бўлганлиги қайд қилинган. Эол ўз шамоллари билан ғорга қамаб қўйилган эмиш (**Тайлор Э.Б.**, 1989. - С.402). У бир куни кучли шамоллар қамалган халтасини Одиссейга берибди. Аммо Одиссейнинг ҳамроҳлари қопни очиб, шамолни чиқариб юборадилар ва натижада кучли бўрон бошланади. Бўрон Одиссейнинг кемасини яна Эолия ороли соҳилларига суриб келади. Аммо бу сафар аччиғи чиққан Эол уни ҳайдаб юборади (**Тахо-Годи А.А.**, 1992. - С.663).

Эътибор берилса, **Эол** ва **Ялли** атамалари орасида фонетик яқинлик кўзга ташланади. Бу эса ҳар икки атаманинг генетик илдизлари муштарак мифик қарашлар тизими - қадимги туркийларнинг шамол тангриси (балки бу мифологик персонаж номи ҳам «**ел**» сўзига алоқадор бўлгандир) ҳақидаги эътиқодий инончларига боғ-

лик эмасмикин деб тахмин қилишга асос бўла олади. Эолнинг гор билан боғлиқлиги (Чоймомо образи бевосита гор билан, Ялли момо эса ер ости олами билан алоқадор ҳолда тасаввур қилинган), шамолнинг «қопда сақланиши» ва Одиссейнинг ҳамроҳлари халтанинг оғзини очиб, шамолни чиқариб юборишлари (Айём ожуз ҳақидаги ўзбек афсоналаридан бирида ҳикоя қилинишича, шамол горда яшовчи момонинг қопида туради, у ухлаган пайтда Аҳман билан Даҳман деган ўғиллари қопнинг оғзини очиб, шамолни чиқариб юборишади. *Қаранг:* **Жўраев М.**, 1994-а, 28-29-бетлар) каби мотивлар ҳам юнон асотирларида номи тилга олинган Эол образи туркий мифлар билан генетик жиҳатдан алоқадорлигини кўрсатади.

Ялли момо ҳақидаги мифлар ва унинг култи таъсирида шакланган шамол тўхтатиш маросими билан боғлиқ халқ қарашлари қадимда Ўрта Осиёда яшаган туркий халқлар орасида кенг тарқалган. Бу асотирий персонаж шамол култининг мифологик тимсолларидан бири сифатида анъанавийлаштирилган. Даврлар ўтиши билан Ялли момо образининг мифологик табиати ўзгаришга юз тутган бўлса-да, у билан боғлиқ тасаввурлар шамол тўхтатиш маросимининг қуйи Зарафшон воҳаси ўзбеклари орасида оммалашган локал вариантларидан бири сифатида сақланиб қолган.

ШАМОЛ ЧАҚИРИШ МАРОСИМЛАРИ

«ҲАЙДАР» КУЛЬТИ

Ўзбекларнинг шамол чақириш билан боғлиқ ирим-сиримлари ва бу эътиқодий инончлар тизими билан алоқадор магик айтим матнларида шамолнинг афсонавий ҳомийси - Ҳайдар ёки Мирҳайдар номи тилга олинади. Ҳайдар култи билан боғлиқ мифологик тасаввурлар Ўрта Осиёда истиқомат қиладиган туркий халқларнинг деярли барчасига маълумлиги илмий адабиётларда қайд қилинган (Джикиев А., 1983. - С.15; Кармышева Дж.Х., 1986. - С.63; Демидов С.М., 1962. - С.201; Оразов А., 1973.-С.30). Хусусан, Каспийбўйи туркманлари хирмон совураётганда шамол эсмай қолса, бир сиқим сомонни таёқ учига боғлаб, хирмонга қистириб қўйишган ва «*Ҳайдар бабанын ёлына бир чорек, ел гойса*» (яъни «Агар шамолни қўйворса Ҳайдар бобонинг ҳақиға битта нон атадим») дейишган. Агар шамол эсиб, таёқ учидаги сомонни учуриб кетса, хирмондаги дондан бир қисмини худойи қилиб элга тарқатганлар. Баъзи ўзига тўқ деҳқонлар бирорта жонлиқ атаб шамол эсиши билан уни сўйиб гўшти-ни овулдошларига тарқатиб чиқишган (Джикиев А., 1962. - С.201).

Мурғоб ва Ахал воҳасида яшовчи туркман деҳқонлари эса бошига отнинг тезаги қистириб қўйилган чўпни дони сомонидан ажратилиши керак бўлган хирмон устига тиқиб қўйганлар ва «*Ҳайдар! Ҳайдар!*» - дея шамол пирларига илтижо қилганлар (Оразов А., 1973. - С.30). Туркман деҳқонлари хирмондаги чошдан ғаллани совуриб олиш чоғида шамол бўлмаса, бир челақни буғдойга тўлдириб четроққа қўйганлар, «кушлар ҳақи» деб озроқ ғаллани атрофга сочганлар, бир таёқнинг ёриғига тезак қистириб ерга қадаганлар ва «*Ел гойса, Ҳайдар бабанын ёлуна бир чорак*» («Агар шамол юборса Ҳайдар бобонинг ҳақиға бир нон худойи») дейдилар (Демидов С.М., 1987. - С.20-21).

Айрим ахборотчилар шамол пирини «Мирҳайдар» деб ҳам атайди-

лар. Масалан, жанубий Қозоғистон деҳқонлари хирмон совурилатганда шамол бўлмаса, «*Мир-ҳайдар, Мирҳайдар, кел, Мирҳайдар!*» - деб чақирганлар (Кармишева Дж.Х., 1986. - С.63). Бойсун туманининг Арикусти маҳалласида яшовчи кекса деҳқон Умбар бобо Хўжамов «хирмон совураётганда шамол бўлмаса, *“Ё тасаддугингиз бўлай, Мирҳайдар, қувват беринг!”*»-деб шохани тайлайверар эдик. Мирҳайдарга сиғинар эдик», - дейди (Муаллифнинг дала ёзувлари. 2003 йил 24 октябр).

Шамол чақиришнинг худди шунга яқин усули Бухоро вилоятининг Вобкент туманидаги Кумушкент қишлоғида ҳам қайд қилинган. Ахборотчимиз С.Олимовнинг айтишича, бу қишлоқда яшовчи кекса кишилар ёз кунлари ҳаво дим бўлиб қолса, дарахтларнинг шохларига от ёки эшак тезагини қистириб қўйиб, «*Ҳайдар, боланг ариққа йиқилди, югур!*» - деб шамол чақиришганини эслашар экан. От тезаги об-ҳаво ва табиат ҳодисалари билан боғлиқ маросимларда анъанавий тарзда қўлланиладиган магик воситалардан бири ҳисобланган. Бинобарин, қадимги одамлар от тезагининг магик кудрати ёрдамида нафақат шамол, балки ёмғир ёғдиришга ҳам ҳаракат қилганлар. У.Душаннинг ёзишича, қалмиқ шомонлари ёмғир ёғдириш учун бир тепалик устига чиқиб ён-атрофига от тезагини сочиб юборар ва сеҳрли афсун сўзларини ўқир экан (Душан У., 1976. - С.57).

Демак, шамол пирини Ҳайдар деб аташ Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқлар мифологияси ва маросим фольклорининг муштарак анъаналаридан бири бўлиб, қачонлардир бу афсонавий ҳомийга мурожаат қилиб шамол чақириш маросимини ўтказиш кенг расм бўлган. Кейинги пайтларда бу маросимни ўтказишга ҳаётий эҳтиёж қолмаганлиги сабабли бу ритуал унутилиб кетган. Б.Саримсоқовнинг фикрича, бу маросим чоғида ижро этилган қўшиқлар ҳам унутилиб кетган, ўзбеклар орасида фақат бир тўртлик сақланиб қолган, холос (Саримсоқов Б., 1986, 135-136-бетлар).

Биз томонимиздан кейинги йилларда Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятларида олиб борилган текширишлар натижасида гупланган фольклор ва этнографик материаллар бир замонлар бобдеҳқонларимиз томонидан ҳар йили буғдой ўрмидан сўнги хирмон совуриш мавсумида ўтказиб келинган анъанавий шамол чақириш маросими фольклори ҳақидаги тасаввурларимизни бирқадар бойитиш имконини беради.

Навоий вилоятининг Нурота туманидаги Сойкечар қишлоғида яшовчи Тоштемир Турдиевнинг айтишича, хирмон совураётганда

ҳаво дим бўлиб, сомон юришмаса, сопол ёки чинни идишларни тақиллатиб, хуштак чалишган. Шундаям шамол эсавермаса, хуштак чалиб туриб:

*Шамолингни қўйвор,
Сомони сендан,
Бугдойи мендан,
Ҳайдаро, Ҳайдар,
Боланг сувга оқди,
Югур ушлаб ол!*

Шофирконлик Турсуной Ҳурунованинг эслашича, бобоси хирмон совураётганда:

*Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар,
Боланг қудуққа тушди, -
Уйинг қайғуга тўлди,
Ҳайдар, Ҳайдар, келақол,
Шамол бўлиб эсақол,
Бугдойи менга фойда,
Сомонини олақол!*

- деб хитоб қилиб, хуштак чалишар экан.

Шамол пирига мурожаат қилаётган деҳқон агар Ҳайдар ўз марҳаматини дариг тугмаса, уни махсус неъмат - сомон билан сийлая-жагини айтади. Чунки хирмон совураётганда деҳқон қўлидаги паншаҳаси (Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида бу асбобни *бодёвоқ* дейдилар) билан янчилган бугдойни тепага қаратиб отади. Бугдой дони оғир бўлгани учун хирмонга тўкилади, сомонни эса фир-фир эсаётган шамол учуриб бориб, сал нарироқдаги тўсиқ олдига йиғади. Шу боис деҳқонлар Ҳайдар донни деҳқонга қолдириб, сомонини ўзи олиб кетади деб ўйлаганлар.

Айрим жойларда деҳқонлар шамол пирига хирмондаги дондан ҳам «улуш» чиқарганлар. Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Банги қишлоғида яшовчи Эшон бува Абдиевдан ёзиб олинган қуйидаги айтим фикримиз далилидир:

*Ҳайдар оға, Ҳайдар оға,
Шамолингни қайтар, оға,*

*Отиздаги буғдойимнинг
Ярмини қилдим садоға.*

Бу айтим замирида халқимизнинг Ҳайдар культига сиғиниш удумининг ўзига хос бир кўриниши - шамол чақириниш маросимида шамол пирига қурбонлик қилиш анъанаси ўз ифодасини топган. Назаримизда, илгарилари ҳар бир деҳқон олинадиган ҳосилнинг маълум бир қисмидан ҳосилдорлик культларини ритуал таом билан сийлаш мақсадида махсус маросим оши тайёрлашда фойдаланган. «Даладаги буғдойнинг ярмини сенга садақа қилдим» деганда олинажак дондан махсус таом пишириб, шамол пири Ҳайдар ҳақиға бахш этилиши назарда тутилган.

Маълумки, **ҳайдар** - сочининг алоҳида магик қудратга эга деб тасаввур қилинган қисми - **кокил** маъносини ҳам билдиради. Айни пайтда бу рамзий детал шамол пири образининг анъанавий атрибутларидан бири вазифасини ҳам бажаради. Юқоридаги маросим кўшигида ҳам Ҳайдар образининг алоҳида белгиларидан бири — шамол пирининг кокили борлиги ҳақида маълумот берилган. Халқимизнинг одатига кўра, фарзанд кўргани билан боласи турмайдиган оилада чақалоқ туғилса, бола ёшига етганда унга «соч тўйи» қилинади. Бола ўсиб-унсин, зиён-заҳматлар озор етказмасин деган ниятда бошнинг энса қисмидаги «қорин сочи»дан бир тутамини қирқмасдан қолдирадлар. Ана шу кокил «**ҳайдар**» дейилади. Шамол чақириниш маросими айтимларининг айрим намуналарида Ҳайдарнинг мифологик қиёфаси кокил детали воситасида тасвирланганлигининг ҳам муайян тарихий асослари мавжуд. Аждодларимизнинг эътиқодий қарашларига кўра, деҳқоннинг мурожаатини эшитиб йўлга чиққан Ҳайдар кокилини силкитиб келаётган пайтда, шамол кўзгалар эмиш. Бу мифологик эътиқод Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Арабон қишлоғида яшовчи М.Орзиевадан ёзиб олинган қуйидаги маросим кўшигида ҳам яққол кўзга ташланади:

*Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилнингни силкит!
Хотинингни уйқу босди,
Болангни сув оқизди,
Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилнингни силкит!*

Демак, Ўрта Осиё халқлари мифологиясида Ҳайдар образи ел-қасига тушиб турадиган кокилларини ҳилпиратганча, қулочини кенг ёзиб келадиган асотирий персонаж сифатида тасаввур қилинган. Агар А. Диваев томонидан оммалаштирилган қозоқ маросим кўшиғида (Диваев А., 1892, №41) ҳам шамол пирининг «қулочини кериб келиши»га истақ билдирилганлигини ҳисобга олсак, бу образнинг мифологик асоси Ўрта Осиё халқларининг табиат культурасига сиғинишдан келиб чиққан қадимий культ мифларига боғлиқлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Халқ қарашларига кўра, Ҳайдарнинг ота-онаси, хотини ва болалари ҳам бор. Шамол чақирриш маросимида ижро этиладиган магик айтимларда кўпинча унинг оиласи бошига оғир фалокат тушганлиги, яъни яқинларидан бири ўлганлиги ҳақида маълумот берилади. Қизилтепа туманидаги Арабон қишлоғида яшовчи 73 яшар Ҳадича Тоированинг айтишича, қибла томонга қараб:

*Шамол, шамол,
Тез кел, шамол,
Онанг ўлиб қолди,
Боланг сувга оқиб кетди,
Тез кел, шамол!*

— деб уч марта такрорласа, шамол эсар эмиш.

Назаримизда, шамолнинг «онаси ухлаб қолиб, боласи сувга оқиб кетиши» мотиви Азиз момо ва унинг ўғиллари тўғрисидаги мифологик афсоналарга боғланади. Чунки афсоналарга кўра, Азиз момо торда ухлаб қолган пайтда Аҳман билан Даҳман унинг қопидаги шамолларни чиқариб юборишар эмиш.

Навойий вилоятининг Навбахор туманида яшовчи 89 яшар Асқар Пулатовдан ёзиб олинган тўртликда шамолнинг ота-онаси қазо ўлганлиги ҳақида хабар берилади:

*Ҳайдар, Ҳайдар,
Шамолнингни кўйвор,
Отанг ўлди, онанг ўлди,
Кетмонингни кўтариб кел!*

Қашқадарё вилоятидан ёзиб олинган маросим кўшиқларида ҳам шамол пири Ҳайдарнинг онаси ҳалокатга учраганлигини баён қилиш мотиви мавжуд. Этнограф Ф. Раҳмоновнинг ёзишича, «ах-

боротчиларнинг маълумотига қараганда, шамолни чақириш учун унинг тилини билиш керак. Шамолнинг ҳомийси қаттиққўл, ўжар бўлиб, ноҳақликларга, зулмкорликка ҳуши йўқ экан... Мободо ҳалол-покиза, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайдиган одам ёрдамга чақирса, албатта кўмакчи бўлиб келар экан. Унга мурожаат этишдан олдин шамолнинг эсишига тақлид қилиб ҳуштак чалиш ва ундан кейингина илтижо қилмоқ лозим экан:

*Ҳайдарбой-а, энанг-а,
Кўмагингга бўлди зор.
Товдан думалаб кетди,
Шамолингни қўйивор»*

(Раҳмонов Ф., 2002, 117-бет).

Қашқадарёликлар орасида ўтказилган этнографик изланишлар давомида Ф.Раҳмонов томонидан Ҳайдарга мурожаат қилиб шамол чақириш маросими қўшиқларининг қуйидаги намуналари ёзиб олинган:

*Ҳайдар, Ҳайдар, Ҳайдар-а,
Шамолингни қўйбер-а,
Шамол элга эч бўлсин,
Дон совурмоқ пеш бўлсин.*

*Ҳайдар-а, Ҳайдар,
Молларини ким ҳайдар,
Шамолингни қўйвор,
Қараб юрсин-а, пайдар (доимо).*

*Ҳайдар-а, Ҳайдар,
Шамолингни қўйвор.
Ота-онанг қамовда,
Ҳолидан, кел, хабар ол*

(Раҳмонов Ф., 2002, 117-119-бетлар).

Юқоридаги матнлар ҳам Ҳайдарга мурожаат қилиб шамол чақириш маросими қўшиқлари «фақат бир тўртлик» сифатида сақланиб қолган деган илмий қарашнинг тўғри эмаслигини, бинобарин халқимиз орасида бу маросим айтимларининг турли хил вариантлари мавжудлигини кўрсатади.

1989 йилнинг июнида Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида яшовчи Дурси момо Аллашева айтиб берган тўртликда эса шамол қари ота-онасидан айрилиб, гирт «етим»га

айланганлиги, барча мерос унга қолганлиги баён қилинади:

*Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолингни қўй, Ҳайдар!
Отанг-онанг ўлибди,
Моли сенга қолибди!*

Шу қишлоқлик Яхши момо билан суҳбатлашганимизда, олот-ликларнинг шамол чақирриш билан боғлиқ маросимида ижро этилган қадимий қўшиқнинг нисбатан тугал сақланган намунасини ёзиб олишга муваффақ бўлдик. Момонинг айтишича, қадимгилар бугдой созуриладиган палла шамол бўлмай қолса, дарҳол олов ёқиб, *чўп кади* (сув қовоқ)ларни куйдиришаркан. Сув қовоқни куйдириш удуми ҳам сув култи билан боғлиқ. Аёллар Ҳайдар бобонинг ҳақиға ис чиқаришган, кади куйдираётганлар эса:

*Ҳайдар оға, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар,
Ўғлинг ўра кетди,
Қизинг қира кетди,
Ўғлинг керак бўлса,
Арқон олиб югур.
Қизинг керак бўлса,
Кетмон олиб югур,
Ҳайдар оға, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар! -*

деб қўшиқ айтишган.

Назаримизда, маросим айтимида Ҳайдарнинг оила аъзолари тўғрисида бундай тўла маълумот берилганлиги бежиз эмас. Табиат ҳодисалари тўғрисидаги қадимги туркий асотирларнинг чуваш фольклорида сақланиб қолган мотивлари талқинига кўра, шамолнинг отаси билан онаси бор эмиш. Турган-битгани зиён-заҳматдан иборат бўлган бу чол-кампир одамларнинг уй-жойлари, экин-тикинларини пайхон қилиб, ҳамиша зарар етказишар экан (Ашмарин Н.И., 1984. - С.20).

Шамол чақирриш маросимида «чўп кади» - «сув қовоқ» куйдириш одати бошқа худудларда ҳам қайд қилинган. Қорақўл туманининг Жигачи қишлоғида яшовчи чўпонларнинг айтишларича, шамол бўлмаганда илгарилари чўпон-чўлиқлар қўй-эчкиларнинг калла су-

якларини ҳамда сув, мой солишда ишлатиладиган кадиларни тўплаб куйдиришган экан (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1981 йилда кекса чўпон Бардиш Султоновдан ёзиб олинган). Гиждувон туманининг Улфатбиби қишлоғида хирмон совураётганда шамол бўлмаса, кексалар шамол чақириш учун дарҳол олов ёқиб, чўп кадини куйдирганлар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 1991 йилда 77 яшар Иззат биби Мажидовадан ёзиб олинган). Шу тумандаги Абдухолиқ Гиждувоний номли жамоа хўжалигида яшовчи кишилар эса шамол тўхтатиш учун кади куйдиришган (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда Аълам бобо Нуриддиновдан ёзиб олинган).

Шамол чақириш маросимининг Ҳайдар култи билан боғлиқ галқинида ижро этилган кўшиқлардан бирини фольклор тўпловчи Йўлдош Султонов ёзиб олиб оммалаштирган. У нашр этган матн бадий жихатдан анча пишиқлиги ва табиатга магик воситалар ёрдамида сирли йўсинда таъсир ўтказиш билан алоқадор қадимий халқ қарашларини ўзида сақлаб қолганлигига кўра муҳим илмий қимматга эга:

*Ғарамларни яйратиб,
Увотга босиб қўйдим,
Елкасига игна санчиб,
Қурбақа осиб қўйдим,
Ҳайдар, шамолнингни олиб кел!*

*Ҳовузлар сасиб кетди,
Бақа тўн босиб кетди,
Боқ бува соқолидан,
Бир тутам осиб кетди,
Ҳайдар, шамолнингни олиб кел*

(«Қайнар булоқ», 28-бет).

Бугдойни ўриб-йиғиб олган деҳқон похолни обдон қуритмасдан янчмайди. Бунинг учун бугдойи ўриб олинган даланинг бир четини кетмон билан текислаб, ён-верини бегона ўтлардан тозалайди. Ўрилган бугдой ғарамларини ана шу жойга яйратиб босиб қўяди, ёйиб қуритади. Обдон қурисин учун уёқ-буёққа ағдариб ҳам туради. Кейин ғарамларни ўртага йиғиб, уч-тўртта эшак ёки хўкизларни хўпга қўшиб, бугдойни янчади. Ана шундан сўнг деҳқон тезроқ шамол эсишини кута бошлайди. Баъзан бир неча кунлаб ҳаво дим бўлиб, гир этган шабада эсавермаса, хирмоннинг

таги нам тортиб, ғалла чиримаслиги учун сомонни тез-тез ағдариб гурадилар. Шу тариқа бир неча кун бесамара ўтиб, кутилган шамолдан дарак бўлавермаса, деҳқон қадимгилар одатига амал қилиб битта қурбақани тутиб олади-да, елкасига нина санчиб, хирмон устига ўрнатилган таёққа осиб қўйиб, юқоридаги маросим қўшиғини айтади. Хўш, нега энди айнан қурбақани бунчалик қийнаш керак бўлиб қолди экан?

Шарқ халқларининг деҳқончилик билан боғлиқ культларини гадқиқ этган В.В.Евсюковнинг ёзишича, **қурбақа** образи қадимги мифологияда ёмғир ва сув тимсоли сифатида талқин қилинган экан. Хусусан, кўҳна Чин асотирларида олам уммонининг эгаси бўлмиш улкан самовий қурбақа ҳақида ҳикоя қилинган. Бу миф сюжети Шимолий Америка ва Австралияда яшовчи маҳаллий аҳоли фольклорида ҳам қайд қилинган: қурбақа бутун бир ҳовузнинг сувини бир сипқорганда ичиб қўяди, ammo одамлар уни мазах қилаётганини кўриб, ҳафсаласи пир бўлади-ю, ютган сувини тўкиб юборади. Қадимги одам тасаввурида сув, ёмғир каби табиат неъматлари билан боғлиқ ҳолда муқаддаслаштирилган афсонавий қурбақа образи аста-секин ҳосилдорлик ва қут-барақа рамзига айланиб кетган (Евсюков В.В., 1989. - С.94-95).

Ўрта Осиё ҳудудида олиб борилган археологик қазув ишлари чоғида қурбақа шаклидаги сопол ҳайкалчалар ва турли-туман тақинчоқлар топилган. Сополитепа кўргони атрофидан қурбақанинг тошдан йўниб ишланган жажжи ҳайкалчаси топилган бўлса (Рахманов У., 1977. - С.24), Тупроққалъанинг юза қатламларидаги V асрга оид қадимий ибодатхона қолдиқлари ўрганилаётганда олимлар қурбақа шаклида ясалган мунчоқ донасига дуч келишган (Неразик Е.Е., 1975. - С.509). Шунга ўхшаш топилдиқларнинг мифологик моҳияти борасида фикр юритган санъатшунос Л.И.Ремпель «Ўрта Осиё халқларининг ҳунармандчилик санъатида қурбақа образидан намгарчилик ва ёмғир ифодаси, бахт ва омад тимсоли, яъни бамисоли тумор сифатида фойдаланилган»лигини қайд қилади (Ремпель Л.И., 1987. - С.37).

Қурбақанинг самовий ҳодисалар билан алоқадорлиги ҳақидаги халқ қарашлари ёмғир ва шамол чақириш маросимларида унга ҳосилдорлик тимсоли сифатида мурожаат қилиш анъанасини келтириб чиқарган. Шу боис, Доғистонда яшовчи лак ва даргинлар бевақт ёққан ёғингарчиликни тўхтатиш учун ўз туққан онаси, бувиси ҳамда катта момоси, яъни «уч она»си тирик бўлган аёл

яшил матодан қурбақага «иштон» тикиши керак деб ўйлайдилар. Яшил либос кийдирилган қурбақани тарнов учи ёки айвон пештоқига илиб қўйиб, «ёмғир тинсин, куёш чиқсин!» дейишган (**Халилов Х.М.**, 1985. - С.19). Тибетликлар эса қурбақани чуқурчага кўмиб қўйиб, устига таёқ суқиб қўйса, ёмғир тинади деб ирим қилишган («**Календарные обычаи и обряды...**», 1988. - С.276). Қадимги чинликлар эътиқодича, қурбақа жуда кўп яшаб, қариса, қурғоқчиликка сабаб бўлувчи ёвуз руҳларни еб қўядиган даражада кучли бўлиб қолар экан. Агар ана шундай «каромат»ли қурбақани бешинчи ойда сояда қўйиб, қуритса, дарҳол ёмғир ёғармиш (**Евсюков В.В.**, 1989. - С.95).

Бухоро вилоятининг Вобкент туманидаги Зарбдор жамоа хўжалигида шамолни тўхтатиш учун битта қурбақани лаган тагига бостириб қўйишади ёки бирор дарахтга оёғидан осиб қўядилар (**Муаллифнинг дала ёзувлари**. 2004 йилда 1960 йилда туғилган Дилбар Худойқуловдан ёзиб олинган). Наманган вилоятининг Чуст туманидаги Балиқчи қишлоғида шамол чақиритиш учун «*Бақанинг хотини ўлди, шамол бўлсанг келавер!*» - айтими ижро этилиши қайд қилинган (**Саримсоқов А.А.**, 2007, 72-бет).

Назаримизда, қурбақанинг шамол, ёмғир, сув култи билан боғлиқлиги тўғрисидаги халқ қарашлари ўзбекларга ҳам маълум бўлган. Ўзбек халқ эртақларидан бирида қаҳрамон қудуққа тушганида, икки девни кўради. Девлардан бирининг тиззасида гўзал пари ўтирган бўлса, иккинчиси эса бир қурбақани эркалаб-суйиб ўтирган эмиш. Девлар қаҳрамондан «қайси биримизники чиройли?» деб сўраганларида, у «ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига» деб жавоб беради.

Бизнингча, қурбақанинг қудуқ билан боғлиқлиги мотиви қурбақани сув-ёмғир тимсоли сифатида тушунтирувчи қадимий мифларнинг бевосита таъсирида яратилган. Қадимги одам қурбақани ҳосилдорлик, қут-барака тимсоли сифатида эъзозлаганлиги учун шамол чақиритиш маросимида ҳам бу жониворнинг магик қудратидан нажот кутганлар. Қурбақанинг елкасига игна санчиб осиб қўйиш, яъни жониворни қийнаш удуми шамол пири Ҳайдар култи тўғрисидаги халқ қарашларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мустақил эътиқодий инонч сифатида халқ орасида аввалдан мавжуд бўлиб, маросим фольклори жанрларининг бадиий эволюцияси давомида бу икки хил мифологик эътиқод бирлашиб кетган. Аслида қурбақа - табиат ҳодисаларига ўз ҳукмини ўткази оладиган ёвуз кучлар қушандаси

деб қаралганлиги боис, одамлар уни қийнаш орқали шамолни эсишдан тўхтатиб қўйган деб тасаввур қилинган ёвуз кучларни жиловлашга уни мажбур этишган.

Энди Ҳайдар култи билан боғлиқ мифологик тасаввурларнинг тарихий асослари масаласига тўхталиб ўтайлик. Кўпгина тадқиқотчилар Ҳайдар ҳақидаги халқ қарашлари Муҳаммад пайғамбаримизнинг куёви Ҳазрат Али тўғрисидаги афсоналар асосида юзага келган деб ҳисоблайдилар (**Басилов В.Н.**, 1986. - С.201; **Саримсоқов Б.**, 1986, 136-бет; *«Асотирлар ва ривоятлар»*, 1991, 33-бет). Масалан, Б.Саримсоқовнинг ёзишича, Ҳайдар Муҳаммад пайғамбаримизнинг куёви Али ибн Абу Толибнинг сифатларидан бири бўлган. «Афсоналарга кўра, Ҳайдар куч-қудрати билан табиат ҳодисалари, жумладан, шамолни ҳам ўз ихтиёрида сақлар эмиш. Унга илтижо қилиб, мурожаат қилинса, у ўзи тутиб турган шамолни қўйиб юборар эмиш» (**Саримсоқов Б.**, 1986, 135-бет).

Биз табиат ҳодисалари билан боғлиқ халқ қарашларига доир материалларни тўплаш мақсадида Зарафшон воҳасида этнофольклористик кузатишлар олиб борганимизда, ахборотчиларимиздан «Ҳайдар»нинг кимлиги, бу образнинг тасвири ҳақида сўраб-суриштирдик. Маълум бўлишича, биз ўрганган ҳудудда Ҳайдар образи Али ибн Абу Толиб шахсига боғлаб талқин қилинмас экан. Бу эса этнограф В.Н.Басиловнинг «хирмон совуриш чоғида чақириладиган шамол пири Мир-Ҳайдар туркманларга ҳам маълум бўлган, аммо туркманларнинг диний-эътиқодий қарашларидан худди қозоқларники сингари Мир-Ҳайдар ким бўлган деган саволга жавоб топиб бўлмайди. Фақат ўзбекларнинг (айниқса, Фарғона водийсида яшовчилар) тасаввурларига кўра, Мир-Ҳайдар - Муҳаммад пайғамбарнинг куёви, мусулмон мифологиясида мислсиз қахрамонликлар кўрсатиб, одамларни ҳам, девларни ҳам маҳв этувчи баҳодир сифатида талқин қилинган персонаж, ислом оламида машҳур бўлган тўртинчи халифа Али эканлиги маълум бўлади. «Ҳайдар» Алининг сифатларидан бири бўлиб, араб тилида «шер» деган маънони билдиради. Шундай қилиб, Али ҳақидаги исломий талқинлардан яхшигина хабардор бўлган қозоқ ва туркманлар мифологиясида Али образидан ажралиб чиққан ҳамда мустақил асотирий персонаж сифатида оммалашган Мир-Ҳайдар образи мавжуд бўлган» (**Басилов В.Н.**, 1986. - С.201) деган фикрларида жон борлигини кўрсатади.

Бизнинг фикримизча, Ўрта Осиё халқлари, хусусан, туркман мифологиясида исломдан аввал ҳам Ҳайдар култи мавжуд бўлган

бўлиши керак. Туркманлар шамол ҳомийсини «Ҳайдар қақа», яъни «Ҳайдар ота» ёки «Ҳайдар кечели», яъни «Ҳайдар кигизли» деб аташар экан (Басилов В.Н., 1973. - С.202).

Ўзбекларнинг шамол қақриш маросимларида бу мифологик персонажга Ҳайдар, Мирҳайдар, Ҳайдар бува деб мурожаат қилинади. Аммо «Ҳайдар качали» варианты мавжудлиги ўзбек фольклорида учратилмади. Фақат Бухоро вилоятининг Қорақул туманидаги Вахм қишлоғида қайд қилинган бир маълумот шамол пирининг Амударё соҳилларида яшаган аҳоли орасида қадимда ўзига хос тарзда номланганлигини кўрсатади. Вахмлик Дурсун момо Ўраевдан 1986 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, чоллар бугдойни ўриб, хирмон қилишгач, уч-тўртга эшак тўплаб, хўп қўшишган. Бугдой янчилгач, ёғочдан ясалган махсус паншаха-бодёвоқ, яъни шамол паншаха билан хирмон совураётганда шамол эсмаса: «*Олала гижак, келавер!*» - деб хуштак чалганлар (Жўраев М., Тоҳиров Ў., 2003, 41-бет).

Бу айтим таркибида келган «олала гижак» бирикмасидаги «гижак» сўзи ҳам туркман тилидаги «кечели» лексемасига алоқадор бўлиши керак.

Бизнинг Зарафшон водийсида олиб борган этнофольклористик кузатишларимиз эса Ҳайдар культининг юзага келиши Али ибн Абу Толиб шахсининг муқаддаслаштирилиши анъанаси билан боғлиқ бўлмасдан, аждодларимизнинг исломдан бурунги мифологик инончлари, биринчи галда, табиатга сиғинишга алоқадор эътиқодий қарашларга бориб тақалишини кўрсатди. Ўрта Осиё халқларининг қадимги мифологиясида шамол ҳомийси сифатида мўътабарлаштирилган Ҳайдар образи тўртинчи халифа Али ибн Абу Толиб шахсининг муқаддаслаштирилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда, ўлкамизга ислом дини ёйилишидан анча илгарироқ яратилган мифологик персонажлар сирасига киради. Фикримиз исботи тариқасида қуйидаги далилларни келтирамиз:

1) Ўрта Осиё туркий халқларининг кўпчилигида (В.Н.Басилов таъбири билан айтганда, «Фарғона водийси ўзбекларидан ташқари») Ҳайдар ёки Мирҳайдар култи ҳазрат Али шахси билан боғлиқ ҳолда талқин қилинмайди. Ҳайдар образининг бундай икки хил талқинга эгаллиги, Алининг шамолни ўзига бўйсундира олиши ҳақидаги халқ қарашларининг унутилиши натижасида юзага келган ҳолат эмас. Балки, Ҳайдар мустақил мифологик образ сифатида исломгача ҳам мавжуд бўлган;

2) деҳқонлар асосан хирмонни совуриб, донни сомондан ажрагиб олиш пайтида шамол сўраб, Ҳайдарга мурожаат қилганлар. Бу эса шамол ҳомийси Ҳайдар ёки Мирҳайдар образи бевосита ҳосилдорлик, қут-барака тушунчалари билан боғлиқлигини кўрсатади. Зеро, абхаз деҳқонлари эътиқодича, ҳосилдорлик худоси Айтар (баъзи манбаларда Айетыр)га илтижо қилинса, ҳосил чўғи баланд бўлар эмиш (Акаба Л.К., 1976. - С.41-42). Айтар ва Ҳайдар атамаларининг ўзаро яқинлиги ҳамда уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳосилдорлик тимсоли сифатида тасаввур қилинганлиги бу икки образнинг мифологик асослари ва этимологик талқинида муштараклик бўлиши мумкинлигини кўрсатади;

3) Ўрта Осиё туркий халқлари фольклоридаги шамол ҳомийсининг номи сифатида қўлланилувчи «Ҳайдар» атамасининг келиб чиқиши ҳам халифа Али шахси ва унинг афсонавий сифати (шер-ҳайдарга монандлиги)га алоқадор эмас. Бу сўзнинг ўзаги зардўш-тийлик динининг муқаддас битиги - «Авесто»да номи тилга олинган шамол худоси «Vata» - «Vama» атамасига боғланади деб ҳисоблаймиз.

«Авесто»да икки нафар шамол худосининг номи («Vaу» ва «Vata») тилга олинган. Бу мифологик атамаларнинг ўзаги «va» лексемаси бўлиб, қадимги ҳинд-эрон тилларида бу сўз «эсмоқ» (яъни шамол эсиши) маъносини билдираётган экан. Б.А.Литвинский шамол ҳомийсининг исми паҳлавий матнларида «Vat», яъни «шабада манбаи», турк-манихей ёзма ёдгорликларида эса «wadziwanta» тарзида қўлланилганлигини аниқлаган. Унинг фикрича, «Vata» - жанубдан эсадиган шамол худосининг исмидир (Литвинский Б.А., 1981.- С.104-105).

«Авесто»да тасвирланган шамол тангриси Вайю ўзида жангу жадал, ғалаба ва омад худосининг айрим сифатларини ҳам мужассамлаштирган. И.В.Ракнинг қайд қилишича, қадимги ҳинд-эрон мифологиясида шамол худоси сифатида тасаввур қилинган персонаж ҳинд «Веда»ларида Ваю деб тилга олинган бўлиб, муқаддас ичимлик Сомани илк бор татиб кўрган асотирий қаҳрамон деб қаралади. Қадимги мифологияда Вайю образи билан бир қаторда шамол ҳомийси сифатида Ватага ҳам эътиқод қилинган. Вата дуалистик табиатга эга бўлганлиги боис жанубий ва шимолий шамоллар фарқланган (Рак И.В., 1998. - С.158-459).

Шамол ҳомийси ёки худоси Vata ҳақидаги мифологик қарашлар Ўрта Осиёда яшаган қадимги элатлар дунёқарашида муҳим ўрин

гутганлигини археологик топилмалар ҳам тасдиқлайди. Чунончи кудратли Кушон империясининг ҳоқони, милоднинг 78—123 йилларида яшаган Канишка ҳамда унинг II аср учинчи чорагида ҳукм сурган вориси Хувишка томонидан зарб қилинган мис тангаларда чопиб бораётган одам тасвири туширилган. Тангадаги эркак киши тасвирининг кўриниши ва сурат остида Vad деган ёзув мавжудлигига асосланган мутахассислар қадимий тангаларда шамол тангрисининг тасвири туширилган бўлса керак деб тахмин қилмоқдалар. Бу эса ўша пайтларда «Авесто»даги шамол тангриси ҳақидаги қарашлар ўртаосиёликлар орасида кенг шуҳрат қозонганлигини кўрсатади. Бунинг устига шамол ҳомийсининг сўғдча атамаси ҳам «Авесто» мифларида номи тилга олинган шамол худоси образи исмига ўхшаш экан (**Литвинский Б.А.**, 1981. - С.105-106).

Осетин, алан ва абхаз фольклоридаги айрим мифологик образлар қадимий шамол худоси Vata ёки Vauuga алоқадорлигини С.Л.Зухба (**Зухба С.Л.**, 1970. - С.187), Ж.Дюмезиль (**Дюмезиль Ж.**, 1976. - С.149-151) каби олимлар ҳам қайд қиладилар. В.И.Абаев эса бу шамол тангриси образининг мифологик асослари. зардуштийликдан ҳам аввалги эътиқодий қарашларга, чунончи ҳинд-европа бобо тилида сўзлашган қабилаларнинг ибтидоий тасаввурларига бориб тақалади деб ҳисоблайди (**Абаев В.И.**, 1960. - С.6).

«Авесто»да номи тилга олинган шамол худоси ҳақидаги мифологик қарашларнинг айрим талқинлари муайян ўзгаришларга учраган ҳолда бўлса-да, бизнинг кунларгача сақланиб қолган. А.З.Розенфельд гомонидан ёзиб олинган бир афсона «Vata» образининг тожик фольклорида сақланиб қолган талқинлари хусусида фикр юритиш имконини беради. Панжлик тожиклар эътиқодича, куёш ботаётган пайтда пайдо бўлган қуюндан Хайт деб аталувчи бир афсонавий махлуқ гуғилар эмиш. Бўйи жуда дароз бўлган Хайт гира-ширада тоғ ёнбағрида кетиб борар, бир оёғини Панж дарёсининг бир соҳилига, иккинчи оёғини эса нариги қирғоққа қўйганча, шахдам одим отиб, кўздан ғойиб бўларкан. «Хайт» сўзи «улкан одам», «пахлавон» маъноларини билдирар экан (**Розенфельд А.З.**, 1973. - С.93).

Тожик фольклорида Войд, Вуйд, Хайт деб аталувчи бу мифологик образни шўғнонликлар узун бўйли, сочи тақимиға тушган, оппоқ кийимли махлуқ сифатида тасаввур қилганлар (**Литвинский Б.А.**, 1981. - С.104).

Узун соч ёки кокил, яъни ҳайдар ўзбек маросим фольклоридаги шамол ҳомийси образининг мифологик табиатини белгилувчи

Ўзига хос деталларидан бири эканлигини «Ҳайдар, кокилингни силкит» айтими таҳлилида юқорида қайд қилиб ўтган эдик. Чама-си болаларнинг сочини илк бор олганда ирим қилиб қолдирилган кокилни «ҳайдар» деб аташ анъанаси кейинчалик урф бўлганга ўхшайди. Чунки зардуштийлик ақидалари амал қилган замонларда шамол тангриси сочи узун афсонавий ҳомий сифатида тасаввур қилинган ва бу эътиқод кейинчалик Ҳайдар образининг мусулмон мифологияси талқинлари билан қўшилиши жараёнида мазкур асо-тирий персонажнинг исломдан аввалги халқ қарашларига алоқадор галқинлари унутилиб кетган.

Н.И.Гаген-Торннинг фикрича, қадимги одам сочни алоҳида магик кудрат манбаи, яъни ҳосилдорлик култи билан боғлиқ тим-сол деб ўйлаган (**Гаген-Торн Н.И.**, 1933. - С.76-88). Қадимги давр-ларда ҳукмдорлар «ўз мамлакатада ҳосилдорликнинг йўқолишига олиб келмаслиги учун соч олдириш, баъзан ҳатто сочини бошқа-ларга кўрсатишлари ҳам мумкин бўлмаган» (**Толстов С.П.**, 1948. - С.319). Чунки улар сочда одам жони ёки унинг магик кудрати мавжуд бўлади деб ўйлаганлар (**Пропп В.Я.**, 1946. - С.29-30).

Соч деталининг бевосита шамол билан алоқадорлигини доғис-тонликлар мифологиясида ҳам кузатиш мумкин. А.М.Черчиевнинг қайд қилишича, Доғистон халқлари эртақларида тилла сочи мали-каларнинг сеҳрли мўъжизалар кўрсата олиши тасвирланган. «Уч марта жасорат кўрсатган қаҳрамон» эртагида тасвирланишича, уммонлар-да тўфонни кўзгатиб, кемаларни фарқ этувчи денгиз маликасининг сочи кесиб олингач, у ўзининг куч-қудратидан маҳрум бўлиб қола-ди. «Гарун ва Гулсара» эртагида эса қаҳрамон гўзал қизнинг тилла сочлари билан ёвуз ва кучли шамол ҳомийсининг соқолини боғлаб қўяди. Шундан кейин шамол ожиз бўлиб, қаҳрамоннинг измига бўйсунушига мажбур бўлади (**Черчиев А.М.**, 1988. - С.152).

Кўринадики, биринчи эртақда соч шамол кўзгатиш воситаси ролини ўйнаган бўлса, иккинчи эртақ қаҳрамони соч ёрдамида шамол ҳомийсини маҳв этади. Шамол ҳомийсининг магик кучи соқолида мужассамлашганлиги учун ҳам қизнинг сочи билан боғ-лангач, шамол кўзгатолмай қолади. Шу ўринда ўзбекларнинг ша-мол билан боғлиқ маросим қўшигидаги «Боқ бува соқолидан, бир тутам бериб кетди» мисрасида соч (бу ўринда унинг рамзий экви-валентларидан бири - соқол) магик хусусиятга эга эканлигига ишора қилинади. «Бир тутам соқолнинг қирқилиши» - Боқ бува ўз магик қудратини йўқотиб қўйганлиги, яъни шамол эсмай қолган-

лигини англатади. Одамлар бундай оғир аҳволдан қутулиш учун «узун сочли» шамол ҳомийсини ёрдамга чақирадилар.

«Авесто»даги шамол тангриси «**Vata**» ҳам магик қудратга эга бўлганлиги, яъни сочи узунлиги туфайли барча шамолларни ўз измига бўйсундира олган. Шамол тангриси образининг мифологик қарашлар тизимидаги тадрижий ривожидавомида «**Vata**» атамаси асосида «**Ҳайдар**» номи юзага келган. Сочнинг алоҳида магик кучга эгаллиги ҳақидаги тасаввурлар эса болаларга табаррук кокил - ҳайдар қўйиш удумида ўз ифодасини топган.

Бизнинг фикримизча, Ўрта Осиёда яшовчи туркий халқлар орасида шамол ҳомийси сифатида тасаввур қилинувчи Ҳайдар ёки Мирҳайдар образининг тарихий-мифологик асослари зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да тасвирланган шамол тангриси - «**Vata**» ҳақидаги эътиқодий қарашларга бориб тақалади. «**Vata**» образи эса аждодларимизнинг зардуштийликдан ҳам илгариги эътиқодий инончлари, табиат ҳодисаларини муътабарлаштириш билан боғлиқ мифологик тасаввурлар, ҳосилдорлик культларига сиғиниш анъаналари замирида юзага келган ҳамда ҳомий куч тимсоли сифатида мифологик персонажлар тизимидан ўрин олган. Юқоридаги мулоҳазаларимизни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

а) «**Vata**» ва «**Ҳайдар**» образлари орасидаги тарихий-генетик алоқадорлик мавжуд бўлиб, ҳар иккала образ ҳам муайян табиат ҳодисаси – шамол култи билан боғлиқдир. Қадимги деҳқонларнинг ҳосилдорлик култи билан алоқадор мифик тасаввурлари тизимида шамол тангриси сифатида талқин қилинган мифологик ҳомий образининг тадрижий ривожидатида шамол пири – Ҳайдар тўғрисидаги халқ қарашлари келиб чиққан;

б) «**Vata**» ва «**Ҳайдар**» образларининг мифологик табиати сочининг магик қудратига ишониш анъаналарини ҳам ўзида мужассамлашгирган;

в) «**Vata**» ва «**Ҳайдар**» атамаларининг фонетик қурилиши ҳам ўзаро яқин бўлиб, ҳар иккала мифологема таркибида қадимги ҳинд-европа бобо тилида сўзлашган аҳоли лаҳжасида «шамол эсшии», «ша-мол» маъноларида қўлланилган «**va**» - «**vay**» - «**vat**» ўзаги мавжуд. Шунга кўра Ҳайдар мифологемасининг шаклланиш босқичлари ва бу атаманинг этимологик жиҳатдан келиб чиқишини тахминан қуйидагича таърифлаш мумкин: **Va** → **Vata** → **Vayta** → **ayta** → **Hayta(+ar)** → **Haydar**. Яъни лисоний-этимологик жиҳатдан Ҳайдар атамаси икки узвдан иборат: **Hayt** + **ar**. Ми-

фологеманинг биринчи қисми зардуштийлик мифологиясидаги шамол ҳомийси «Vata» атамасининг фонетик ўзгаришга учраган кўриниши бўлса, **ar** эса «одам», «эр», «эркак» маъносидаги сўздир.

«АЖДАР БОБО» КУЛЬТИ

Ўзбекларнинг шамол чақириб маросимининг ўзига хос локал типларидан бири Аждар образига мурожаат қилиш орқали шамол қўзғатишга ҳаракат қилиш анъанасидир. Шамол чақириб маросимининг бу кўриниши Бухоро вилоятининг Қорақўл туманида қайд қилинган. Шу гуманнынг Қораҳожидан қишлоғида истиқомат қилувчи Жумақул Дурматовдан 1981 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, шамол чақириб учун хуштак чалиб туриб, қуйидаги қўшиқ айтилади:

*Аждар, шамолим,
Аждар, шамолим,
Ота-онанг ўлди,
Моли сенга қолди,
Шамолингни қуйиб юбор,
Шамолингни қуйиб юбор!*

(«ЗУФА». Инв.№1760/3, 44-бет. Ёзиб олувчи: У.Жуманазаров).

Биз ҳам ўша йили Қораҳожидан қишлоғидан Ражаббой ака Қораевдан Аждарга мурожаат қилиб шамол чақириб маросимининг қуйидаги тўртлигини ёзиб олган эдик:

*Аждар-о, Аждар,
Ота-онанг ўлибди,
Моли сенга қолибди,
Югуракўр!*

Ахборотчилар ёзнинг иссиқ кунларида шундай деб туриб, шамолнинг эсишига тақлид қилиб хуштак чалинса, майин эпкин эсади дейдилар.

Фикримизча, шамол ҳомийсининг «Аждар» деб аталиши ўзига хос эътиқодий қарашлар маҳсули бўлиб, халқимизнинг улкан илонифат мавжудот сифатида тасаввур қилинадиган мифологик образ-аждаҳо тўғрисидаги инончлар асосида юзага келган. Халқ қарашларига кўра, илон тўққиз ёшгача «илон» деб айтилади. Тўққиздан тўқсон ёшгача «**афхи**» дейилади. Тўқсон тўққиз ёшдан тўққиз юз

ёшгача **аждарҳо**, тўққиз юздан тўққиз минг ёшгача «**юҳо**» деб аталади («**Боболардан қолган нақллар**, 61-бет). Аждар ёки аждаҳо кўпинча ғорда яшар эмиш. Маълумки, ғор — қадимги мифологияда шамол пирининг макони, шабада-ел чиқадиган жой деб тасаввур қилинган. Наманганлик Бибисора Худойберган қизидан ёзиб олинган бир эртақда тасвирланишича, бўронларнинг отаси Шамол бобо ўзининг кулбаси-ғоридан чиқиб, ёмон одамларнинг додини бериш учун йўлга тушади («**Қора дев**», 62-бет).

Ўзбек халқ эртақларида аждаҳонинг ўз маконидан чиқиб келиши тасвирига диққат қилинса, бу мифологик жонзотнинг шамол билан боғлиқлиги яққол кўзга ташланади. «Сув бола» эртагининг қаҳрамони булоқдаги балиқ билан гаплашиб турганида, бирдан «еру кўкни қоронғу босибди. Бирдан шамол, тўс-тўполон кўтарилиб, ёмғир ёға бошлабди. Бола, бу нима экан, деб ҳайрон бўлиб турган экан, осмону фалакдан аждаҳо қуюлиб келиб, булоқ бошига кўнибди» («**Оймомода аждаҳо**», 133-бет).

Қадимги одамлар ғорда яшовчи аждаҳо дамидан шамол ҳосил бўлади, деб ўйлашган. Шунинг учун ҳам эртақларда аждаҳо ҳар пуфлаганда «дамининг шамолига дов-дарахтлар ҳам илдиз-пилдизи билан кўпорилиб, осмону фалакка учиб кетиши», «ҳовузу қудуқлар қумтупроққа тўлиши» («**Оймомода аждаҳо**», 39-бет) ҳикоя қилинади.

Қадимги ҳинд-эрон мифологияси талқинича, шамол худоси Ваю олий тангрилардан бири Пурушининг дамидан ҳосил бўлган (**Мейлах М.Б.**, 1992. - С.241). Демак, шамол — мифологик жонзот ёки димиургнинг нафас олишидан пайдо бўлади деган эътиқод Аждар культининг асотирий негизини ташкил этади.

«Олтин қаср» эртагида аждаҳонинг оғзи «бамисоли ўнгар тоғдаги ғорга ўхшаши» бежиз таъкидланмаган. Бу ўхшатиш шамолнинг ғор билан боғлиқлиги тўғрисидаги мифологик қарашлар асосида юзага келган. Аждодларимиз башарти шамол ғордан чиқар экан, у ҳолда аждарнинг оғзи ҳам ғорга ўхшаса керак, деб ўйлаганлар. Оғзи ғорга ўхшайдиган аждар бир пуфлаганда, эртақ қаҳрамони бўлган бола сандиқ-пандиғи билан бир чақирим ерга учиб кетади («**Қора дев**», 65-бет).

Аждарнинг шамол билан боғлиқ ҳолда тасвирланиши аждодларимиз тасаввурида мўл ҳосил ва тўкин-сочинлик тимсоли ҳисобланган муқаддас илонга топиниш анъаналари билан боғланади. В.Н.Басилов озарбайжон, татар ва бошқирд асотирларида тасвирланган аждаҳо образи сув, ёғин-сочин ҳамда ёмғирли булут билан

алоқадорлигини қайд қилади (Басилов В.Н., 1992. - С.50). Ўзбек мифологиясида ҳам аждар қуйи олам, ҳаёт дарахтининг туби, сув, аниқроғи, оби ҳаёт булоғи билан боғлиқ ҳолда талқин қилинади. «Сув бола» эртагида аждарнинг ёмғир, жала билан келиши тасвири ҳам ана шу кўҳна эътиқодий қарашларнинг инъикосидир.

Қадимги осир атиқаларга туширилган илон тасвирининг моҳиятини таҳлил қилган Б.А.Рибаковнинг фикрича, ўтмишда яшаган одамлар илонларни ёғин-сочин сувларининг рамзий «эгаси» деб билганлар ҳамда ёмғир чақириш маросимларида бу жонзотнинг магик қудратидан мадад сўраганлар (Рыбаков Б.А., 1965, №1.-С.29). Деҳқончилик маданиятининг қадимий анъаналарини ўзида акс эттирган ҳосилдорлик маъбудалари, хусусан, Муқаддас она ҳайкалчаларида мавжуд бўлган илон чизгилари ёмғир чақириш маросими билан боғлиқлигини Б.В.Андрианов ҳам таъкидлаган эди (Андрианов Б.В., 1978. - С.64-66).

Ўрта Осиё худудидан илон тасвири туширилган кўплаб археологик ёдгорликлар топилган. Мутахассисларнинг фикрича, бундай тасвирлар магик характер касб этган бўлиб, ҳосилдорлик ва қутбарақа тимсолини ўзида мужассамлаштиргандир (*Бу ҳақда қarang*: Антонова Е.В., 1983. - С.24-29).

Аждодларимиз аждарни ҳосилдорлик, ёмғир, сув, шамол ва булут билан бевосита алоқадор мифологик жонзот деб тасаввур қилганлар ва уни муайян табиат кучлари устидан ўз ҳукмини ўткази оладиган афсонавий ҳомий деб билганлар. Шамолнинг ғор ичидан чиқиши ҳақидаги қарашлар аждарнинг ғорда яшаши тўғрисидаги асотирлар билан бирлашиб кетиб, шамолнинг қай даражада эсиши ана шу ҳаёлий мавжудотга боғлиқ деган мифологик инончларни келтириб чиқарган. Шу боис, унинг номини айтиб шамол чақириш удуми ва шамол ҳомийси сифатида анъанавийлаштирилган Аждар култи келиб чиққан.

Аждар култига сиғиниш анъанаси қадимда Амударё соҳилларида яшовчи ўзбеклар орасида ҳам кенг урф бўлган. Ҳатто шамол ҳомийсининг номи билан боғлиқ муқаддас қадамжолар ҳам бўлган. Этнограф Г.П.Снесаревнинг маълумотларига қараганда, Кўҳна Урганч шаҳридан 50 км. узоқликда Аждар бобо деб аталадиган муқаддас мазор бор экан. Маҳаллий табиблар ва порхонлар Аждар бобони ўз пирлари деб билишган ва шомонистик амалларни бажариш чоғида ундан мадад сўраб илтижо қилишган. Бу мазор «Авесто»даги Ажи даҳақа образи билан боғ-

лиқ мифологик қарашлар асосида юзага келган бўлиб, исломдан аввалги эътиқодий инончларнинг шаклланишида муҳим ўрин тутган муқаддас жойлардан бири бўлган (Снесарев Г.П., 1969. - С.291-292).

С.П.Толстовнинг ёзишича, зардуштийлик мифологиясидаги Ажи даҳака образи осмон сувлари культини ўзида ифода этган асотирий илонлар сирасига мансуб деб тасаввур қилинган (Толстов С.П., 1948. - С.294). Бу мифологик образнинг генетик асослари ҳам зооморф кўриниш касб этувчи сув маъбудлари тўғрисидаги қадимги эътиқодларга бориб тақалади (Рак И.В., 1998. - С.443). «Авесто» мифологиясининг туб асослари бевосита мамлакатимиз ҳудудида, хусусан, Хоразм воҳасида шаклланганлигини назарда тутсак, Амурдарё соҳилларидаги қишлоқларда табиат стихиясини ўзида ифода этган Аждар бобо культининг анъанавийлашганлиги табиий ҳол эканлигини англаймиз.

Гарчи Аждар бобо мазорига сифиниш анъанаси билан шамол чақириш маросими ўртасида бевосита алоқадорлик мавжудлиги аниқланмаган бўлса-да, бу муқаддас жой бир замонлар қадимги одамга даҳшатли куч бўлиб туюлган табиат ҳодисалари – шамол, бўрон, довул, қуюнга ўз ҳукмини ўтказа оладиган афсонавий авлиё – ҳомий куч қадамжоси бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Қадимги гуркий мифологияда аждар кўл бўйида яшайди, булутлар уни кўтариб юради деб талқин қилингани каби (Басилов А., 1992. - С.50), одамлар қурғоқчилик бўлганда ёмғир тилаб, хирмон совурган пайтда шамол сўраб Аждар бобо мазорида муайян ирим-сирим ва ритуалларни бажариб, магик характердаги маросимларни ўтказишган бўлиши керак.

«ЯЛОНҒОЧ ОТА» КУЛЬТИ

Ўзбек мифологиясида чанг-тўзонга сабабчи бўладиган сурункали шамол Чоймомонинг эмас, балки Шамол отанинг измига бўйсунди деган тасаввур ҳам мавжуд. Хусусан, профессор Т.Мирзаев томонидан қорамуртлик Қумри Нёъматжоновадан ёзиб олинган Чоймомо маросимига доир бир ахборотда «Шамол ота» номи тилга олинган. Бу маросим номи «Чоймомо» деб аталгани ҳолда унда ижро этилган маросим қўшиғининг матнида ҳам шамол эгаси деб тасаввур қилинган аёл жинсига мансуб асотирий образ ҳақида сўз борса-да, одамлар елни тўхтатиш учун Шамол отага атаб ис чиқа-

ришган. Маросим иштирокчилари тўпланган ундан пиширилган ўн иккита чалпакни ҳам Шамол отага атаб, ерга қўмганлар (**Саримсоқов Б.**, 1986, 115-бет).

Тошкент вилояти ҳамда Қозоғистон республикасининг жанубий туманларида шамол эгаси **Ялонғоч ота** деб тасаввур қилинган. Б.Саримсоқовнинг ёзишича, «Ялонғоч ота култи Тошкент атрофлари ҳамда жанубий Қозоғистонда яшовчи ўзбеклар ўртасида кенг тарқалган. Унинг шахсияти билан боғлиқ микротопонимлар ҳам мавжуд. Масалан, ҳозир Тошкент шаҳар 2-шимолий шарқ масивини илгари «Ялонғоч ота» деб юритилган. Бинобарин, Ялонғоч ота култи Тошкент воҳаси ва унинг шимолида шамол ҳомийси сифатида тасаввур қилинган. Бу нарса ўзбекларда ўтмишда шамол ҳомийси сифатида асосан маҳаллий културлар қабул қилинганлигидан далолат беради» (**Саримсоқов Б.**, 1986, 136-бет).

Ялонғоч ота // Жаланаш атани шамол пири сифатида тасаввур қилиш анъанаси Сирдарё бўйларида яшовчи қозоқ деҳқонлари орасида ҳам сақланган (**Кармышева Дж.Х.**, 1986. - С.63).

Ўзбекларнинг Ялонғоч ота номини тилга олиб шамол пирларига мурожаат қилиш маросимига доир материаллар сақланиб қолмаган ёки халқ орасида мавжуд бўлса-да, қўлимизда ёзиб олинган матн мавжуд бўлмаганлиги сабабли бу маросимнинг ўтказилиш жараёни, удумлар таркиби, магик айтим ва қўшиқларининг бадиияти ҳақида фикр юритиш имконига эга эмасмиз. Зеро, Ялонғоч ота култи хусусида сўз юритмоқчи бўлган тадқиқотчиларнинг аксарияти ўтган асрда А.Диваев томонидан ёзиб олиб, нашр этилган шамол чақириш маросими қўшиғининг қозоқ тилидаги матнига асосланиб иш кўрадилар. Маълумки, А.Диваев Сирдарё бўйидаги Перовский уездига қарашли Кисбугут волостида яшовчи олчин уругига мансуб қозоқ деҳқони Пирмуҳаммад Тейжановдан бугдой совураётган пайтда Жаланаш (Ялонғоч) отага мурожаат қилиб, шамол сўраш маросими ҳақида қизиқарли маълумотларни аниқлаган ва унинг қўшиғини ёзиб олган. Бу маросим қўшиғида Жаланаш ата жанубий-ғарб томондан эсувчи кучли шамолнинг пири сифатида тасвирланган. Деҳқонлар шамолнинг қора тумандай босиб келишини, довулдай кучли эсиб, ялонғоч бандаларни совуқдан дийдирашга мажбур этишини сўраганлар (**Диваев А.**, 1892.№41).

Бинобарин, Ялонғоч ота култига эътиқод қўйиш анъанасининг муайян излари шамол чақириш ёки уни тўхтатиш мақсадида

баданнинг муайян қисмини ялонғочлаш удумида ҳам ўз аксини топган. Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Банги қишлоғида яшовчи кишилар эътиқодича, бир неча кун сурункали шамол эсиб, чанг-тўзон кўз очирмай қўйса, бирорта оиладаги тўнғич бола орқасини ялонғочлаб шамол келаётган томонга қараб энкайиб турганча, уч марта кетини шапатиласа, шамол тинар эмиш. Бу иримнинг маъноси «шамол онада жирканиш кайфияти уйғотишдан иборат» эканлигини фольклоршунос Б.Саримсоқов ҳам тўғри қайд қилган (Саримсоқов Б., 1986, 134-бет).

Тўнғич бола шахси билан боғлиқ бу удум туркий халқлар ва уларга ёндош бўлиб яшаган бошқа элатлар орасида ҳам кенг тарқалганлигини калмиқ маросим фольклори материаллари ҳам исботлайди. Қалмиқлар машриқ шамолини тўхтатиш учун қуйидагича ирим қилганлар: кучли шамол бўлганда бирорта оиланинг тўнғич боласи сув бўйига чиқиб, орқасини ялонғочлаб туриб тўнқаяди, яъни қўларини ерга тираб энкайиб туради. Шундай қилинса, шамол тиниб қолар эмиш (Душан У., 1976. - С.55).

Тўнғич бола культининг генетик асослари ва ёмғир тиндириш маросимидаги тўнғич бола иштирокида бажариладиган удум ҳамда иримларнинг магик характерга эгаллигини биз ўз мақолаларимиздан бирида (Жўраев М., 1993. - №1) атрофлича ёритганлигимиз боис бу ўринда мазкур масалага алоҳида тўхталиб ўтирмадик.

Ялонғоч ота култи билан боғлиқ маросим қўшиқларида шамолни жонли нарса тарзида тасаввур қилиш анъанасининг излари ҳам сақланган. Қозоқ фольклори орқали етиб келган қўшиқда шамол қулочини кериб келганда унинг бадани ялтираб туриши тасвирланган. Бу образли ифода шамол пири Ялонғоч ота образининг мифологик табиатини белгилайди ва шамол пири халқ қарашларида ялонғоч маъбуд ёки асотирий персонаж тарзида тасаввур қилинганлигидан далолат беради. Назаримизда, Ялонғоч ота тўғрисидаги эътиқодий инончларнинг шаклланишида Чоймомо билан боғлиқ халқ қарашлари муҳим мифик асос вазифасини ўтаган кўринади. А.Диваев ёзиб олган шамол чақиритиш маросими қўшиғида шамолга «эй, сен улуғвор тоғ чўққилари оша эсаётган бебош шамол» дея мурожаат этилиши ҳам бежиз эмас. Чунки қадимги мифологик қарашларга кўра, шамол тоғ даралари орасидаги ғор ёки тешиклардан чиқар эмиш.

Энди Ялонғоч ота билан боғлиқ тасаввурларнинг тарихий асослари хусусида тўхталайлик.

Маълумки, Тошкент шаҳридаги Ялонғоч ота мавзесида шу ном билан аталувчи қадимий мазор мавжуд. Жой номларининг келиб чиқишини тадқиқ этган С.Қораевнинг қайд қилишича, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида Ялонғоч деган қишлоқ мавжуд. У тилшунос олим Х.Дониёровнинг ўзбекларнинг шажара силсиласида «ялонғочсарой» номи этноним бор деган фикрларига таяниб туриб, «Ялонғоч» атамаси бирор уруғ номи билан алоқадор бўлиши мумкин деб тахмин қилади (Қораев С., 1978, 161-бет).

Тошкентдаги «Ялонғоч» деган жой ҳам воҳада шамол пири сифатида тасаввур қилинган мифологик персонаж номи билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Зеро, мазкур топонимнинг келиб чиқиши тўғрисидаги афсонада ҳикоя қилинишича, бу ерда илгарилари бир одам яшаган экан. У кийим киймасдан юрар, ҳатто ёз ойларида ҳам олов ёқиб исиниб ўтираркан. Одамлар уни «Ялонғоч девона» ёки «Ялонғоч эшон» деб ҳам аташар экан. Аста-секин «девона» сўзи тушириб қолдирилиб, Ялонғоч бўлиб қолган дейдилар (Набиев А., Асроров Х., 1985, 41-бет).

«Ялонғоч девона» образи билан боғлиқ қадамжо Қирғизистон республикасининг Аравон туманидаги Чорбоғ девона деб аталган боғ ёнидаги тоғ этагида ҳам мавжуд. Чилустун ғори жойлашган тоғ ёнбағридаги қоятошлардан бирида оёқ изига ўхшаш ясси ботиқ бор бўлиб, маҳаллий аҳоли бу изни Ялонғоч девонанинг оёғининг изи деб ҳисоблайди (Муаллифнинг дала ёзувлари. 2005 йил 14 августда Аравон шаҳрида яшовчи Мамлакатхон Исмоновдан ёзиб олинган).

Бизнингча, юқоридаги топонимик афсонада номи тилга олинган Ялонғоч девона ёки Ялонғоч эшон образи Тошкент воҳаси деҳқонлари мўътабар билиб сиғинган қадимий шамол пирининг айнан ўзи бўлиши керак. А.Диваев ёзиб олган қозоқ маросим қўшиғида шамол талаб қилиш мақсадида бевосита Жаланаш ата (яъни Ялонғоч ота)га мурожаат этилганда, унинг «*ялонғоч баданини ялтиратиб, қўлларини кериб келиши*», «*ялонғоч бандалар баданини жунжиктириши*» таъкидлаб ўтилади. Демак, шамол ва бу табиий ҳодисани ўз измига бўйсундирадиган асотирий образ ялонғоч, яъни кийимсиз ҳолатда тасаввур қилинган. Шу боис, юқоридаги афсонада тасвирланган Ялонғоч девона образи шамол пирига хос мифологик сифатларни ҳам ўзида акс эттирган деб ўйлаймиз.

Ялонғоч ота образининг тарихий асослари халқимизнинг табиат ҳодисаларини тилсимлаштириш билан боғлиқ мифологик қарашларига бориб тақалади. Афсона сюжетидаги муҳим бир деталь —

Ялонғоч девонанинг «ҳатто ёз кунлари ҳам олов ёқиб исиниб ўтириши» тасвири бу образни совуқ, шамол, қиш билан алоқадор эътиқодий инончларни ўзида мужассамлаштирган мифологик персонажлар билан чоғиштириб таҳлил қилишга имкон беради. Чунончи, «Аҳмадлар» эртагида («Ўзбек халқ эртаклари», 1981, 152-162-бетлар) тасвирланишича, қаҳрамон тоғдан-тоққа ўтиб бораётганида бир маҳал «шундай жазирама иссиқда бир киши эгнига қирқ пўстин кийиб, ияги-иягига тегмай қалтираб ётган»лигини кўриб қолади. Эртақ қаҳрамони ўзининг биринчи адаши — Аҳмад сўвушак билан шу тариқа учрашади. Аҳмад сўвушак образининг эртақ бадиий структурасидаги поэтик вазифаси қаҳрамон бажариши кўзда тутилган эпик шартларнинг адо этилишида намоён бўлади. Айнан ўзининг функционал-семантик хоссаларига кўра ҳам Аҳмад сўвушак ва Ялонғоч девона образлари бир асосга боғланади. Уларнинг ҳар иккови ҳам ёз кунда совқотадилар: Аҳмад сўвушак совуқдан сақланиш учун қирқ пўстинга ўралиб ўтирса, Ялонғоч девона кийимсиз бўлганлиги учун олов ёқиб исиниб ўтиради.

Бу мифологик образларнинг ҳар иккиси ҳам ўт-олов, совуқ ҳаво, шамол стихиялари билан боғлиқ бўлиб, Аҳмад сўвушакнинг иссиққа чидамлилиги анъанавий шартларни бажариш чоғида намоён бўлади. Эртақда тасвирланишича, Темирхон подшо қаҳрамонни олов билан синаб кўрмоқчи бўлади. «Аҳмад сўвушакни темир уйга солиб, қирқ туя ўтинни лампа мойга ботириб ёқаверибдилар, ўтин тамом бўлибди. Одам гапми, кули ҳам қолмагандир! — дебди вазир. Темир уй совугандан кейин очиб қарасалар, Аҳмад сўвушак «совуқ экан» деб турганмиш».

Бу эртақ мотиви ибтидоий жамиятнинг ўзига хос синов-инициация маросимлари, яъни ўсмирларни бир ёш-табақа мансубиятидан бошқасига ўтказиш билан алоқадор анъанавий удумларнинг мифик талқини асосида келиб чиққан.

Бинобарин, ҳар қандай иссиққа бардош бера олувчи «сўвушак»ларнинг олов билан синаб кўрилиши мотиви қадимги туркийлар фольклорининг маҳсулидир. Бу мотивнинг нисбатан қадимий-архаик кўринишларидан бири тоғли олтойликларнинг қаҳрамонлик эпоси — «Маадай қара»да учрайди. Эпос қаҳрамони Кўгэдэй мэргэн билан унинг ҳамроҳлари Ойхоннинг ўтови олдида пайдо бўлишганида ҳоқон уларга «мурувват кўрсатиб», етти қават темирдан ясалган уйда дам олишни гаклиф қилади. Етти баҳодир тош болишларга бош қўйиб, уйкуга кетганларидан сўнг ҳоқоннинг одамлари темир уй тагига ўт ёқадилар.

Гарчи ботирларнинг барчаси олов билан синаш жараёнида иштирок этган бўлишса-да, аслида кўл сувини ичувчи йигитнинг ғаройиб хусусияти туфайли омон қоладилар. Темир уй чўғдек қизиб турганида, Кўл сувини ичувчи тугмаларидан бирини ечиб, битта кўл сувини гўкиб юборади. Бу ҳолат учинчи марта такрорланганида қизиб турган гемир уйнинг ичи музлаб, ботирлар қалин туман ичида қоладилар. Темир уй деворлари эса совуққа бардош беролмай, етти бўлакка бўлиниб кетади («**Маадай кара**». - С.401-402).

Туркий халқларнинг эртақ ва эпосида қаҳрамоннинг олов билан синаб кўрилиши мотиви никоҳдан аввалги шартлардан бири сифатида тасвирланиши эса бу эпик мотив ибтидоий тўй олди маросимлари билан боғлиқ ҳолда келиб чиққанлигини кўрсатади. Уйланувчи йигит тўйдан аввал муайян шартларни бажариши, ўзининг ақлий заковати ва жисмоний куч-қувватини қабиладошларига намоиш этиши керак бўлган. Бинобарин В.Я.Пропп ҳам эртақлардаги олов билан синаш мотивининг асосини худди шу маросимларда деб билади. Чунки у таҳлил қилган шимолий Америка мифларида тўй маросими пайтида ритуал удумларни бажараётган бўйдоқ йигитнинг иссиқ-совуққа чидамлилиги синаб кўрилиши ҳикоя қилинади. Қаҳрамон мифик ҳомийлар берган сеҳрли ашёлар кўмагида кўйилган шартларни бажаради (Пропп В.Я., 1946. - С.294).

Демак, Аҳмад сўвушак ва Кўл сувини ичувчи типдаги эпик қаҳрамонлар жаҳон халқлари фольклори учун типологик ҳодиса бўлиб, уларнинг олов билан синаб кўрилиши мотиви табиатнинг мифологик қудратига ишонишга асосланган қадимги тасаввурлар замирида шаклланган (*Бу ҳақда қаранг: Жўраев М., 1991, 115-117-бетлар; Жўраев М., 1989, №2*). Бу асотирий персонажлар мифик ҳомий, совуқ ҳаво эгаси, қиш билан боғлиқ табиат стихиясининг тимсолидир. Ялонғоч ота культининг шаклланишида ҳам қадимги туркийлар мифологиясидаги совуқ шамоллар эгаси ва ҳомийси образи билан алоқадор эътиқодий қарашлар илк асос ролини ўтаган.

ОБЛО БАРАКА

Жаҳоннинг деҳқончилик билан шуғулланадиган халқлари орасида даладаги охирги тутам буғдойни ўриб олиш билан боғлиқ турли-туман ритуаллар мавжуд бўлган. Масалан, Сумбар ва Чандир воҳасида истиқомат қилувчи гўкланг уруғига мансуб туркман деҳқонлари шевасида бир тутам қилиб боғланган буғдой «энере» дейил-

ган. Охирги тутам буғдойни ўриб олаётган ўроқчи «*эррене-черрене, ене берсин хармана*» («Элленгге-черренге, яна берсин хирмонга») деган ва сўнгги тутамдаги донни ажратиб олиб далага сепиб юборган (Оразов А., 1973. — С.27).

Ҳосилни ўриб-йиғиш иши тугалланиш арафасида буғдой ўришга келган ҳашарчилар иштирокида ўтказилган маросим «Обло барака» дейилган. Ҳашарчилар даладаги буғдойни ўриб тугатаётганларида бир парча ўрилмаган жой қолганда ҳар бир ўроқчи шу даладаги энг охирги буғдойни ўриб олиш учун жадал ишлай бошлаган. Чунки энг охирги тутам буғдой «*она буғдой*» ҳисобланган ва шунинг учун ҳам ана шу буғдойни ўриб олган киши унинг белини боғлаб уйига олиб кетган. «Она буғдой» борган хонадонга кутбарака келади деб ният қилган ўроқчилар ҳар тарафдан қистаб ўра бошлайдилар. Сўнгги тутам буғдойга қўли етган ўроқчи «*Еттим, еттим, еттим, обло барака берсин!*» - деб уни ўриб олган. Ўроқчи охирги тутам буғдойни келаси йил баҳоргача авайлаб сақлаган ва кўкламда унинг бир қисмини ерга сепиладиган уруғликка, қолганини эса рўзғорга ун қилиш учун мўлжалланган донга аралаштирганлар (Саримсоқов Б., 1986, 139-бет).

Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида яшовчи деҳқонлар буғдойни ўриб тугатар ҳолатда оз жой қолганда уни ҳар тарафдан қамсаб ўришни бошлаганда «*Келинлар, «қуён қочти» қиламиз*», - дейдилар. Чаққонроқ ўроқчи охирги тутам буғдойга қараб интилатётган шеригининг олдини кесиб ўриб ўтса, «*фалончи шеригининг бурнини кесди*» деганлар («**Боболардан қолган нақллар**», 70).

Қашқадарёлик деҳқонлар орасида ғалла, беда, пичан ўраётганда ўроқчилар томонидан амалга ошириладиган «**бурун кесди**» деган одатга кўра ўриш жараёнида айрим тез ўрадиган ўроқчилар ўзига тегишли бўлган товасини ўриб бўлгач, ўзининг ўнг ёки чап томонидан ўроқчилардан бир ёки бир нечтасининг олдини ўриб ўтади. Ана шу одат «бурун кесди» дейилади. Олд томони ўрилган киши ўроқчи белгилаган пайтда зиёфат бериши керак бўлади (Мирзаев Н., 1991, 20-бет).

«Куён қочти» қилиш одати қашқадарёлик деҳқонлар орасида ҳам қайд қилинган. Айниқса, ўрим чоғида «кўша бош буғдой» топиб олган ўроқчининг қувончи ичига сиғмаган: чунки буғдой бошоғининг қўшалоқ бўлиши ҳосилнинг баракасидан нишона деб қаралган.

Қашқадарё вилояти деҳқонлари охирги тутам буғдойни «барака етакловчи» деб атаганлар. Ана шу сўнгги тутам буғдойни ўриб ола-

ётган ўроқчи «*Еттим, еттим, Хизр суфлаган бўлсин, Оллоҳ баракасини берсин!*» - дегач, тутамни ўриб олган. У ана шу охирги тутам буғдойни уйига олиб кетган. Бошқа ўроқчилар белгиланган куни «барака етакловчи» буғдойни олиб кетган ҳашарчиникига «ризқ куллуқ бўлсин»га боришган. У бирорта жоңлиқ сўйиб, ўроқчиларни зиёфат қилган (**Раҳмонов Ф.**, 2001, 103-104-бетлар).

«Обло барака» маросимининг қўшиғи Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида сақланиб қолган бўлиб, 2003 йилда «Бойсун» халқаро фольклор экспедицияси таркибида шу туманнинг Авлод қишлоғига борганимизда 1933 йилда туғилган авлоди уруғига мансуб Турди ака Маматқулов, 1933 йилда туғилган авлоди уруғидан Ваҳоб Манноповлардан буғдой ўрими пайтида ижро этиладиган «Обло барака» қўшиғининг бир намунасини ёзиб олдик. Ғаллани ўраётган пайтда ўроқчилардан биттаси қўшиқнинг асосий матнини ижро этгани ҳолда қолган ўроқчилар «ё обло дўст, ё обло, ҳақ дўст, ё обло» деб унга жўр бўлишаркан:

*Қошинг билан имлайсан, ё обло дўст, ё обло,
Зулфинг билан тоблайсан, ё обло дўст, ё обло,
Қайси номард қизисан, ё обло дўст, ё обло,
Улдирмоққа чоғлайсан, ё обло дўст, ё обло.*

Ушбу маросим қўшиғида ҳар мисрадан кейин «ё обло дўст, ё обло» поэтик такрорининг қайтарилиши анъанаси қадимги анимистик тасаввурларга бориб тақалади. Чунки буғдой ўрими билан боғлиқ бошқа қўшиқларда ҳам «обло», «олло» такрори қўлланилиши шундай ҳулоса чиқаришга асос беради. Масалан, этнограф олима Б.Х.Кармишеванинг қайд қилишича, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида ғалла ўрим-йиғими пайтида махсус чақирилган «Ёзигўй» томонидан «Ёзи ва Зебо» дostonидан парча-қўшиқлар ижро этиб турилган бўлиб, қолган ўроқчилар «Э-э-э, олло!» деб жўр бўлиб туришган. Фориш туманидаги Синтоп қишлоғи деҳқонлари эса ғалла ўраётганда «Ҳай, жон олло», «Ё олло» каби қўшиқларни айтишган (**Кармышева Б.Х.**, 1960. – С.72-76). М.С.Андреевнинг 1927 йилда ўтказган этнографик экспедицияси натижасида Хингов водийси тожиклари буғдой ўраётганда «Ман доғ», «Ё оллоҳ» қўшиқларини ижро этганликлари аниқланган (**Андреев М.С.**, 1928. - №17. – С.166-167).

Ғалла ўрими чоғида бу типдаги халқ қўшиқларининг куйланишига сабаб шундан иборатки, қадимги деҳқонлар ернинг ҳам жони

бор, шунинг учун буғдой ўриб олинган дала «вақтинча ўлади» деб ўйлашган. Шу боис, ўроқчилар охирги тутам буғдойни ўриб олаётганда ер кўп қийналмасин учун ишни тезроқ битказишга ҳаракат қилганлар ва «олло» номини тилга олиш орқали «ўлаётган» ерга мадад беришга ҳаракат қилганлар (*Бу ҳақда қаранг: Рахимов М.Р., 1956. – С.82; Аширов А., 2007, 139-бет*).

Демак, ўзбек мавсумий маросимлар тизимидаги «Обло барака» маросими қадимги деҳқонларнинг анимистик қарашлари ҳамда серҳосиллик ғоясини ташувчи аграр культлари таъсирида келиб чиққан.

ҲАҚУЛЛО

Ўзбек деҳқонларининг анъанасига кўра, буғдойни ўриб-йигиб олгандан кейин, янчиқ пайтида «чош қурди», «чош оши», «хирмон оши», «чошнинг белини боғлаш», «ҳақулло» каби маросимлар ўтказилган.

Буғдой ўрилгач, деҳқонлар арава-улов билан ғарамларни хирмон жойига ташиганлар. Сурхондарё вилоятининг Ангор туманидаги Қорақир қишлоғида яшовчи 46 яшар Роҳила Пўлатовадан 2002 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, ғалла ташишда иштирок этадиган йигитлар араваларда ғарамларни ташиётиб, «Ҳаввор-ҳаввор» кўшиғини ижро этишган:

*Кўз тегмасин сайроғингга, ҳаввор-ҳаввор,
Тош тегмасин туёғингга, ҳаввор-ҳаввор,
Аста-аста жебалагин, ҳаввор-ҳаввор,
Қувват берсин оёғингга, ҳаввор-ҳаввор,
Узоқ йўлда ҳамроҳим, ҳаввор-ҳаввор,
Оғир юкдан ҳинқиллаб, ҳаввор-ҳаввор,
Сола берсам чўққингга, ҳаввор-ҳаввор,
Йўрғалагин зинғиллаб, ҳаввор-ҳаввор.*

Бир жойга тўпланган буғдой ғарамларини янчиш иши боланадиган кунни қашқадарёлик деҳқонлар «аяққўшиди» деб аташган. Хирмонга уюлган ғарамларни янчгандан кейин чошни сомондан ажратиш учун хирмон совураётган деҳқоннинг ёнига келган кишилар хирмончининг иши енгиллашсин учун «Хирмонга барака, хирмонга!», «Мўлчилик-кўлчилик», «Кўп берсин, кам қилмасин» дейдилар.

Қашқадарё вилоятида яшовчи қорлуқлар донни чош қилишгач, бир ғалвирни тоза донга тўлдириб олиб, чош теварагини айлантдириб чиқишган ва чош устига сепиб юборишган. Бу удум «чошнинг белини боғлаш» дейилган. Ўрта ва Юқори Қашқадарёда эса деҳқонлар чошнинг теварагига беш жойга қозиқ қоқишган ва уларни бир-бирига ип ёрдамида боғлаб туташтириб чиқишган. Бу удум «барака қозиқлари билан чош белини боғлаш» дейилган. Яккабоғ туманининг Эсат қишлоғида эса чошнинг устига бешта тош ёки девор кесагини қўйиб, хирмонда ишлатилган асбобларни чош устига ташлаб қўйиш одати «чошнинг белини боғлаш» деб юритиларкан (Раҳмонов Ф., 2001, 122-123-бетлар). Фарғона водийсининг шимолий ҳудудларида чошнинг ўртасига курак суқиб, унга белбоғ боғлаб қўйишган (Саримсоқов А., 2007, 72-бет). Шундай қилинса, чошга ҳеч қандай зиён-заҳмат етмайди, ундаги доннинг чўғи баракали бўлади деб тасаввур қилинган.

Деҳқонлар чошдаги донни ғалвирлаш пайтида ҳам ўзига хос удумларга амал қилишган. Этнограф олим Ф.Раҳмоновнинг ёзишича, «ғалвирни донга тўлдириб қопга солгунга қадар «бир барака» деб уч марта қайтаришган. Бу санок кейинги ғалвирларда ҳам «икки барака», «тўрт барака» деб давом эттирилган. «Беш барака» ўрнига эса «ёр олти барака» дейишган» (Раҳмонов Ф., 2001, 126-бет).

Наманган вилоятида чош эгаси ғаллани қоплашдан аввал доннинг устига бир жуфт нонни қўйган ва ўзи қиблага қараб ўтириб «Қуръони карим» оятларини тиловат қилган. Шундан кейин чошдан бир ғалвир дон олган. Ана шу ғалла «ҳақулло» дейилган ва уни етим-есирларга, кам таъминланган оилаларга бўлиб беришган (Саримсоқов А., 2007, 73-бет).

Хоразмда чошдаги ғалладан бир неча ҳовуч донни «қушлар ҳақи» сифатида сочиш орқали хирмонга барака тилаш маросими «ҳақулло» дейилган. Деҳқонлар анъанага кўра, ғаллани чош қилишдан аввал хирмон уюладиган жойга бир парча тоза кесак қўйишган. Бу «барака кесаги» ёки «Хизр кесаги» дейилган. Ана шу «барака кесаги»нинг устига чошни уйганлар. Ғаллани кафсан ёрдамида қоплашдан аввал чошни «поклаш» ва ёмон кўзлардан асраш мақсадида «ҳақулло» деб аталган маросимни ўтказишган. Қишлоқнинг энг кесаси, пиру бадавлат боболаридан бири хирмон ёнига келиб қибла томонга қараб ўтирган ва чошдан бир ғалвир бугдой олган. Ана шу донни етим-есирларга, кам таъминланган оилаларга, ғаллага муҳтож кишиларга улашилган. Деҳқон хирмондаги ғаллани қопларга

солиб бўлгач, бир неча ҳовуч буғдойни «Бобо деҳқон ҳақи» деб чошнинг ўрнига сочиб юборган (Шониёзов К., 1964. — С.56-57).

Хоразмлик деҳқонлар эса ғалла ўриб-янчиб чош қилинган, хирмоннинг тўрт томонидан бир ҳовучдан донни олиб бир идишга солишган ва беш-олти қадам юриб хирмоннинг атрофига сочиб юборишган. Бу «қушлар ҳақи» дейилган. Беруний туманидаги Бийбозор қишлоғида эса «ҳақулло» деб олинган ғаллани оқар сувда яхшилаб ювишган ва яна чошга қўшиб қўйганлар. Бу маросимнинг тарихий илдишлари қадимги аждодларимизнинг ота-боболар руҳини озиклантириш билан алоқадор мифологик тасаввурларига бориб тақалади. Қадимда вафот этган одамнинг руҳи қуш кўринишида учиб келади деб ишонишганлиги боис, чошдан олинган ғаллани «қушлар ҳақи» деб сочиб юбориш орқали ана шу жонзот шаклидаги аждодларга ўзига хос «эҳсон қилиш» амали бажарилган (Снесарев Г.П., 1969. — С.114).

Сурхондарёлик деҳқонлар ғалла экинларини ўриб-йиғиб олишгач, ўзларига яқин кишилар, оила аъзолари ва қариндош-уруғлари билан тоғ сайрига чиқиб, у ерда икки уч кун дам олишган ва қайтаётган вақтда «Шоҳий нақшбанд» қўшиғини айтишган (Ҳабибулла Фафур., 1992, 49-бет). Қўшиқнинг асосий матни якка ижрочи томонидан айтилган бўлиб, бошқалар «шоҳий нақшбанд ё пир раҳмат, ё дўст» тарзида анъанавий такрор қисмига жўр бўлиб туришган:

*Тоғларга қор эмасму-ей,
Шоҳий нақшбанд ё пир раҳмат, ё дўст,
Йигитга ор келмасму-ей,
Шоҳий нақшбанд ё пир раҳмат, ё дўст,
Икковимизга бир қўйлак-ей,
Шоҳий нақшбанд ё пир раҳмат, ё дўст,
Ёқаси тор эмасму-ей,
Шоҳий нақшбанд ё пир раҳмат, ё дўст.
Эниб келдим оқ тошдан-ей,
Шоҳий нақшбанд ё пир раҳмат, ё дўст,
Оқ салла тушди бошдан — ей,
Шоҳий нақшбанд ё пир раҳмат, ё дўст,
Оқ салланинг эгаси-ей,
Шоҳий нақшбанд ё пир раҳмат, ё дўст,
Айрилди қалам қошдан — ей,
Шоҳий нақшбанд ё пир раҳмат, ё дўст.*

Эрта баҳордан то ҳосил йиғиб олингунгача бўлган муддатда тиниб билмай қилинган меҳнати самарали бўлганлигидан мамнун бўлган деҳқон ижросидаги бу қўшиқдаги «шоҳий нақшбанд ё пир раҳмат, ё дўст» мисрасининг кўпчилик жўрлигида қайтарилиб туриши ғаллага серҳосиллик бахш этган ҳомий-пирлар, бу ўринда Баҳоуддин Нақшбандга бўлган эҳтиромнинг бадий ифодаси саналади.

КУЗГИ МАРОСИМЛАР ФОЛЬКЛОРИ

Куз фаслида ўтказилган маросим ва удумлар ҳосил йиғиш ишлари билан бевосита боғлиқ бўлган. Чунки бу фасл ўзига хос табиати, пишиқчиликнинг авж олиши, деҳқон, боғбон ва полизкорлар йил бўйи қилинган ҳалол меҳнатининг маҳсули ўлароқ ҳосилни нес-нобуд қилмай йиғиштириб оладиган, ёзги яйловда қўй-қўзиларини семиртирган чўпон-чўлиқлар кузги қирқимни сифатли ўтказиш ва сурувга қўчқор қўшиш учун қўтонга қайтиш ҳаракатига тушиб қоладиган масъулиятли даврдир. Ҳатто зардуштийлик даврида ҳам бу воқеага бағишланган алоҳида тантана – «**Айат-рима**», яъни «Чорванинг ёзги яйловдан уйга қайтиб келишини байрам қилиш» маросими ўтказилган (**Бойс М.**, 1987. – С.44).

Аждодларимизнинг куз фаслида ўтказган энг катта ва нуфузли байрамларидан бири «**Меҳржон**» бўлса, иккинчиси «**Тиргон**» ҳисобланган. «Тир» «тирама» сўзи ҳозир ҳам «куз» деган маънони билдиришини ҳисобга олсак, бу ҳақиқий куз байрами эканлигини билдиради. Беруний «тир» сўзининг маъносини деҳқончилик билан боғлайди. Қадим замонларда «тиргон» катта байрам бўлиб, косиблар ва деҳқонлар янги кийим кийиб юришган. Бу байрамда бугдой ва мевалардан махсус таом тайёрланиб, дастурхонларга тортилган. Баъзи жойларда эса шу куни чўмилиш одати бўлган. «Тиргон»нинг мазмуни ва одатлари унинг куз бошида йиғим-терим бошланишидан олдин ўтказиладиган байрам эканлигидан далолат берган» (**Қорабоев У.**, 2001, 37-бет).

Абу Райҳон Беруний қадимги аждодларимизнинг куз фаслида ўтказган маросимлари тўғрисида маълумот берар экан, хоразмликлар «чири» ойининг бешинчи куни ўтказилган «**Ажғар**», яъни «куз охирида оловда исиниш ҳайити»ни алоҳида қайд қилади. Бу сўз «ўтин арралаш» маъносини билдирган. Беруний ўтмишда «Ажғар» байрами кузда нишонланган, аммо бизнинг давримизга келиб ёзга гўғри келадиган бўлиб қолди. Шунинг учун деҳқонлар ажғардан етмиш кун санаб беда экадилар» деб ёзган (**Беруни Абу Райҳан**,

1957. — С.257). Сўғдийлар кузда «**Нимсарда**» ҳайитини ўтказганлар. Бу ҳайит «ф-ғ-кон» ойининг биринчи кунига тўғри келган ва «Йил ярим бўлганлигини нишонлаш тантанаси» маъносини англатган.

ҚОВУН САЙЛИ

Халқимизнинг кузги мавсумий маросим фольклори тизимида полизларда турфа қовунлар фарқ пишган пайтда ўтказиладиган «қовун сайили» алоҳида ўрин тутати. Чунки ўлкамизда қовуннинг хилма-хил навлари ўстирилган бўлиб, миришкор деҳқонлар бундай сайилларда ўзлари етиштирган янги навларни, энг мазали қовунларни намоёниш этишган.

Қадимда қовуннинг халқимиз турмуш тарзида муҳим аҳамият касб этганлигини таниқли олим Я.Фуломов томонидан ёзиб олинган куйидаги ривоят ҳам тасдиқлайди. XIX асрнинг бошларида Хива хони Қўнғиротни қамал қилиб, қўнғиротликларнинг ҳамми экинларини пайхон қилган ва уларга таслим бўлишни таклиф қилган. Шунда қамалдагилар: «*Уч ой қовуним, уч ой совуним, уч ой қовоғим, уч ой чавоғим*» деб жавоб беришган экан. Бу айтим орқали «қўнғиротликлар йилнинг ҳар бир фаслида муайян неъматни тановул қилиб бемалол қамалга бардош бера оладилар» деган маънони билдирар эди.

Чиндан ҳам хоразмлик деҳқонлар орасида «қайр деҳқончилиги» деган ибора қўлланилган. Чунки Хоразмда суғорма деҳқончилик билан бир қаторда, Амударё соҳилларида қайр деҳқончилиги ҳам кенг ривожланган эди. Дарё бўйларидаги сизот сув ер юзига яқин бўлган жойлар «қайр» дейилади. Қадимда деҳқонлар Амударёнинг Чоржўй воҳасидан то Орол денгизигача бўлган ҳавзасида икки соҳил бўйлаб қайрга қовун экишган. Қайрда етилган қовунлар гоёт мазали бўлиб, қадимда савдо карвонлари билан узоқ мамлакатларга ҳам олиб кетилган. 1333 йилда Хоразмга келган сайёҳ ибн Батута ўз сафарнома-сида Хоразм қовунларига алоҳида боб бағишлаган. У Ҳиндистонга борганида Хоразм қовунларининг мазасига қойил қолганлигини айтганида у ернинг ҳоқони сайёҳга Хоразмдан келтирилган қовун қоқисини берган. Чунки савдогарлар Хоразмнинг қайр қовунини махсус қоғозга ўраб Бағдод ва бошқа шаҳарларга олиб кетишган (Фуломов Я., 1957, 67-бет).

Ҳар йили жавзо кириши билан деҳқонлар қайиқларга ўтириб дарё қирғоғига яқин оролчаларга, «сув ташлаб кетган» эски ўзан-

ларга сузиб боришган ва намиқиб турган ердан чуқурчалар ковлаб қовун уруғини экишган. Ёзнинг охирларида улар яна шу ерга сузиб келишган ва қайр полизи ёнида чайла қуриб, балиқчилик қилишган ва палак ёзиб пишаётган қовунларни қўриқлаганлар.

Кузнинг бошларида қайр қовуни пишиб етилган ва хоразмликлар орасида урф бўлган «*дарё қидиришмаси*» номли сайиллар ўтказилган: қайр қовунини эккан деҳқоннинг яқин қариндошлари, қуни-қўшни, ҳамқишлоқлари бола-чақаси билан қайиқчаларга ўтириб оролча ёки дарё соҳилидаги тўқайзорлар орасидаги очиқликдаги полизга «қовун сайли»га келишган. Улар ўзлари билан нон, ёғ, қанд-курс, чой ва бошқа зарур нарсаларни олиб келишган. Полиз эгаси уларни мазали қайр қовуни ҳамда дарёдан тutilган балиқ билан меҳмон қилган. Бу сайил бир неча кун давом этган ва одамлар ўйин-кулги қилишиб, дам олиб уйларига қайтишган (**Фуломов Я.**, 1957, 68-бет).

Халқимиз орасида қовунни экиш билан боғлиқ бир қанча ирим-сирим ва айтимлар мавжуд бўлган. Хусусан, Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Тангачар қишлоғи деҳқонлари қовун экаётганда чўнтакларига уч-тўртта майда кесакларни солиб қўйишади. Шундай қилинса, қовун худди тошчалардек кўп хамак тугади деб ирим қиладилар. Яна бир удумга кўра, қовун экаётган кишилар бир-бирларига ҳазил-хузул қилишиб, кулишиб ишлаганлар. Чунки тангачарликлар орасида машҳур бўлган «*Кулағон экин битағон келадди*» (яъни кулиб экилган экин бўлиқ бўлади) деган нақлга кўра, қовунни кулиб туриб экилса, у кўп гуллаб яхши ҳосил берар эмиш. Бу ўринда деҳқонларнинг кулиши «рамзий кулги» бўлиб, қадимги деҳқонларнинг экинга серҳосиллик бахш этиш мақсадида ўтказган ритуал кулги удумининг қолдигидир.

Тошкент шаҳрининг Янги шаҳар маҳалласи яшовчи Роҳат биби Мирсодиқ қизидан 1927 йилда Ҳоди Зариф ёзиб олган маълумотга кўра, деҳқонлар орасида қовоқ экаётган киши қўйнига тош солиб экса, қовоқ тошдек кўпайиб чиқади ва кўп қовоқ қилади деган ирим мавжуд бўлган. Атоқли олим Ҳ.Зариф Тошкент шаҳрининг Минор маҳалласида истиқомат қилувчи Қорёғди Шермуҳаммад ўғлидан 1927 йилда полизчилик билан боғлиқ қуйидаги иримни ёзиб олган: деҳқонлардан ёзиб олинган маълумотга кўра, қовун палагига шира тушса ўша деҳқоннинг хотини иштонини ечиб олиб, ичига беш-ўнта тош солиб полизнинг ичига кирган ва шира тушган палакни қўлидаги тошлик иштон билан уриб:

- *Шол тошлиқ, шол тошлиқ!* — деб қочса, қовун палагига тушган шира кўтарилиб кетар эмиш («ЗУФА». Инв.№1648/1-79,96).

Одатда қовун пишиғи мавсуми асадда бошланган бўлса-да, қовун пайкалларида пишиқчиликнинг энг авжига чиққан палласи кузнинг бошига тўғри келган. Халқимиз орасида полизда пишган биринчи қовунни узишнинг ҳам ўзига хос рамзий удумлари мавжуд бўлган. Анъанага кўра, биринчи пишган қовунни ўзидан тиниб-тинчиб кетган, неvara-чеваралари кўп бўлган ёши улуғ боболар узишган. Шундай қилинса пайкалнинг ҳосили мўл бўлади деб ирим қилинган.

Қорақалпоғистон Республикасининг Хўжайли тумани миришкорлари полизда қовун пишиб етилган пайтда биринчи пишган қовунларни кўпчилик бўлиб татиб кўриш удумини «**пўчоқ кўмди**» дейишган (Ишаев А., 1979, 147-бет). Деҳқонлар полиз оралаб юриб, гўрлаган қовунлар пишиб етилганини кўришгач, қишлоқ оқсоқолларини, ёши улуғ чол-кампиралар ҳамда ёш болаларни полиз бошига меҳмонга чақиришган. Серфарзанд, ўзидан тиниб-тинчиб кетган, «қўли баракали» чоллардан бири пайкал оралаб пишган қовунлардан бир нечтасини узиб чиққан. Бу қовунларни ҳаммалари баҳамжиҳат бўлиб тановул қилишгач, Бобо деҳқон ҳақиға дуо ўқилган ва пайкалга барака тилашган.

Ўзбек фольклорида қовун егандан кейин ўқиладиган ўзига хос дуо-олқиш матнлари ҳам мавжуд. 1927 йилда Каттакўрғон тумани ҳамда Хива шаҳрида фольклор экспедициясида бўлган В.Дружинин қовун егандан кейин ўқиладиган фотиҳа-олқишларининг «*Омин, еганчи-ичганни худо муродига еткарсин*» каби бир нечта намунасини ёзиб олган (Дружинин В., 1927. — С.57).

Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Толқонсаёт қишлоғда яшовчи 1917 йилда туғилган Севар момо Қандим қизининг айтишича, қовун егандан кейин «*Манзил обод, ширин новвот, экканга, тикканга, еганга-ичганга худо раҳмат қилсин!*» - деб фотиҳа ўқилади. Шу қишлоқлик 1907 йилда туғилган Дўнди момо Абдимурод қизининг айтишича эса қовун егач: «*Ширин новвот, манзил обод, пайғамбар-худого саловот, экканни-тикканни, келтирганни-еганни худо раҳмат қилсин. Бахш этдим, Бобо Деҳқоннинг ҳақиға, омин оллоҳу акбар!*» - деб фотиҳа ўқилади (Муаллифнинг дала ёзувлари. 1987 йил 12 июнь).

«Қовун сайили» мамлакатимизнинг деярли барча вилоятларида анъанавий тарзда ўтказиб келинган бўлиб, санъатшунос-этнограф Т.Қиличевнинг қайд қилишича, Қорақалпоғистон Республикаси-

нинг Эллиққалъа туманида Жағил авлиё деган жойда ўтказилган. Бу сайилда турли-туман қовунлар намойиш этилган, йигитлар ва ўсмир болалар «қовун-қовун» ўйинини ўйнаганлар. Бунда ўйинчилар иккига бўлиниб, бир-бирларига қовунларни отиб, уларнинг ширинлиги, тилими тилни ёришини қўшиқ қилиб қуйлашган. Айтишув шаклидаги бу қўшиқнинг ҳар бир тўртлиги «Қовун-қовунлар дедим» анъанавий такрорланувчи мисра билан бошланиб, кейинги мисраларда исталган қовун номи қўшиб ижро этилаверади:

*Қовун-қовунлар дедим,
Мазали қовунлар дедим,
Эй ширинновот дедим,
Гурвак қовунлар дедим.*

*Қовун-қовунлар дедим,
Ширин қовунлар дедим,
Оқ бекзоди, кўк бекзоди,
Қариқиз қовунлар дедим*

(Қиличев Т., 1988, 82-83-бетлар).

Хоразм вилояти туманларида эса «Қовун сайли»да анъанавий «Ширинновот» ўйини ўйналган. Бу ўйинни ўйнаш учун катта айвони бор уй танланган ва йигит-қизлар ҳар хил қовунларни олиб шу уйга йиғилишган. Йигитлар қовунларни кўтариб томга чиқишган ва айвон тепасидан ипга боғланган қовунларни пастда гурган қизлар томонга туширишган. Қизлар илиб олиш учун қўл чўзишганда улар ипни юқори тортганлар. Шу тариқа ўйин давом эттирилган ва йигит-қизлар томонидан лапар усулида қўшиқ ай-тилган (*Бу ҳақда қаранг: Қиличев Т., 1985. - №1, 24-25-бетлар*).

«Қовун сайли» Фарғона водийсида ҳам анъанавий тарзда ўтказилганлигини бу қадимий маросимнинг «Ёзи билан Зебо» достонида қайд қилинган талқини ҳам тасдиқлайди. Асарнинг Наманган вилоятининг Янгиқўрғон туманида яшаган Амин Малик ўғлидан О.Холмирзаев ёзиб олган вариантыда Ёзи Тошбулоқ деган жойга қовун экади ва қовун пишигида Зебони «қовун сайли»га таклиф қилади. Бу ҳолат дostonда шундай тасвирланган:

*Қовун экдим Тошбулоқнинг бошига,
Сайил айладим сарчашманинг қошига.
Зебожон ўсмалар қўяди қошига,
Кел Зебожон, Ёзи томошасига.*

*Қовуним ғарқ пишгандир,
Мазаси тилни тешгандир.
Қовун тақдирим қўшгандир,
Ақлим севинчдан тошгандир.*

Мазкур достоннинг наманганлик Раззоқ бахши Қозоқбой ўғлидан ёзиб олинган вариантыда («ЗУФА», Инв.№1601) қовун экилиши эпик қаҳрамоннинг сеҳрли ҳомийлари (бу ўринда ўзида серҳосиллик гоясини ташувчи эзгу ҳомий Хизр образининг ўзига хос талқини) иштирокида амалга оширилиши тасвирланган: Ёзи тошлоқ ерга келиб, нима қиларини билмай, уйқуга кетади. Уйқудан тургач, қараса бир оқсоқол тошлоқ ерга этаклаб тупроқ тўкиб, ерни текислаяпти. Ёзи ўрнидан туриб, салом беради. Мўйсафид саломга алик олиб, Ёзига қовун уруғини берди. Бу уруғни косага ўхшаш тош ичига солиб, унга уч марта туфлайди, кейин уни уч кун сув ичига ивитиб, сўнгра экишни буюради ва ўзи эса кўздан ғойиб бўлади.

«Қовун сайли»ни ўтказиш анъанаси бугунги кунга қадар сақланиб қолган бўлиб, ҳозирги даврда унинг «Қовун сайли», «Ширинак» каби турли хил кўринишлари ўлкамиздаги кузги пишиқчилик, тўкин-сочинлик, миришкор деҳқонларимиз меҳнатининг самарасини ва юртимиз табиатининг саховатини намойиш этувчи қадриятга айланган.

ҚАМАРИЙ ТАҚВИМ БИЛАН БОҒЛИҚ МАРОСИМ ФОЛЬКЛОРИ

Маълумки, халқимиз орасида амалда бўлган ҳижрий - қамарий тақвимнинг юзага келиши ойнанинг ер атрофидаги ҳаракат даври — синодик (ойнинг ўз ҳаракати туфайли ҳар ойда бир марта ерга яқинлашиши) ойна, яъни ойнанинг гарбдан ўроқ шаклида кўринишидан бошлаб, токи 29 ва 30 кундан иборат муддат ичида яна ўша ҳолатга қайтиб келишигача ўтган даврга асосланади. Ҳижрий-қамарий тақвим 12 ойдан ташкил топган бўлиб, бу тақвимда бир ой 29 кун 12 соат 44 дақиқа ва 2 сония қилиб белгиланган. Шунга кўра, 29,5 куннинг ортиб қолган 12 соатини ҳар икки ойда бир кун қилиб, тоқ ойларга қўшиб борилган. Бундан ташқари, ҳар тўрт йилда 44 дақиқа 2 сония эса йиғилиб бир кун бўлади ва бу ҳам кабиса йилининг охириги ўн иккинчи ойнага қўшиб қўйилади. Шунинг учун ҳижрий - қамарий тақвим бўйича оддий йил 354 кундан, кабиса йили эса 355 кундан иборатдир.

Манбаларда келтирилишича, бу тақвим ҳисоби пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг Макка шаҳридан Мадинага ҳижрат қилган вақтидан, яъни ҳозирги жорий ҳисоб бўйича 622 йилнинг 21 мартдан бошланган. Бундан ташқари, ҳижрий-қамарий йил шамсий йилга қараганда ўн бир кун қисқа бўлганлиги сабабли биз ҳозир қўллаётган тақвимга нисбатан бу йил ҳар гал 11 кун илгари сурилиб келади.

VIII асрдан эътиборан Ўрта Осиёнинг араблар томонидан фатҳ этилиши ва ўлкага ислом дини кириб келиши муносабати билан ҳижрий-қамарий тақвим ҳам халқимиз орасида кенг ёйила бошлаган. Шундан кейин XX асрнинг бошларига қадар халқимиз вақт ҳисобини юритишда бошқа ҳисоблар билан биргаликда ҳижрий-қамарий тақвимдан ҳам кенг қўламда фойдаланиб келган.

Шу тариқа ўзбек мавсумий маросимлари силсиласида ҳижрий-қамарий тақвим билан алоқадор «мавлуд», «арафа», «рўза ҳайити», «қурбон ҳайити», «сафар қочди», «охир чоршанба», «барот келди», «ё рамазон» каби маросимлар келиб чиққан. Қуйида ана шундай мавсумий маросимларнинг баъзилари хусусида тўхталамиз.

АРАФА

Рўза ва қурбон ойларининг охириги кунлари, ҳайит кунлари бошланишидан олдинги кун, сайил олди тайёргарлик кўриш удуми «арафа» деб аталади. «Арафа» сўзи Арабистондаги Арофат тоғининг номидан олинган бўлиб, ҳижрий-қамарий тақвим бўйича зулҳижжа ойининг 9 кунида ҳожилар ана шу тоғда жам бўладилар ва тоққа чиқиб намоз ўқийдилар. Ҳайитдан олдинги куннинг «арафа» қилиниши одати ана шундан келиб чиққан. Арафа куни барча хонадонларда ҳайитга тайёргарлик кўрилади, бекалар бўғирсоқ, чўзма-чалпак пишириб «ис» чиқарадилар. Вафот этиб кетган кишилар руҳига тиловат қилинади. Кўпгина оилаларда арафа куни оқшомда палов пиширилади ва қўни-қўшнилар бир-бирларига «ҳайитлик» чиқарадилар.

Бирор яқин қариндоши ёки оила аъзоси вафот этган кишилар арафа куни қабристон зиёратига борганлар, бўғирсоқ, чўзма-чалпак пишириб «ис» чиқарганлар. Чўп бошига пахта ўраб пилик ясаганлар ва уни ёққа ботириб «қора чироқ» ёққанлар. Қабр бошига чиққан аёллар эса ўтганларни ёдга олиб, йўқлов қўшиқларини ижро этганлар:

*Олмадан отлар қилайин,
Баргига хатлар битайин,
Ҳайит куни онажонимни,
Йиғлаб-йиғлаб ёд этайин*

(«Бўзлардан учган газал», 115-бет).

Янги келин тушган оилаларда алоҳида тайёргарлик кўрилади: келинчакнинг уйи янада чиройли қилиб безатилади, яхшилаб дастурхон тузатилади. Чунки ҳайит куни эрта тонгданоқ маҳалланинг қизжувонлари «келин кўрди»га келадилар. Келин ҳам ҳарир рўмол ёпиниб олганча, келган меҳмонларга эгилиб салом бериб туради. Меҳмонлар ҳам келин-куёв шаънига эзгу тилаклар билдириб, дуо қилиб чиқиб кетадилар.

БАРОТ КЕЛДИ

Ўзбекларнинг қамарий йил билан боғлиқ мавсумий маросимларидан бири «Барот келди» деб аталади. Бу маросим қўшиғи ҳақидаги илк маълумот ўлкашунос Н.Будзинский томонидан ёзиб олинган. Унинг қайд этишича, тошкентликлар шаъбон ойининг 14-

кечасини руҳий янгилашиш, билиб-билмай қилинган гуноҳлардан покланиш кечаси деб билганлар. Шунинг учун ҳам ўша кечаси ҳар бир оила бекаси ўтганлар ҳақиға «ис» чиқарган. Уй-рўзғор буюмлари, айниқса, қозон-товоқ, идишларни яхшилаб тозалаганлар. Бекалар яхши ният билан ўз қозонларига мой қуйиб, чучитганлар ва чўзма, чалпак, бўғирсоқ пиширилиши шарт бўлган. Кеч кириб, «ис» ҳиди маҳалла бўйлаб таралган пайтда болалар уйма-уй юриб «Барот келди» қўшиғини айтганлар. Н.Будзинский фольклоршунослик амалиётида биринчи бўлиб, «Барот келди» маросими қўшиғини чоп эттирган (Будзинский Н., 1910. - С.160-163).

Шунингдек, М.Алавия, О.Сафаров каби фольклоршуносларнинг гадқиқотларида ҳам «Барот келди» маросими тўғрисида маълумот берилган (Алавия М., 1974, 126-бет; «Бойчечак», 99 - бет). Бу маросимнинг келиб чиқиш тарихи ва унда ижро этиладиган халқ қўшиқларининг бадиияти ёш фольклоршунос М.Пирматова томонидан тадқиқ этилган (Пирматова М., 1997. - №6, 51-53-бетлар).

Анъанага кўра, ҳижрий-қамарий ҳисоб бўйича саккизинчи ой – шаъбоннинг ўн тўртинчи кунини «Барот» деб аталади. Бу кун гуноҳлардан покланиш, тозариш, руҳан янгилашиш кунини сифатида мўътабар саналган. Исломий ривоятларга кўра, ўша кеча ўлим фариштаси Азроил йил давомида, яъни келаси йил 14-шаъбонгача қазоси етган кишиларнинг рўйхатини олар эмиш. Шунинг учун ҳам бу кечани «ҳукм кечаси», «буйруқ кечаси» деб ҳам атаганлар (Климишин И.А., 1981. – С.94).

Барот кечаси бекалар ҳамма идиш-товоқларни ювиб тозалашган, хонадонларда чўзма, чалпак, бўғирсоқ ва турли хил ширинликлар пиширилган. Тайёрланган пишириқларни кўни-қўшниларга, қариндош-уруғларга улашганлар. Ҳар бир хонадонда ўтганлар ҳақиға «Куръон» тиловат қилиниб, дуо ўқилган. Оқшом тушгач, болалар уйма-уй юриб, «Барот келди» деб номланган анъанавий қўшиқни ижро этиш орқали маҳалладошларини муборақбод этганлар:

*Барот келди билдингизми,
Субҳидамда турдингизми,
Субҳидамда тура солиб,
Идиш-оёқ ювдингизми,
Барот келди билдингизми,
Бизга чалпак қўйдингизми.*

Бекалар ўзлари пиширган неъматлар билан болаларни сийлаганлар, уларга ҳар хил совғалар беришган.

Қўқон шахрининг Фарғона кўчасидаги 2-уйда яшовчи Тўраев Ҳабибуллодан ёзиб олинган куйидаги «Барот келди» қўшиғида ҳам маҳалладошларини муборак кун билан қутлаб юрган болакайларнинг самимий тилаклари ўз ифодасини топган:

*Баротувво бой билан,
Қуён қочди той билан,
Мўнди, мўнди, қора мўнди,
Қора сувга юмаланди.
Овратманг, овратманг,
Болаларни жовратманг,
Бор бўлса кабоб,
Йўқ бўлса жавоб.*

Уй эгалари ҳадеганда чиқавермаса, эшик олдида кутиб турган болалар хонадоннинг савобталаб соҳиблари «Барот кечаси» тайёрланган тансиқ пишириқлардан олиб чиқишини кутиб шундай деганлар:

*Барот келди билдингизми,
Қозонга ёғ қуйдингизми,
Ўзингиз еб тўйдингизми,
Бизга пича қуйдингизми.*

Агар шундан кейин ҳам ҳеч ким чиқмаса, уйма-уй юриб чарчаган болалар уларни тезроқ чиқишга ундаб шундай деганлар:

*Овратманг, овратманг,
Ёш болани жовратманг,
Ағи тушди, бағи тушди,
Ёш боланинг жағи тушди*

(«ЗЎФА». Инв.№1657.пап.1.№3.2).

Шаъбон ойида бўладиган «Барот кечаси»да болаларнинг уйма-уй юриб айтадиган анъанавий қўшиғининг ўзига хос бир намунаси 1926 йилда атоқли олим Ҳ.Зарифов томонидан ҳам ёзиб олинган:

*Ойи-ойи, барот ойи,
Барот келди билдингизми,*

*Идиш-оёқ ювдингизми,
Идиш-оёқ ювган жойда,
Дуо такбир қилдингизми.*

«Барот келди» маросими қўшигининг бу намунасида яқунланма қисм анъанавий характерга эга бўлиб, маросим лирикасида, жумладан, «ё рамазон» қўшиқларининг ижро жараёнида ҳам ишлатиладиган «формулавий» мисралардан таркиб топган:

*Оқ танга, кўк танга,
Чиқара қолинг жон янга!
Оқ тамаки, кўк тамаки,
Чиқара қолинг жон амаки!
Борми савоб, йўқми жавоб?*

(«ЗУФА». Инв.№ 1648/98).

«Барот келди» маросимининг типологик характерга эгаллигини бошқа туркий халқлар фольклорида шаъбон ойининг ўн тўртинчи кечаси билан боғлиқ маросим мавжудлиги ҳам тасдиқлайди. Хусусан, туркманлар шаъбон ойини «Меред» деб атайдилар. Бизнингча, бу атама «барот» сўзининг фонетик ўзгаришга учраган шакли бўлиши керак. Уларнинг эътиқодича, «меред»нинг 14-кечаси ҳар бир мусулмон бандаси ўзининг йил бўйи қилган гуноҳ ишлари учун жавоб беради ва унинг қанча умри қолганлиги маълум бўлади. Чунки Азроилнинг қўлида махсус китоби бор бўлиб, унда ҳар йили 14-меред кечаси йил давомида вафот этадиган кишиларнинг номлари битилар эмиш. Афсонада айтилишича, ўша кечаси Азроил ва бошқа арвоҳлар барча тирик одамларнинг жонини танасидан чиқариб, ҳар хил тўсиқларга қараб ҳайдашаркан. Кимнинг жони тўсиқлардан омон-эсон ўтиб олса, ўша киши йил бўйи бегам яшай-верар, жони тўсиқдан ўтолмай йиқилган кишининг исми эса Азроилнинг жони олинадиган кишилар номи ёзилган дафтарига битиларкан. Шу боис, туркманлар ўша кеча ёлғиз қолмасликка ҳаракат қилишган, савоб олиш ниятида ўз уйларини тозалаганлар, кийим-кечакларини ювишган (Йомудский., 1928. - №9. - С.58-59).

Уйғурлар ҳам шаъбон ойининг 14-кечасини гуноҳлардан покланиш айёми сифатида байрам қилганлар. Шу ойнинг 15-куни кечаси болалар мойқовоқларнинг оғзига тикиладиган латталарни чўп бошига ўраб ёққанлар ва шу машъалани кўтарганча «*Барат келди туйдунларму? Бизга челпек қойдунларму?*» ёки «*Барат улук*

ийду, *Охақларға женнет жайду*» деб қўшиқ айтишган («*Уйғур халық еғиз ижадийити*», 218-219-бетлар).

Ҳозирги даврда бу маросим унутилиб кетган бўлиб, унда ижро этиладиган қўшиқлар болалар поэтик фольклори намунаси сифатида сақланиб қолган.

САФАР ҚОЧДИ

Анъанага кўра, ҳижрий-қамарий тақвим бўйича сафар ойининг охирги чоршанба куни кечаси маҳалла-куйларда, кўчаларда катта гулхан ёқиб, катта-кичик оловдан ҳатлаши маросими «сафар қочди» дейилган. Қўшқўпир туманидаги Гулистон жамоа хўжалигида яшовчи Анабиби Ражабовадан 1997 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, сафар ойининг охирги чоршанбасида қишлоқ кўчаларида, дарвозалар олдида ўт ёқиб, ҳамма одамлар ана шу оловдан ҳатлаб ўтадилар. Сафар ойи «оғир ой» деб тасаввур қилинганлиги сабабли “ундан соғ-саломат ўтдик” деб шукроналар қиладилар. Г.П.Снесаревнинг маълумотларига кўра, қадимги Аму соҳили аҳолиси оловдан ҳатлаш одатига бошқа ҳолатларда ҳам амал қилишган. Масалан, Беруний туманида олис сафарда бўлиб қайтган киши уйига келганда эшик олдида олов ёқтириб, устидан ҳатлайди ва олов атрофидан уч марта айлангач, уйига киради. Шовот туманида йўлда ўзини ёмон ҳис қилган киши уйига қайтгач, олов ёқтириб, устидан ҳатлайди.

К.Л.Задихина, Н.П.Лобачева каби этнограф олимларнинг илмий кузатишларида қайд этилишича ҳам хоразмликлар сафар ойини «бехосият» деб билишган ва унинг охирги чоршанбаси куни кечаси кўча-куйларда олов ёқиб, гуноҳлардан покланиш мақсадида олов устидан навбати билан ҳатлаб ўтганлар. Анъанага кўра, ҳар бир киши «сафар қочди» маросими куни уйдан бирорта кўп ишлатилган эски идиш-товоқни олиб келган ва олов устидан ҳатлаб ўтгандан кейин ўша идишни ерга уриб синдирган. Шундай қилинса, келган бало-қазо синган идишга уриб, унинг эгаси шикаст гопмайди деб ирим қилинган (Задыхина К.Л., 1952. – С.411-412; Лобачева Н.П., 1995. - №5. – С.29-30).

Халқ орасида «Сафар қочди» деб юритилган ушбу маросимнинг ўтказилиши ҳақида Ш.Шомақсудов ва С.Долимов қуйидагиларни қайд қиладилар: «сафар ойининг тезроқ кетишини орзу қилиб, мана шу ойда бир итни тутиб, думига челак ёки латта боғлаб, унга

ўт тутатиб, итни қўрқитадилар ва орқасидан калтак қўтариб ҳай-ҳай сурон солишиб, итни қувлайдилар. Ит қўрқиб, қоча бошлайди. Мана шу воқеани «сафар қочди» дейдилар» (Шомақсудов Ш., Долимов С., 1961, 216).

Қадимда одамлар сафар ойини хатарли деб тасаввур қилганликларини боис, бу ойда иложи борича тўй қилмасликка, узоқ жойларга сафарга отланмасликка ҳаракат қилишган.

Элшунос А.Ашировнинг ёзишича, ўтмишда Косонсой туманида ўтказилган «Сафар қочди» маросимида маҳаллаларда катта-катта гулханлар ёқилган. Барча одамлар бало-қазоларни даф қилиш мақсадида «*Алас-алас, барча балолардан халос*», деб гулханлардан сакраган ва сопол идишларни ерга уриб синдиришган» (Аширов А., 2001, 17-бет).

Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида яшовчи Орзигул Очиловдан фольклоршунос М.Пирматова қуйидаги маълумотни ёзиб олган: «сафар ойида тўртта йўл бирлашган - кесишган жойда олов ёқиб, устидан ҳатласа ой безарар ўтади деб ирим қилинади. Бунинг учун сафар ойи охирида қолганида одамлар тўрт йўл кесишган ерда катта олов ёқишган. Катта-кичик ҳамма навбати билан ана шу оловнинг устидан ҳатлаб ўтган. Оловдан ҳатлаётганда: *Алас-қапас, алас-қапас, кулли балолардан халос*, - дейдилар».

М.Пирматованинг ёзишича, «Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида бу маросим «охир чоршанба» деб аталган. Сафар ойи «бехосият» бўлганлиги сабабли бу ойни кузатаётганда одамлар ўзларига тушган «оғирлик»дан, яъни хосиятсиз ойнинг юкидан халос бўлиш мақсадида уйларнинг ёнида, дарвозаларнинг олдида олов ёқиб, хонадон аҳлининг ҳаммаси — каттау кичик олов устидан ҳатлаб ўтишган. Оловдан ҳатлаётганда:

*Сафар момом сухладилар,
Олов ёқиб пухладилар,
Олов, олов, олдиради,
Икки кўзи ёлдиради,
Оғирлигим куйиб кетар,
Енгиллигим қуйиб кетар,*

- деб кўшиқ айтишган» (Пирматова М., 2008).

«Сафар қочди» маросимининг келиб чиқиши тарихи ҳижрий-қамарий тақвимдаги «сафар» ойи билан алоқадор халқ қарашларига боғланади. Ўзбеклар орасида ҳам бу ой тўғрисида турли хил

этиқодий қарашлар қайд этилган. Жумладан, Самарқанд вилоятининг Булунғур туманида сафар ойи ҳақида куйидаги халқ қарашлари мавжуд бўлган: «сафар ойида сафар қилмайди. Юриш қип бир ёққа қидирмоқчи бўлса, сафар ойи кирса жўнамайди, отланмайди, тунламайди. Сафар ойида тўй қилмайди. Қанақа тўй бўлсин, хоҳ ул тўйи, хоҳ қиз тўйи бўлсин қилмайди. Уй солмайди. Уйди бошлаб қилмайди, сафар ойида қаерда бўлса шу ерда туради. Агар сафар ойидан илгари сафар қилиб бир ёққа борган бўлса, ўзининг уйига қараб келаберади. Сафар ойида бир ёққа жўнамоқни ирим қилади, сафардан қайтиб келмоққа сафар ойида ирим қилмайди. Сафар ойида бир ёққа жўнамаганининг, қидирмаганининг сабаби шул: биздинг муллаларимиз, бу сафар ойида ҳар ким сафар қилса, иши ўсмайди, кейин бўлиб шу сафаридан вақти хуш бўлмайди, хафа бўлади, деб айтган. Бу сафар ойининг ичида кўчмаслик, сафар қилмаслик, тўй қилмаслик, бир ишни бошламаслик, хоҳ яхши, хоҳ ёмон иш бошламаслик ишда катта ирим бўлиб қолган. Ҳар бир иш, тўй-томоша қилмоқчи бўлса, никоҳ тўйи, ул тўйи бул ойда сираям қилмайди, қичаб сафар ойидан илгари келатурғон ойларда қилади, бошлайди. Сафар кириб қолса шу ишни бошлаб қилмайди. Сафар ойидаги ирим шул бўлади» («ЗУФА». Инв.№9130, 3-4-бетлар. «Одамнинг дунёга келиши, уйланиши ва то вафотига қўлланиладиган иримлар». Тўпловчи: Исо Эрназар ўғли).

Сафар ойи билан алоқадор бундай халқ қарашларининг асрлар давомида халқ орасида кенг тарқалганлиги гўёки «хосиятсиз» деб тасаввур қилинган бу ойнинг тезроқ тугашини, ой давомида кишига «ёпишган ёмонликлар» эса оловга тушиб куйиб кетиши учун ойнинг охириги чоршанба куни олов устидан ҳатлаб ўтиш маросими келиб чиқишига асос бўлган.

Ё РАМАЗОН

Ўзбек халқ маросим қўшиқларининг жанрлар таркиби ғоятда ранг-баранг бўлиб, ҳар бир жанрга оид фольклор намуналари ўзининг тарихий асослари, ижро этилиш ўрни, ҳаётий-маиший йўналганлиги ва поэтик табиатига кўра фарқланиб туради. Ана шундай қадимий фольклор асарларидан бири ҳар йили муборак рамазон ойида ижро этиладиган «ё рамазон» қўшиқларидир.

Халқимизнинг қадимий анъаналарига кўра, ҳар йили рамазон ойида ўттиз кун мобайнида яхши ният билан рўза тутилади. Маъ-

лумки, рўза ислом оламида «аркон ад-дин», яъни «дин асослари» номи билан машхур бўлган беш талабдан бири бўлиб, одамларни савоб орттиришга, жисмоний ва руҳий покланишга, гуноҳлардан фориг бўлишга, эзгу ишлар билан шуғулланиш, адолатли, иймон-эътиқодли, саховатли, меҳр-мурувватли бўлишга чақирган. Беназир ижодий салоҳият соҳиби бўлган аждодларимиз рўза ойи билан боғлиқ кўплаб ибратли ривоят, нақл ва кўшиқларни яратганлар, Ана шундай қадимий маънавий қадриятлардан бири «ё рамазон» айтиш удуми ҳисобланади.

Ўзбек фольклоршунослигида «ё рамазон» кўшиқларини тўплаб, гадқик этиш борасида муайян ишлар амалга оширилган. Хусусан, Н.П.Остроумов 1898 йилда Тошкентдан ёзиб олинган рамазон кўшигини нашр эттирган (**Остроумов Н.П.**, 1898, С.2-8). 1910 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да жиззахлик Мирзо Ражаб Абдулжаббор ўғли томонидан ёзиб олинган «ё рамазон» кўшиғи эълон қилинган (**«Рамазони шариф кўшиқлари»**, 1910 йил, 18 февраль - 7 март). Ўша йили Н.Будзинский ҳам тошкентлик болалардан ёзиб олинган «ё рамазон» кўшиғини оммалаштирган (**Будзинский Н.**, 1910. - С.160-163).

Ўзбек фольклоршунослигида М.Алавия (**Алавия М.**, 1974, 130-131-бетлар), О.Сафаров, (**Сафаров О.**, 1992, 2-сон, 27-бет), М.Жўраев, (**Жўраев М.**, 1992-д, 21 апрель; **Жўраев М.**, 1992-е, 11-сон, 3-бет). М.Пирматова, (**Пирматова М.**, 1998, 5-сон, 33-36-бетлар), М.Адилова, (**Адилова М.**, 2000), З.Қаюмов (**Қаюмов З.**, 2007, 74-77-бетлар) «ё рамазон» жанрининг ўзига хос хусусиятлари ва бадийиятини тадқиқ этишган. 2001 йилда «ё рамазон» кўшиқларидан тузилган илк тўплам чоп эттирилди (**«Улуғ ой умидлари»**, 2001).

«Ё рамазон» кўшиқлари мамлакатимизнинг барча вилоятларида кенг тарқалган бўлиб, ўзбек халқ оғзаки бадий ижодининг тақвимий маросимлар фольклорига мансуб анъанавий жанрларидан биридир. Бу жанрга оид кўшиқларнинг ижро ўрни ва вақти рамазон ойида рўза тугилиши билан бевосита боғлангандир. Ана шу хусусият бу жанрга мансуб бадий матнларнинг ўзига хос табиати-ни белгилайдиган етакчи хосса ҳисобланади.

Одатда рўза бошланиши билан орадан уч кун ўтгач «ё рамазон» айтилган. Анъанага кўра, бу кўшиқлар фақат ўғил болалар томонидан ижро этилган. Улар оқшом тушиши биланоқ уйма-уй юришиб, ҳар бир ҳовли олдига борганда ўша уй соҳибларининг яхши сифатларини улуғловчи мисраларга бой анъанавий кўшиқларни айтишган.

Гарчи мусиқа жўрлигисиз ижро этилса-да, «ё рамазон» кўшиқлари ўзига хос оҳангда айтилган. Рўза кунлари ана шундай кўшиқларни айтувчилар *рамазончилар* ёки *райванчилар* деб юритилган.

Ўзбек фольклорида «ё рамазон» кўшиқларининг бир неча хил локал вариантлари мавжуд бўлиб, бу намуналар ўзига хос ижро усули, матн қурилиши ва анъанавий дуо-олқиш қисмининг ҳудудга хос табиати билан бир-биридан фарқланади. Масалан, Жиззах вилоятининг Фориш туманида «ё рамазон» кўшиғи:

*Ассалому алайкум эл оғаси,
Олтиндан бўлсин отингининг тўғаси,
Кумушдан бўлсин эшигинг бўсағаси,
Кичкина ўғлинг бўлсин ўтоғаси.
Рўзани тутиб келдик эшигинга,
Худойим ўғил берсин бешигинга,
Чиғалтойдай қиз берсин насибанга,*

- мисралари билан бошланади. Агар уй эгалари «ё рамазон»чилар олдига ҳадеганда чиқавермаса:

*Жонсул хола ётибсиз хира-хира,
Супрангизни ит тортибди тира-тира,
Супрангизни тортган итни ўлдирайлик,
Супрангизни қийиғини келтирайлик, -*

деб ҳазил-ҳузул қиладилар.

Халқимизнинг удумига кўра, «ё рамазон» айтувчиларга қанд-курс, пул, белбоғ, кўй-кўзи, турли пиширик тар, хуллас, кўнгилдан чиқариб бирор нарса ҳадя этилади. Шунда улар уй эгаларининг олийжаноблиги, меҳмондўстлиги ва серҳимматлилигини таъриф-тавсиф қилиб, уларга сиҳат-саломатлик, узоқ умр, битмас-гуганмас бойлик тилайдилар. Фориш туманида «ё рамазон» кўшиғининг олқиш қисми *бучул* деб юритилади:

*Бучил-бучил, бучилма,
Бўз тўрғайдай сочилма,
Қўрангда қўйинг яйласин,
Қуйруқ билан боври-я.
Орқада йилқинг ўйнасин,
Қази билан қарта-я.
Сўм-сўм тилла, сўм тилла,*

*Сувга солса ботмасин.
Худо берган кўп давлат,
Тепкиласа кетмасин!*

(«ЗУФА». Инв.№1745/1. 1980 йилда 70 яшар Ортиқбой Рисбековдан Б.Саримсоқов ёзиб олган).

Сайрам туманида эса бу тип кўшиқлар «рабиман» дейилади ва унинг ижроси рўзадорларни қутлаш билан бошланади:

*Авал бошлаб айтиб келдим ҳаётини,
Олло берсин болаларнинг муродини.
Хуш муборак бўлсин, ё рамазон,
Ё рамазон айтган билан тўяманми,
Бурунгининг қаъдасини қўяманми?
Рабиман, ё рабиман, ё рамазон,
Хуш муборак бўлсин, ё рамазон.*

Сайрамликларнинг «рабиман» кўшиқларининг олқиш қисми ҳам «бучул» деб аталса-да, бошқа жойлардан фарқли ўлароқ, «оқ» ва «қўк» рангларининг тимсолий маънолари билан боғлиқ поэтик ифода билан бошланади:

*Оқ танга, кўк танга,
Чиқара қолинг жон янга.
Оқ обаки, кўк обаки,
Чиқара қолинг жон амаки.
Бучул, бучул, бучулбой,
Дастурхонга чулчулбой,
Ола тойинг оралаб,
Ола товга сиғмасин.
Кулун биянг қулалаб,
Куло тузга сиғмасин.
Бизга берган нонингиз,
Тепкиласа кетмасин.
Кираверсин давлат,
Чиқаверсин палакат*

(«ЗУФА». Инв.№1630/3. 1969 йилда Жаҳонбуви Имомрашидовадан З.Хусайнова ёзиб олган).

Тожикистон Республикасининг Ёвон туманидаги Галабулоқ қишлоғидан ёзиб олинган «ё рамазон» кўшиқларининг анъанавий бошлама қисми вазн қурилиши жиҳатидан ўзига хосдир:

*Ё рамазон айтиб келдик эшигингизга,
Кўш ҳайдарли ўғил берсин бешигингизга.
Шу уйда бир дарахт кўрдим чўнтоққина,
Эгаси бир қўй берар чўлоққина.*

Оилага фарзанд тилаш, яъни «кўш кокилли ўғил» ёки «кўнгил гули - қиз» фарзанд ато этилишига, ҳар бир хонадондан алла садолари янграб туришига бўлган эзгу умид мужассамлашганлиги бу қўшиқларнинг ҳаётбахшлигини кўрсатувчи энг муҳим белгиларидан биридир.

Агар уй эгалари ухлаб қолган бўлиб ёки бошқа сабаб билан рамазончиларга бирор нарса хайр-эҳсон қилиб чиқариб беришмаса, болалар:

*Ариқдаги бўримиди, тулкимиди,
Икки танга отангизнинг мулкимиди ?!*

деб бошқа уй томонга ўтиб кетадилар. Агар уй эгаси рамазончиларга танга-пул, қанд-курс, белбоғ, рўмолча, кийим-бош, нон, хуллас, атаган нарсасини кўнгилдан чиқариб берса, уни шундай дуо билан алқайдилар:

*Сўм-сўм тилло, сўм тилло,
Сувга солса ботмасин.
Ҳудо берган кенг давлат,
Тепкиласа кетмасин.
Қора эчкининг шохлари,
Ҳермагайда, сермагай.
Сизга келган балолар,
Сувли сойдан ўтмагай.
Сизга ёмон соғинганнинг,
Черув бориб оти ўлсин.
Қора боши тош бўлсин,
Қовундайин лош бўлсин*

(Муаллифнинг дала ёзувлари. 1982 йилда 1926 йилда туғилган Саъдулла Мирсапаровдан ёзиб олинган).

Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги Новқа қишлоғида эса «ё рамазон» қўшиқларининг олқиш қисми «**бурчин**» дейилади. Новқалик рамазончилар серҳиммат уй эгаларини шундай сўзлар билан алқашар экан:

*Бўрчин, бўрчин, бўрчинбой,
Буданадай чўрчинбой.
Ҳайдаганингиз қўй бўлсин,
Кураганингиз қий бўлсин.
Уйингизнинг ёни сой бўлсин,
Чайнаганингиз мой бўлсин.
Товда қўйингиз жайнасин
Кунда мойингиз қайнасин.
Учоқ тўла кул бўлсин,
Тўгараги ул бўлсин.
Ичгани қатиқ бўлсин,
Насибаси ортиқ бўлсин.
Егани узум бўлсин,
Умри узун бўлсин!*

Наманган вилоятининг Задарё туманидаги Шоҳанд қишлоғида рамазон қўшиқлари «рабигон» дейилади. «Рабигон»нинг бу типич матний жиҳатдан анча қисқа бўлса-да, бошлама ҳамда яқунланма қисми ўзига хосдир. Қўшиқ одатда:

*Рабигон айта-айта одатим бор,
Ёқамда ўттиз туйма - садапим бор.
Рабигон айтганчилар, қайтганчилар,
Отини гул шохига арғамчилар,*

- мисралари билан бошланади. Матннинг бошқа жойларда қайд қилингани каби дуо-олқиш қисми йўқ бўлиб, хонадон эгалари шайънига билдирилган яхши тилаклар матннинг асосий қисмига сингдириб юборилган. Болалар ўз қўшиқларини:

*Бака-бака, бой тилла,
Уйимизга чоч тилла.
Худойим ўғил берсин,
Унинг оти Раҳматилла.
Ўлтириб чиқинг, ўлтириб чиқинг,
Ёвоштовоқни тўлдириб чиқинг,*

- мисралари билан яқунланади («ЗУФА». Инв.№1522/22. 1901 йилда гуғилган Мингбой Олтибоевдан М.Муродов ёзиб олган).

Профессор Т.Мирзаевнинг маълумот беришича, Сурхондарё

вилоятининг Бойсун туманида «раббиман» қўшиқлари анъанавий тарзда хонадон аҳлига сиҳат-саломатлик, фарзанд ва барака тилаш билан бошланади ва уй эгалари «ё рамазон» айтувчиларнинг овозини эшитгач, уларга аталган хайр-эҳсонини олиб чиқиб бергандан сўнг болалар уларни:

*-Томга сепдим седана,
Териб есин бедана,
Уйингиз - булбулхона,
Ҳар йили бўлсин тўйхона! -*

деб алқайдилар.

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида «ё рамазон» айтишнинг ўзига хос усули қайд этилган. 67 яшар Хайрулла бува мулла Файзулла ўғлидан 1981 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, бу қишлоқда болалар кўпчилик бўлиб рамазон айтгани чиқишса-да, қўшиқнинг ҳар бир тўртлигини улардан биттаси ижро этар ва бошқалар «Бой уйига барака!» тақрорини қайтариб туришган:

*Ё рамазон айтаман нордай бўлиб,
Берингизни чиқаринг ойдай бўлиб.
Тирикликда инъом-эҳсон бермаганлар,
Охиратда йиғлашади тойдай бўлиб.
Бой уйига барака-а!*

*Ё рамазон айтиб келдик элингизга,
Шойи қийиқ бойлангиз белимизга.
Шойи қийиқ бойласангиз белимизга,
Мақтаб-мақтаб кетармиз элимизга.
Бой уйига барака-а*

(«Улуғ ой умидлари», 80-82-бетлар).

«Ё рамазон» қўшиқларининг специфик белгиларидан яна бири ҳар бир ҳудудда унинг ўзига хос ижро усули ва матн қурилиши мавжудлигидир. Жумладан, 1967 йил 23 март куни Тошкент вилоятининг тоғли ҳудудларидан бири - Ангрен шаҳрининг ёнидаги Қорабоғ қишлоғида яшовчи 68 яшар Ортиқбой Ўразалиевдан ҳаваскор фольклор тўпловчи Ботир Асқаров ёзиб олган қуйидаги матн «ё рамазон» жанрининг бошқа жойларда қайд этилмаган ўзига хос ижро йўсини ва матн таркиби мавжудлигини кўрсатади.

Анъанага кўра, рўза бошланганининг учинчи куни кечаси ёш йигитлар ва ўсмир болалар уйма-уй юришиб, ҳар бир хонадон дарвозасининг олдида борганда баланд овоз билан:

*Кириб келсин давлатинг,
Чиқиб кетсин шайтонинг,
Беш юз бўлсин байталиг,
Уч юз бўлсин сир отинг,
Сир отингинг бирини,
Уразаға қўёлинг,
Бор уйингга барака,
Йўқ уйингга тарака,
Турда ётган бой ака,
Қилаберма калака.
Қилаберсанг калака,
Боллар чиқар теракка,
Кўтаришлар барака,*

- деб қўшиқ айтишган. Кўринадики, «ё рамазон» қўшиғининг бу локал варианты ижронинг аъъанавий дуо-олқиш матнида қўлла-ниладиган аъъанавий мисралар билан бошланиши билан бошқа намуналардан фарқланиб туради. Ижрочилар уй эгаларини таъриф-гавсиф қилишни хонадон соҳибининг сердавлатлигини мақташдан бошлаганлар:

*Уйим, уйим уй экан,
Уйнинг кўрки чий экан,
Ошнинг кўрки туз экан,
Йигит кўрки қиз экан.
Сандиқ кўрки тўй экан,
Собо кўрки бия экан,
Бўсағасин бўрлатғон,
Манглайчасин сирлатган,
Бўз саройдай кўринган,
Бу ким бойнинг уйи экан.*

Уй эгаси чиқавермагач, «ё рамазон» айтувчилар «бой»нинг хотини, яъни бойбичани мақташга ўтганлар. Бунда «тогда битган оқ қайин»дай гўзал бойбичанинг серҳимматлигига алоҳида урғу беришган:

*Товга битган оқ қайин,
Човиб келган отдаин,
Бойни билай тошдаин,
Бойбичадан бошлайин.*

*Қўйи манграб келганда,
Қўзи солган бойбича.
Жолчисига ишонмай,
Ўзи солган бойбича.*

*Эчки манграб келганда,
Улоқ солган бойбича.
Бизнинг айтган сўзларга
Қулоқ солган бойбича.*

Шундан кейин ҳам уй эгаларидан бирортаси атаган ҳадяларини олиб чиқавермаса, бойнинг «тош»дай қаттиқлигию, бойбичанинг беғамлигидан нолиган «ё рамазон»чилар уларни ниқташга ўтиб:

*Қалдирғоч уясига кирар-чиқар,
Ҳар ерда шунча турсак кун ҳам чиқар,
Бермасингга қўймайман,
Берганингдан тўймайман,
Этагингдан ушлайман,
Пул бергин деб қистайман,*

- дейишган. Буларга бирор нарса бермаса қутулмаслигига кўзи етган бойбича озгина нарса олиб чиқса, буни кўрган «ё рамазон»чилар:

*Жо рамазон жарлайди,
Жарда туриб арлайди,
Жомон кампир жаримтик,
Нонни бериб алдайди,*

- деб нариги уй томонга ўтиб кетишган.

Бошқа дарвоза олдига борган «ё рамазон»чилар ҳалиги мисраларни бошдан-оёқ қайтаришган ва охирида қуйидагиларни қўшимча қилишган:

*Айтайин ё рамазон жойиминан,
Икки нонни опчиқинг мойиминан,
Опчиқсанг икки нонни мойиминан,
Биздан кейин ётавер бойингминан.*

Агар «ё рамазон»чилар уй эгалари олиб чиқиб берган хайру эҳсонлардан кўнгли тўлиб, вақтлари хуш бўлса, унда бундай кишиларга қуйидагича яхши ният билдириб:

*Ичгани қатиқ бўлсин,
Давлати ортиқ бўлсин,
Энг бўлсин-да, энг бўлсин,
Тўрт оёғин тенг боссин,
Вайсил қора ёр бўлиб,
Туя боссин уйингди,
Овзилари анқайган,
Муннилари шанқайган,
Пода боссин уйингди,
Майдаласин чийингди.
Жангур-жунгур кишнашган,
Ёл-қуйруғин тишлашган,
Қумлоқ ерда овнашган,
Тошлоқ ерда тебишган,
Йилқи боссин уйингди.
Бола-чақанг кўп бўлиб,
Қулки боссин уйингди.
Ола биянг қулунлаб,
Олатовга сиғмасин,*

- деб фотиҳа беришиб, кўнгиллари тўлишиб, бир-бирига қарашиб, йиққанини кўтаришиб кетаверишган («ЗЎФА». Инв.№1657-пап.23. 4-дафтар, 19-25-бетлар).

«Ё рамазон» кўшиқларининг ўзига хос жанр хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

а) «ё рамазон» кўшиқлари ҳар йили фақат бир марта, яъни рамазон ойида рўза бошланиши муносабати билан бир ой мобайнида ижро этилган қадимий фольклор намунаси ҳисобланади;

б) бу кўшиқларда халқимизнинг эзгу фазилатлари, меҳр-муруват, саховатлилик, ўзаро ҳурмат, сахийлик, бағрикенглик улуғланади. Хонадон аҳлига эзгу тилакларни тилаш, ҳар бир оиланинг бешигига кўчқордай ўғил берилишига истак билдириш, хайр-саховатли уйга қут-барака ёгилишини оллоҳдан сўраш «ё рамазон» кўшиқларининг бош ғоясини ташкил этади;

в) «ё рамазон» кўшиқлари қадимда йигитлар томонидан ижро этилган анъанавий маросим кўшиғидир. Ўзбек маросим фолькло-

рининг изчил ривожидавомидаги ўзгаришлар натижасида бу маросим қўшиги болалар репертуарига ўтиб қолган;

г) ўзбек халқ оғзаки ижодиётида «ё рамазон» қўшиқларининг гурли хил вариантлари кенг тарқалган бўлиб, ҳар бир жойнинг ўзига хос фольклор ижрочилиги анъаналари бу қўшиқ матнининг бадииятида ўз ифодасини топган.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Каримов И. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998.

Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998.

Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Ташкент: Маънавият, 2008.

Абаев В.И., 1949 - Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. 1. - М., -Л., 1949.

Абаев В.И., 1960 - Абаев В.И. Дохристианская религия алан. - М: Наука, 1960.

Абдуллаев Р., 1994 - Абдуллаев Р. Обрядовая музыка Центральной Азии. - Ташкент, 1994.

Абдуллаев Р., 2007 - Абдуллаев Р. Обряд и музыка в контексте культуры Узбекистана и Центральной Азии. – Ташкент, 2007.

Абдуллаев Ф., 1961 - Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. 1. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1961.

Абдуллаев Ф., 1978 - Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Тошкент: Фан, 1978.

Абишев Х., 1949 - Абишев Х. Элементы астрономии и погода в устном народном творчестве казаков. – Алмата, 1949.

Абишев Х., 1960 - Абишев Х. Аспан сирі. – Алмата, 1960.

Авеста, 1990 - Авеста. Избранные гимны. – Душанбе: Адиб, 1990.

Авесто. Вендидод - Авесто. Вендидод. 5 ва 6-изоҳлар // Гулистон. 1999. 1-сон.

Авесто. Ардвисура алқови - Авесто. Ардвисура алқови. 5-яшт // Ўзбек тили ва адабиёти. 1999, 2-сон.

Авесто. Орд яшт - Авесто. Орд яшт (Аши алқови) // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000. 3-сон.

Авесто. Фравардин алқови - Авесто. Фравардин алқови (Фравардин яшт) // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001, 2-сон.

Авесто, 2001 - Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. - Тошкент, 2001.

- «Авесто. Яшт» - Авесто. Яшт китоби. – Тошкент: Шарқ, 2001.
- Адизова М.**, 2000 - Адизова М. Ўзбек маросим фольклорида «ё рамазон» жанри (диплом иши). - Навоий, 2000. (қўлёзма).
- Азизов С.**, 2004 - Азизов С. Коинот, юлдузлар олами Навоий бадий тасвирида // Соғлом авлод учун. 2004. 2-сон.
- Айтбаев М.Т.**, 1959 - Айтбаев М.Т. Народные знания киргизов XIX – начало XX вв. // Известия АН Киргизистана. Серия общественных наук. Вып.1. - Фрунзе, 1959.
- Акаба Л.К.**, 1976 - Акаба Л.К. Из мифологии абхазов. - Сухуми, 1976.
- Акишев К.А., Кушеев Г.А.**, 1963 - Акишев К.А., Кушеев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. - Алмата, 1963.
- Акрамов Ф.**, 1977 - Акрамов Ф. Аниматик мифология // Ўзбек гили ва адабиёти. 1977. 3-сон.
- Алавия М.**, 1974 - Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1974.
- Аламшоев М.М., Каландаров Т.С.**, 2000 - Аламшоев М.М., Каландаров Т.С. Об одном ирригационном празднике шугнанцев долины Шахдары (Западный Памир) // Этнографическое обозрение. 2000. №4. С.68-73.
- Алишер Навоий**, 2000 - Алишер Навоий. Мукамал асарлар гўплами. 16-том. - Тошкент, 2000.
- Андреев М.С.**, 1928 - Андреев М.С. Экспедиция в Ягноб 1927 г. (Краткий очерк) // Бюллетень САГУ. 1928. №17. С.166-167.
- Андреев М.С.**, 1959 - Андреев М.С. Таджики долины Хуф. Т.1. – Ходжанд, 1959.
- Андрианов Б.В.**, 1978 - Андрианов Б.В. Земледелие наших предков. – М: Наука, 1978.
- Аникин В.П., Круглов Ю.Г.**, 1983 - Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. – Л., 1983.
- Аничков Е.В.**, 1905 - Аничков Е.В. Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян. Часть 1. – СПб., 1905.
- Антонова Е.В.**, 1983 - Антонова Е.В. Мургабские печати в свете религиозно-мифологических представлений первобытных обитателей юга Средней Азии и из соседей // Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. – М., 1983. С.24-29.
- Арандаренко Г.**, 1877 - Арандаренко Г. О метеорологических познаниях туземцев Зарафшанского округа // Туркестанские ведомости. 1877. №22. С.86-87.

Аргынбаев Х., 1969 - Аргынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. – Алматы, 1969.

Аргинбаев Х., 1974 - Аргинбаев Х. Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1974. С.194-205.

«Асотирлар ва ривоятлар» - Асотирлар ва ривоятлар. 1-китоб. (Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: М.Муродов, М.Шайхова). - Тошкент, 1991.

Афанасьева В.К., 1979 - Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду. – М: Наука, 1979.

Аширов А., 2001 - Аширов А. “Авесто”дан мерос маросимлар. – Тошкент: Шарқ, 2001.

Аширов А., Саримсоқов А., 2006 - Аширов А., Саримсоқов А. Фарғона водийси ўзбекларининг деҳқончилик билан боғлиқ маросимлари ва урф-одатлари // Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар. – Тошкент, 2006. 98-105-бетлар.

Аширов А., 2007 - Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.

Ашмарин Н.И., 1984 - Ашмарин Н.И. Введение в курс чувашской народной словесности // Исследования по чувашскому фольклору. – Чебоксары, 1984.

Багиров Д., 1936 - Багиров Д. Детские игры и народные обряды в селении Шихли Казакского района Азербайджана // Этнография. 1936. №4-5.

Басилов В.Н., 1973 - Басилов В.Н. Хозяйство западных туркмен-ёмудов в дореволюционный период и связанные с ним обряды и верования // Очерки по истории хозяйства народов Средней Азии и Казахстана. – Л., 1973.

Басилов В.Н., 1986 - Басилов В.Н. Заключение // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М: Наука, 1986.

Басилов В.Н., 1992 - Басилов В.Н. Аждаха // Мифы народов мира. Т.1. - М: Энциклопедия, 1992. С.50.

Беленицкий А.М., 1949 – Беленицкий А.М. О домусульманских культах Средней Азии // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Вып. XXVIII. – М.-Л., 1949.

Бельчибов Е.А., Бурнаков В.А., 2003 - Бельчибов Е.А., Бурнаков В.А. Традиционный календарь Туба // Сибирский этнографический вестник. 2003. №12 (13).

Бернштам А.И., 1952 - Бернштам А.И. Наскальные изображения Саймалы Таш // Этнография. 1952. №2. С.50-67.

Беруний, 1968 - Беруний Абу Райхон. Танланган асарлар. 1-том. - Тошкент: Фан, 1968.

Беруни, 1957 - Беруни Абу Райхан. Изб. произведения. Т.1. - Ташкент, 1957.

Бичурин Н.Я., 1950 - Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2. - М.-Л., 1950.

«Боболардан қолган нақллар» - Боболардан қолган нақллар. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: М.Жўраев, У.Сатторов. - Тошкент: Фан, 1989.

Богомолова К.А., 1952 - Богомолова К.А. Следы древнего культа воды у таджиков // Известия Отделения общественных наук АН Таджикистана. 1952. №2.

«Бойчечак» - Бойчечак. Болалар фольклори. Меҳнат кўшиқлари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983.

Boyse M., 1985 - Boyse M. ab zohr // Encyclopedia Iranica. T.Y. - London, 1985. - p.48.

Бойс М., 1987 - Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. - М: Наука, 1987.

Брагинский И., 1992 - Брагинский И. Аша Вахишта // Мифы народов мира. - М.: Энциклопедия, 1992. С.142.

Будзинский Н., 1910 - Будзинский Н. Народная поэзия ташкентских сартов // Средняя Азия. Кн. IX-X. - Ташкент, 1910. С.160-163.

Булатова А.Г., 1988 - Булатова А.Г. Традиционные праздники и обряды народов горного Дагестана в XIX - нач. XX века. - М.: Наука, 1988.

Бунјадов Т., 1989 - Бунјадов Т. Новруз бајрами тарихи коклари Новруз. - Баки, 1989.

«Бўзлардан учган газал» - Бўзлардан учган газал-ай. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, Д.Ўраева. - Тошкент, 2004.

Бўриев О., 2005 - Бўриев О. Ўзбек халқи боқий қадриятлари. - Қарши, 2005.

Vasmer M., 1923 - Vasmer M. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Sudrussland.-Leipzig, 1923.p.35.

- Велиев В.**, 1988 - Велиев В. Азербайджан фольклори. — Баку, 1988
- Винников И.Н.**, 1962 - Винников И.Н. Словарь диалекта бухарских арабов. — М.-Л., 1962.
- В(яткин) В.**, 1897 - В(яткин) В. Науруз в Самарканде // Туркестанские ведомости. 1897. №14. С.61.
- Гаврилов М.Ф.**, 1929 - Гаврилов М.Ф. Остатки ясы и юсуна у узбеков. — Ташкент: Главный Среднеазиатский музей, 1929.
- Гаген-Торн Н.И.**, 1933 - Гаген-Торн Н.И. Магическое значение волос и головных уборов в свадебных обрядах Восточной Европы // Этнография. 1933. №5-6. С.76-88.
- Гаджиев Г.А.**, 1987 - Гаджиев Г.А. Структура народного календаря лезгин в XIX — нач. XX в. // Календарь и календарные обряды народов Дагестана. — Махачкала, 1987.
- Гаджиева С.Ш., Трофимова А.Г., Шихсаидов А.Р.**, 1964 - Гаджиева С.Ш., Трофимова А.Г., Шихсаидов А.Р. Старинный земледельческий календарь народов Дагестана. — М., 1964.
- Галиев Ш.**, 1998 - Галиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклори. — Тошкент: Фан, 1998.
- Геродот.** - Геродот. История. кн.2. — М., 1962.
- Голендухин Ю.Н.**, 1971 - Голендухин Ю.Н. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таша // Первобытное искусство. — Новосибирск, 1971.
- Гулиева Ш.**, 1989 - Гулиева Ш. Календарно-обрядовые праздники Азербайджана в фольклорно-этнографический традициях. Дисс. канд. филол. наук. — Баку, 1989.
- Гуляева Л.П.**, 1986 - Гуляева Л.П. Пастушеская обрядность на р. Паше (традиции и современность) // Русский Север. Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. — Л: Наука, 1986. С.172-180.
- Гура А.В.**, 1986 - Гура А.В. Дождь во время свадьбы // Славянский и балканский фольклор. - М., 1986. С.31-32.
- «Гуруғли дostonлари»** - Гуруғли дostonлари. 1. — Тошкент, 1996.
- Джикиев А.**, 1962 - Джикиев А. К вопросу о некоторых пережитках домусульманских обрядов и верований у юго-западных гуркмен // Труды Института истории, археологии и этнографии. Вып. VI. — Ашхабад, 1962.
- Джикиев А.**, 1983 - Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечения и игры (на материале Южного и Восточного Туркменистана). — Ашгабад: Наука, 1983.

Дзензелевский И.А., 1984 - Дзензелевский И.А. Запреты в практике карпатских овцеводов // Славянский и балканский фольклор. Этногенетическая общность и типологические параллели. - М., 1984. С.256-277.

Демидов С.М., 1962 - Демидов С.М. К вопросу о некоторых пережитках домусульманских обрядов и верований у юго-восточных туркмен // Труды Института истории, археологии и этнографии АН Туркм.ССР. Вып. VI. - Ашгабад, 1962.

Демидов С.М., 1987 - Демидов С.М. Обряды и обычаи туркмен, связанные с земледелием и скотоводством (конец XIX - первая четверть XX в.) // Материалы по исторической этнографии туркмен. - Ашхабад, 1987.

Delair D., 1964 - Delair D. Navroz and the Legend of Kawa // The Kurdish journal. 1964. №2. p.4-5.

Диваев А., 1891 - Диваев А. Поверье // Туркестанские ведомости. 1891. №25.

Диваев А., 1892 - Диваев А. Призыв ветра (киргизское поверье) // Туркестанские ведомости. 1892. №41.

Диваев А., 1910 - Диваев А. Заклинание и призыв ветра // Этнографическое обозрение. 1910. Вып. 1-2. С.131-132.

«**Древние обряды...**» - Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М: Наука, 1986.

Дружинин В., 1927 - Дружинин В. Материалы по фольклору узбеков // Сборник научного кружка при востфаке САГУ. Вып. 1. - Ташкент, 1927. С.53-59.

Душан У., 1976 - Душан У. Обычаи и обряды Кальмикии // Этнографический сборник. 1. - Элиста, 1976.

Дюмезиль Ж., 1976 - Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. - М: Наука, 1976. С.149-151.

Жаҳонгиров Ф., 1975 - Жаҳонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори. - Тошкент: Ўқитувчи, 1975.

Журавлев А.Ф., 1978 - Журавлев А.Ф. Охранительные обряды, связанные с падежом скота и их географическое распространение // Славянский и балканский фольклор. Генезис, архаика, традиции. - М., 1978. С.71-94.

Жўраев Б., 1977 - Жўраев Б. Куйи Қашқадарё ўзбек шевалари. - Тошкент, 1977.

Жўраев М., 1989 - Жўраев М. Ўзбеклар ойномаси // Фан ва турмуш. 1989. №12. 14-15-бетлар.

Жўраев М., 1989, №2 – Жўраев М. Етти ҳомийнинг мифологик асосларига доир // Адабий мерос. 1989. 2-сон.

Жўраев М., 1990-а - Жўраев М. Халқ афсоналари // Тошкент ҳақиқати. 1990, 31 март.

Жўраев М., 1990-б - Жўраев М. Календарь-тақвим. – Тошкент: Юлдузча, 1990.

Жўраев М., 1990-в - Жўраев М. Сумалак ҳақида афсоналар // Тошкент ҳақиқати. 1990, 17 март.

Жўраев М., 1991 – Жўраев М. Ўзбек халқ эртақларида сеҳрли рақамлар. - Тошкент: Фан, 1991.

Жўраев М., 1992-а - Жўраев М. Қиш чилласида пишган тариқ ёки халқ тақвими хусусида // Тошкент ҳақиқати. 1992, 13 февраль.

Жўраев М., 1992-б - Жўраев М. Ҳаётнинг абадият нуқтаси // Тошкент ҳақиқати. 1992, 24 март.

Жўраев М., 1992-в - Жўраев М. Наврўз афсоналари // Мулоқот. 1992. 3-4-сонлар. 20-21-бетлар.

Жўраев М., 1992-г - Жўраев М. Сумалак - кўклам мўъжизаси // Туркистон. 1992, 21 март.

Жўраев М., 1992-д - Жўраев М. Рамазон кўшиқлари // Тошкент ҳақиқати. 1992, 21 апрель.

Жўраев М., 1992-е - Жўраев М. Рамазон кўшиқлари // Оила ва жамият. 1992, 11-сон.

Жўраев М., 1993. – Жўраев М. Тўнгич – ёмғир тиндирувчи // Ёшлик. 1993. 1-сон.

Жўраев М., 1994-а - Жўраев М. Ўзбек халқ тақвими ва мифологик афсоналар. – Тошкент, 1994.

Жўраев М., 1994-б - Жўраев М. Бўйнингдаги мато ип Бобо Дехқон белгиси // Халқ сўзи. 1994, 19 март.

Жўраев М., 1995 - Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. - Тошкент: Фан, 1995.

Жўраев М., 1996 - Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналарининг тарихий асослари. Филол. фанлари докт. дисс. автореф. – Тошкент, 1996.

Жўраев М., 1997-а - Жўраев М. Йилга татиғулик кун // Мулоқот. 1997. 2-сон. 12-13-бетлар.

Жўраев М., 1997-б - Жўраев М. Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасавурлари. 1. Ялли момо култи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997. 2-сон. 37-42-бетлар.

Жўраев М., 1997-в - Жўраев М. Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасаввурлари. 2. Ҳайдар култи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997. 4-сон. 41-47-бетлар.

Жўраев М., 1998 - Жўраев М. Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасаввурлари. 3. Аждар култи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998. 1-сон.

Жўраев М., 2001-а - Жўраев М. “Авесто” ва ўзбек мифологиясида Баворис бобо култи // “Авесто” ва ўзбек фольклорининг образлар тизими. - Навоий, 2001. 3-10-бетлар.

Жўраев М., 2001-б - Жўраев М. Алишер Навоий ижоди ва “Авесто” мифологияси // Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. - Тошкент, 2001. 43-45-бетлар.

Жўраев М., 2003-а - Жўраев М. “Қизил гул” сайлининг замонавий фольклор санъатидаги талқини // Анъанавий маданиятни сақлаш муаммолари. Халқаро илмий анжуман материаллари. - Бойсун, 2003. 29-34-бетлар.

Жўраев М., 2003-б - Жўраев М. “Қизил гул” сайлининг этнофольклористик таҳлилига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. 4-сон. 13-19-бетлар.

Жўраев М., 2004 - Жўраев М. Кўздай ёруғ байрам // Соғлом авлод учун. 2004. 3-сон. 36-47-бетлар.

Жўраев М., 2005 - Жўраев М. Бойсун халқ тақвимида доир материаллар // Бойсун тарихи ва анъаналари. Бойсун илмий экспедицияси материаллари. 2. - Тошкент, 2005. 106-113-бетлар.

Жўраев М., 2006-а - Жўраев М. Археофольклористика: қоятош суратлари ва календарь мифлар генезиси // Хоразм фольклори. ҮҲ-китоб. - Урганч, 2006. 20-28-бетлар.

Жўраев М., 2006-б - Жўраев М. Ўзбек халқ аграр маросимлари тизимида “Шохмойлар” ёки “Биринчи кўш” удуми // Академик Яҳё Фуломов номидаги Республика илмий семинарининг “Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар” мавзудидаги 37-йиғилиши материаллари. - Тошкент, 2006. 83-90-бетлар.

Жўраев М., 2007 - Жўраев М. Наврўз қўшиқлари (Наврўз байрами ва баҳорий удумлар билан боғлиқ ўзбек халқ қўшиқлари). - Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.

Жўраев М., Холмухамедов К., 1989 - Жўраев М., Холмухамедов К. Етти иқлимдаги етилар. - Тошкент: Фан, 1989.

Жўраев М., Мусақулов А., 1990 - Жўраев М., Мусақулов А. Халқ наврўзномаси // Тошкент ҳақиқати. 1990, 21 март.

Жўраев М., Тоҳиров Ў., 2003 - Жўраев М., Тоҳиров Ў. Остонаси тиллодан. «Остонаси тиллодан» номли фольклор экспедициясининг илмий сафарномаси. – Тошкент: Мозийдан садо, 2003.

Жўраев М., Пирматова М., 2005 - Жўраев М., Пирматова М. Ўзбекларнинг «чорва ҳисоби» билан боғлиқ урф-одат ва маросимлари // Ўзбекистон тарихи. 2005. 4-сон. 54-64-бетлар.

Жўраев М., Пирматова М., 2006 - Жўраев М., Пирматова М. «Юлдуз ҳисоби» билан боғлиқ халқ қарашлари // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 1-китоб. – Тошкент, 2006. 38-42-бетлар.

Задыхина К.А., 1952 - Задыхина К.А. Узбеки дельты Аму-Дарьи // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции. 1945-1948 гг. Т.1. - М., 1952.

Зарифов Ҳ., 1976 - Зарифов Ҳ. Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. Жанговар от образининг тарихий асослари // Пўлкан шоир. - Тошкент, 1976.

Зимма Б.М., 1950 - Зимма Б.М. К вопросу о происхождении наскальных изображений // Труды Киргизского пединститута. Вып.2. – Фрунзе, 1950.

Зухба С.Л., 1970 - Зухба С.Л. Абхазская народная сказка. - Тбилиси, 1970.

«ЗЎФА» - ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Ҳ.Зарифов номли Ўзбек фольклори архиви.

Евсюков В.В., 1988. – Евсюков В.В. Мифология китайского неолита. – Новосибирск: Наука, 1988.

«Ипак йўли афсоналари» - Ипак йўли афсоналари (тўплаб, на- шрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: М.Жўраев). - Тошкент: Фан, 1993.

Исоқов З., 2004 - Исоқов З. Фарғона водийси ўзбекларида деҳқончилик тақвими билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. – Тошкент, 2004. 205-208-бетлар.

Исҳоқов М., 1997 - Исҳоқов М. Ҳазорасп “минг от” ми ёки... / / Ўзбек тили ва адабиёти. 1997. 1-сон.

Ишаев А., 1979 - Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шева- лари. – Тошкент: Фан, 1979.

Йомудский., 1928 - Йомудский. «Кыр гун» и «Акыр гун». Туркменские праздники // Туркменоведение. 1928. №9. С.58-59.

Кагаров Е., 1912 - Кагаров Е. Культ животных, фетишей и растений в древней Греции // Журнал министерства народного просвещения. 1912. №11. С.506-507.

«**Календарь и календарные обряды...**» - Календарь и календарные обряды народов Дагестана. — Махачкала, 1987.

«**Календарные обычаи и обряды**», 1977 - Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Весенние праздники. — М., 1977.

«**Календарные обычаи и обряды**», 1988 - Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. - М.: Наука, 1988.

Камол Очил, 1992 - Камол Очил. Қалдирғочни қўндирган қўшиқ. — Самарқанд: Зарафшон, 1992.

Кармышева Б.Х., 1954 - Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. — Хужанд, 1954.

Кармышева Б.Х., 1960 - Кармышева Б.Х. Об узбекских трудовых крестьянских песнях (материалы) // Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. Памяти М.С.Андреева. — Худжанд, 1960. С.65-76.

Кармышева Б.Х., 1976 - Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории населения южных районов Таджикистана и Узбекистана. - М.: Наука, 1976.

Кармышева Дж.Х., 1986 - Кармышева Дж.Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды и культы народов Средней Азии. - М: Наука, 1986.

Кашафуддинов Р.Г., 1969 - Кашафуддинов Р.Г. Народные праздники казанских татар. — АКД. — Казань, 1969.

«**Кенжа ботир**» - Кенжа ботир. Эртақлар. — Тошкент: Фан, 1974.

Кенесбаев І., 1977 - Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. — Алмата, 1977.

Кисляков Н.А., 1947 - Кисляков Н.А. Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу // Этнография. 1947. №1.

Кисляков Н.А., 1960 - Кисляков Н.А. Некоторые материалы по этнографии таджиков Верховой Қашкадарыи // Сборник статей по истории и филологии народов Средней Азии. Памяти М.С.Андреева. — Худжанд, 1960.

Кисляков Н.А., 1973 - Кисляков Н.А. Аловхона — «дом огня» у таджиков // Основные проблемы африканистики: К 70-летию Д.Л.Ольдерогге. — М., 1973. С.78-99.

Климишин И.А., 1981 - Климишин И.А. Календарь и хронология. — М: Наука, 1981.

Кошгарий М., 1963 - Кошгарий Махмуд. Девону луғотит турк. 3-том. - Тошкент: Фан, 1963.

Красиков С., 1990 - Красиков С. Легенды о цветах. — М: 1990.

Криничная Н.А., 1986 - Криничная Н.А. О сакральной функции пастушеской трубы (по материалам северных пастушеских обрядов) // Русский Север. Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. — Л., 1986.

Ксенофонтов Г.В., 1929 - Ксенофонтов Г.В. Пастушеский быт и мифологические воззрения классического Востока. — Иркутск, 1929.

Кузьмина Е.Е., 1977 - Кузьмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба. - М., 1977.

Куфтин Б.А., 1916 - Куфтин Б.А. Календарь и первобытная астрономия киргиз-казацкого народа // Этнографическое обозрение. 1916. №3-4. С.123-150.

Леви-Брюль Л., 1930 - Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. - М., 1930

Лелеков Л., 1992 - Лелеков Л. Аши // Мифы народов мира. Т.1. - М., 1992. С.145.

Ликошин Н., 1893 - Ликошин Н. Корхат // Туркестанские ведомости. 1893. №82.

Ликошин Н.С., 1916 - Ликошин Н.С. Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. — Пг., 1916.

Литвинский Б.А., Седов А.В., 1984 - Литвинский Б.А., Седов А.В. Культы и ритуалы Кушанской Бактрии. — М.: Наука, 1984.

Литвинский Б.А., 1981 - Литвинский Б.А. Семантика древних верований и обрядов памирцев // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. - М., 1981.

Лобачева Н.П., 1975 - Лобачева Н.П. Формирование новой обрядности у узбеков. — М.: Наука, 1975.

Лобачева Н.П., 1995 - Лобачева Н.П. Огни сафара в Хорезме // Этнографическое обозрение. 1995. №5. С.29-30.

«Маадай кара» - Маадай кара. Алтайский героический эпос. - М.: Наука, 1978.

Мадраҳимова Н., 1996 - Мадраҳимова Н. «Ширин билан Шакар» достонининг қиёсий-типологик таҳлили. Филол. фанлари номз. дисс. автореф. — Тошкент, 1996

Маншеев Д.М., 2003 - Маншеев Д.М. Способы и средства лечения скота у бурят (конец XIX – начало XX вв.) // Сибирский этнографический вестник. 2003. №14.

Мейлах М.Б., 1992 - Мейлах М.Б. Вода // Мифы народов мира. Т.2. - М., 1992. - С.241.

Мирзаев Н., 1991 - Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. Тошкент: Фан, 1991.

Мирзаев Т., 1998 - Мирзаев Т. Ўзбек фольклорида лапар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998. 1-сон.

Мирхасилов М.С., 1963 - Мирхасилов М.С. Из истории общественного быта узбеков // Этнография. 1963. №3. С.116-121.

Monnetel devillard U., 1923 - Monnetel devillard U. La Scultura ad ahnes. – Milana, 1923, fig.21.

Мошков В.А., 1910 - Мошков В.А. Мелодии ногайских и оренбургских татар // Известия общества истории и этнографии при Казанском университете. Т.ХII. Вып.1. – Казань, 1910.

Мусақулов А., 1995 - Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 1995.

Мусақулов А., 2003. - №2 – Мусақулов А. Бойчечак – наврўз гули // Соғлом авлод учун. 2003. 2-сон.

Мусақулов А., 2003. - №3-4 - Мусақулов А. Сумалак сири, ҳалинчак ҳадяси // Гулистон. 2003. 3-4-сонлар.

Мустафоқулов Р., 1995 - Мустафоқулов Р. Халқ педагогикаси зарчашмаси. – Термиз: Жайхун, 1995.

Мухамеджанов А., 1978 - Мухамеджанов А. Древний календарь поводков р. Зарафшан и порядок водораспределения // История орошения Бухарского оазиса. – Ташкент., 1978. С.119-122.

Мухаммаджонов Қ., 1988 - Мухаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистон ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1988.

Мухиддинов И., 1989 - Мухиддинов И. Реликты доисламских обычаев и обрядов у земледельцев Западного Памира (XIX – нач. XX вв.). – Душанбе, 1989.

«**Наврўз**» - Наврўз (наврўз билан боғлиқ қўшиқлар, афсоналар, одатлар ва иримлар). Тузувчилар: Т.Мирзаев, М.Жўраев. – Тошкент: Фан, 1992.

«**Наврўз нақли**» - Йўлдош Муқим ўғли Оташ. Наврўз нақли. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992,

Набиев А., Асроров Х., 1985 – Набиев А., Асроров Х. - «Ўзбекистон тарихи» курсини ўқитишда топонимик материаллардан фойдаланиш. - Тошкент: Ўқитувчи, 1985

Наливкин В.П., 1896 - Наливкин В.П. Хрестоматия для Туркестанской учительской семинарии. – Ташкент, 1896.

Нарзикулов А., 1991 - Нарзикулов А. Деҳқон тақвими. - Тошкент.: Меҳнат, 1991.

Наршахий, 1966 - Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро гарихи. – Тошкент, 1966.

Неразик Е.Е., 1965 - Неразик Е.Е. Раскопки городища Топраккала // Археологические открытия. 1974. - М: Наука, 1975.

Ниязклычев К., 1973 - Ниязклычев К. Земледельческий календарь и скотоводство у туркмен-човдуров в конце XIX – начале XX вв. // Очерки по истории хозяйства и культуры туркмен. – Ашхабад, 1973.

Нурджанов Н., 1956 - Нурджанов Н. Традиционный народный театр. – М., 1956.

«**Об-ҳаво даракчилари**» - Об-ҳаво даракчилари (тўплаб, нашрга гайёрловчи ва сўзбоши муаллифи М.Жўраев). - Тошкент, Адолат, 1996.

«**Оймомода аждаҳо**» - Оймомода аждаҳо. Ўзбек халқ фантастикаси. 1-китоб.- Тошкент., 1983.

Олимжонов Р., 1958 - Олимжонов Р. Мизом нима? // Фан ва гурмуш. 1958. 11-сон. 39-бет.

Омонтурдиев А., 2007 - Омонтурдиев А. Профессионал нутқ эффемикаси. – Тошкент: Фан, 2007.

Оразов А., 1973 - Оразов А. О земледельческих традициях в долинах Сумбара и Чандира в конце XIX - начале XX вв. // Очерки по истории хозяйства и культуры туркмен. – Ашгабад., 1973.

Оразов А., 1985 - Оразов А. Этнографические очерки хозяйство туркмен Ахала в XIX – начале XX вв. – Ашхабад, 1985.

Остроумов Н.П., 1898 - Остроумов Н.П. Материалы к изучению наречия сартов Туркестана. Стихи в честь месяца Рамазана (сартский текст и русский перевод). - Казань, 1898.

Оськин А.В., 1981 - Оськин А.В. Символика небесных светил в петроглифах внутренних Кызылкумов // Культура и искусства древнего Хорезма. – М., 1981.

«**Ошиқ Маҳмуд**» - Ошиқ Маҳмуд. Авазхон. - Тошкент, 1970.

«**Оқ олма, қизил олма**» - Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, 1972.

Пещерева Е.М., 1925 - Пещерева Е.М. Некоторые игры среди оседлого населения Туркестана // Бюллетень САГУ. 1925. Вып.11.

- Пещерева Е.М.**, 1927 - Пещерева Е.М. Праздник тюльпана (лола) в селе Исфара Кокандского уезда // Сборник В.В.Бартольд-ду. — Ташкент, 1927. С.374-384.
- Пещерева Е.М.**, 1956 - Пещерева Е.М. Некоторые дополнения к описанию праздника тюльпана в Ферганской долине // Иранский сборник. — М., 1956. С.215-218.
- Пещерева Е.М.**, 1957 - Пещерева Е.М. Игрушки и детские игры у таджиков и узбеков (по материалам 1924-35 гг.) // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т.27. — М., 1957.
- Пирматова М.**, 1997 - Пирматова М. «Барот келди» қўшиғи ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997. 6-сон. 51-53-бетлар.
- Пирматова М.**, 1998 - Пирматова М. «Ё рамазон» қўшиқлари ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998. 5-сон. 33-36-бетлар.
- Пирматова М.**, 2005 - Пирматова М. Фасллар билан боглиқ мақоллар ҳақида айрим мулоҳазалар // Илм сарчашмалари. 2005. 2-сон. 62-64-бетлар.
- Пирматова М.**, 2008 - Пирматова М. Ўзбек тақвим фольклори. Филол. фанлари номз. дисс. автореф. — Тошкент, 2008.
- Покровская Л.В.**, 1983 - Покровская Л.В. Земледельческая обрядность // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. — М., 1983.
- Помаскина Г.А.**, 1975 - Помаскина Г.А. К вопросу о культе солнца в верованиях ранних кочевников Прииссыккуля // Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. — Л., 1975. С.45-47.
- Помаскина Г.А.**, 1976 - Помаскина Г.А. Когда боги были на земле. — Фрунзе, 1976.
- Пропп В.Я.**, 1946 - Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л., 1946.
- Пугаченкова Г.А.**, 1952 - Пугаченкова Г.А. Некоторые изобразительные сюжеты на памятниках искусства древнего Согда // Известия Отделения общественных наук АН Таджикистана. 1952. №2. С.53-55.
- Пугаченкова Г.А.**, 1979 - Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрийской эпохи Кушан. — М.: Искусство, 1979.
- Раевский Д.С.**, 1977 - Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии. — М., 1977.

Раззоқов Х., 1980 - Раззоқов Х., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

Рак И.В., 1998 - **Рак И.В.** Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. - СПб.: Журнал «Нева» «Летний Сад», 1998.

«Рамазони шариф қўшиқлари» - Рамазони шариф қўшиқлари // Туркистон вилоятининг газети. 1910, 18 февраль.

Рахимов М.Р., 1956 - Рахимов М.Р. Следы древних верований в земледельческих обычаях и обрядах таджиков Каратегина и Дарваза в XIX – начале XX в. – М., 1956.

Рахимов М.Р., 1957 - Рахимов М.Р. Земледелие таджиков бассейна р. Хингоу в дореволюционный период (историко-этнографический очерк). – Хужанд, 1957.

Рахимов Р.Р., 1990 - Рахимов Р.Р. «Мужские дома» в традиционной культуре таджиков. – М: Наука, 1990.

Раҳимов С., 1985 - Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шеvasи. - Тошкент, 1985.

Раҳманов У., 1977 - Раҳманов У. Хозяйственные помещения за пределами крепости Сапаллитепа // История материальной культуры Узбекистана. Вып.13. - Ташкент., 1977.

Раҳмонов Ф., 2001 - Раҳмонов Ф. Қашқадарё воҳаси аҳолисининг зироатчиликка оид урф-одатлари ва маросимлари (XIX асрнинг охири – XX аср бошлари). Тарих фанлари номз. дисс. – Тошкент, 2001,

Ремпель Л.И., 1987 - Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Ташкент, 1987.

Розенфельд А.З., 1973 - Розенфельд А.З. Великаны в таджикском фольклоре // Фольклор и этнография. - Л., 1973.

Руденко М.Б., 1974 - Руденко М.Б. Новогодние обрядовые празднества у курдов // Фольклор и этнография. Обряды и обрядовый фольклор. - Л., 1974. С.123-124.

Руденко С.И., 1973 - Руденко С.И. Башкирские сказки и поверье // Археология и этнография Башкирии. Том V. – Уфа, 1973.

Рыбаков Б.А., 1965 - Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Археология. 1965. №1.

Сазонова М.В., 1978 - Сазонова М.В. Традиционные хозяйство узбеков Южного Хорезма. – Л: Наука, 1978.

Саримсоқов А.А., 2005 - Саримсоқов А.А. Шимолий Фарғона қипчоқларининг чорвачилик билан боғлиқ маросим ва урф-одат-

лари // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этнографик жараёнлар. 2-китоб. – Тошкент, 2005.

Саримсоқов А.А., 2007 - Саримсоқов А. Деҳқончилик билан боғлиқ маросимларнинг айрим хусусиятлари // «Ўзбек маросим фольклорини ўрганишнинг янги таъмоиллари» мавзусидаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Навоий, 2007, 72-бет.

Саримсоқов Б., 1986 - Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. - Тошкент: Фан, 1986.

Саримсоқов Б., 1989 - Саримсоқов Б. Маросим фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. 1-том. – Тошкент, 1989.

Саримсоқов Б., 1989-а - Саримсоқов Б. Обряд вызывания дождя у узбеков // Поэзия и обряд. Межвузовский сборник научных трудов. – М., 1989. С.37-49.

Сафаров О., 1992 - Сафаров О. «Ё рамазон» қўшиқлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. 2-сон.

Сейткулова Ж.Б., 2002 - Сейткулова Ж.Б. Обычай и обряды казахов, связанные с традиционным скотоводством. АКД. – Алмата, 2002.

Снесарев Г.П., 1963 - Снесарев Г.П. Традиции мужских союзов в ее позднейшем варианте у народов Средней Азии // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып.7. – М., 1963. С.164-175.

Снесарев Г.П., 1969 - Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М: Наука, 1969.

Соатов Ф., 1992 - Соатов Ф. Халқ байрамларининг этнофольклор хусусиятлари. – Наманган, 1992.

Соколова В.К., 1979 - Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. – М: Наука, 1979.

Сухарева О.А., 1986 - Сухарева О.А. Празднеств цветов у равнинных таджиков (конец XIX – нач. XX вв.) // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М., 1986. С.31-32.

Тайджанов К., Исмаилов Х., 1986 - Тайджанов К., Исмаилов Х. Особенности доисламских верований у узбеков-карамуртов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М: Наука, 1986.

Тайлор Э.Б., 1989 - Тайлор Э.Б. Первобытная культура. - М: Политиздат, 1989.

Тахо-Годи А.А., 1992 - Тахо-Годи А.А. Эол // Мифы народов мира. Т.2. - М: Энциклопедия, 1992. С.663.

Тилавов А., 2000 - Тилавов А. Ўзбек халқ дostonларидаги от образининг тарихий асослари ва бадий талқини. Филол. фанлари номз. дисс. - Тошкент., 2000.

Токарев С.А., Филимонова Т.Д., 1983 - Токарев С.А., Филимонова Т.Д. Обряды и обычаи, связанные с растительностью // Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. - М., 1983.

Толстов С.П., 1948 - Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948.

Толстов С.П., 1964 - Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданияти-ни излаб. - Тошкент, 1964.

Топоров В.Н., 1992-а - Топоров В.Н. Роза // Мифы народов мира. Т.2. - М., 1992. - С.386.

Топоров В.Н., 1992-б - Топоров В.Н. Яйцо // Мифы народов мира. Т.2. - М., 1992. - С.681.

Топоров В.Н., 1992-в - Топоров В.Н. Пещера // Мифы народов мира. Т.2. - М., 1992. - С.311.

Тошев Х., 1972 - Тошев Х. Традиционное живодноводство узбеков Среднего Зарафшана // Этнографические изучение быта и культуры узбеков. - Ташкент., 1972.

Тульцева Л.А., 1985 - Тульцева Л.А. Современные праздники и обряды. - М: Наука, 1985.

«Туркмен дилинин созлуги» - Туркмен дилинин созлуги. - Ашхабад, 1962.

Турсунов М., 1977 - Турсунов М. Жанубий Тожикистон ўзбекларининг оғзаки ижоди // Адабий мерос. 1977. 8-сон.

«Уйғур халык еғиз ижадийити» - Уйғур халык еғиз ижадийити. - Алмата, 1983.

«Улуғ ой умидлари» - Улуғ ой умидлари. “Ё рамазон” қўшиқлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар ва сўзбоши муаллифлари: М.Жўраев, Ш.Шомусаров. - Тошкент: Моварауннаҳр, 2001.

Халилов Х.М., 1985 - Халилов Х.М. Историческая общность и национальное своеобразие обрядовой поэзии народов Дагестана и Северного Кавказа // Дагестанский фольклор во взаимосвязи с иноэтническим фольклором. - Махачкала, 1985.

«Халқ дурдоналари» - Халқ дурдоналари. Нашрга тайёрловчи: Файзулла Аймоқ. - Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

Хаджиева Т.Х., 1988 - Хаджиева Т.Х. Эстетическая и утилитарно-магическая функции календарных песен балкарцев и карачевцев (весенне-летний цикл) // Календарно-обрядовая поэзия Се-

верного Кавказа. — Махачкала, 1988. С.60-78.

Хамраев А., 1958 - Хамраев А. Праздник «Красной розы» // Общественные науки в Узбекистане. 1958. №6. С.72-73.

Хлудов Н.Г., 1902 - Хлудов Н.Г. Перевал Саймали-таш, на котором найдены камни с надписями // Протоколы туркестанского кружка любителей археологии. Вып. VII. — Ташкент, 1902. - С.40-43.

«Хоразм хазинаси» - Хоразм хазинаси (тўпловчи: Собир Жуманияёзов). — Урганч: Жайхун, 1996.

Фишман О.М., 1986 - Фишман О.М. Связь пастушеской и свадебной обрядности у карел // Русский Север. Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. — Л., 1986.

Фиельструп Ф.А., 2002 - Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. — М: Наука, 2002.

Фирдавсий, 1975 - Фирдавсий. Шоҳнома. 1-китоб. - Тошкент, 1975.

Фрезер Дж., 1990 - Фрезер Дж. Золотая ветвь. - М: Политиздат, 1990.

Фрейман А.А., 1959 - Фрейман А.А. Три согдийских документа с горы Муг // Проблемы востоковедения. 1959. №1.

Чагдуров С.Ш., 1980 - Чагдуров С.Ш. Происхождение Гесериды. — Новосибирск: Наука, 1980.

Черчиев А.М., 1988 - Черчиев А.М. О мотиве чудесных волос в дагестанской мифологии // Проблемы мифологии и верований народов Дагестана. - Махачкала: 1988.

Чурсин Г., 1927 - Чурсин Г. Праздник выхода плуга у горских народов Дагестана // Известия Кавказского историко-археологического института. — Тифлис, 1927. Т.5. С.124-156.

Чибирев Л.А., 1987 - Чибирев Л.А. Народный земледельческий календарь осетин. — Цхинвали, 1976;

Шаниязов К., 1964 - Шаниязов К. Узбеки-карлуки. - Тошкент: Фан, 1964.

Шаниязов К., 1974 - Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. —Тошкент: Фан, 1974.

Шомақсудов Ш., Долимов С., 1961 - Шомақсудов Ш., Долимов С. Кенг уйнинг келинчаги. — Тошкент, 1961.

Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш., 1987 - Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Нега шундай деймиз? Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. — Тошкент, 1987.

Штернберг Л.Я., 1936 - Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. - Л., 1936.

- «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» - Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-том. — Тошкент, 2006.
- «Ўзбек халқ мақоллари» - Ўзбек халқ мақоллари. Ўзбек халқ ижоди. — Тошкент, 1989.
- «Ўзбек халқ эртаклари», 1981 - Ўзбек халқ эртаклари. - Тошкент., 1981
- «Қайнар булоқ» - Қайнар булоқ. Болалар фольклори. (Тупловчи: Й.Султонов). — Тошкент: Юлдузча, 1991.
- Қаюмов А., 1974 - Қаюмов А. Беруний ва адабиёт. — Тошкент, 1974
- Қаюмов З., 2007 - Қаюмов З. «Ё рамазон» кўшиғининг бир намунаси ҳақида // «Ўзбек маросим фольклорини ўрганишнинг янгича тамойиллари» мавзусидаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. — Навоий, 2007. 74-77-бетлар.
- Қаюмова Г., 1993 - Қаюмова Г. Унутилган қадриятлар. - Бухоро, 1993.
- Қиличев Т., 1985 - Қиличев Т. «Ширинновот» ўйини // Ўзбекистон санъати. 1985. 1-сон. 24-25-бетлар.
- Қиличев Т., 1988 - Қиличев Т. Хоразм халқ театри. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
- Қорабоев У., 2001 - Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. — Тошкент: Шарқ, 2001, 37-бет.
- Қорабоев У., 2002 - Қорабоев У. Ўзбекистон байрамлари. — Тошкент: Шарқ, 2002
- «Қора дев» - Қора дев. Ўзбек халқ фантастикаси. 2-китоб. - Тошкент., 1984.
- Қораев С., 1978 — Қораев С. Географик номлар маъноси. - Тошкент: Ўзбекистон, 1978.
- Фуломов Я., 1957 - Фуломов Я. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. — Тошкент, 1957.
- Ҳабибулла Ғафур, 1992 - Ҳабибулла Ғафур. Халқ ўйинлари, кўшиқлар ва анъаналарига бир назар. — Тошкент: Камалак, 1992.

Муқаддима	3
Ўзбек халқ тақвими	10
Халқ тақвимининг тарихий асослари	10
Деҳқон ҳисоби	15
Чорва ҳисоби	43
Қишки маросимлар фольклори	65
Қор хат	66
Шерда	69
Баҳорги маросимлар фольклори	80
Бойчечак хабари	85
Лой тутиш	91
Қозон тўлди	93
Наврўз байрами	99
Сумалак пишириш	106
Ашшадарози	113
Сумалак бевити	123
Шох мойлар	125
Ҳалинчак учиш	131
«Наврўзгули» сайли	134
Лола сайли	135
«Қизил гул» сайли	143
«Гули сурх сайли»	155
Ёмғир ёғдириш маросимлари	160
Суст хотин	162
Сут хотин	168
Сўз хотин	169
Сел хотин	170
Сув хотин	171
Чала хотин	173
Кўсам-кўсам	175
Чайла қозоқ	176
Ёмғир тиндириш	177
Ёзги маросимлар фольклори	186
Шамол тўхтатиш маросимлари	190
Чоймомо	194
Ялли момо	205
Шамол чақириш маросимлари	217
«Ҳайдар» култи	217
«Аждар бобо» култи	233
«Ялонғоч ота» култи	236
Обло барака	241
Ҳакулло	244
Кузги маросимлар фольклори	248
Қовун сайли	249
Қамарий тақвим билан боғлиқ маросим фольклори	254
Арафа	255
Барот келди	255
Сафар қочди	259
Ё рамазон	261
Фойдаланилган адабиётлар	272

МАМАТҚУЛ ЖҰРАЕВ

ЎЗБЕК МАВСУМИЙ МАРОСИМ ФОЛЬКЛОРИ
(ўқув қўлланмаси)

*Навоий давлат педагогика институти Илмий кенгаши
томонидан нашрга тавсия қилинган.*

Муҳаррир: М. Содиқова
Дизайнер: М. Абдуллаева
Техник муҳаррир: Д. Жалилов.

Нашриёт рақами: з-288
Босишга 2008 йил 25 декабрда рухсат этилди.
Босмахонага 2009 йил 31 январда топширилди.
Бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$. Ҳисоб-нашриёт табоғи: 12.0.
Шартли босма табоғи: 18,5. Адади: 1000.
7-сонли буюртма.
Баҳоси келишилган нарҳда.

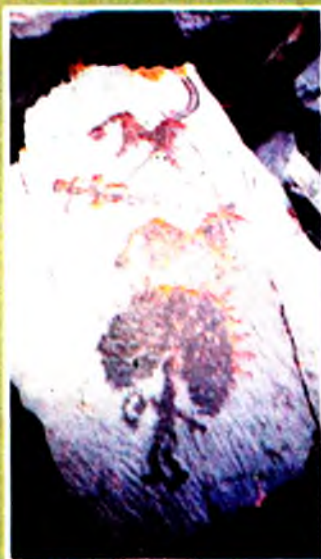
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти,
100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

«Нур полиграф» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100128, Тошкент ш., З. Қобулов кўчаси, 19-уй.

ISBN 978-9943-09-743-8

9 789943 097438

ISBN 978-9943-09-743-8

9 789943 097438